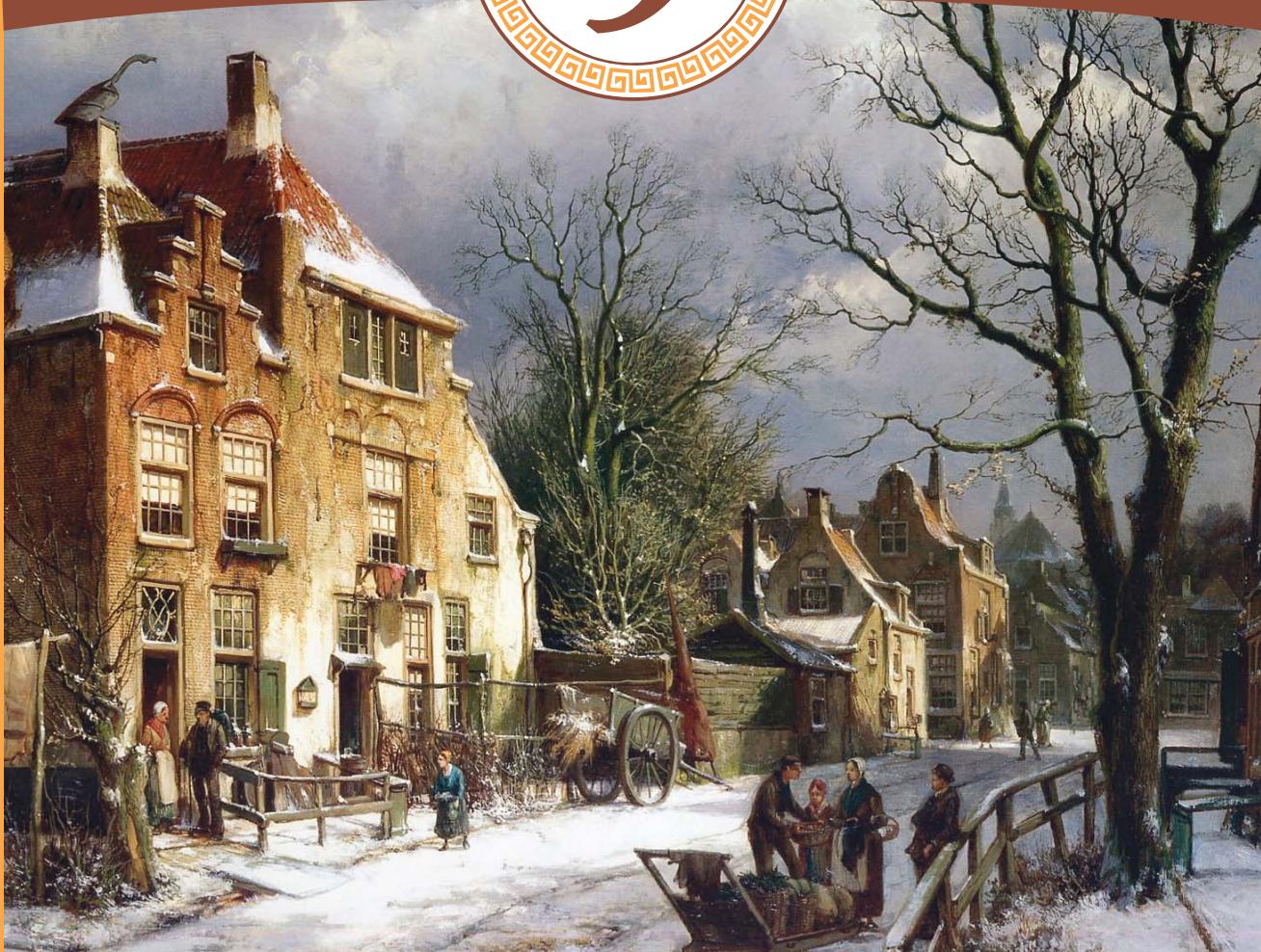

Ніна Міляновська

ЗАРУБІЖНА ЛІТЕРАТУРА

9

УДК 821(100)(075.3)
М 60

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20. 03. 2017 р. № 417)**

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Караменов М. І., методист науково-методичного центру управління освіти, молоді та спорту Олександрійської міської ради Кіровоградської області;

Одрехівська І. М., кандидат філологічних наук, викладач кафедри перекладознавства і контрастивної лінгвістики імені Григорія Kochura Львівського національного університету імені Івана Франка;

Ходанич П. М., доцент, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарної та етико-естетичної освіти Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти.

Міляновська Н. Р.
М 60   Зарубіжна література : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. — Тернопіль : Астон, 2017. — 304 с. : іл.
ISBN 978-966-308-690-3

У підручнику подано тексти художніх творів у повному або скороченому вигляді, які супроводжують статті про культурно-історичну епоху, про життя і творчість письменників та матеріали з теорії літератури. Також запропоновано рубрики «Історична енциклопедія», «Літературний коментар», «Для тих, хто хоче знати більше», у яких пояснюються реалії, відображені у творах, та є додаткова цікава інформація про авторів, історію написання творів тощо. Підручник містить також словничок літературознавчих термінів, словничок персоналій перекладачів і рубрику «Радимо прочитати». Для кращого засвоєння та повторення вивченого розроблено систему завдань і питань.

УДК 821(100)(075.3)

ISBN 978-966-308-690-3

© Міляновська Н. Р., 2017
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2017

ЗМІСТ

ВСТУП. Літературні жанри і стилі	5
Теорія літератури. Міжродові утворення	6

ПРОСВІТНИЦТВО

ФОРМУВАННЯ НОВОГО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ ..	7
ЛІТЕРАТУРА ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА	10
Джонатан Свіфт	13
Мандри Гуллівера	17
Теорія літератури. Повторення вивченого: сатира	34
Йоганн Гете	36
Травнева пісня.....	40
Прометей	41
Вільшаний король	43
Фрідріх Шиллер	45
До радості	48
Теорія літератури. Повторення вивченого: ода	50

РОМАНТИЗМ

РОМАНТИЗМ ЯК НОВЕ ЄВРОПЕЙСЬКЕ СВІТОБАЧЕННЯ ..	53
РОМАНТИЗМ ЯК ЛІТЕРАТУРНИЙ НАПРЯМ	54
Генріх Гейне	56
«Коли розлучаються двоє...»	60
«Самотній кедр на стромині...»	60
«Не знаю, що стало зо мною...» (Лорелея)	60
Джордж Гордон Байрон	64
«Хотів би жити знов у горах...»	66
«Мій дух як ніч...»	67
Мазепа.....	70

ВЗАЄМОДІЯ РОМАНТИЗМУ І РЕАЛІЗМУ

ОСОБЛИВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ	80
Олександр Пушкін	83
До А.П. Керн («Я пам'ятаю мить чудову...»)	87
«Я вас кохав...»	87
«Я пам'ятник собі поставив незотлінний...»	88
Євгеній Онєгін	92
Теорія літератури. Онєгінська строфа	115

Михайло Лермонтов	117
«І сумно і нудно...»	121
«На дорогу йду я в самотині...»	121
«На півночі дикій...» (Сосна)	122
Герой нашого часу	125

РЕАЛІЗМ

ЛІТЕРАТУРА XIX СТОЛІТТЯ	140
<i>Теорія літератури. Психологізм</i>	141
Оноре де Бальзак	142
Гобсек	146
<i>Теорія літератури. Рецензія</i>	163
Микола Гоголь	165
Ревізор	169
Шинель	192

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У ДРАМАТИРГІЇ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

ОСОБЛИВОСТІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ	
ДРУГОЇ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ	207
ПРИНЦИПИ «НОВОЇ ДРАМАТИРГІЇ»	208
Генрік Ібсен	210
<i>Теорія літератури. Ібсенізм</i>	214
Ляльковий дім	214
Бернард Шоу	236
Пігмаліон	241

ЛІТЕРАТУРА ХХ–ХХІ СТОЛІТТЯ

Шолом-Алейхем	270
Тев'є-молочар	273
Рей Бредбери	281
<i>Теорія літератури. Антиутопія</i>	282
451° за Фаренгейтом	284
<i>Теорія літератури. Класична і масова література</i>	302

Словничок літературознавчих термінів	форзац 1-2
Сайти бібліотек, ресурсами яких	
ви можете скористатися	форзац 2
Словничок персоналій перекладачів.....	форзац 3-4

ЛІТЕРАТУРНІ ЖАНРИ І СТИЛІ

У попередніх класах ви вже ознайомилися з історико-літературними *епохами, родами* літератури й багатьма літературними *жанрами*. Вам відомо, що кожному етапу розвитку світового літературного процесу притаманні особливі *стильові напрями*, художні образи й сюжети. Вони відображають духовну атмосферу тої чи іншої культурної доби, створюють її стиль.

Як же виникають мистецькі й, зокрема, *літературні стилі*?

У кожній культурі в певний історичний період серед мислителів і митців визріває та розвивається якась *центральна ідея*. Вона поступово формує світогляд епохи, впливає на культуру, науку і навіть на історичний розвиток суспільства. Цією ідеєю поступово захоплюються все більше і більше митців та науковців. Вона дає поштовх для нових досліджень і творчого самовираження.

Наприклад, у XVII столітті панівною стала теорія *раціоналізму* Ренé Декарта (1596–1650) – французького філософа, математика і фізика, а також ідея організації держави й життя людини за *законами розуму*. Як відомо, це багато у чому визначило розвиток культури Франції того періоду.

Філософія раціоналізму відобразилася в мистецтві *класицизмі*, яке стало своєрідною грою розуму, підпорядковуючись низці правил і законів. У проектуванні будівель і парків почали домінувати симетричність, строгость ліній, правильність геометричних форм; у живописі і літературі – стриманість виражальних засобів і впорядкованість композиції тощо. Таким чином, ідея раціоналізму сформувала *стиль* мистецтва класицизму.

Отже, у кожну культурно-історичну епоху мислителі, відгукуючись на дійсність, пропонують людству ідеї, що формують духовні традиції і лягають в основу, зокрема, мистецьких стилів. У літературі вони представлені такими *стильовими напрямами*: *бароко, класицизм, сентименталізм, романтизм, реалізм, модернізм і постмодернізм*.

Стилем літературної епохи називають сукупність характерних особливостей (художніх засобів, прийомів тощо), властивих літературним творам того чи іншого історико-культурного періоду. Стиль епохи у творчості багатьох митців визначає спільні риси, об'єднуючи їх у *напрямі і течії*.

Водночас кожен митець є не лише виразником ідей, властивих культурно-історичній епосі, чи механічним виконавцем стандартів літературного стилю. Справжній талант завжди втілює і *своє бачення дійсності*, керуючись власними переконаннями й естетичним смаком.

Видатний письменник, навіть працюючи в межах певного літературного напряму чи течії, має свій особливий **індивідуальний стиль**. Цей стиль виявляється у всьому: у виборі жанру твору, його тематики і художньо-образної системи, в етичному наповненні та, звичайно, у мові твору, в його особливій емоційності.

Якщо стиль епохи визначає *спільні риси у творчості різних митців*, то індивідуальний стиль, навпаки, — є ознакою особливої авторської манери, тим, що вирізняє його твори з-поміж творів інших митців.

В індивідуальному стилі письменника проглядається його хист, життєвий досвід, інтелект, багатство уяви, оригінальність мислення. Навіть якщо талановитий митець опирається на певні взірці, то те, як він розгортає сюжет твору, якою мовою спілкується з читачем, як розкриває характери героїв, стає свідченням багатства його духовного світу і визначає неповторний авторський стиль.

Згадайте, наприклад, романи двох письменників-сучасників — **Жуля Верна** і **Роберта Льюїса Стівенсона**, які ви вивчали в 6 класі. І «П'ятнадцятирічний капітан», і «Острів скарбів» є *пригодницькими романами*. У них герой на морі й на суші зазнають важких випробувань, але долають їх і досягають своєї мети.

Однак серед особливих рис авторського стилю Жуля Верна є розгорнуті описи, науково-популярні відступи з географії, біології тощо, а в Роберта Стівенсона — миттєва зміна планів, динамічні діалоги, а подекуди і гумор.

Цьогоріч ви продовжите вивчення стильових напрямів літератури **Нового** (від XVII до початку ХХ століття) і **Новітнього часів** (від початку ХХ століття до наших днів), їхніх особливостей і жанрового різноманіття. Особливу увагу в курсі зарубіжної літератури для 9 класу буде приділено літературі **доби Пропаганди**, літературі **романтизму і реалізму**.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ. МІЖРОДОВІ УТВОРЕННЯ

Згадайте роди і жанри літератури, з якими ви ознайомилися раніше:

епос	жанри: <i>роман, повість, оповідання, новела, казка тощо</i> ;
лірика	жанри: <i>пісня, роман, гімн, друзні й любовні послання тощо</i> ;
драма	жанри: <i>комедія, трагедія, драма тощо</i>

Водночас існують жанри, які не вписуються в канони літературних родів. До них, зокрема, належать уже відомі вам *билини, балади, думи, байки, поеми*. Вони є **оповідними віршовими** творами і поєднують ознаки **лірики** (зображення почуттів і настроїв) та **епосу** (зображення подій). У літературознавстві ці жанри відносяться до **ліро-епосу**. Також у літературознавстві визначають **ліро-драму, епо-драму**, що поєднують у собі елементи ліричного і драматичного, епічного і драматичного родів літератури.

Унаслідок цього виникають **суміжні жанри** (або *міжродові утворення*), які мають ознаки різних літературних родів. Із текстами творів, що належать до суміжних жанрів, ви ознайомитеся впродовж навчального року.

ПРОСВІТНИЦТВО

XVIII століття стало новим етапом в історії Європи, який називають **добою Просвітництва**. У цей історичний період роль **освіти** в європейському суспільстві стає надзвичайно важливою. Тогочасні мислителі визнали право на освіту не тільки для «вищих» **привілейованих станів** (аристократії та духовенства), а й для «нижчих» — **простолюду** (селян і містян).

Саме у недоступності знань мислителі XVIII століття вбачали причину злиденності народу, його покірності перед знаттю, яка протягом багатьох віків сприймала простолюд як «чернь», плебеїв, придатних лише до фізичної праці.

На думку європейських філософів освіта повинна була допомогти непривілейованим верствам населення, бідноті усвідомити власну гідність, зрозуміти закони розвитку суспільства і, зрештою, раціональніше облаштувати своє життя.

Суспільних і культурних діячів, які обстоювали право селян і незаможних городян на освіту й заперечували будь-яку форму тиранії, назвали **просвітниками**, а новий ідейний рух XVIII століття — **Просвітництвом**.

Доба Просвітництва — надзвичайно важливий і набагато радикальніший поворот у розвитку Європи до звичного нам сучасного життя, ніж усі попередні епохи в європейській історії. У цей час було закладено основи більшості наук, зокрема фізики, хімії, біології, економічної теорії.

В економіці Європи відбулися настільки потужні зміни (пов'язані з появою складних механічних пристрій), що XVIII століття назвали початком **першої промислової революції**.

Історична енциклопедія

Формування нового європейського світогляду

Просвітництво значною мірою опиралося на **традиції доби Відродження**, на її віру в розум і можливості людини. Також на формування нового світогляду мали величезний вплив події, що відбулися в Англії **XVII століття**, зокрема релігійні переслідування, гостре протистояння короля Карла I і парламенту, громадянські війни, революція, суд над королем Англії як над тираном і зрадником свого народу та його страта.

Усе це, з одного боку, суттєво зашкодило авторитетові аристократії та монархії, а з другого — дало змогу простолюду, який становив більшість населення, відчути власну відповідальність за події в країні.

Водночас в Англії XVII століття протестантський релігійний рух утверджував ідею *рівності усіх людей незалежно від походження і статків*. Однак протестантське віровчення віддавало перевагу не *аристократам-землевласникам*, а діяльним і успішним *буржуд* (містянам-підприємцям), які уміли господарювати й вести фінансові справи. Усе це створило підґрунтя для формування просвітницьких ідей, що поширилися Європою.

Хоча аристократія не хотіла поступатися привілеями, буржуазія таки почала проникати у владу. У XVIII столітті люди нешляхетного походження становили більшість у великому прошарку професіоналів: банкірів, підприємців, фермерів, юристів, інженерів, науковців, митців. На відміну від дворян, вони розуміли, що їхній успіх залежить лише від таланту і працелюбства. Пихатість аристократії щодо свого шляхетного походження за цілковитої безпорадності в побуті (без «неблагородних» трудівників) була для них просто безглуздою.

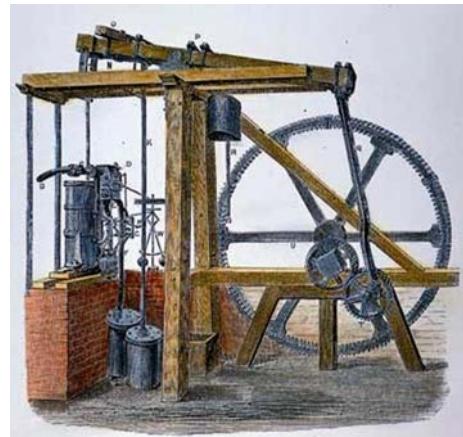
Варто згадати, що неймовірний розвиток винахідництва, науки і промисловості того часу відбувся саме завдяки людям нешляхетного походження. Наприклад, видатний англійський вчений *Ісаак Ньютона* (1642–1727) був сином фермера, а винахідник парового двигуна шотландець *Джеймс Ватт* (1736–1819) — сином корабельного теслі.

Зміни в політиці й економіці відбулися завдяки зміні свідомості людей, які почали сповідувати нові життєві цінності. *Ідеалом* Західної Європи XVIII століття стала активна, самостійна особистість, яка вирішує важливі проблеми не завдяки високому становищу і родинним зв'язкам, а завдяки цілеспрямованості й заповзятливості.

Цей *ідеал людини доби Просвітництва* ліг в основу сучасного європейського світогляду і донині залишається актуальним для кожного європейця.

Згідно з новим світоглядом усі люди визнавалися *рівними і вільними, незалежно від походження*. Держава з погляду просвітницької ідеології створюється не королями, а всіма громадянами. Влада, розділена між монархом і парламентом, зобов'язана *забезпечувати громадянам їхні права*, а не пригноблювати їх і визискувати. У разі невиконання владою свого призначення народ має законне право на революцію, тобто *на її насильницьке повалення*.

Просвітники сповідували *ідею загального прогресу* (позитивних змін). Вони сподівалися, що за допомогою поширення прогресивних (просвітницьких) ідей серед населення можна буде викорінити всі людські вади і змінити суспільство *на засадах справедливості й розуму*.

Перша парова машина Ватта 1776 року (малюнок із The Granger Collection, New York)

Добу Просвітництва ознаменував справжній *інформаційний бум*, якого не знали минулі епохи. У Західній Європі з'явилися щоденні газети, численні журнали, зокрема й політичні; було організовано широку мережу бібліотек для простолюду. Виходили друком підручники, словники і наукові праці. Публікувалися науково-популярні та літературні журнали для жінок, а також журнали мод (перший такий журнал з'явився в Парижі 1778 року).

Прикладом просвітницької діяльності є життя французького філософа й письменника *Дені Дідро* (1713–1784), до речі, сина ремісника. Дідро видав 35 томів «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел».

Метою цього видання було поширення знань та популяризація ідей Просвітництва. До роботи над «Енциклопедією» Дені Дідро запросив видатних мислителів, науковців і митців, яких називали *енциклопедистами*.

Зусилля просвітників не були марними: вони змінили свідомість європейців. До кінця епохи Просвітництва не лише зросла кількість освічених людей, а й сформувалася цікавість до політичного життя своєї країни. Дискусії щодо компетентності уряду, справедливості правосуддя, порушення прав людини стали предметом публічних обговорень і запеклих суспільних дискусій.

Сприяла цьому й активна позиція преси. Публіцисти (що часто були відомими особистостями, як, наприклад, *Джонатан Свіфт*) критично оцінювали суспільні події та не запобігали перед владними авторитетами. У журналістиці того часу розвітли *сатира* й політична *карикатура*.

Для тих, хто хоче знати більше

Просвітництво в Америці

Першою у світі спробою втілити в життя ідеї Просвітництва стало створення в 1776 році нової держави — *Сполучених Штатів Америки*. Територія Америки на той час була частиною Британської імперії (її колонією). Однак уряд, розташований у Лондоні, нехтував потреби цих віддалених земель, розглядаючи їх лише як джерело сировини та ринок збуту промислових товарів.

Мешканці американських колоній були глибоко переконані, що їхні права і свободи грубо порушуються, й неодноразово зверталися до уряду з проханнями враховувати їхні інтереси. Але уряд так і не спромігся змінити своє ставлення до американських проблем. Це призвело до збройного повстання американців проти урядування Великої Британії та до утворення Сполучених Штатів Америки.

Так американці першими в світі застосували проголошене просвітниками право підданих на революцію, якщо уряд не захищає їхніх прав і свобод.

Дені Дідро
(картина Луї-Мішеля
ван Ноо, 1767 рік)

У прийнятій в 1776 році *Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки* цю просвітницьку норму прямо вказано.

Нова держава задекларувала, що вона створюється людьми і на благо людей для захисту їхніх прав і свобод. Першими словами Конституції США, прийнятої в 1787 році, стали: «*Ми, народ Сполучених Штатів, щоб створити досконаліший союз, установити правосуддя, забезпечити внутрішній спокій, запровадити спільну оборону, сприяти загальному добробуту та убезпечити нам самим і нашим нащадкам блага свободи – видаємо і встановлюємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки.*

Засідання під час підписання Конституції Сполучених Штатів Америки
(фрагмент картини Говарда Крісті, 1940 рік)

Основні цінності та принципи життя в Сполучених Штатах Америки впродовж століть не змінювалися. І Конституція цієї країни є найстарішою з нині чинних у світі Конституцій.

ЛІТЕРАТУРА ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

У літературі доби Просвітництва відбулася переорієнтація на нових читачів. До XVIII століття мистецтво адресувалося вищим прошаркам і переважно відповідало смакам знаті. З підвищеннем суспільної ролі буржуазії виникла потреба в *нових темах, сюжетах і типах героїв*. Тому не дивно, що *головними позитивними героями становуть представники третього стану*, тобто люди нешляхетного походження. Раніше (до XVIII століття) вони могли претендувати лише на *комічне* зображення (згадайте комедію Мольєра «Міщанин-шляхтич», 1670 рік).

І справді, важко уявити, щоб у XVII столітті у витончено-інтелектуальних творах високого бароко зображувалося побутове життя звичайних мешканців сіл і міст, а в класицистичних трагедіях головними героями були не мужні античні полководці чи імператори, а звичайні німецькі нотаріуси або італійські купці, які згідно з тодішніми уявленнями просто не були здатними на глибокі душевні переживання.

Проте вже *у XVIII столітті* читачі із цікавістю дізнаються з книжок про долі простих лікарів, учителів, торговців, музикантів, провінційних священиків і навіть слуг! Виявилося, що й про них можна написати без грубого гумору, а як про людей високодуховних, вірних у дружбі й коханні.

До речі, в новій літературі представників вищої знаті почали зображенувати як розбещених розкошами і неробством осіб, здатних заради розваги на свідоме руйнування чужих долі. Так образи простакуватого буржуа, злодійкуватого слуги, шляхетного дворянина і великолюдного короля відійшли у минуле.

У літературі Просвітництва новий герой-буржуа — *людина діяльна*. Це вже не блазень, який не вміє поводитися у вихованому товаристві. Це людина, сповнена власної гідності, освічена і сильна духом. Таких незалежних і самодостатніх героїв зображено у творах *Даніеля Дефо* (блізько 1660–1731) і *Джонатана Свіфта* (1667–1745), письменників, яких у світовій літературі називають *основоположниками просвітницької літератури*.

І Дефо, і Свіфт представляють *просвітницький реалізм*. Цей літературний напрям найповніше відобразив світогляд доби Просвітництва: *прагнення особистої свободи і раціонального погляду на дійсність*. Торговець і плантатор Робінзон Крузо з роману Дефо, потрапивши в корабельну аварію, залишився сам на безлюдному острові. Він не чекав сторонньої допомоги і не відгороджувався від реальних проблем марнimi мріями. Робінзон Крузо, звичайна людина без надприродних здібностей, чітко усвідомлював свої цілі й енергійно діяв. Робінзон вижив завдяки власній праці та розумові, досягши найбільш можливих у тій ситуації добробуту і щастя.

Роман *«Мандри Гуллівера»*, незважаючи на елементи *фантастики*, має безпосередній зв'язок із тогочасною дійсністю. У цьому творі Джонатан Свіфт піддав небувалій до того часу критиці як устрій англійської держави зокрема, так і людину загалом. Сам Гуллівер — головний герой роману — із цікавістю пізнає світ. Він активно вивчає мови і життя країн, у яких йому довелося побувати.

У XVIII столітті залишається актуальним літературним напрямом і *класицизм*. *Просвітницький класицизм* продовжує представляти героя, здатного пожертвувати власними інтересами. Проте в нових трагедіях тепер переважно оспівується вірність громаді, суспільству, а не монархові. Митці просвітницького класицизму використовують не лише відомі античні сюжети, а й сучасніші теми.

Література Просвітництва — це, насамперед, література раціонального погляду на життя, де герой художніх творів намагається *керуватися здоровим глуз-*

Робінзон Крузо
(ілюстрація Ф. Ніколсона,
1903 рік)

дом. Але вже з другої половини XVIII століття раціональний світогляд зазнає критики. Розум, який, на думку просвітників, мав подарувати людині щастя, визнається не здатним на високі поривання, а лише на практичні розрахунки. Тому просвітницькій **філософії розуму** протиставляється **філософія серця**.

Філософія серця втілилася в новому літературному напрямі, що отримав назву **сентименталізм**⁴. Цей напрям XVIII століття проповідує *перевагу почуттів над розумом*. На думку сентименталістів, лише чуле серце і щира душа здатні підказати нам у скрутну хвилину правильне рішення.

Сентименталісти з неабиякою увагою ставилися до внутрішнього світу простої людини: її переживань, думок, сподівань. Зображені звичайних людей у звичайних обставинах, митці прагнули показати, що цінність кожної особистості залежить не від походження і статків, а від її духовного багатства.

Також сентименталісти особливу увагу приділяли **природі**, оскільки вважали, що, спілкуючись із нею, людина стає кращою. Адже природі байдужі наші статки і кар'єрні досягнення. Вона приймає нас такими, якими ми є, всі для неї рівні. Натомість здобутком цивілізації, на думку сентименталістів, стали розкоші, соціальна несправедливість, нерівність і жорстокість.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які історичні межі охоплює **Просвітництво**? Чому ця епоха отримала таку назву?
2. Поясніть, чому просвітники обстоювали необхідність **освіти** для простолюду.
3. Згадайте, до якого суспільного стану належав *Мігель Сервантес*: дворянства, буржуза чи селянства. На прикладі долі іспанського письменника та його героя Дон Кіхота доведіть, що вже на початку XVII століття **дворянство** було неспроможне втримати свої привілей.
4. Яке історичне значення мало зміщення класу **буржуазії**? У чому, на вашу думку, полягала відмінність між способом життя дворян (аристократії) і буржуа?
5. Чому шляхетне походження почало втрачати значення в суспільстві XVIII століття?
6. Який новий **ідеал людини** сповідували в добу Просвітництва?
7. До XVIII століття вважалося, що **право на освіту** могло мати лише дворянство. Чому цю тезу просвітники засуджували? Як ви розумієте поняття **«культ розуму і знань»**?
8. Як просвітники втілювали в життя мрію про загальнодоступну освіту?
9. Яке ваше бачення суспільства, побудованого **«на засадах справедливості, рівності та братерства»**? У чому полягає **гуманізм** доби Просвітництва? Поміркуйте, які спільні та відмінні риси гуманізму **доби Відродження і Просвітництва**.
10. Які зміни відбулися в літературі доби Просвітництва? Якими стали нові теми і герої *у XVIII столітті*?
11. На уроках позакласного читання в 6 класі ви ознайомилися з романом *Даніеля Дефо «Робінзон Крузо»*. Схарактеризуйте образ головного героя з огляду на новий просвітницький ідеал людини. Доведіть, що *Робінзон Крузо* є яскравим героєм літератури доби Просвітництва.
12. Випишіть у зошит **напрями**, характерні для європейської літератури **XVIII століття**.

¹ Сентиментальний (від фр. *sentiment* — почуття) — чутливий, сльозливо-зворушливий.

Джонатан Свіфт (1667–1745)

Джонатан Свіфт — видатний англо-ірландський письменник-сатирик, церковний і політичний діяч, який усі сили віддав викоріненню ганебних суспільних вад. Своїми творами Свіфт нажив за життя чимало ворогів, але ірландці й досі шанують його як непримиреного борця за права народу.

Народився Джонатан Свіфт у 1667 році в місті *Дублін – столиці Ірландії*, яка перебувала в колоніальній залежності від Англії. Англійська політика в Ірландії впродовж багатьох століть була спрямована на поступове заселення цієї країни вихідцями з Англії, серед яких був і батько Свіфта. Корінне населення намагалося протистояти англійському тиску і постійно повставало.

Батько Джонатана помер ще до народження сина, і хлопцем опікувався дядько Гобдін Свіфт, відомий адвокат. Він оплатив навчання племінника в найкращій школі Ірландії, а пізніше і в Трініті-коледжі Дублінського університету, де готували юристів і богословів. Після закінчення курсу на юнака чекала кар'єра священика. За спогадами сучасників, молодий Свіфт уже тоді був гострим на язик, незалежним, насмішкуватим і навіть різким, коли йому доводилося відстоювати власні переконання.

У 1686 році Джонатан отримав ступінь бакалавра, але не зміг продовжити навчання, щоб стати магістром. Спалахнуло чергове повстання ірландців. Багато англійців, рятуючи свої життя, терміново повернулися на батьківщину, серед них був і молодий Свіфт.

Допомогу розумному юнакові, який одчайдушно потребував підтримки, надав далекий родич його матері Вільям Темпл — аристократ, багатій і політичний діяч у відставці. Темпл узяв Джонатана на посаду секретаря, а пізніше Свіфт став його довірену особою, проживши у домі вельможі загалом десять років. Вільям Темпл, незважаючи на відставку, залишався впливовим політиком, і роки, проведені поруч із ним, стали для Джонатана доброю життєвою школою.

У домі Темпла молодий Свіфт дізнався про особливості політичного життя Англії. Гости його покровителя, а це завжди були політики першої величини (міністри і навіть король), відкрито обговорювали в присутності Джонатана політичні проблеми і міжпартийні суперечки. Амбітного Свіфта, що прагнув активно долучитися до суспільного життя, захопила ідея ввійти в політичні кола. Однак усі його намагання не мали успіху, а Вільям Темпл нічого не зробив, аби допомогти Джонатану у кар'єрному просуванні.

У 1699 році Свіфт спробував доєднатися до політичної діяльності через літературу, тобто звернувся до *публіцистики*. Джонатан почав писати *памфлети* —

гострі сатиричні твори на політичні теми. Свіфта обурювали повсюдна корупція, брехня й лицемірство. Вже з першого опублікованого ним памфлету (у 1701 році) стало зрозуміло — в Англії з'явився новий талановитий автор.

Памфлети мали не лише грандіозний читацький успіх, а й вагомий політичний вплив. Свіфт, добре знаючи партійні «залаштунки», викривав справжні мотиви політиків. Письменник показував, що партійні лідери прагнуть влади не для служіння національним інтересам Великої Британії, а заради власного збагачення. Свіфт викривав корупцію в судах, продажність чиновників, лицемірство політиків і загальний занепад моралі.

Вплив Свіфта на політичні події був неймовірним, його прихильності шукали перші особи держави, однак сам він професійним політиком так і не став. У 1713 році Джонатан Свіфт остаточно попрощався з мріями про кар'єру державного діяча, залишив Англію і став настоятелем (деканом) **Кафедрального собору Святого Патрика** в рідному Дубліні.

Однак в Ірландії Джонатан Свіфт несподівано опинився у вирі політичного життя. Загарбницька політика Англії привела до постійних заворушень серед ірландців, і письменник не міг залишитися осторонь. Свіфт, хоча сам за походженням був англійцем, керуючись «мораллю і здоровим глаздом», став на бік гноблених. Свій видатний талант і гострий розум він спрямував на захист ірландських свобод проти англійського ярма. «Управління без згоди тих, ким управляють, є найсправжнісін'ке рабство», — стверджував він у своїх ірландських памфетах.

Його уїдливі, саркастичні твори змушували уряд переглядати рішення, короля — скасовувати укази, а парламент — змінювати зовнішню політику. Дуже швидко письменник здобув шалену популярність серед ірландців, яка межувала з обожненням. Він багато займався добroчинністю, із власних коштів виплачував пенсії і допомагав не тільки бідноті, а й тим, хто хотів налагодити свій бізнес. Тому його парафія була більш благополучною, ніж інші, а авторитет серед місцевого населення — беззаперечним.

Портрети декана Свіфта були виставлені на всіх вулицях Дубліна, і куди б він не пішов, його відразу оточував натовп людей, які сподівалися на його благословення. Англійська влада, якій не подобалися антиурядові виступи Джонатана Свіфта, боялася навіть зачепити «божевільного декана», а англійський намісник (віце-король) писав у Лондон, що він «править Ірландією з дозволу Свіфта». Він

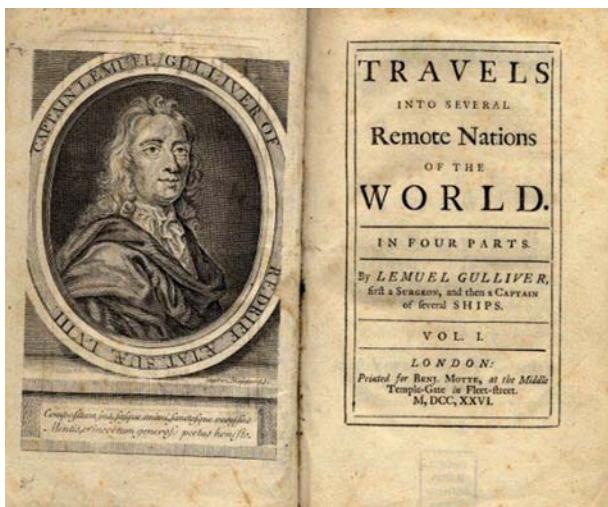
Собор Святого Патрика (літографія, 1865 рік)

запевняв: якщо вийде наказ про арешт декана, то для його виконання доведеться прислати з Англії десятитисячну армію.

В останні роки життя Джонатан Свіфт дуже хворів, він утратив пам'ять і мову. Помер видатний письменник 19 жовтня 1745 року. Попрощатися з ним прийшли юрби ірландців, які були вдячні своєму декану за 25-річну діяльність і боротьбу за національні інтереси та свободу їхнього народу.

Літературний коментар

Роман Джонатана Свіфта «Мандри Гуллівера»

Перше видання «Мандрів Гуллівера»,
де Лемюель Гуллівер заявленій як автор,
а на першій сторінці був навіть його портрет

ляють ліліпуті — невеличкі люди на зріст близько шести дюймів, тобто приблизно 15 сантиметрів.

Автор настільки докладно описує всі пригоди героя, що в читача складається враження документальної фіксації подій. Письменник ретельно вибудовує ліліпутівський світ: його політичний устрій, релігію, звичаї, спосіб життя ліліпутів, придворні інтриги і навіть складні стосунки із сусідньою державою Блефуску.

Життя маленьких людей викликає у велетня Гуллівера цікавість, а в читача — відчуття ляльковості світу ліліпутів. Ці люди розумні й сміливі, у технічному розвитку суттєво випереджають співвітчизників Гуллівера. Водночас країна потерпає від партійних чвар, релігійного протистояння, політичних переслідувань і воєн. Однак ці події у світі ліліпутів видаються нам *комічними*.

Образ же самого імператора Ліліпутії поступово набуває у творі рис *напордйності*. Його пихатість, самодурство і жорстокість різко контрастують з іграшковістю його персони. Особливо кумедно виглядають укази 15-сантиметрового

Свій найкращий твір — *сатирико-фантастичний роман* «Мандри Гуллівера» — Джонатан Свіфт написав в Ірландії, а опублікував **1726 року** в Лондоні, не вказуючи свого імені. «Мандри Гуллівера» написані у популярній на той час формі *роману-подорожі*. Твір складається із чотирьох частин, у яких ідеться про незвичайні пригоди головного героя Гуллівера у різних фантастичних країнах.

«Подорож до Ліліпутії» є першою частиною книги Свіфта. У ній розповідається, як головний герой — корабельний лікар *Лемюель Гуллівер* — потрапляє в дивовижну країну, яку населяють ліліпуті — невеличкі люди на зріст близько шести дюймів, тобто приблизно 15 сантиметрів.

правителя, що починаються словами: «*Могутній імператор Ліліпутії, окраса й постражданих всесвіту..; владар над усіма владарями; найвищий з усіх синів людських; той, що ногами стирається на центр землі, а головою торкається сонця; досить йому лише поворухнути пальцем, і у всіх монархів підгинаються коліна...»*

Якби всі описані в творі події відбувалися не в Ліліпутії, а в якійсь реальній країні, то вони б мали зовсім не комічний вигляд і викликали б у читача не сміх, а обурення. Наприклад, розповідь Гуллівера про війну між Ліліпутією та Блефуску, про загибель десятків тисяч солдатів і моряків іграшкового зросту, про прагнення монарха знищити всіх незгодних із державною політикою вражає читача насамперед тому, що привід для протистояння є смішним і дріб'язковим. Сам Гуллівер теж мало не став жертвою придворної змови та невдячності імператора.

Водночас Гуллівер, розповідаючи про Ліліпутію, постійно порівнює з нею Англію, натякаючи читачам, що і в них на батьківщині порядки, на жаль, теж далеко не досконалі.

Описуючи дивовижні пригоди Лемюеля Гуллівера, майстерно поєднуючи у творі *реальне і фантастичне*, автор удається до гострої *пародії* на дійсність, на зовнішню політику англійського уряду, на способи здобування посад, на постійні інтриги серед політиків. На жаль, як констатував письменник ще у своїх памфлетах, для урядовців головними були не принципи, а посади.

Для тих, хто хоче знати більше

Продовження мандрів Гуллівера

Друга частина роману присвячена мандрівці в *країну величин* Бробдінгнег. Гуллівер ніби міняється місцем із ліліпутами. Він, постійно ризикуючи своїм життям, намагається вижити серед величезних, але, на відміну від ліліпутів, добрих людей-гіантів.

Однак поряд з описом життя у Бробдінгнезі тут теж присутня *політична сатира*. Вислухавши розповідь Гуллівера про Англію, великудушний правитель Бробдінгнегу жахається. Адже історія мініатюрної з його погляду країни — це низка кривавих воєн, державних змов і зрад.

У третьій частині роману Джонатан Свіфт піддає критиці, зокрема, псевдовченіх і псевдовінахідників. Лемюель Гуллівер потрапляє в країну, де «науковці» намагаються видобути сонячне проміння з огірків чи гарматний порох із кризи, або ж винайти спосіб будувати будинки, починаючи з даху і т. под. Вони вражають головного героя не величчю своїх наукових досягнень, а цілковитою їхньою абсурдністю.

Розмова Гуллівера з королем Бробдінгнегу (ілюстрація з англійського видання «Мандрів Гуллівера» 1900 року)

героя не величчю своїх наукових досягнень, а цілковитою їхньою абсурдністю.

До найзлішої сатири і навіть *саркаズму* письменник вдається у четвертій по-дорожі Гуллівера. Головний герой опиняється в країні гуїгнімів, розумних і шляхетних коней, яким не відомі ворожнеча і підлість. Цим істотам протиставляються єгу — «найогидніші і наймерзенніші тварини» з усіх, що Гулліверові доводилося бачити за всі роки подорожей.

Єгу зовні дуже подібні до людей, але це дикі й агресивні створіння, до яких гуїгнімі ставляться як до худоби. Гулліверу довелося докласти чимало зусиль, аби розумні коні сприймали його не як бридкого єгу, а як мислячу цивілізовану істоту, здатну цікаво спілкуватися, яка багато подорожувала і має фах лікаря.

Однак після розповідей Гуллівера про країни Європи, їхній політичний устрій, війни, про вчинення багатьма людьми найрізноманітніших злочинів, про обман задля корисливих цілей, хабарництво і несправедливі суди гуїгнімі вирішили, що люди навіть гірші за смердючих дурних єгу. Адже, щоб чинити усіляку мерзоту, вони використовують розум.

У романі «Мандри Гуллівера» автор створив злу пародію і на політику Англії, і на людину. Змальовуючи людей то ліліпутами, то велетами, то позахмарними інтелектуалами, то дикими недоумками, Свіфт змінив погляд читачів на життя і змусив їх жахнутися загальній жадобі, жорстокості та тупості. Його герой Лемюель Гуллівер, який бачив багато країн, на жаль, не знайшов жодної, де людина справді жила б за законами і розуму, і справедливості.

Перший переклад роману «Мандри Гуллівера» здійснила *Леся Українка* в 1889 році. Однак, на жаль, її переклад було втрачено. Роман надруковали українською мовою у Львові 1895 року в дитячому журналі «Дзвіночок» (переклад Лева Турбацького). Нині класичним уважають переклад *Юрія Лісняка*.

МАНДРИ ДО РІЗНИХ ДАЛЕКИХ КРАЇН СВІТУ ЛЕМЮЕЛЯ ГУЛЛІВЕРА, СПЕРШУ ЛІКАРЯ, А ПОТИМ КАПІТАНА КІЛЬКОХ КОРАБЛІВ

ЧАСТИНА I. ПОДОРОЖ ДО ЛІЛІПУТІЙ

(скороочено)

Розділ I

Мій батько мав невеликий маєток; я був третій з п'ятьох його синів. На чотирнадцятому році мене віддали до коледжу, де я пробув три роки і вчився дуже старанно, однак через три роки мені довелося піти в науку до видатного лондонського хірурга містера Джеймса Бетса, у якого я вчився чотири роки...

Протягом шести років я був лікарем на двох кораблях і трохи збільшив свої статки. На дозвіллі я читав твори сучасних і давніх авторів, бо завжди брав з собою у плавання багато книжок; а буваючи на березі, я приглядався до побуту та звичаїв людей і вивчав чужі мови, до яких мав хист. Я прийняв вигідну пропозицію капітана судна «Антилопа», що саме збирався вирушити до Південного моря. Ми відплівли з Брістолья 4 травня 1699 року, і спочатку наша подорож минала цілком успішно.

Коли ми прямували до Ост-Індії, нас захопив страшний шторм і відніс на північний захід од Вандіменової Землі... П'ятого листопада стояв густий туман, тож матроси тільки на віддалі півкабельтова від корабля помітили скелю; сильний вітер гнав нас просто на неї, і корабель умить розбився. Шістьом з екіпажу, і мені в тому числі, пощастило спустити на воду човен і відплівти на безпечну відстань від корабля та скелі. Через півгодини шквал з півночі перекинув наш човен. Гадаю, що всі мої товариши загинули. Я плив навмання, підштовхуваний вітром та припливом, раз у раз шукаючи ногами дна. Нарешті, вкрай знеможений, я раптом відчув під ногами землю. Я брів з милю, перш ніж добувсь до берега; це сталося, як здається мені, годині о восьмій вечора. Я страшенно зморився; втома та спека хилили мене на сон. Я ліг на низеньку м'яку траву й заснув так міцно, як не спав ще ніколи зроду. Коли я прокинувся, був уже білий день. Я хотів був підвистися, але не зміг і поворухнувшись: я лежав горілиць, і мої руки та ноги так само, як і мое довге густе волосся, були міцно прив'язані до чогось на землі. Все мое тіло було обплутане тонкими мотузочками. Я міг дивитися лише вгору. Навколо чувся якийсь гомін, але хто то гомонить, я не міг розгледіти. Незабаром на моїй лівій нозі заворушилося щось живе і, поволі посугувавшись уперед, опинилося в мене на грудях, а потім підійшло під саме підборіддя. Опустивши погляд, наскільки зміг, я побачив чоловічка дюймів шести на зріст, з луком та стрілою в руках. Слідом за ним сунуло принаймні з півсотні таких самих чоловічків. Украї вражений, я так голосно скрикнув, що всі вони з переляку кинулися вrozтіч. Але незабаром вони повернулися, і один з них, наважившися стати перед самим моїм обличчям, на знак подиву піdnіс руки, звів угору очі і верескліво, але цілком виразно гукнув: «Гекіна дегул!»

Весь цей час я лежав у дуже незручній позі. Нарешті, після довгих зусиль, мені пощастило розірвати мотузочки й витягти з землі кілочки, якими була припнuta моя ліва рука. Воднораз, шарпнувши головою, що завдало мені невимовного болю, я трохи послабив мотузочки, що прикріплювали мое волосся до землі, і спромігся трохи повернути голову. Та чоловічки повтікали швидше, ніж я встиг спіймати когось із них. Після цього навколо мене знявся несамовитий галас, а коли він ущух, хтось із них голосно вигукнув: «Толго фонак!» У ту ж мить я відчув, як у мою ліву руку вп'ялося з сотню стріл, колючих, наче голки. Далі чоловічки вдруге разом вистрелили в повітря, і багато стріл упало мені на тіло, а деякі влучили в обличчя, яке я відразу ж затулив лівою рукою. Коли ця злива стріл ущухла, я аж застогнав зі злості та болю і знову спробував звільнитись, але тоді чоловічки випустили ще більше стріл, а деякотрі намагалися колоти мене списами в боки. На щастя, на мені була куртка з буйволячої шкіри, якої вони не могли проколоти. Я подумав, що найобачніше буде лежати тихо. Помітивши, що я не рухаюсь, вони перестали стріляти, але з гамору я здогадався — їх стало більше... Я майже помирав з голоду і кілька разів піdnіс палець до губів на знак того, що хочу їсти. До мене приставити кілька драбин, і ними полізли до моого рота сотні тубільців, несучи в кошиках їжу, яку наказав зібрати й приготувати для мене владар, тільки-но довідавшись про мою появу. На смак то було м'ясо

різних тварин, але я не міг розібрати, яких саме. Вирізки, дуже смачно приготовані, були менші за жайворонкове крильце; я ковтав по два, а то й по три шматки разом і з'їдав щоразу по три хлібини, кожна з мушкетну кулю завбільшки. Чоловічки виявляли свій подив з моого великого зросту й апетиту.

Потім я дав знак, що хочу пити. Вони підкотили до моєї руки одну з найбільших своїх бочок і вибили в ній днище. Я вихилив її одним духом, бо там було менше як півпінти легкого вина. Коли я докінчив усі ці дива, чоловічки заходилися кричати з захвату і танцювати в мене на грудях, без кінця повторюючи свій перший вигук: «Гекіна дегул!» Признаюся, що коли ці чоловічки бігали по моєму тілу сюди й туди, мені не раз кортіло схопити в жменю сорок чи п'ятдесят з них, які навернуться під руку, і скинути їх на землю. В думці я не міг надивуватися з хоробрості цих маленьких людей, які наважувалися злазити на мене й походжати по моєму тілу, хоч одна моя рука була вільна, і не тримтіли від одного погляду на таке гіантське створіння, яким я мав їм здаватися. Вони намостили мені обличчя й руки якоюсь маззю, що дуже приємно пахла, і біль, заподіяний стрілами, за кілька хвилин утамувався. Все це, на додачу до їхніх дуже поживних страв і напоїв, схилило мене на сон. Я спав щось із вісім годин; та й не дивно, бо лікарі, з наказу імператора, підсипали в бочки з вином сонного зілля.

Ці люди — неабиякі математики й досягли особливих успіхів у механіці завдяки підтримці свого імператора. У цього монарха є багато машин на колесах, щоб перевозити колоди та інші важкі вантажі. Він часто буде величезні військові кораблі в місцевості, де росте будівельний ліс, і звідти їх цими машинами перевозять ярдів за триста-чотириста до моря. П'ятсот теслярів та інженерів раз же заходились майструвати щонайбільший повіз, який їм будь-коли доводилось робити. То була дерев'яна платформа, поставлена на двадцять двоє коліс. Усю цю роботу виконали протягом чотирьох годин після моого прибуття на острів. Але найбільші труднощі полягали в тому, щоб підняти мене й покласти на платформу. Дев'ятсот найдужчих чоловіків тягли канати за допомогою безлічі блоків, почеплених на стовпи, і через три години я вже лежав на платформі, міцно прив'язаний до неї. Півтори тисячі найсильніших коней повезли мене до столиці, розташованої за півмилі.

На площі, де зупинився повіз, стояв старовинний храм, що вважався найбільшим у всій державі. За кілька років перед тим, осквернений брутальним убивством, він утратив для цього релігійного народу своє священне значення... Цю будівлю й призначено було мені за житло. Головні двері, звернені на північ, були чотири фути заввишки і два завширшки, і я вільно міг пролізти крізь них. Крізь ліве вікно імператорські ковалі просунули дев'янсто один ланцюг розміром з ланцюжок на годиннику європейської дами і примкнули їх до моєї лівої ноги. Пересвідчившись, що порвати ланцюги я не здужаю, робітники перерізали всі мотузки на моєму тілі, після чого я звівся на ноги в дуже сумному настрої. Не можна описати, як усі здивувались і загаласували, побачивши, що я встав і ходжу. Ланцюги, якими мене прикували, давали мені змогу ходити туди та сюди, описуючи півколо, залазити в храм і лежати там, простягтись на ввесь зріст.

Розділ II

Ілюстрація Чарльза Броука, 1894 рік

їжу та напої і поставили їх так, щоб я міг дістати. Я взяв ті візки і швидко спорожнив їх. На двадцять була їжа, на десяти — напої. Кожний візок з м'ясом став мені на два-три добрих ковтки, а вино з десяти череп'яних посудин я вилив просто у візок і випив його одним духом і так само зробив з рештою.

Імператор на зрист був майже на цілий мій ніготь вищий за всіх своїх придворних, і вже цього досить, щоб викликати шанобливий трепет. Риси його обличчя тверді й мужні, ніс орлиний, шкіра оливково-смаглява, постать струнка, тулуб, руки та ноги пропорційні, рухи зgrabні, постава велична. Він не такий уже молодий — йому двадцять вісім років і дев'ять місяців, — править щось із сім років — щасливо й здебільшого переможно. Щоб краще бачити імператора, я ліг на бік, і мое обличчя опинилось на одному рівні з ним. Його вборання було дуже просте й невигадливе — щось середнє між азіатським та європейським одягом, але на голові він мав легкий золотий шолом, прикрашений самоцвітами, з пером на гребені. На випадок, якби я розірвав ланцюги, він тримав напоготові у руці оголений меч дюймів на три завдовжки. Дами й придворні були розкішно вбрани, і місце, де вони стояли, скидалося на розстелену на землі спідницю, галтовану сріблом та золотом. Його величність раз у раз звертався до мене; я відповідав

Підвівшись, я поглянув навколо, і мушу визнати, що ніколи не бачив приємнішого краєвиду. Лани чергувалися з лісами, де найвищі дерева, на мою думку, були не більше семи футів заввишки. Ліворуч від себе я бачив місто, що нагадувало театральну декорацію.

...Імператор верхи наблизався до мене. Цим він наражав себе на смертельну небезпеку, бо хоч як добре був вимуштруваний його кінь, та, побачивши таку величезну постать, що здалася йому живою горою, він злякався і став дики. На щастя, імператор був чудовим вершником і всидів у сіdlі, аж поки підбігли придворні.

Зійшовши на землю, імператор з великим подивом оглядав мене з усіх боків, не підходячи, проте, близче, як на довжину мого ланцюга. З його наказу двірські кухарі та комірники, що були напоготові, підвезли до мене на спеціальних візках

йому, але ні він, ні я не розуміли один одного. Через дві години імператор та придворні повернулися в місто, і я лишився сам, під сильною вартою, що мала охороняти мене від настирливості, а може, й лихих намірів юбri, яка нетерпляче тиснулася до мене. Коли я сидів біля дверей свого житла, дехто наважився навіть стріляти в мене з луків, і одна стріла мало не влучила мені в ліве око. Полковник, що командував вартою, наказав зловити шістьох заводіяк і вирішив, що найкращою карою буде зв'язати їх і віддати мені. Підштовхувані тупими кінцями солдатських списів, злочинці наблизились до мене. Я взяв усіх їх у жменю, поклав п'ятьох у кишень камзола і вдав, ніби хочу з'їсти живцем шостого. Бідолаха відчайдушно репетував, а полковник та офіцери дуже хвилювались, надто коли побачили, що я дістав з кишені складаного ножика. Та я незабаром заспокоїв їх: приязно дивлячись на полоненого, я перерізав ножем мотузочки, якими він був зв'язаний, і обережно спустив на землю. Він зразу втік. Так само зробив я й з іншими. Я побачив, що моя великудущність справила добре враження на народ.

Проти ночі я не без труднощів заліз у своє приміщення, де ліг просто на землю. Так довелося мені спати два тижні, поки з наказу імператора виготовили для мене постіль. На возах привезли шістсот матраців. Коли про моє прибууття стало відомо по всій державі, подивитись на мене посунула сила заможного, бездільного й цікавого люду. Села спустіли майже зовсім, і, якби імператор не видав спеціальних наказів, сільське господарство країни занепало б. Накази приписували, щоб кожен, хто бачив мене один раз, негайно повертається додому.

Тим часом імператор раз у раз скликав державну раду, де обговорювали питання про мою дальшу долю. Двір ніяк не міг надуматися, що робити зі мною. Вони боялися, щоб я не визволився, та й утримувати мене коштувало б дуже дорого; це могло б навіть призвести до голоду в державі. Не раз при дворі схилилися до думки заморити мене голодом або засипати мені лиць та руки отруєними стрілами, від чого я швидко загинув би. Але тоді виникало побоювання, що такий величезний труп, гниючи, спричиниться до пошестей у столиці, які можуть поширитись і на всю державу. У розпалі цих суперечок до дверей великої зали, де засідала рада, підійшло кілька офіцерів; вони доповіли про щойно згаданий випадок з шістьма бешкетниками. Це справило таке гарне враження на його величність та на всю раду, що відразу було видано указ, який зобов'язував усі села на дев'ятсот ярдів од столиці приставляти для мене щоранку по шість корів, сорок овець та іншу живність разом з відповідною кількістю хліба, вина та інших напоїв. Триста кравців дістали наказ пошити мені вбрання тамтешнього фасону; шістком найвизначнішим ученим країни було доручено навчити мене мови; і, нарешті, всіх коней з імператорських стаєнь часто виїжджували в моїй присутності, щоб призвичайти їх до мене. За три тижні я досяг чималих успіхів у вивченні ліліпутської мови. Невдовзі я вже міг сяк-так порозумітися з імператором. Перше речення, яке я вивчив, було прохання ласково повернути мені волю — його я повторював щодня, стоячи на колінах. Скільки я міг зрозуміти, імператор відповідав, що на все свій час, що розв'язати цю справу він може тільки в згоді з державною радою і що я повинен заприсягтися жити в мірі з ним та його дер-

жавою. Він висловив сподівання, що я не ображуся, коли він накаже двом урядовцям обшукати мене: в мене, мовляв, напевно є зброя, що мусить бути дуже небезпечна, коли вона відповідає розмірам такої величезної істоти. Зробити це вони, безперечно, зможуть лише з моєї згоди та допомоги; отже, певний мого благородства, він з довірою передає їх мені до рук; речі, відібрані в мене, повернуть, коли я виrushатиму додому. Взявши в руки обох урядовців, я поклав її спершу в кишені камзола, а потім в усі інші кишені. Урядовці мали при собі пера, чорнило й папір і склали список усього, що знайшли. [...]

Коли імператорові прочитали реєстр, він, щоправда, в дуже чемних виразах, звелів мені здати деякі з зазначених речей. Насамперед він назвав мою шаблю. Він наказав мені кинути її якомога обережніше ярдів на шість від кінця мого ланцюга. Далі він зажадав один із порожністих залізних стовпів, як він називав мої пістолі. Я вийняв пістоль і, на бажання імператора, як зумів, пояснив його призначення; тоді зарядив його самим порохом, який, на щастя, не змок у порохівниці, попередивши імператора, щоб він не злякався, вистрілив у повітря. Сотні тубільців попадали на землю, наче мертві, і навіть сам імператор, хоч і втримався на ногах, довгенько не міг прийти до пам'яті. Я кинув від себе обидва пістолі разом з порохівницею та кулями і попросив тримати порох якнайдалі від вогню, бо він міг спалахнути від найменшої іскри і висадити в повітря палац його величності. Так само віддав я і годинник. Імператор дуже зацікавився ним. Йому дуже сподобався шум механізму і рух хвилинної стрілки... Шаблю, пістолі й порохівницю відвезли до арсеналу його величності, а решту речей повернули мені.

Я казав про мою потайну кишеню, якої не помітили обшукувачі; там лежали окуляри, кишенськова підзорна труба та кілька дрібничок. Вони не становили для імператора ніякого інтересу, і тому я вважав, що маю право не показувати їх, боячись, щоб мені їх не попсували або не загубили.

Розділ III

Моя лагідність і добра поведінка так вплинули на імператора, а також на армію і весь народ, що я почав сподіватися незабаром дістати волю. Тубільці поступово перестали боятися мене. Зрештою дійшло до того, що хлопчики та дівчатка не раз безбоязно гралися в піжмурки в моєму волоссі. Одного разу імператорові спало на думку потешити мене видовищем тамтешніх ігор, в яких ліліпути переважають усі відомі мені народи спритністю та пишнотою. Найбільше розважили мене канатні танцюристи, що виконували танці на тоненькій нитці, натягненій на висоті дванадцяти дюймів од землі.

Ілюстрація Чарльза Брука,
1894 рік

У грі цій беруть участь тільки кандидати на якусь високу посаду або ті, хто хоче запобігти великої ласки при дворі. Кандидати просять у імператора дозволу розважити його танцями на канаті, і той, хто найвище підстрибне і не впаде, одержує посаду. Дуже часто навіть найголовніші міністри дістають розпорядження показати свою спритність і довести імператорові, що вони не втратили своїх здібностей. Під час цих розваг трапляються нещасливі випадки. Я на власні очі бачив, як два чи три претенденти зламали собі ноги.

Є в них ще одна розвага, яка влаштовується дуже рідко. Імператор кладе на стіл три тонкі шовкові нитки: синю, червону і зелену. Ними нагороджують тих, кого імператор захоче відзначити особливою ласкою. Церемонія відбувається у великій тронній залі, де претенденти складають іспит у спритності. Імператор бере в руки палицю й тримає її горизонтально, а претенденти, ідучи один за одним, то стрибають через неї, то пролазять попід нею, туди й назад, залежно від того, підіймає чи опускає палицю імператор. Хто виконує всі ці штуки найдовше і з найбільшою спритністю, той дістає в нагороду синю нитку; другий приз – червона; третій – зелена, їх носять замість пояса...

Я подав імператорові стільки прохань про дарування мені волі, що його величність поставив, нарешті, це питання на обговорення в державній раді, де ніхто не заперечував, крім Скайреша Болголама, який чомусь став моїм смертельним ворогом. Та справу вирішили на мою користь, й імператор затвердив ухвалу. Цей Болголам обіймав посаду галбета, тобто адмірала імператорського флоту; досвідчений і тямущий, він користувався цілковитою довірою свого монарха, але мав дуже похмуру вдачу. Він наполіг, щоб йому доручили скласти текст умов, на яких я мав бути звільнений. Умови ці адмірал привіз мені особисто. Коли умови зачитали мені, Болголам зажадав, щоб я присягся їх виконувати, – спочатку так, як присягаються на моїй батьківщині, а потім так, як вимагають їхні закони, тобто взявши лівою рукою за праву ногу і прикладши середній палець правої руки до лоба, а великий палець – до кінчика правого вуха. Я наводжу тут зроблений мною переклад документа.

«Голбасто момарен евлем гердайло шефін маллі аллі г’ю, могутній імператор Ліліпутії, окраса й пострах всесвіту, чиї володіння простягаються на п’ять тисяч блестрагів (блізько двадцяти миль в обводі) і сягають краю землі; владар над усіма владарями; найвищий з усіх синів людських; той, що ногами спирається на центр землі, а головою торкається сонця; досить йому лише поворухнути пальцем, і у всіх монархів підгинаються коліна; його найвеличніша величність ласкаво пропонує такі умови, що їх Чоловік Гора під урочистою присягою обіцяє додержуватися:

1. Чоловік Гора не має права залишити наші володіння без нашого офіційного дозволу, скріпленого нашою великою печаткою.
2. Він не вступатиме до столиці без нашого особливого дозволу; причому жителі мають бути попереджені за дві години, щоб вони мали час сховатися.
3. Названий Чоловік Гора має обмежувати свої прогулянки великими шляхами, не ходити й не лягати на луках і ланах.

4. Гуляючи названими шляхами, він повинен як найпильніше дбати про те, щоб не наступити на когось з наших любих підданців або на їхніх коней, і не має права брати наших підданців на руки без їхньої на те згоди.

5. Якщо виникне потреба спішно доставити розпорядження в якесь віддалене місце, Чоловік Гора зобов'язується раз на місяць відносити в своїй кишенні кур'єра разом з конем.

6. Він має бути нашим спільником проти ворожого нам острова Блефуску і докласти всіх зусиль, щоб знищити ворожий флот, який саме тепер готується до нападу на нас.

7. Названий Чоловік Гора у вільний час має допомагати нашим робітникам підіймати великі камені при спорудженні наших імператорських будівель.

8. Чоловік Гора має протягом двох місяців точно встановити розміри наших володінь, обійшовши для цього все узбережжя.

Чоловік Гора, заприсягши виконувати вищенаведені умови, діставатиме щодня їжу та напої в кількості, достатній, щоб утримувати 1728 наших підданців, матиме доступ до нашої королівської особи і користуватиметься іншими знаками нашої прихильності. Дано в нашему Бельфаборакському палаці у дванадцятий день дев'яносто первого місяця нашого владарювання».

Я заприсягся з великою радістю. Відразу ж після цього з мене було знято ланцюги, і я дістав цілковиту волю. Сам імператор ушанував мене своєю присутністю на цій церемонії. На знак подяки я впав до ніг його величності.

Розділ IV

Здобувши волю, я насамперед попросив дозволу оглянути Мілдендо — столицю Ліліпутії. Імператор охоче задовольнив моє прохання, але суворо застеріг мене, щоб я не чинив шкоди. Населення повідомили спеціальними оголошеннями про мій намір відвідати місто. Його оточує мур два з половиною футів заввишки і не менше як одинадцять дюймів завтовшки; отже, по ньому може вільно проїхати карета, запряжена парою коней; через кожні десять футів над муром височать міцні башти. Я переступив Велику Західну Браму і обережно, боком, пройшов двома головними вулицями. У слухових вікнах та на дахах будинків тислися цікаві, і мені здалося, що за весь час своїх мандрів я ще ніколи не бачив такого велелюдного міста. Воно має форму правильного квадрата зі сторонами у п'ятсот футів кожна. Місто може вмістити до п'ятисот тисяч душ. Будинки мають від трьох до п'яти поверхів. На базарах і в крамницях повно всіляких товарів.

Імператорський палац стоїть у самісінькому центрі столиці. Я дістав дозвіл імператора переступити через мур і мав змогу оглянути палац. Імператорові неодмінно хотілося показати мені свої покої в усій їхній пишноті. У внутрішньому подвір'ї я ліг на бік, зазирнув у вікна середнього поверху, навмисне для цього розчинені, і побачив найрозкішніші покої, які тільки можна уявити. В них були імператриця та молоді принци, її імператорська величність усміхнулася й ласково простягла крізь вікно руку для поцілунку.

Якось уранці, тижнів через два після моого звільнення, до мене приїхав Релдресел, головний секретар у таємних справах, у супроводі лише одного слуги.

Він попросив приділити йому одну годину. Поздоровивши мене з визволенням і згадавши, що в цьому було трохи і його заслуги, він, проте, додав:

— Якби не теперішня ситуація при дворі, то вас не звільнили б так швидко. Хоч чужоземцеві може здатися, — сказав секретар, — нібіто в нас усе гаразд, насправді над нами тяжать два лиха — гострі партійні чвари всередині країни і можливий напад надзвичайно могутнього зовнішнього ворога. Щодо першого лиха, то треба вам сказати, що сімдесят місяців тому в нашій імперії утворилися дві ворожі партії — відомі під назвою *Тремексенів* і *Слемексенів*, від *високих* і *низьких* підборів на черевиках, чим вони і відрізняються одні від одних. І хоч є думка, що високі підбори більше відповідають нашим стародавнім звичаям, його величність звелів надавати урядові та всі інші посади лише тим, хто носить низькі підбори. Помітили ви, що підбори його величності нижчі, ніж у всіх придворних? Ненависть між обома партіями дійшла до того, що члени однієї не стануть ні їсти, ні пити за одним столом, ані розмовляти з членами другої. Ми вважаємо, що Високі Підбори переважають нас числом, хоча вся влада у наших руках. Одначе ми побоюємося, що його високість, наступник трону, симпатизує Високим Підборам. У всякому разі, кожен може помітити, що один з його підборів вищий за другий, і він через це навіть накульгує. І ось серед оцих міжусобиць нам загрожує напад війська з острова Блефуску, другої великої держави світу, майже такої ж великої й могутньої, як імперія його величності. Ці дві могутні держави вже тридцять шість місяців перебувають у стані запеклої війни, і ось із якої причини. Всім відомо, що яйця, перед тим, як їх їсти, розбивають з тупого кінця, і так ведеться споконвіку. Одначе, коли дід його величності ще хлопчиком, розбивши яйце за старовинним звичаєм, урізав собі пальця, його батько, тодішній імператор, видав указ, щоб усі підданці під страхом найсуворішої карі розбивали яйця тільки з гострого кінця. Цей закон так обурив населення, що від того часу в наших літописах згадується шість спричинених цим повстань, внаслідок яких один імператор позбувся голови, а другий — корони. Монархи Блефуску завжди підбурювали наш народ на заколоти, а коли ті заколоти придушували, вони давали у своїй імперії притулок вигнанцям. Нараховують одинадцять тисяч чоловік, які воліли піти на страту, ніж погодитись розбивати яйця з гострого кінця. Протягом усіх цих чвар імператори Блефуску не раз подавали нам через своїх послів протести, звинувачуючи нас у релігійному розколі та в порушенні основного догмату нашого великого пророка Ластрога. Та все це чистісіньке перекручення, бо насправді там сказано: «Всі істинно віруючі хай розбивають яйця з того кінця, з якого зрунніше». Тупоконечники здобули великий вплив при блефускуанському дворі, то між нашими двома імперіями почалася кривава війна, яка зі змінним успіхом точиться ось уже тридцять шість місяців. За цей час ми втратили сорок великих кораблів і багато більше малих, а також тридцять тисяч наших найкращих солдатів і моряків. Втрати ворога, як нам відомо, ще тяжчі, ніж наші. Але тепер ворог збудував новий численний флот і готується висісти на нашому березі, тому його величність, покладаючи великі надії на вашу силу та відвагу, звелів мені викласти вам стан наших державних справ.

Я доручив секретареві передати його величності мою найглибшу пошану й довести до його відома, що я ладен віддати життя, боронячи його та його державу від будь-якої ворожої навали.

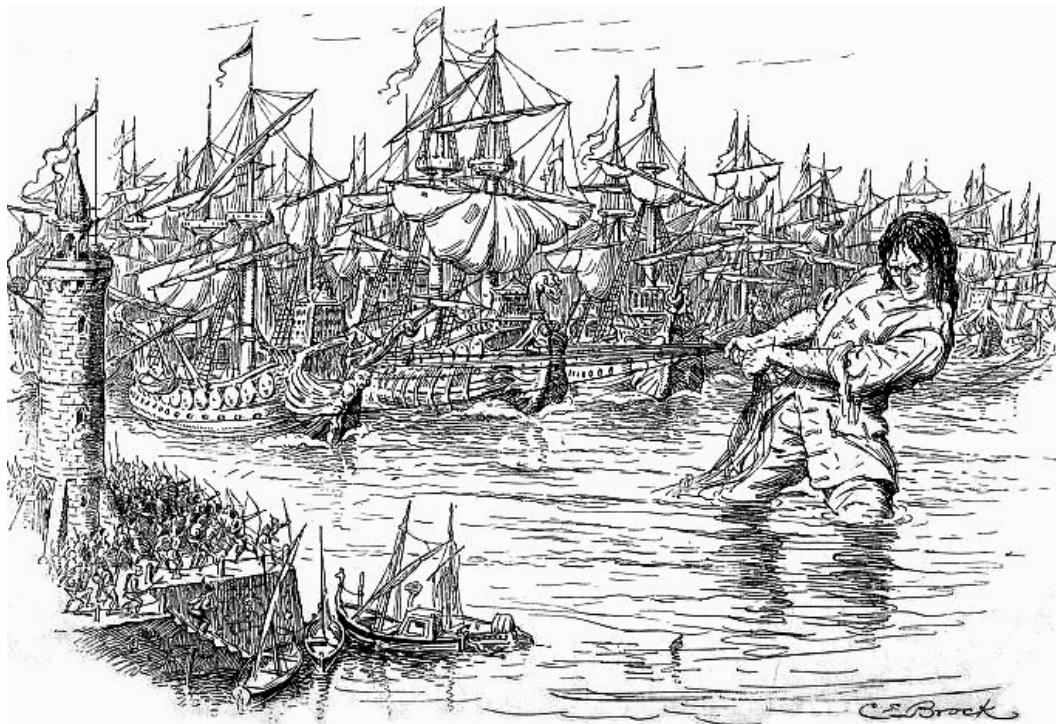
Розділ V

Імперія Блефуску — це острів, розташований на північний схід од Ліліпутії і відокремлений від неї лише протокою у вісімсот ярдів завширшки. Я ще не бачив цього острова, а довідавшись про запланований напад, уникав показуватись на березі, щоб мене не помітили з якогось ворожого корабля; в Блефуску про мене нічого не знали. Я доповів його величності про свій план захоплення ворожого флоту, що стояв тоді, як доповідали наші розвідники, у гавані, готовий вийти в море при першому попутному вітрі. Я пішов на північно-східний берег, звідки видно було Блефуску, ліг за горбком і, глянувши в свою кишенькову підзорну трубу, побачив з півсотні військових кораблів і велику силу транспортів, що стояли на якорях. Повернувшись додому, я звелів приставити мені звій найміцнішого каната та багато залізних брусів. Канат був з нашу шворку завгрубшки, а бруси — із прутик для плетіння завбільшки. Я сплів канат утроє, щоб зробити його міцнішим, і з тією ж метою поскручував докупи по три залізні прутики, загнувши їхні кінці гачками. Причепивши п'ятдесят таких гачків до п'ятдесяти канатів, я знову подався на північно-східний берег. Там я скинув камзол, черевики і ввійшов у воду. Спочатку я йшов убрід так швидко, як тільки міг, а посередині проплив ярдів з тридцять, доки опинився на мілині; менш як за півгодини я дійшов до флоту. Побачивши мене, вороги так перелякалися, що пострибали в море і вплав дісталися до берега, де їх зібралося не менше як тридцять тисяч. Тоді я взяв своє знаряддя, позачіпав гачки за отвори, що були в носі кожного корабля, а шворки від них зв'язав докупи. Поки я порався з цим, вороги пускали тисячі стріл, і багато з них впиналися мені в руки та обличчя, завдаючи пекучого болю й заважаючи працювати. Та найдужче боявся я за очі, і я напевне втратив би їх, якби не згадав про окуляри. Я видобув їх, якнайміцніше приладнав на носі і знову взявся до роботи, не зважаючи на ворожі стріли; багато їх влучили в скельця окулярів. Позачіпавши кораблі гачками і взяввшись за зв'язані вузлом шворки, я перерізав ножем якірні канати; потім легко потяг за собою п'ятдесят найбільших ворожих військових кораблів.

Блефускуанці, що не мали найменшого уявлення про мої наміри, спершу оставпіли. Вони вирішили, що я хочу або пустити судна у відкрите море, або ж порозбивати їх одне об одне. Але, помітивши, що весь флот пливе у цілковитому порядку слідом за мною, вони, охоплені розpacем, зняли такий лемент, що й описати не можна. Відійшовши на безпечну відстань, я на хвилинку спинився і повиймав стріли з рук та обличчя, а рани намазав згаданою вже мazzю. Тоді зняв окуляри, перебрів середину протоки і цілий та неушкоджений прибув із своєю здобиччю до королівського порту Ліліпутії.

Імператор і весь його двір стояли на березі, очікуючи кінця цієї великої події. Вони бачили, як широким півколом наближаються до них ворожі кораблі. Коли ж кораблі досягли середини затоки, а я занурився у воду по шию, вони

зовсім занепали духом. Імператор вирішив, що я потонув, а ворожий флот наближається з лихими намірами. Та невдовзі його страхи розвіялися, бо з кожним моїм кроком протока мілішала, і, коли мене вже можна було почути з берега, я голосно гукнув: «Хай живе наймогутніший імператор Ліліпутії!» Коли я ступив на берег, великий монарх привітав мене безліччю похвал і нагородив мене титулом нардака, найвищою відзнакою в імперії.

Ілюстрація Чарльза Броука, 1894 рік

Його величність висловив бажання, щоб я привів у його порти решту ворожих кораблів. Честолюбність монархів не має меж, і йому, напевно, заманулося обернути імперію Блефуску на свою провінцію, стративши вигнанців Тупоконечників, що знайшли собі там притулок, і примусивши всіх блефускуанців розбивати яйця з гострого кінця, після чого він став би єдиним володарем усього світу. Я намагався відрадити його від такого наміру, наводячи як політичні аргументи, так і міркування справедливості, і, нарешті, рішуче відмовився бути знаряддям поневолення незалежного народу.

Моя сміливо висловлена думка настільки суперечила намірам його величинності, що він так і не зміг пробачити мені. Відтоді його величність і ворожа мені кліка міністрів розпочали інтригу проти мене, яка через два місяці ледве не спричинилася до моєї загибелі. Ось як мало важать послуги, зроблені монархам, коли на другу шальку терезів покласти відмову догоджати примхам.

Тижнів через три після цих подій з Блефуску вроночно прибула депутація, що покірливо просила миру, і незабаром було підписано договір на умовах, дуже вигідних для нашого імператора. Коли договір був підписаний, у чому я подав послам чималу допомогу, їх ясновельможності, яких приватно повідомили про мою дружню підтримку, склали мені офіційний візит. Почавши з вихвалянь моєї відваги та великолікості, вони від імені свого імператора запросили мене відвідати їхню державу і, нарешті, попросили показати їм мою надзвичайну силу.

Я й собі попросив засвідчити мою найглибшу пошану їхньому володареві, імператору Блефуску, і пообіцяв відвідати його імператорську особу. Отож на першому ж прийомі в нашого імператора я звернувся до нього з проханням дозволити мені побувати в блефускуанського монарха. Він хоч і дав свою ласкаву згоду, але зробив це дуже неохоче. Я не міг зрозуміти причин цього, поки мені не пояснили нишком, що міністри Флімнеп і Болголам виставили мою зустріч з послами як ознаку зневаги до імператора Ліліпуттії.

Розділ VI

Зараз я хочу задовольнити цікавість читача деякими відомостями загального характеру. Середній зріст тубільців трохи менший, ніж шість дюймів, і йому точно відповідає величина як тварин, так і рослин та дерев. Наприклад, гуси — завбільшки з наших горобців, і так аж до найменших тварин, яких я насили міг розглядіти. Найвищі дерева там досягають семи футів, і я ледве міг дотягтися рукою до їхніх верховіть. Решта рослин — нижчі.

Я поки що не говоритиму багато про науку ліліпутів, яка вже цілі сторіччя процвітає у цього народу в усіх її галузях. Деякі закони та звичаї в них вельми своєрідні. За всі злочини проти держави карають тут надзвичайно суворо, але якщо на суді буде доведено невинність обвинуваченого, неправдивого викажчика зразу віddaють на ганебну страту; а з його майна стягають пеню на користь невинного, відшкодовуючи йому в чотирикратному розмірі втрачений час і знегоди, пережиті у в'язниці, та всі його витрати на свій захист. А якщо викажчика майна на це не вистачає, то потерпілого щедро нагороджує корона.

Шахрайство вважають за тяжчий злочин, ніж крадіжку, і тому рідко не карають за нього смертю; а пояснюють це тим, що дбайливість та пильність, разом із звичайним здоровим глуздом, можуть уберегти майно від злодія, але проти спритного шахраїства чесність не має чим боронитися...

Кожен, хто подасть достатні докази, що протягом сімдесяти трьох місяців він точно виконував усі закони країни, дістає право на певні пільги і одержує пропорційну суму грошей із спеціальних коштів. Крім того, йому дають титул сніл-пела, тобто законника, який додається до його імені. Коли я сказав ліліпутам, що в нас закон підтримують тільки за допомогою кар і ніде не згадується про нагороди за його додержання, вони визнали це за величезну ваду нашого устрою...

Призначаючи кого-небудь на державну посаду, ліліпути більше уваги звертають на моральні якості, ніж на здібності. На їхню думку, найбільша розумова обдарованість не може надолужити браку моральних чеснот. Невіра в Божественне провидіння так само робить людину непридатною для громадської посади.

Розповідаючи про ці та інші закони, я попереджу, що маю на увазі тільки споконвічні інституції країни, а не обурливу сьогочасну зіпсутість — наслідок звиродніння людської природи. Наприклад, ганебний звичай призначати на високі посади тих, хто добре танцює на канаті, — звичай, що його вперше запровадив дід теперішнього імператора.

Невдячність вважається в Ліліпутті карним злочином; на думку ліліпутів, той, хто відплачує злом своєму благодійникові, є ворог і всім іншим людям, а тому він заслуговує смерті.

У будинках, де виховуються сини вельмож і знатних дворян, працюють високоосвічені педагоги. Дітей там одягають і годують дуже просто. Прищеплюють їм правила честі, справедливості, відваги; в них розвивають скромність, милосердя, релігійні почуття та любов до батьківщини. За винятком короткого часу на їжу та сон і двох годин на розваги та фізичні вправи, діти завжди чимось зайняті. В години дозвілля вони граються гуртом і завжди в присутності вихователя; через це вони захищені від ранніх шкідливих вражень, дурощів і розпусти. Батьки можуть бачитися зі своїми дітьми тільки двічі на рік, кожного разу не більше години...

Для старих та недужих улаштовано притулки, і через це жебрання — ремесло, незнане в імперії.

Можливо, читачеві буде цікаво довідатись про деякі подробиці моого життя й побуту в цій країні, де я пробув дев'ять місяців і тринадцять днів. Спонукуваний потребою, я з найбільших дерев королівського парку змайстрував собі досить пристойний стіл та стілець. Двом сотням швачок доручили шити для мене сорочки, постільну та столову білизну з найщупкішого полотна. Одяг шили мені триста кравців. Працювали вони в моєму будинку, бо жоден інший будинок у всій країні не вмістив би моого костюма.

Триста кухарів варили мені їжу в невеличких хатках, побудованих біля моого дому, де вони жили разом із своїми родинами. Однієї тарілки вистачало мені на один ковток, як і однієї бочки з вином.

Розділ VII

Перше ніж розповісти про мій від'їзд із Ліліпутті, слід сказати кілька слів про таємні піdstупи, що аж два місяці велися проти мене. Одного вечора дуже таємно, в закритих ношах, прибув до мене один поважний придворний і попросив вислухати його, бо справа йшлася про мою честь та життя.

Ілюстрація Чарльза Броука, 1894 рік

— Останнім часом, — почав він, — кілька разів страшенно таємно скликали державну раду з приводу вас, і два дні тому його величність ухвалив остаточне рішення. Болголам (верховний адмірал) став вашим запеклим ворогом. Ненависть його особливо зросла після вашої великої перемоги над блефускуанцями, яка затьмарила його адміральську славу. Цей вельможа у спілці з іншими склали акт, де вас обвинувачують у державній зраді, за яку карають на смерть.

Я, ризикуючи головою, здобув копію обвинувального акта. Ось він:

Обвинувальний акт проти Квінбуса Флестріна (Чоловіка Гори)

Пункт I. З огляду на те, що названий Квінбус Флестрін, діставши від його імператорської величності наказ захопити їй усі кораблі з тим, щоб обернути імперію Блефуску на нашу провінцію та скарати смертю всіх Тупоконечників їх усіх підданців цієї імперії, що не зречуться тупоконечницької ересі, — названий Флестрін, як зрадник його найласкавішої імператорської величності, просив увільнити його, від виконання названого доручення, пославшись на своє небажання позбавляти названий народ свобод і життя.

Пункт II. Коли до його величності прибуло посольство від двору Блефуску благати замирення, названий зрадник Флестрін допомагав названим послам порадами, підмовляв їх, хоч і добре знав, що вони служать монархові, який ще недавно був одвертим ворогом його імператорської величності.

Пункт III. Що названий Квінбус Флестрін, всупереч обов'язкам вірнопідданого, готується відвідати двір та імперію Блефуску, діставши на це тільки усний дозвіл його імператорської величності, і насправді має намір по-зрадницькому і віроломно допомогти імператорові Блефуску.

— Є там ще й інші пункти, та я навів витяги з найважливіших.

Треба визнати, що під час довгих дебатів його величність виявив надзвичайну поблажливість, згадуючи раз у раз ваші заслуги і намагаючись зменшити тим вашу провину. Адмірал наполягав, щоб стратити вас найжахливішим та найганебнішим способом, підпаливши вночі будинок, де ви живете, тим часом як генерал поведе на вас двадцятитисячне військо з отруєними стрілами. Інші пропонували дати таємний наказ вашим слугам, щоб вони просочили ваші сорочки та простирадла отруйним соком, від якого все тіло свербітиме так, що ви самі подерете його й помрете в муках. Але імператор вирішив по змозі врятувати вам життя.

Тоді Релдресел, головний секретар у таємних справах, відверто висловив свою думку, що коли його величність, слухаючись своєї милосердної вдачі, захоче зберегти вам життя, наказавши тільки виколоти вам обе очі, то, на його нікчемну думку, така кара якоюсь мірою і задовольнила б правосуддя, і змусила б увесь світ захоплено вітати лагідність імператора. Що сліпота додасть вам відваги, бо ви не бачитимете небезпеки. Для вас, мовляв, досить буде дивитися на все очима міністрів, бо так само роблять і монархи.

Високі збори зустріли цю пропозицію дуже несхвально... Скарбничий доводив, що величезні витрати на ваше утримання вже призвели до фінансових труднощів у скарбниці, а далі будуть і зовсім над силу державі і що пропозиція секретаря виколоти вам очі не тільки не зарадить лихові, а ще й збільшить його, бо,

як показали спроби над деякими тваринами, вони після осліплення їдять ще більше і швидко гладшають; це одне дає право ухвалити вам смертний вирок.

Тоді ваш приятель секретар сказав, що можна легко запобігти цьому лихові, день у день зменшуючи видатки на харчі, і тоді ви почнете слабшати, худнути і загинете через кілька місяців; до того ж і розкладання вашого трупа вже не являтиме такої небезпеки, бо тіло ваше поменшає в обсязі більше ніж удвічі, і зразу по вашій смерті п'ять чи шість тисяч підданців його величності зможуть за два-три дні відокремити м'ясо від кісток, поскладати його на вози, візвезти якнайдалі за місто і там закопати, щоб не було зарази, а кістяк залишити як пам'ятку.

Отже, план поступово заморити вас було схвалено і суворо наказано тримати в таємниці, а вирок про осліплення занесено до протоколу. Через три дні до вас відрядять секретаря, і він прочитає обвинувальний акт. Його величність не має сумніву, що ви з подякою скоритеся присудові; двадцять хірургів його величинності будуть присутні при виконанні вироку, щоб стежити за виконанням операції, яка полягатиме в тому, що вам пустять в очі яблука дуже гострі стріли.

Гадаю, розсудливість підкаже вам, яких заходів слід ужити, а я повинен зараз же повернутися додому так само таємно, як і прибув.

І його ясновельможність поїхав, а я залишився вкрай збентежений.

Мушу признатися, що я не вбачав у тому вирокові ні лагідності, ні ласкавості. Мене дуже спокусила було думка про опір: адже поки я був вільний, усі сили імперії навряд чи здолали б мене, і я легко міг би закидати камінням і зруйнувати столицю; але, згадавши свою присягу імператорові, всю ласку, якою він обдаровував мене, я з огидою відкинув цей план.

Треба признатися, що очі мої, а отже, і волю, я зберіг тільки завдяки своєму поспіху та цілковитій недосвідченості... Я написав своєму приятелеві секретареві листа, повідомляючи, що від'їжджаю, згідно з одержаним мною дозволом. Того ж таки ранку я подався до морського берега, де стояв наш флот. Там я конфіскував великий військовий корабель, прив'язав до його носа канат, роздягся, поклав у корабель свій одяг (разом з ковдрою, яку приніс під пахвою) і, тягнучи судно за собою, де вплав, а де вбрід дістався до порту Блефуску, де народ уже давно чекав на мене. Я попросив сповістити про моє прибуцтя і передати, що я чекаю розпоряджень його величинності. Через годину мені відповіли, що імператор у супроводі найянішої родини та найзначніших вельмож вирушив мені назустріч. Я пройшов сто ярдів. Імператор з почтом спішилися, а імператриця та придворні дами вийшли з карет. Я сказав його величинності, що прибув до них згідно з моєю обіцянкою і з дозволу імператора, моого володаря, заради високої честі побачити такого могутнього монарха і запропонувати йому будь-які можливі послуги, сумісні з обов'язками вірнопідданого моого імператора. Про те, що я впав у неласку, я не згадав, бо мене офіційно про неї не повідомили.

Мене приймали при блефускуанському дворі з гостинністю, гідною такого могутнього монарха; проте мені довелося терпіти незручності через те, що не знайшлося придатного для мене будинку та ліжка, а тому довелося спати на землі, загорнувшись у свою ковдру.

Розділ VIII

Через три дні після прибуття до Блефуску Гуллівер, прогулюючись узбережжям острова, побачив удалини щось схоже на перекинutий човен. Попросивши допомоги блефускуанського флоту, він зумів дістати човен до берега.

Я приставив човен до імператорського порту Блефуску, де мене чекала юрба народу, вражена велическими розмірами судна. Я сказав імператорові, що цей човен послала мені моя щаслива доля, щоб дати мені змогу добутись на батьківщину, і попросив його величність дати мені потрібні для обладнання судна матеріали і дозвіл виїхати. Його величність спочатку по-дружньому відраджував мене, але зрештою зволив дати згоду.

Я дуже дивувався, що до двору Блефуску не надходить ніяких запитів про мене від нашого імператора. Та моя тривала відсутність почала непокоїти його, і він вирядив до Блефуску урядовця з копією обвинувального акта. Було доручено передати, що я втік від правосуддя і коли протягом двох годин не повернуся, то буду позбавлений титулу нардака і оголошений зрадником. Володар не має сумніву, що брат його, імператор Блефуску, вишле мене до Ліліпутії зі зв'язаними руками і ногами, щоб мене покарали за зраду.

Імператор Блефуску послав дуже члену відповідь з безліччю перепрошень. Він писав, що вислати мене зв'язаного, як то добре розуміє його брат, не має зможи; що хоч я й позбавив його флоту, він вважає себе моїм боржником, бо я зробив йому силу добрих послуг під час підписання мирної угоди; і що, до речі, обидва монархи незабаром зможуть полегшено зіткнути, бо я знайшов на березі величезне судно, на якому можу вирушити в море, і що він звелів опорядити це судно; отже, через кілька тижнів, як він сподівається, обидві імперії позбудуться такого нестерпного тягаря.

...П'ятсот майстрів під моїм керівництвом шили двоє вітрил, склавши втринацятро найцупкіше полотно. Тим часом я робив снасті, скручуючи по десять, двадцять і тридцять щонайтовщих канатів. Великий камінь, який мені пощастило після довгих розшуків знайти на березі, я припасував замість якоря. З неймовірними труднощами зрізав я кілька найвищих дерев на весла та щогли, в чім, що-правда, допомагали мені корабельні теслярі його величності.

Десь через місяць, коли все було готове, я вирушив до столиці, щоб одержати останні накази його величності і попрощатися з ним. Імператор з найяснішою родиною вийшли з палацу; я ліг ниць, щоб поцілувати руку йому, імператриці й молодим принцам крові. Його величність подарував мені п'ятдесят гаманців з двомастами спрагів у кожному та свій портрет на весь зріст, який я зараз же сховав у рукавичку, щоб не пошкодити його.

У човен я поклав сто волячих і триста овечих туш, відповідний запас хліба та напоїв і стільки готових страв, скільки спромоглися приготувати чотириста кухарів. Я взяв із собою шість живих корів, двох бугаїв і стільки ж овець та баранів, щоб привезти їх до себе на батьківщину і взятися за їхнє розведення. Щоб годувати худобу в дорозі, я захопив чималу в'язку сіна та мішок зерна. Я охоче забрав би із собою і десяток тубільців, але імператор ніяк не дозволяв цього.

24 вересня 1701 року о шостій годині ранку я нап'яв вітрила; пройшовши при південно-східному вітрі щось із чотири ліги у північному напрямі, годині о шостій вечора я помітив на північному заході острівець. Я підплів ближче і кинув якір з підвіряного боку острова, який був безлюдний. Трохи підживившись, я ліг відпочити. На другий день, близько третьої години, побачив вітрило, що рухалося на південний схід. Я поставив усі вітрила, і через півгодини на кораблі помітили мене. Нелегко висловити радість, що охопила мене від несподіваної надії побачити знов улюблену батьківщину та залишених там любих мені людей. Корабель згорнув частину вітрил, і я підплів до нього. Серце мое забилося дужче, коли я побачив англійський прапор. Я поклав корів та овець у кишенні камзола і зійшов на палубу з усім своїм невеличким вантажем. То було торговельне судно, що поверталося з Японії. Екіпаж судна складався з п'ятдесяти чоловік, і серед них я зустрів одного свого давнього товариша; він якнайкраще відрекомендував мене капітанові. Я розповів йому про себе в кількох словах, але він подумав, що пережиті злигодні потьмарили мені розум. Тоді я дістав із кишенні своїх корів та овець; це надзвичайно вразило його і переконало в моїй правдивості. Потім я показав йому золото, одержане від імператора Блефуску, портрет його величності та інші дивовижі. Я дав капітанові два гаманці з двомастами спрагів у кожному і пообіцяв подарувати йому тільку корову та кітну овечку.

Ми прибули в Даунс 13 квітня 1702 року. В дорозі я мав одну неприємність: корабельні пацюки вкрали одну овечку, і я знайшов у шпарці її обгрізені кісточки. Решту худоби я доставив щасливо на берег і в Грінвічі пустив на моріжок; вона чудово паслася на ніжній травиці.

За недовгий час мого перебування в Англії я заробив чималі гроші, показуючи свою худобу різним поважним особам і просто цікавим, а перед тим як вирушити в другу подорож, продав її за шістсот фунтів. Повернувшись з останньої подорожі, я побачив, що худоба дуже розплодилася, особливо вівці. Слодіваюся, що їхня напрочуд тонка вовна поліпшить якість наших шерстяних тканин.

Я пробув із дружиною та дітьми тільки два місяці, бо невгамовне жадання бачити чужі країни штовхало мене на нові пригоди, і я не міг усидіти вдома довше. Я попрощався з дружиною, сином та донькою і сів на купецький корабель «Пригода». Та опис цієї подорожі читайте далі, в другій частині моїх мандрів.

Переклад з англійської за редакцією Юрія Лісняка

Ілюстрація Чарльза Броука, 1894 рік

Комічне в перекладі з грецької означає *веселе, смішне*. Комічне протиставляють *серйозному, трагічному* або досконалому. **Сатира** є різновидом **комічного**. Через осміяння вона викриває негативні явища у житті суспільства і недоліки людської вдачі. Саме тому, що сатира не тільки осуджує, а й викликає сміх, її вважають найдієвішою зброєю в боротьбі із суспільним злом.

Зображенуши недосконалій світ, письменник-сатирик змушує читачів замислитися над тим, як зробити його кращим, досконалішим.

Усе, що змальовано у творі Джонатана Свіфта, має реальне підґрунтя, але сприймається як пародія на англійську дійсність початку XVIII століття. Для створення пародії автор використав прийом перенесення дії у фантастичну країну та зміну масштабу. Проте сучасники письменника без зусиль упізнавали в замаскованих подіях роману життя тогочасної Англії, розуміли *сатиру, тобто нинішній критику*, на її державний устрій і зовнішню політику.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

❖ *Готуємося до роботи з твором*

1. Розкажіть про життя та творчість *Джонатана Свіфта*.
2. Завдяки чому письменник мав такий авторитет серед ірландців?
3. Чому, на вашу думку, Джонатан Свіфт обрав шлях *письменника-сатирика*?

❖ *Працюємо над текстом твору*

4. Яким було життя Гуллівера в *Ліліпутії*? Яких клопотів завдавав Чоловік Гора своєю присутністю мешканцям?
5. Розкажіть про державний устрій Ліліпутії, її правителя та місцеве населення.
6. Що було особливого в розподілі високих посад при імператорському дворі? Відповідь аргументуйте.
7. Яких внутрішніх і зовнішніх небезпек зазнавали ліліпути? Що стало причиною воєн між *тупоконечниками* і *гостроконечниками*?
8. Як Лемюель Гуллівер допоміг Ліліпутії уникнути нападу Блефуску?
9. Що стало причиною імператорської немилості до Гуллівера? Які способи ліквідації Гуллівера було запропоновано?
10. У чому виявилася невдячність і жорстокість влади Ліліпутії?
11. Як велетень урятувався від загибелі й повернувся на батьківщину?
12. Розгляньте ілюстрації художника *Чарльза Броука* до частини I «Подорож до Ліліпутії». Опираючись на текст прочитаного вами твору, прокоментуйте зображене.

❖ *Міркуємо самостійно*

13. Як у творі розкривається проблема *національної незалежності*? Чому велетень не підтримав планів імператора щодо нападу на Блефуску?
14. Поясніть, чому читачеві важко всерйоз сприймати жорстокість ліліпутів і криваві військові конфлікти між «двома могутніми державами».

15. Чому поведінка ліліпутів та їхнього імператора нам здається водночас і **комічною**, і жорстокою?
16. Поміркуйте, завдяки чому автор досягає ефекту **реалістичності** оповіді.

👉 **Узагальнюємо та підсумовуємо**

17. Що дивує вас у поведінці **Квінбуса Флестріна**? А як би ви повелися за подібних обставин? Доведіть, що Гуллівер — стримана і законослухняна людина.
18. Схарактеризуйте образ **імператора** ліліпутів. Знайдіть у тексті і прочитайте (розділ III), якими титулами наділений Його Величність. Що в цих характеристиках є **комічного**?
19. Доведіть, що, крім вад людської вдачі, автор роману «Мандри Гуллівера» викриває і вади суспільства. Які ганебні сторони внутрішньої і зовнішньої політики Ліліпутії зображує письменник?
20. Чому Ліліпутію називають **сатирою** на Англію?
21. Наведіть приклади **фантастичного** у творі.

👉 **Пов'язуємо новий матеріал із вивченим раніше**

22. **Сінданбад-мореплавець** (5 клас) перед тим, як вирушити у мандри, казав: «Недовго я відпочивав після подорожі. Знову мене потягло з дому, знову захотілося нових вражень, нових пригод». Порівняйте його слова з останніми словами **частини I роману «Мандри Лемюеля Гуллівера»**. Проведіть паралель між пригодами, образами геройів давньої арабської казки і просвітницького роману.
23. Роман «Мандри Гуллівера» був написаний одразу після публікації **«Пригод Робінзона Крузо»** Даніеля Дефо. Знайдіть спільні риси обох творів.
24. Назвіть вивчені в 7 класі твори, у яких **засуджується війна**. У чому полягає відмінність у зображені кровопролиття в цих творах і в романі Дж. Свіфта?
25. Простежте, як у літературі Західної Європи протягом 125-ти років змінився образ головного героя від аристократа і дрібного дворяніна до буржуза: **Ромео** (1595), **Дон Кіхот** (1605–1615), **пан Журден** (1670), **Лемюель Гуллівер** (1726).

👉 **Застосовуємо теоретичні поняття**

26. Згадайте, які **сатиричні** твори ви вивчали в 6 класі. Які вади людської вдачі висміяно у вивчених вами байках та оповіданнях? А які вади висміює Джонатан Свіфт у своєму сатиричному романі?
27. Поясніть особливості **комічного**. Наведіть приклади комічного у творі.
28. Поясніть відмінність між **гумором** і **сатирою**. Згадайте вивчені твори, у яких автор використовував гумор.

👉 **Виконуємо творчі завдання**

29. Придумайте, що ще цікавого міг би побачити Гуллівер у країні ліліпутів.
30. Роман Дж. Свіфта має назву **«Мандри до різних далеких країн світу...»** Уявіть, які наступні мандрівки випадуть на долю Гуллівера.
31. Уявіть себе мандрівником, який потрапив у Ліліпутію. Розкажіть ліліпутам про свою Батьківщину. Поміркуйте, що може вразити їх у вашій розповіді. На знак правдивості ваших слів присягніться так, як прийнято в Ліліпутії.

Радимо прочитати

Віктор Гюго «Собор Паризької Богоматері» (переклад Петра Тернюка)

Йоганн Вольфганг Гете

(1749–1832)

Життя видатного німецького письменника *Йоганна Вольфганга фон Гете* – це ціла епоха в історії та літературі Німеччини.

Народився Йоганн Вольфганг 28 серпня 1749 року в заможній міщанській (бюргерській) родині імперського радника у місті *Франкфурт-на-Майні*. Батько майбутнього поета, людина високоосвічена, дав синові чудове домашнє виховання за власною програмою. Із семирічного віку Гете вивчав латинську і грецьку мови, з дев'яти років — французьку, з одинадцяти — італійську. Хлопчик навчався гри на фортепіано і флейті.

Також юний Гете студіював юриспруденцію й античну філософію, багато читав у розкішній ба-

тьковій бібліотеці. Тут він познайомився з творами *Гомера*, *Вергелія*, *Овідія*. Серед улюблених авторів Вольфганга був і англійський письменник *Даніель Дефо*. На освіту талановитого хлопця батько не шкодував ні часу, ні коштів, і його мрія — виховати Вольфганга всебічно розвиненою непересічною особистістю — здійснилася: Гете легко здобув ґрунтовні знання у найрізноманітніших галузях науки.

Мати Вольфганга зуміла пробудити в синові цікавість до творчості. Десятирічним хлопчиком він почав писати вірші, казки, п'еси, вражуючи рідних своєю невгамованою фантазією і здатністю миттєво вигадувати сюжети. Найбільшим його захопленням стала література, з якою хлопець пов'язував своє майбутнє. Однак коли у 16 років перед ним постало питання вибору професії, він довірився батькові, який наполіг на юриспруденції.

Завершив освіту Вольфганг у місті *Страсбург*, де, крім занять із права, відвідував лекції з анатомії, хірургії і серйозно захоплювався хімічними дослідами, залишивши поезію. У 1771 році юнак латинською мовою захистив докторську дисертацію. Однією з головних ідей його наукової праці була думка, що *ні церква, ні держава не повинні втручатися в особисті переконання громадян*.

Ця ідея була безумовно революційною для тогочасної Німеччини, в якій по-всякденно відбувалися насильницьке вербування солдатів на війну, ув'язнення звичайних громадян на роки без суду і слідства, існувала повна безправність селян. Дисертацію було визнано «доволі небезпечною» і до друку не рекомендували.

Тут же, у Страсбурзі, в житті Вольфганга стався різкий поворот. Він познайомився з молодими митцями, які мріяли про об'єднання країни (нагадаємо, що Німеччина була роздробленою). Вони закликали німців до пробудження національної самосвідомості, до *протистояння іноземному впливу* на німецьку культуру і створення *самобутньої німецької літератури*. Гете із захватом зустрів ці ідеї.

У тогочасній Німеччині ще залишалися популярними багатослівні *повчальні* твори. Вони мали раціональну *просвітницьку мету* — вказувати на вади і надава-

ти приклади гідної поведінки. Вірші складали люди високоосвічені, які усвідомлювали усю значущість своєї просвітницької діяльності. В німецькій поезії попередніх десятиліть можна було зустріти і описи руху небесних тіл, і поради щодо користі вживання овочів. Зрозуміло, що про натхнення і творче самозабуття у такій серйозній справі не могло бути й мови. Навіть у любовній ліриці німецьких поетів-просвітителів панувала *розсудливість і повчальність*.

Однак Гете і його друзі обстоювали право митця на пристрасті, *свободу творчості*, яка не повинна підпорядковуватися принципам доцільності. У цей період запальний Гете сприймає нормативність і правила як тяжкі кайдани, що сковують уяву художника. Холодній розсудливості він протиставляє юнацьке захваття і шире вираження найпотаємніших переживань. Взірець простоти, задушевності й живої мови Вольфганг Гете побачив у *народних* німецьких піснях, а потужну енергію пристрастей — у Вільяма Шекспіра. Тоді ж поет захопився культурою Середньовіччя, *національного історією і фольклором*.

Після закінчення навчання Гете працював у суді та юридичній конторі, виконуючи нудні доручення. Проте його кипуча енергія знайшла вихід у літературі. Головна тематика збірки віршів, написаних у 1770-х роках, — *кохання і природа*.

Карл Август
(картина художника
Георга Крауса, 1787 рік)

Лірика Гете і пристрасна, і іронічна, і меланхолійна, і трагічна, і задушевна. Кохання оспівано не як мрійливо-грайливі почуття, а як зворушливу єдність глибокого страждання і невимовного блаженства. Картини природи в його віршах — це не завмерлі декорації, а мінливий багатобарвний світ, який *відгукується на душевні переживання людини*.

Молодий поет багато пише і, зрештою, здобуває славу. Мрія Гете про народження високохудожньої самобутньої німецької літератури здійснилася.

У 1775 році 18-річний правитель крихітного герцогства Саксен-Веймарського *Карл-Август* несподівано запросив Гете до *Веймара*, запропонувавши посаду міністра. Карл Август мріяв зібрати навколо себе якомога більше освічених людей і здобути славу правителя з прогресивними поглядами.

26-річний поет прийняв запрошення юного монарха. Нарешті бурхлива вдача Гете могла застосувати всі свої таланти і знання! Митець із головою поринув у державну діяльність. Один із сучасників писав: «*Гете тепер таємний радник, голова державної ради, голова військової колегії, управитель будівництва..., дорожнього відомства, директор гірських рудень, придворний поет, розпорядник святкувань, придворних балетів, прогулянок, директор художньої академії...*»

Амбітний митець мріяв перетворити провінційний Веймар на взірцеве просвітницьке герцогство, збудоване *на засадах справедливості*. Він щиро прагнув поліпшити життя людей хоча б у межах карликової держави, де було лише сто тисяч підданців.

*Робочий кабінет Гете у Веймарі,
(фотографія Michiel Hendryckx, 2013 рік)*

Водночас із впровадженням державних реформ Й. В. Гете відкрив у Веймарі театр, у якому ставив п'єси, що відповідали духу *доби Просвітництва* (наприклад, твори Фрідріха Шиллера). Авторству видатного німецького просвітника належить чимало наукових праць із зоології, ботаніки, фізики, хімії, мінералогії, анатомії тощо. Він, зокрема, вперше описав міжшелепну кістку людини, створив власну теорію прогнозування погоди, дав назви багатьом групам рослин тощо.

За заслуги перед Веймарським герцогством Карл-Август подарував Гете дворянський титул із правом додавати до прізвища фамільну частку «фон».

Майже в 60-літньому віці уславлений поет, незважаючи на суспільний осуд, одружився з простою городянкою *Крістіаною Вульпіус*, у яку закохався ще в 39-літньому віці. Вже тоді веймарське вище товариство було шоковане тим, як швидко 23-річна дівчина-сирота змогла завоювати серце геніального митця. Адже він міг знайти наречену в найповажніших родинах герцогства.

Йоганна Вольфганга фон Гете запрошували на світські прийоми одного й чекали, коли він нарешті покине свою «плебейку». Весела і проста Крістіана взяла на себе всі господарські клопоти. Вона оберігала поета від будь-яких побутових проблем, а під час вторгнення французьких військ у Веймар захистила і дім, і Гете, голіруч прогнавши озброєних солдатів-мародерів, які вибили двері й вимагали віддати їм усі цінності. Крістіана народила Гете п'ятьох дітей, із яких вижив лише старший син. Із цією жінкою поет прожив 28 років.

Вольфганг Гете дуже боявся хвороб і смерті, тому уникав спілкування з хворобливими людьми і майже нікого не запрошував до свого будинку, розташованого на центральній площі Веймара. Дивно, але єдиним близьким другом, із яким митець багато спілкувався і якого радо приймав у себе вдома, був важко хворий *Фрідріх Шиллер*. Зрештою, Гете пережив і свого молодшого товариша, і єдиного сина, і дружину. Помер Йоганн Вольфганг фон Гете від застуди у 84-річному віці 22 березня 1832 року.

Goethe - Friederike v. Seesenheim

*Гете і Фредеріка
(романтична поштова листівка
кінця XIX – початку ХХ ст.)*

1771 році. Дівчина дуже важко пережила розлуку, довго хворіла і так ніколи й не вийшла заміж, відмовившись від пропозицій руки і серця. В історію вона ввійшла під іменем Фредеріки із Зезенгейма і залишилася символом романтичної вірності коханню. А зезенгеймський період творчості Гете став свідченням народження нового авторського стилю і нової німецької поезії, у якій більше не було місця класицистичній нормативності й раціоналізму.

У 1773 році Гете взявся за написання драматичного твору, який так і не завершив. Однак його фрагмент пізніше був опублікований і став відомим під назвою «*Прометей*». Образ античного титана на початку XVIII століття став дуже популярним після того, як філософи проголосили його *символом творчого духу*, а поетів стали називати Прометеями, яким доводиться творити під тиском влади.

Гете використав один із давньогрецьких міфів, у якому Прометей згадується як творець людей, що виліпив їх із червоної глини. Звернення Прометея до олімпійців у творі Гете звучить не лише як звернення заступника смертних до байдужих богів, які живляться дарами-пожертвами людей, а й як звернення до земних правителів і вельмож, які живуть за рахунок пригноблених, не чуючи їхніх скарг, не відчуваючи їхнього болю. Образ могутнього богоірвного титана, який виступив проти тиранії богів, став вершиною бунтарства.

Балади посідають особливе місце в творчості Й. В. Гете. Як ви вже знаєте з 7 класу, вони були написані в дружньому змаганні з *Фрідріхом Шіллером* (згадайте баладу «Рукавичка»). У творчих біографіях цих поетів 1797 рік називають *роком балад* (*Balladenjahr*).

Велич особистості Йоганна Вольфганга фон Гете можна порівняти з митцями доби Відродження. Творчість німецького поета, який прожив довге життя, різноманітна. У ній відобразилася не тільки зміна світоглядів Гете, а й етапи становлення національної німецької літератури.

Прикладом відмови від наслідування закордонних взірців стали поезії Гете, у яких відчувається простота народної пісенної традиції. Серед них *«Травнева пісня»*, створена під час навчання у Страсбурзі, коли Гете був закоханий у *Фредеріку Бріон*, доньку священика із села Зезенгейм, що поблизу Страсбурга.

Яскраве і радісне почуття вилилося у цілий цикл поезій, які Вольфганг надсилає дівчині листами. Вони отримали назву *«Зезенгеймські пісні»*. Стосунки між Фредерікою і Вольфгангом припинилися після його від'їзу зі Страсбурга у

Якщо в зезенгеймських піснях Й. В. Гете природа співзвучна нестимній радості юнака, а народнопісенна манера розкриває безпосередню емоційність переживань, то в баладах Гете фольклорні мотиви переосмислені в похмурому, майже містичному світлі; фольклорні образи набули зловісного й ворожого для людини забарвлення. Напружений розвиток дії і часто трагічна розв'язка ніби підкреслюють темні, незвідані сили природи.

Яскравим прикладом таких балад є найвідоміша балада Гете **«Вільшаний король»**, написана 1782 року. У творі природа постає живою, населеною дивними істотами, видимими лише дитині.

В Україні творчість митця була відома з початку XIX століття, а в 1827 році Вольфганга Гете обрали членом Ради Харківського університету. Творчий доробок німецького поета вперше пролунав українською мовою в переспіві його балади «Рибалка», яку здійснив український письменник *Петро Гулак-Артемовський* (1827 рік). Це була спроба ввести в українську літературу жанр балади і показати, що українська мова здатна передати «почуття ніжні, благородні, піднесені...»

Перекладачами творів Гете були видатні українські митці М. Зеров, М. Бажан, М. Рильський, М. Лукаш, М. Терещенко, Д. Загул, Є. Дроб'язко, В. Стус.

MAILIED

Wie herrlich leuchtet mir die Natur!
Wie glänzt die Sonne! Wie lacht die Flur!
Es dringen Blüten aus jedem Zweig
Und tausend Stimmen aus dem Gesträuch
Und Freud' und Wonne aus jeder Brust.
O Erd', o Sonne! O Glück, o Lust!

O Lieb', o Liebe! So golden schön,
Wie Morgenwolken auf jenen Höhn!
Du segnest herrlich das frische Feld,
Im Blütendampfe die volle Welt.
O Mädchen, Mädchen, wie lieb' ich dich!
Wie blickt dein Auge! Wie liebst du mich!

So liebt die Lerche Gesang und Luft,
Und Morgenblumen Den Himmelsduft,

Вільшаний король (фрагмент фрески Карла Пешеля, 1840 рік)

ТРАВНЕВА ПІСНЯ

Сміється природа радо мені,
Як сяє сонце по зимнім сні!
Барвисті квіти по всіх лугах,
Пташині хори по всіх гаях,
І в кожнім серці радість, весна:
О земле, сонце, любов ясна!

Любов моя, ти світлий чар!
Ти золото ранніх нагірних хмар!
Твій подив свіжим лугам, полям,
Благословення траві й квіткам...
Дівчатко любе, дівча ясне!
Як зір твій сяє: ти любиш мене!

Як жайворонок — повітря й спів,
Як чиста квітка — росу полів,

Wie ich dich liebe mit warmem Blut,
Die du mir Jugend und Freud' und Mut
Zu neuen Liedern und Tänzen gibst.
Sei ewig glücklich, wie du mich liebst!

Тебе люблю я гарячим чуттям,
Ти радістю, сміхом, новим життям
Підносиш спів мій, хвилюєш кров.
О, будь щаслива, моя любов!

Переклад із німецької Миколи Зерова

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

• Готуємося до роботи з твором

1. Розкажіть про життя і творчий шлях *Йоганна Вольфганга Гете*.
2. Чому його порівнюють із митцями доби *Відродження*?
3. Прихильником яких *просвітницьких ідей* став молодий поет, навчаючись у Страсбурзі? Як ці ідеї відобразились у його поезіях?

• Працюємо над текстом твору

4. Виразно прочитайте вірш Й. В. Гете «*Травнева пісня*».
5. Яким є настрій вірша? Які почуття переживає ліричний герой?
6. Яке тло створює *природа* для душевного стану людини?
7. Знайдіть у тексті, як *ліричний герой* звертається до своєї коханої.
8. Знайдіть приклади *епітетів і метафор* у «Травневій пісні». Поясніть їхню роль у творі.

• Узагальнюємо і підсумовуємо

9. Доведіть, що вірш Й. В. Гете відображає *оптимістичне* світовідчуття.
10. Згадайте *сонет 61 Франческо Петrarки*, який ви вчили напам'ять у 8 класі. Що спільногого і відмінного в зображенні кохання італійським поетом XIV століття і німецьким поетом XVIII століття?
11. Поміркуйте, що спільногого між віршем Й. В. Гете і *народного пісні*.
12. Згадайте особливості *ліричних творів*. Доведіть, що твір Гете належить до *лірики*.
13. Визначте *тему* та *ідею* вірша «Травнева пісня».

PROMETHEUS

Bedecke deinen Himmel, Zeus,
Mit Wolkendunst
Und übe, dem Knaben gleich,
Der Disteln köpft
An Eichen dich und Bergeshöhen!
Mußt mir meine Erde
Doch lassen stehen
Und meine Hütte die du nicht gebaut,
Und meinen Herd,
Um dessen Glut
Du mich beneidest.

Ich kenne nichts Ärmeres
Unter der Sonn als euch, Götter!
Ihr nähret kümmerlich
Von Opfersteuern

ПРОМЕТЕЙ

Вгорни небо твоє, Зевсе,
Імлою хмар,
Вчини, як отої хлопчак,
Що толочить будяки,
Влучай в дуби й верхів'я гір, —
Тільки мою землю
Мені залиши
І мою хатину, будовану не тобою,
І вогнище мое
Із розжареним приском,
Якому ти заздриш.

Не знаю нікого біднішого
Під сонцем, ніж ви, богіве!
Нешедро ви живіте
Данням офір

Und Gebetshauch
Eure Majestät
Und darbtet, wären
Nicht Kinder und Bettler
Hoffnungsvolle Toren.
Da ich ein Kind war,
Nicht wußte, wo aus noch ein,
Kehrt ich mein verirrtes Auge
Zur Sonne, als wenn drüber wär
Ein Ohr, zu hören meine Klage,
Ein Herz wie meins,
Sich des Bedrängten zu erbarmen.
Wer half mir
Wider der Titanen Übermut?
Wer rettete vom Tode mich,
von Sklaverei?
Hast du nicht alles selbst vollendet,
Heilig glühend Herz?
Und glühest jung und gut,
Betrogen, Rettungsdank
Dem Schlafenden da droben?
Ich dich ehren? Wofür?
Hast du die Schmerzen gelindert
Je des Beladenen?
Hast du die Tränen gestillet
Je des Geängsteten?
Hat nicht mich zum Manne geschmiedet
Die allmächtige Zeit
Und das ewige Schicksal,
Meine Herrn und deine?
Wähntest du etwa,
Ich sollte das Leben hassen,
In Wüsten fliehen,
Weil nicht alle Blütenträume reisten?
Hier sitz ich, forme Menschen
Nach meinem Bilde,
Ein Geschlecht das mir gleich sei,
Zu leiden, zu weinen,
Zu genießen und zu freuen sich
Und dein nicht zu achten,
Wie ich!

I духом молитов
Вашу величність.
Ви б геть змарніли, якби
Не жебраки і діти,
Дурники, повні надії.
Коли я був малий, тоді,
Не знаючи, що, де і як,
Звертав свої заблудні очі
До сонця, чи нема там вгорі
Вуха, що скарги мої почуло б,
Серця, що так, як мое,
Пригноблених би пожаліло.
Хто допоміг
Гордість титанів мені здолати?
Хто від смерті мене врятував,
Від долі раба?
Чи не ти само це звершило,
Серце, в паланні святім?
Чи не палало, юне і добре, ти,
Марно дякуючи за рятунок
Тому, хто спить у високості?
Тебе шанувати? Чому?
Може, зм'якшив ти колись
Болі знедоленим?
Може, притишив колись
Сльози настражених?
Чи не всемогутній Час
Мужа із мене викував?
Чи не одвічна судьба
Владує і мною, й тобою?
Либонь, ти гадаєш,
Що зненавидіти життя я мушу,
Втекти десь в пустелю,
Бо не всі вже
Пұг'янки мрій достигли?
Ні, тут я сиджу і формую
Людей на свій образ –
Поріддя, що подібне до мене,
Щоб мучитися, щоб ридати,
Щоб втішатися, щоб радіти –
І зневажати тебе,
Як я!

Переклад із німецької Миколи Бажана

Працюємо над текстом твору

1. Згадайте зміст **міфу**, покладеного в основу твору Гете. У яких ще вивчених вами художніх текстах є образ **титана Прометея**?
2. Кого, на вашу думку, має на увазі поет, зображену богів, що живуть за рахунок бідних і пригноблених?
3. Чому Прометей вважає Зевса не вартим шанування? Знайдіть відповідні рядки.
4. Поясніть суть **протиставлення** Прометея і Зевса.
5. Якими титан хоче бачити людей?
6. Що, на вашу думку, можуть **символізувати** Прометеїв «пуп'янки мрій»?
7. Що свідчить не тільки про фізичну, а й духовну титанічність Прометея?

Узагальнюємо і підсумовуємо

8. Як в образі Прометея втілився **просвітницький ідеал людини**?
9. Що спільнога в розумінні образу Прометея у давньогрецького митця **Есхіла** і поета доби Просвітництва **Йоганна Вольфганга Гете**?
10. Як у творі втілилися **волелюбні мотиви**?
11. Згадайте, які образи ми називаємо **вічними**. Доведіть, що образ Прометея належить до **вічних образів мистецтва**.

ERLKÖNIG

Wer reitet so spät durch Nacht und Wind?
Es ist der Vater mit seinem Kind;
Er hat den Knaben wohl in dem Arm,
Er faßt ihn sicher, er hält ihn warm.

Mein Sohn, was birgst du so bang dein Gesicht?
Siehst, Vater, du den Erlkönig nicht?
Den Erlkönig mit Krön' und Schweif? —
Mein Sohn, es ist ein Nebelstreif. —

«Du liebes Kind, komm, geh mit mir!
Gar schöne Spiele spiel ich mit dir;
Manch bunte Blumen sind an dem Strand,
Meine Mutter hat manch gülden Gewand». —

Mein Vater, mein Vater, und hörest du nicht,
Was Erlkönig mir leise verspricht? —
Sei ruhig, bleibe ruhig, mein Kind;
In dürren Blättern säuselt der Wind, —

«Willst, feiner Knabe, du mit mir gehn?
Meine Töchter sollen dich warten schon;
Meine Töchter führen den nächtlichen Keihn,
Und wiegen und tanzen und singen dich ein».

ВІЛЬШАНИЙ КОРОЛЬ

Хто пізно так мчить у час нічний?
То їде батько, з ним син малий.
Чогось боїться і мерзне син —
Малого тулють і гріє він.

— Чому тремтиш ти, мій сину, щомить?
— Король вільшаний он там стоїть!
Він у короні, хвостатий пан!
— То, сину, вранішній туман!

«Любе дитя, до мене мерщій!
Будемо гратись в оселі моїй,
Квіти прекрасні знайду тобі я,
У золото матуся одягне моя».

— Мій тату, мій тату, яке страшне!
Як находити вільшаний король мене!
— Годі, маля, заспокойся, маля!
То вітер колише в гаю гілля!

«Хлопчику любий, іди ж до нас!
Дочки мої у танку в цей час,
Дочки мої тебе прийдуть стрічатъ,
Вітати, співати, тебе колихатъ!»

Mein Vater, mein Vater, und siehst du nicht dort
Erlkönigs Töchter am düstern Ort? —
Mein Sohn, mein Sohn, ich seh es genau:
Es scheinen die alten Weiden so grau. —

«Ich liebe dich, mich reizt deine schöne Gestalt;
Und bist du nicht willig, so brauch ich Gewalt». —
Mein Vater, mein Vater, jetzt faßt er mich an!
Erlkönig hat mir ein Leids getan! —

Dem Vater grauset's, er reitet geschwind,
Er hält in Armen das ächzende Kind,
Erreicht den Hof mit Mühe und Not;
In seinen Armen das Kind war tot

— Мій тату, мій тату, туди подивись!
Он королівни вільшані зійшлися!
— Не бійся, мій синку! Повір мені:
То верби сивіють в далині!

«Мені, хлопче, люба краса твоя!
З неволі чи з волі візьму тебе я!» —
— Мій тату, мій тату, він нас догнав!
Ой, як болюче мене він обняв!

Батькові страшно, батько спішить,
В руках його хлопчик бідний кричить;
Насилу додому доїхав він,
В руках уже мертвий лежав його син.

Переклад із німецької Максима Рильського

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

• Працюємо над текстом твору

- Прочитайте баладу «Вільшаний король» виразно за ролями. Поміркуйте над інтонаціями персонажів і загальним настроєм твору.
- Спробуйте «відстукати» **ритм** балади. Чи не нагадує він вам біг коня?
- Який настрій навіюють уже два перші віршорядки балади?
- Поміркуйте, яким бачать навколоїшній світ батько і син. Які два **описи природи** протиставлено в баладі?
- Як у баладі Й. В. Гете поєднуються **реальність і фантастика**?

• Міркуємо самостійно

- Як поет розкрив у баладі **тему** невідвортності долі?
- Що, на вашу думку, **символізує** батькове намагання їхати якомога швидше?
- Поміркуйте, що **усоблює** образ вільшаного короля.

• Узагальнюємо і підсумовуємо

- Згадайте головні ознаки літературних творів **баладного жанру**.
- Доведіть, що твір «Вільшаний король» належить до жанру **літературної балади**.
- Згадайте **фольклорні** і **літературні балади**, які ви вивчали у 7 класі. Визначте їхні спільні риси з баладою «Вільшаний король».
- Чому баладу Й. В. Гете можна схарактеризувати як близьку до **фольклорної** балади? Які **мотиви** й **образи** поет запозичив із фольклору?
- На прикладі балади «Вільшаний король» поясніть, у чому полягають **швидкий розвиток подій** і **трагічна розв'язка**, властиві баладам.

• Виконуємо творче завдання

- Спробуйте усно намалювати, якою ви уявляєте чарівну діброву вільшаного короля. Поміркуйте, ваші **пейзажі** передають бачення батька чи сина?

Радимо прочитати

Фрідріх Шиллер «Івікові журавлі» (переклад Миколи Лукаша)

Фрідріх Шиллер

(1759–1805)

Видатний драматург і поет *Йоганн Кристоф Фрідріх Шиллер* народився 10 листопада 1759 року в місті Мárбах в одній із карликових німецьких держав — Вюртемберзькому герцогстві. Правив цією невеличкою країною *Карл Євгеній* (1728–1793). Цей володар Вюртемберга, посівши трон ще у 9-річному віці, а у 16 отримавши усю повноту влади, вважав, що підданці повинні беззаперечно коритися його волі. Усю дикість абсолютної влади відчув на собі і Фрідріх Шиллер.

Саме герцог Карл Євгеній, знаючи про успіхи юного Фрідріха у навчанні, наполіг, щоб, він, син бідного полкового лікаря, вступив до новоствореної військової Академії *Карлшуле*. За за-

думом Карла Євгенія, Академія мала виховувати високоосвічених «людей майбутнього»: державних діячів, військових і чиновників. Для «своїх синів», як називав він учнів, герцог особисто добирал найкращих викладачів.

Батько Шиллера піддався тиску герцога і погодився на пропозицію, різко змінивши життя юнака, який готувався стати священиком. Навчаючись у військовій Академії та потерпаючи від постійної муштри, Фрідріх захопився античною літературою, творами Сервантеса, Шекспіра, Гете, вивчав історію. Юнак і сам брався за перо, намагаючись наслідувати видатних митців.

За три роки до завершення навчання Фрідріх обирає спеціалізацію з медицини, відмовившись, таким чином, від кар'єри юриста чи військового, чим неабияк розчарував герцога. А після закінчення Карлшуле 21-річний Фрідріх Шиллер, який потрапив до герцога у немилість, був направлений до штутгартського гарнізону на посаду полкового лікаря з мізерною платнею.

Новий етап у житті молодого Шиллера настає у 1781 році. Він на позичені гроші публікує свою першу драму «Розбійники» і невдовзі несподівано отримує пропозицію поставити цю драму в Національному театрі міста *Мангейм* у сусідньому герцогстві.

Без відома Карла Євгенія Ф. Шиллер дає дозвіл на постановку і навіть кілька разів приїздить на репетиції і прем'єру своєї п'єси. Самовільна відсутність не залишилися непоміченою: Фрідріха на 14 днів ув'язнили і заборонили йому писати будь-що, крім медичних праць. Єдине, що тішило за таких обставин молодого митця, — це надзвичайний успіх драми у Мангеймі. Виставу приїздили дивитися навіть з інших герцогств.

Проте Шиллерові не судилося довго радіти успіхові. Карл Євгеній, який ніколи не підтримував літературних амбіцій юнака, неабияк розлютився. Герцог звинуватив Фрідріха в тому, що він виявився «непатріотом» і поставив драму за межами рідного Вюртемберзького герцогства.

Після важкої бесіди зі своїм «другим батьком» Фрідріх вирішив таємно пereїхати до Мангейму, щоб стати драматургом при Національному театрі. Він чудово розумів, що за непослух його можуть ув'язнити на довгі роки, як це вже неодноразово було з іншими підданцями. Однак у Мангеймі боялися мати справу з утікачем. І Шиллеру довелося навіть за межами Вюртембергу якийсь час жити під вигаданими прізвищами, у постійних переїздах, без засобів для існування, покладаючись лише на допомогу друзів.

Молодий драматург зміг повернутися до Мангеймського театру тоді, коли Карл Євгеній припинив пошуки норовливого підданця. Незважаючи на постійну напружену роботу, Шиллер потерпає від безгрошів'я. Через важку і тривалу хворобу (малярію) він із великими труднощами виконує умови контракту з театром, а дві нові його п'єси не були сприйняті труповою. Зрештою, розчарований і ослаблений після перенесеної хвороби, він у 1785 році залишає Мангейм і переїжджає від міста до міста *«зі спустошеним серцем і порожнім гаманцем»*.

Довгі роки Шиллер поневірявся, маючи мізерні засоби для життя, і підірвав своє й до того слабке здоров'я. Здавалося, його нужденості не буде кінця, адже ні літературна праця, ні викладання історії в Іенському університеті не давали змоги поетові вирватися з бідності.

Доленосним для Фрідріха стало знайомство з видатним *Йоганном Вольфгангом Гете*, який побачив надзвичайний талант Шиллера. Вони щодня листувалися, часто відвідували один одного (Веймар та Іена розташовані поряд), багато спілкувалися і навіть разом працювали. Гете пізніше згадував, що авторство деяких творів важко визначити, бо чимало творів вони писали справді удвох.

У 1790 році *герцог Веймарський Карл Август*, цінуючи талант і знаючи про тяжке фінансове становище Фрідріха Шиллера, призначає йому невелику, але постійну грошову допомогу. Останні 10 років життя Шиллера були надзвичайно плідними, хоча здоров'я було підірване і напади хвороби часто провокувала саме робота.

Таке піднесення у творчості Шиллера пов'язують із тісною дружбою з Гете. До того ж творче піднесення пережив не тільки Шиллер, а й сам Гете. У листі до Шиллера він писав: *«Ви подарували мені другу молодість і знову зробили мене письменником, яким я, по суті, й перестав уже бути»*.

У цей період Шиллер пише найкращі свої поезії, водночас і Гете знову звертається до літератури. 1797 рік у творчості обох митців називають *роком балад*. І Шиллер, і Гете створили цілі цикли балад, які видали в 1798 році, причому Гете визнав Шиллера неперевершеним майстром цього жанру.

Шиллер і Гете у Веймарі
(фрагмент скульптури
Ернста Рітшелля, 1857 рік)

тє, який побачив надзвичайний талант Шиллера. Вони щодня листувалися, часто відвідували один одного (Веймар та Іена розташовані поряд), багато спілкувалися і навіть разом працювали. Гете пізніше згадував, що авторство деяких творів важко визначити, бо чимало творів вони писали справді удвох.

У 1790 році *герцог Веймарський Карл Август*, цінуючи талант і знаючи про тяжке фінансове становище Фрідріха Шиллера, призначає йому невелику, але постійну грошову допомогу. Останні 10 років життя Шиллера були надзвичайно плідними, хоча здоров'я було підірване і напади хвороби часто провокувала саме робота.

Таке піднесення у творчості Шиллера пов'язують із тісною дружбою з Гете. До того ж творче піднесення пережив не тільки Шиллер, а й сам Гете. У листі до Шиллера він писав: *«Ви подарували мені другу молодість і знову зробили мене письменником, яким я, по суті, й перестав уже бути»*.

У цей період Шиллер пише найкращі свої поезії, водночас і Гете знову звертається до літератури. 1797 рік у творчості обох митців називають *роком балад*. І Шиллер, і Гете створили цілі цикли балад, які видали в 1798 році, причому Гете визнав Шиллера неперевершеним майстром цього жанру.

Веймарське придворне товариство (картина Теобальда фон Оера, 1860 рік)

Незважаючи на постійні напади задишки, які вкрай знесиливали Шиллера, він продовжував працювати. Його близьких і друзів вражало те, що ця слабка людина довгі 14 років боролася за життя, зберігаючи і почуття гумору, і філософське ставлення до немочі та смерті. Митець, який усю свою творчість присвятив *темі людської гідності і свободи*, до останніх днів мужньо зносив усі біди, що випали на його долю. Навіть помираючи, він обдумував монологи для нової п'єси.

Нелегке життя 46-річного Фрідріха Шиллера обірвалося у Веймарі 9 травня 1805 року. За традицією його поховали третьої ночі після смерті (з 11 на 12 травня), а в 1827 році останки видатного драматурга було перенесено до фамільного герцогського склепу, побудованого Карлом Августом. Тут пізніше, у 1832 році, був похований і його друг Йоганн Вольфганг фон Гете.

Літературний коментар

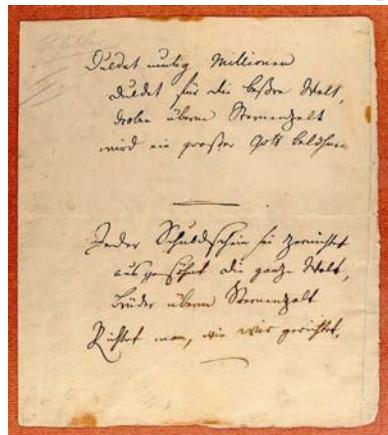

Ода Фрідріха Шиллера «До радості»

Ода «До радості» була написана Фрідріхом Шиллером *у 1785 році*, після втечі з Бюртемберзького князівства, невдач у Мангеймі, пережитого безгрошів'я і вимушених постійних переїздів. Однак у цьому творі втілилися енергія молодості, пристрасна віра 25-річного поета в гармонію світу, в любов до близького, в можливість братнього об'єднання людей світу.

Твір Ф. Шиллера «До радості» — це просвітницька віра в людину, братерство, в можливість нового життя, у здатність осягнути вищі істини. Літературознавці зазначають, що твори такої тематики є доволі рідкісними в літературі. Сучасників Шиллера, які захоплювалися силою духу молодого поета, його непримиренністю до деспотії, вразила свіжість почуттів і особлива емоційність вірша. Твір дуже швидко став популярним як у Німеччині, так і за її межами.

Текст вірша Фрідріха Шиллера неодноразово був покладений на музику. Найвідомішою версією музичного рішення однією стала написана у 1823 році фінальна частина дев'ятої симфонії *Любдіга van Бетховена* (1770–1827).

Сторінка рукопису
оди «До радості»

AN DIE FREUDE

Freude, schöner Götterfunken,
Tochter aus Elisium,
Wir betreten feuertrunken,
Himmlische, dein Heilgthum.
Deine Zauber binden wieder,
Was die Mode streng getheilt,
Alle Menschen werden Brüder,
Wo dein sanfter Flügel weilt.

Chor.

Seit umschlungen Millionen!
Diesen Kuß der ganzen Welt!
Brüder – überm Sternenzelt
Muß ein lieber Vater wohnen.

Wem der große Wurf gelungen,
Eines Freundes Freund zu seyn,
Wer ein holdes Weib errungen,
Mische seinen Jubel ein!
Ja – wer auch nur eine Seele
Sein nennt auf dem Erdenrund!
Und wer's nie gekonnt, der stehle
Weinend sich aus diesem Bund!

Freude trinken alle Wesen

Композитор ще в юні роки мріяв написати до улюбленого вірша музику, однак здійснити це зміг уже в зрілому віці. До того часу Бетховену довелося пережити чимало випробувань: хвороба, самотність, бідність. Але наскільки був сильним його дух, якщо, потерпаючи від нещастя, він зміг написати таку життєрадісну і повнозвучну музику на вірш із назвою «До радості»!

Цей грандіозний життєствердний твір двох геніальних німецьких митців у 1972 році було визнано як *Гімн Євросоюзу*. Сьогодні його виконують в аранжуванні відомого австрійського диригента *Герберта фон Карайна* (1908–1989) на усіх офіційних заходах організації.

ДО РАДОСТИ

Радість, гарна іскро Божа!
Несказанно любо нам
Увійти, царице гожа,
В твій пресвітлий дивний храм.
Все, що строго ділить мода,
В'яжеш ти одним вузлом,
Розцвітає братня згода
Під твоїм благим крилом.

Хор
Обнімітесь, міліони,
Поцілуйтесь, мов брати!
Вічний Отче доброти,
Дай нам ласки й охорони!

Кого доля ощастила
Тим, що другові він друг,
Кого любить лада мила, —
Йдіть до нас в веселий круг.
Йдіть усі, хто зве своєю
В світі душу хоч одну!
Хто ж весь вік черствів душою —
Йди у іншу сторону. [...]

Радість п'ють усі істоти

An den Brüsten der Natur,
Alle Guten, alle Bösen
Folgen ihrer Rosenspur.
Küsse gab sie uns und Reben,
Einen Freund, geprüft im Tod,
Wollust ward dem Wurm gegeben,
Und der Cherub steht vor Gott.

Chor.

Ihr stürzt nieder, Millionen?
Ahndest du den Schöpfer, Welt?
Such ihn überm Sternenzelt,
Ueber Sternen muß er wohnen.

Freude heißt die starke Feder
In der ewigen Natur.
Freude, Freude treibt die Räder
In der großen Weltenuhr.
Blumen lockt sie aus den Keimen,
Sonnen aus dem Firmament,
Sphären rollt sie in den Räumen,
Die des Sehers Rohr nicht kennt.

Chor.

Froh, wie seine Sonnen fliegen
Durch des Himmels prächt'gen Plan,
Laufet Brüder eure Bahn,
Freudig wie ein Held zum siegen.
Aus der Wahrheit Feuerspiegel
Lächelt sie den Forscher an.
Zu der Tugend steilem Hügel
Leitet sie des Dulders Bahn.
Auf des Glaubens Sonnenberge
Sieht man ihre Fahnen wehn,
Durch den Riß gesprengter Särge
Sie im Chor der Engel stehn.

Chor.

Duldet muthig Millionen!
Duldet für die bess're Welt!
Droben überm Sternenzelt
Wird ein großer Gott belohnen.
Göttern kann man nicht vergelten,
Schön ist's ihnen gleich zu seyn.
Gram und Armuth soll sich melden,
Mit den Frohen sich erfreun.

З груді матері-землі,
Ті солодкії щедроти
Мають всі — і добрі, й злі.
Радість нас вином сп'янняє
І цілунком огневим;
І черв'як утиху знає,
І небесний херувим.

Xor

Поклонітесь, міліони,
Перед мудростю Творця!
Сповніть милістю серця
І чиніть його закони.

Радість — всесвіту пружина,
Радість — творчості душа,
Дивна космосу машина
Нею живиться й руша.
Радість квіти розвиває
І розгін дає сонцям,
Їх в простори пориває,
Не відомі мудрецям.

Xor

Як у бéзмірі світила
Хором райдужним пливуть,
Браття, йдіть у славну путь,
Що нам радість освятила.
Вчених з істини свічада
Радість успіхом віта,
До чеснот провадить радо,
Хоч тропа до них крута;
На ясній вершині віри
Піднімає хоругóв,
В день воскресний на псалтирі
Славити тих, хто смерть зборов.

Xor

Будьте мужні, міліони!
Вірте, страдні, в кращий світ!
Тих, що справдяль заповіт,
Прийме Бог у вічне лоно.

Божество не наградíме, —
От би нам зрівнятися з ним!
Хай радіють із радіми
Горе й злидні в крузі щім!

Groll und Rache sey vergessen,
Unserm Todfeind sey verziehn.
Keine Thräne soll ihn pressen,
Keine Reue nage ihn.

Chor.

Unser Schuldbuch sey vernichtet!
Ausgesöhnt die ganze Welt!
Brüder – überm Sternenzelt
Richtet Gott – wie wir gerichtet.

Festen Muth in schwerem Leiden,
Hülfe, wo die Unschuld weint,
Ewigkeit geschwore'nen Eiden,
Wahrheit gegen Freund und Feind,
Männerstolz vor Königsthronen, –
Brüder, gält es Gut und Blut –
Dem Verdienste seine Kronen,
Untergang der Lügenbrut.

Chor.

Schließt den heil'gen Zirkel dichter,
Schwört bei diesem gold'nen Wein;
Dem Gelübde treu zu seyn,
Schwört es bei dem Sternenrichter!

Не відомста, не погрози –
Всепрощення ворогам!
Хай не ллють у скруї сльози,
Не гризуться каяттям.

Xop

Знищим книги борговії!
Помирімося усі!
Браття! Бог на небесі
Не забуде благодії. [...]

Будь твердим в лиху годину,
Поміч скривдженим давай,
Всюди правду знай єдину,
Зроду клятви не ламай,
Не знижайсь перед потужним,
Коли треба – важ життям!
Шана ѹ слава чесним, мужнім,
Згуба підлим брехунам!

Xop

Станьмо дружною сім'єю,
Жити правою ѹ добром
Присягнімо цим вином
Перед вишнім Судією!

Переклад із німецької Миколи Лукаша

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ. ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО: ОДА

Ода – вірш хвалебного змісту, в якому уславлюють видатних діячів та подій. У перекладі з грецької **ода** означає **пісня**. Ода дуже близька до **гімну**, однак в античному гімні, крім уславлення великих діянь і видатних особистостей, яскравіше виражено спонукання до їх наслідування.

Літературний коментар

Українські перекладачі творів Фрідріха Шиллера

Перші переклади творів Фрідріха Шиллера на українську мову здійснив у 1830-ті роки Йосип Левицький – український греко-католицький священик, громадський діяч і письменник. Згодом твори німецького поета і драматурга перекладали П. Куліш, Б. Грінченко, А. Могильницький, М. Маркович, О. Навроцький, О. Левицький, О. Кониський, Олена Пчілка, Борис Тен, М. Лукаш.

Особлива доля чекала в Україні на драми Шиллера. У зв'язку із забороною української мови в Російській імперії п'єси німецького митця українською теж було заборонено. Перша постановка драми Шиллера («Розбійники») відбулася лише у 1918 році в державному театрі при уряді Української Центральної Ради.

Готуємося до роботи з твором

1. Розкажіть, що стало причиною життєвих поневірень молодого **Фрідріха Шиллера**.
2. Чому світогляди герцога **Карла Євгенія** і Фрідріха Шиллера виявилися несумісними?
3. Спробуйте уявити, як могла би скластися доля Шиллера, якби він залишився у Вюртемберзькому герцогстві.
4. Як на творчість Фрідріха Шиллера і **Йоганна Вольфганга Гете** вплинула їхня дружба?

Працюємо над текстом твору

5. Що оспівано в *оді* Ф. Шиллера «*До радості*»?
6. Поміркуйте, чому поет називає радість «царицею», «іскрою Божою».
7. Кого поет розуміє під образом «Всесильного на престолі»? Чому автор не уславлює земних правителів?
8. В оді сказано: «*Tих, хто справдяльство заповіт, прийме Бог у вічне лоно*». Який Заповіт має на увазі поет?
9. Яким Фрідріх Шиллер бачить у творі *ідеальне суспільство*? Підтвердьте відповідь цитатами.
10. Прокоментуйте, як ви розумієте рядки з твору:

Радість — всесвіту пружина,
Радість — творчості душа.

11. Поясніть, як поет досягає **космічності** масштабів у своєму творі.
12. Яким настроєм сповнює цей твір читача?
13. Вивчіть вірш напам'ять.

Застосовуємо теоретичні поняття

14. Згадайте особливості жанру **ода**. Визначте **ознаки жанру** оди у вірші Фрідріха Шиллера «До радості».
15. Чим ода Ф. Шиллера відрізняється від одого попередників?

Узагальнюємо і підсумовуємо

16. Чи знали би ми щось про правління Карла Євгенія, якби його підданим не був Фрідріх Шиллер? Поясніть, хто для історії і культури людства цінніший — *правитель* із необмеженою владою чи *митець*?
17. Доведіть, що образ «всесильного» імператора **Ліліпутії** є актуальним не лише для Англії, а й для карликового Вюртемберзького герцогства.
18. Згадайте особливості **просвітницького світогляду**.
19. Поміркуйте, чому Ф. Шиллера називають людиною доби **Просвітництва**.
20. Знайдіть в мережі Інтернет виконання **Гімну Євросоюзу**. Що вам відомо про історію його появи?
21. Прослухайте гімн і зробіть висновок про те, яким є настрій музичного твору. Чи збігається він, на вашу думку, із настроєм поезії Фрідріха Шиллера?

РОМАНТИЗМ

Кінець XVIII століття ознаменувався грандіозною подією, що кардинально змінила хід історії в Західній Європі. У Франції, наймогутнішій континентальній державі того часу, під гаслом «Свобода, рівність, братерство» відбулася **революція**. Її рушійною силою стали представники **третього стану** — буржуа, міська біднота і селяни. Новостворений парламент оголосив, що *привілеї дворянства та духовенства і «феодальний порядок скасовуються назавжди»*.

На хвилі революційного піднесення депутати прийняли Декларацію прав людини і громадянина, яка відображала **просвітницькі ідеї XVIII століття**. Здавалося, просвітники у своїх творах справді зуміли вказати людству реальні шляхи перебудови суспільства на засадах **рівності і справедливості**.

Європа, затамувавши подих, спостерігала за розгортанням подій у Франції. Зміни в цій країні розцінювали як своєрідний просвітницький експеримент, як спробу втілити в життя мрії філософів XVIII століття. Передбачалося, що осьось опріяне **«царство розуму»** настане.

Однак подальші події **Французької буржуазної революції 1789–1794 років** приголомшили Європу кривавим терором, знеціненням людського життя, байдужістю до зруйнованих доль в ім'я високих ідей. Утілюючи в життя просвітницькі гасла, ватажки повстання розгорнули по всій країні криваву розправу і безжалісно страчували всіх, хто не поділяв їхніх поглядів.

Терор вилився у масштабну громадянську війну і безпринципну боротьбу за посади в лавах революціонерів. Це, зрештою, привело до влади генерала Наполеона Бонапарта, який оголосив себе імператором і зробив залежними від Франції майже всі європейські країни.

Отож невдовзі всі зрозуміли, що «царство розуму» не настало та й сумнівно, чи взагалі коли-небудь настане. А просвітницьке уявлення про можливість шляхом **раціональних змін** перетворити суспільство на безконфліктне співтовариство людей виявилося примарним.

Головним наслідком Французької революції для європейських інтелектуалів кінця XVIII – початку XIX століття стало усвідомлення, що світ, тобто реальна дійсність, – це не механізм, який піддається розумному регулюванню. Розвиток подій може вступати у повне протиріччя з цілком раціональними ідеями мисливців і намірами ватажків. *Крах ідеалів Просвітництва* і пережиті жахіття привели до **розгубленості** й **розчарування** серед освічених людей. Ці настрої зумовили виникнення наприкінці XVIII століття нового світобачення, яке прийшло на зміну Просвітництву й отримало назву **романтизм**.

РОМАНТИЗМ ЯК НОВЕ ЄВРОПЕЙСЬКЕ СВІТОБАЧЕННЯ

Для мислителів нової епохи стало очевидно, що *розум*, який просвітники називали досконалим інструментом пізнання, виявився неспроможним осягнути реальну дійсність. І вони дійшли висновку, що світ можна пізнати лише за допомогою *уяви*. На їхню думку, творча особистість, наділена уявою, краще зrozуміє сенс будь-якого явища чи події, ніж сухий раціоналіст, який логічним шляхом вираховуватиме, що ж вони означають.

Однак не кожна людина має творчі здібності та наділена уявою. Тому романтики виступили проти важливої просвітницької думки, згідно з якою всі люди від народження рівні. Усупереч цьому твердженню, романтики вважали — все людство поділяється на дві нерівноцінні групи.

Взяття Бастілії повсталим народом під час Французької революції 1789 року (картина Жан-П'єра Гуоля, 1789 рік)

До першої, меншої, входить невелика кількість носіїв *романтичної свідомості*, які від природи наділені уявою і здатні осягнути дійсність. До другої, значно більшої, групи належить решта людства — звичайні, пересічні люди, які від природи не наділені уявою і саме тому не здатні осягнути дійсності.

Найtragічнішим у світогляді романтиків було *неприйняття ними сучасного їм суспільства*. На думку романтиків, головними

його рисами були бездуховність, панування посередностей, кругової поруки, матеріального інтересу, де щирі взаємини підмінені жадобою наживи. Між існуючим суспільством, яке вони сприймали як царство грошей, та ідеальним суспільством лежить ціла прірва.

Комфортно в такому суспільстві почиваються лише сірі пересічні люди, що становлять його більшість і за своєю суттю є нищими торгашами, здатними задля примноження матеріальних благ на зраду та підступність.

Непересічні, тобто *романтичні, особистості* зі своїми високими духовними пориваннями у бездуховному царстві грошей приречені на загиbelь, а їхне бажання будувати справжні, щирі людські взаємини наштовхується на egoїзм панівної більшості.

Романтична особистість протистоїть ворожому для неї суспільству. І це протистояння — завжди *романтичний бунт*, виборювання права жити за власними ідеальними, а не за суспільними законами.

РОМАНТИЗМ ЯК ЛІТЕРАТУРНИЙ НАПРЯМ

Романтичне світобачення виникло *на зламі XVIII і XIX століть* у середовищі німецьких митців. Упродовж кількох десятиліть романтизм поширився всією Європою, потрапив до Америки й охопив різні види мистецтва — літературу, музику, живопис, театр, де панував *до середини XIX століття*. Митців, які були прихильниками романтичного світобачення, стали називати *романтиками*.

Прихильники романтизму обстоювали *свободу творчості* й *особистості*. Просвітницький *культ розуму* з початком XIX століття поступився романтичному *культурою почуттів*, а *класицистичні закони і правила* — вільній *яєві* й бурхливій фантазії. Головною рисою романтичної літератури, яка кардинально відрізняла її від раціональної літератури класицизму, було *емоційне ставлення* до зображеного, а не відсторонений аналіз дійсності.

У центрі уваги романтиків були нічим не стримувані душевні переживання людини, її устремління, всеохопні пристрасті (навіть руйнівні). Образ розсудливого громадянина, який діяв на благо суспільства, перетворюється на *образ бунтаря*, який протиставляє себе цьому далекому від досконалості суспільству.

Письменники-романтики пристрасно оспівували особисту свободу людини. Причому їх цікавила не будь-яка пересічна людина, а *романтичний герой* — духовно багата особистість, яка гостро переживає свій *конфлікт* з аморальним і лицемірним суспільством. Водночас романтичний герой позбавлений корисливості, двоєдущності, боягузства, прагнення догоджати сильнішому.

Часто і світ, і герой, і події творів змальовуються в надзвичайно похмурих барвах. Щоб підкреслити силу та яскравість почуттів, митці-романтики в зображені дійсності широко використовували *контраст* і *антитезу*. Змальовуючи напруженість почуттів, яка часом досягала меж, письменники використовували *перебільшення* та *emoційну поетичну мову*.

Романтики уникали зображення повсякденної реальності та обговорень суспільних проблем. Вони вважали себе вищими за буденність; творцями, наділеними надзвичайним даром бачити своєрідність світу. Джерелом натхнення для них стала *природа*, байдужа до політики і фінансів. Її романтичні *пейзажі* відтіняють глибинні настрої та переживання геройів.

На початку XIX століття в освіченої європейської молоді виник величезний інтерес до *фольклору*. Наприклад, польський поет *Адам Міцкевич* записував народ-

Замок у місячному світлі (картина художника-романтика Генрі Петера, 1852 рік)

ні пісні, а англійський письменник *Вальтер Скотт* збирав шотландські балади. У кожній країні виходили друком збірки фольклорних творів (згадайте, наприклад, збірки казок братів Грімм у Німеччині).

Фольклор суттєво вплинув на мистецтво романтиків, багато хто з них навіть починав із наслідування простих народних пісень. Під знаком німецького фольклору творили вже відомі вам *Генріх Гейне* і *Йоганн Гете*, а фольклор і міфологія американських індіанців стали основою для «Пісні про Гайявату» *Генрі Водsworthа Лонгфелло*. Не менший захват у романтиків викликала *середньовічна література*, у якій вони бачили близьку їм стихійність. Водночас доба Середньовіччя приваблювала не лише письменників-романтиків, а й художників, які часто зображували середньовічні реалії (наприклад, замки або їхні руїни).

Письменники активно використовували *історичні* та *міфологічні сюжети*, *фантастику*, *казкові образи*; *народну мову*, *контрастне зображення позитивних і негативних героїв*. Романтиків приваблювало все небуденне — вони оспівували історичне минуле, військову героїку і змальовували *надзвичайних особистостей у надзвичайних обставинах*.

Незважаючи на спільні риси, романтизм як літературний напрям у кожній європейській літературі мав свої особливості. Наприклад, у роздробленій і економічно відсталій Німеччині у творах романтиків переважали похмурі настрої. Митці часто зверталися до потойбічних і казкових мотивів. Альтернативою понурій буденності для значної частини німецьких романтиків став світ фантастики, а їхніми улюбленими жанрами — *фантастична повість* і *літературна казка*.

Велика Британія, навпаки, була політично та економічно найрозвиненішою країною Європи. Однак швидкий розвиток бізнесу призвів до панування ідеї забагачення. Побудовані на гроших взаємини між людьми сучасники сприйняли як втрату традиційних моральних цінностей і зникнення старої доброї Англії (*old marry England*) — щедрої та доброзичливої країни. Англійські романтики в своїх творах шукали втіху у втечі на лоно природи (згадайте вірш «Про коника та цвіркуна» *Джона Кінса*, вивчений вами у 5 класі). Митці заглиблювались в ідеальний світ середньовічного минулого або ж описували екзотичні країни, ще не зіпсовані цивілізацією. Провідними жанрами англійської літератури стали *ліроепічна поема* та *історичний роман* (роман «Айвенго» Вальтера Скотта, 7 клас).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

- Як у *Франції кінця XVIII століття* було зроблено спробу втілити в життя *просвітницькі* ідеї рівності і свободи? Чи виправдовуєте ви такі методи?
- Які історичні події у Франції кінця XVIII століття призвели до переконання, що *раціональна* перебудова суспільства неможлива?
- Яке нове світобачення прийшло на зміну просвітницькій ідеології?
- У чому відмінність між *раціоналістичним* і *романтичним* світосприйманням? Доведіть, що обидва світогляди мають право на існування.
- У чому сутність романтичного бунту?
- На прикладі історичного роману Вальтера Скотта «Айвенго» поясніть сутність тези літератури романтизму «*надзвичайні особистості в надзвичайних обставинах*».

Генріх Гейне

(1797–1856)

Видатний німецький поет єврейського походження *Генріх Гейне* називав себе останнім *романтиком*. У своїх поезіях він зумів бездоганно поєднати фольклорно-пісенну форму з високим романтичним піднесенням.

Генріх Гейне народився *13 грудня 1797 року* в Дюссельдорфі — невеличкому й тихому містечку на березі річки Рейн, у родині небагатого єврейського торговця. Майбутній поет був наділений ясним розумом і романтично-фантастичним світовідчуттям. Ще в дитинстві він із захватом слухав страшні казки та легенди, які розповідала йому няня. А під час навчання в Дюссельдорфському ліцеї «світ фантастики», створений

його багатою уявою, живився моторошними і трагічними старовинними німецькими піснями.

Після закінчення ліцею 17-річного Гейне віддали до комерційної школи. Однак вивчення банківських операцій було не до душі хлопцеві, який уже тоді почав писати вірші. А в 1816 році Гейне відправляють до вільного міста *Гамбурга* — одного з найбільших торговельних центрів Німеччини — до дядька Соломона Гейне, який був найбагатшим німецьким банкіром. Батьки сподівалися, що заможний родич-мільйонер виведе хлопця «в люди».

Майбутній поет працював у дядьковій канторі та жив у його домі на правах бідного родича, болісно переживаючи своє становище. Аби захопити юнака до комерційної діяльності, Соломон Гейне купив йому крамницю. Однак крамаря з небожа, який мріяв про мистецьке визнання, так і не вийшло.

Та ще важче стало після того, як Генріх закохався у свою двоюрідну сестру Амалію, дядькову доньку. Вразливий юнак утратив голову, він писав на її честь вірші, але Амалія ставилася до хлопця зверхньо. І Гейне розумів, що причиною зневаги дівчини була його бідність. Пізніше поет написав, що його лірика була започаткована болем і обуренням, любов'ю і ніжністю до кузини, *«яка юдливо та з погордою принизила чудові пісні, які писалися тільки для неї»*.

Щоб віддалити племінника від своєї доньки, дядько Соломон вирішив оплатити його навчання в університеті на юридичному факультеті. Так із 1819 до 1825 року Гейне навчається юридичних наук. Однак молодий поет майже не приділяє уваги фаху — він із великим задоволенням ходить на лекції з літератури та історії і продовжує писати вірші.

Навесні 1821 року до редактора одного берлінського журналу зайшов приємний, але хворобливий на вигляд молодий чоловік (Гейне страждав від жахливого головного болю), передав йому рукопис і сказав: *«Vi мене зовсім не знаєте, але*

я хочу, щоб усі дізналися про мене завдяки вам. Редактор засміявся, але погодився надрукувати п'ять віршів молодого автора.

Вірші були написані німецькою **розмовною мовою** так просто і так довершено, що складалося враження, ніби це народні пісні. Вони сподобалися редакторові, і за його сприяння вийшла друком перша збірка молодого Гейне, яка отримала схвалальні відгуки. Окрім того, він у **1823 році** видрукував новий цикл віршів під назвою «**Ліричне інтерм'єцо¹**».

Попри закінчення університету і захист дисертації на ступінь доктора права, основною діяльністю Генріха Гейне стала літературна праця. Дядько Соломон змирився з тим, що непутяний племінник став не банкіром і не торговцем, а відомим поетом. Він призначив Гейне невелике грошове утримання, яке виплачували йому до кінця життя. Разом із літературними гонорарами ці гроші давали митець змогу пристойно жити і навіть подорожувати Європою.

Наступні роки Гейне постійно пише і готує до друку цикли віршів. Своєрідним підсумком першого десятиріччя його літературної праці стала збірка віршів **«Книга пісень»**, що вийшла друком у **1827 році**. До неї поет відібрав найкраще з написаного. Ця збірка зробила Генріха Гейне знаменитим — ще за його життя її перевидали тринадцять разів!

У 1830 році життя Генріха Гейне різко змінилося. Через активну політичну позицію та публіцистичну діяльність, яка була не до вподоби уряду Пруссії — найбільшої німецької держави того часу, він змушений був залишити батьківщину й емігрувати до Франції. У 34-річному віці митець став політичним вигнанцем. Із-за кордону до німецьких газет Гейне став надсилати гострі політичні огляди, які призвели до того, що прусський уряд видав наказ заарештувати поета, щоино він перетне німецький кордон. Однак його літературна творчість і надалі була присвячена рідній Німеччині.

Із 1843 року здоров'я Гейне різко погіршилося — його зір слабшав, головні болі були нестерпними, розвинувся параліч. Почався 8-річний «матрацний» період життя Гейне, який тривав до самої смерті. Розбитий хворобою Гейне не здається і, переборюючи себе, продовжує працювати: він надиктовує секретареві нові твори і навіть видає дві збірки віршів.

Хвороба не змінила товариського характеру поета: його активно відвідували друзі і він радо з ними проводив час, нічим не виказуючи свого стану. Поет цікавився літературними новинками і відгукувався на події, які відбувалися у світі. Під час хвороби Гейне прочитав, зокрема, твори українського письменника Миколи Гоголя, які вийшли в перекладі німецькою мовою.

Гейне жадібно цікавився всім, що відбувалося на батьківщині. Кожен, хто приїджав із Німеччини в Париж, вважав за обов'язок зайти до нього. «*Велика пристрасть до Німеччини гризе мое серце, і пристрасть ця невиліковна*», — визнавав поет.

16 лютого 1856 року під вечір, незважаючи на слабість, Генріх Гейне промовив: «Писати! Паперу й олівець!» Це були його останні слова — удосвіта він помер.

¹ Інтерм'єцо — невеличкий музичний твір довільної форми.

Історія посмертних пам'ятників Гейне у Німеччині була доволі драматичною. Перший монумент шанувальники поета хотіли встановити у 1887 році у його рідному Дюссельдорфі. Та місцева влада не дала на це дозволу, звинувативши всесвітньо відомого митця у тому, що за життя він багато критикував німецьку владу, був вигнанцем і мав єврейське походження. Такої ж думки притримувалася влада й інших німецьких міст. Через це перші пам'ятники, які вшановували творчість Генріха Гейне, були встановлені за кордоном — у Франції, Греції, США, і вже багато років потому — в Німеччині.

Та на цьому сумна історія увічнення пам'яті великого поета не завершилася. У 1933 році в Німеччині до керівництва державою прийшли нацисти, які сповідували антисемітизм і переслідували євреїв. Вони не залишили поза увагою особу давно померлого Генріха Гейне, який здобув світове визнання, та віддали ганебний наказ знищувати скульптури поета-єрея. Однак прихильникам творчості геніального митця вдалося деякі з них врятувати, вивізши їх за кордон. Зруйновані ж пам'ятники після Другої світової війни (і поразки нацистів) було відновлено й урочисто встановлено з належною до поета повагою.

Літературний коментар

«Книга пісень» Генріха Гейне

Ілюстрація
Едмунда Брюнінга,
1897 рік

Літературну славу німецькому поетові-романтику Генріху Гейне принесла збірка «*Книга пісень*». Її назва перегукується із назвою збірки «*Канцоньєре*» («Книга пісень») видатного митця доби Відродження *Франческо Петрарки*, яку він присвятив своїй коханій Лаурі. І хоча ці дві книги розділяють кілька віків, центральною темою в них є **тема кохання**.

Варто зазначити, що у Петрарки зображені світлі почуття, вони межують з обожненням Лаури. Італійський поет пише, звертаючись до прекрасної жінки, що стала для нього уособленням найкращих чеснот: «Я вами дихаю, для вас палаю». Натомість для ліричного героя Гейне кохання — це мука без радощів, яка несе смерть, а кохана дівчина здатна «дарувати» лише пекельні страждання.

Збірка Г. Гейне складається із чотирьох розділів: «Страждання юності», «Ліричне інтермецо», «Знову на батьківщині» та «Північне море». Ранні вірші, що

увійшли до розділів «Страждання юності» й «Ліричне інтермецо», присвячені романтичним любовним переживанням, часто трагічним. Кохана, до якої звертається ліричний герой, — створіння небесної краси, але з «лихим і фальшивим» серцем. Вона доводить своюю байдужістю закоханого до розпачу.

У віршах молодого поета часто звучать *могильні мотиви*, постають страхітливі образи і видіння: труни і кладовища; красуня, яка риє ножем могилу закоханому в неї юнакові; мерці, що змарнували своє безцінне життя, даремно добиваючись взаємності. Навіть весільні бенкети в поезіях Гейне — це похмурі дійства, на які приходять привиди. Самотність і смуток — ось головні почуття ранньої творчості Генріха Гейне.

Вірш «*Самотній кедр на стромині...*» входить до циклу «Ліричне інтермецо». Більшість віршів цього циклу — це *пейзажна лірика*. Проте зображення природи в «Ліричному інтермецо» — не просто пейзаж, це спроба через багатство зовнішнього світу побачити глибину душевних переживань ліричного героя.

Також до циклу «Ліричне інтермецо» належить поетичний твір «*Коли розлучаються двоє...*». Тема розлуки і тути, така популярна в романтичній поезії, у вірші Гейне набула особливогозвучання. Смуток і жаль ліричного героя за втраченим коханням запізнілій, але не менш болісний.

Більш пізні вірші з розділів «Знову на батьківщині» та «Північне море» дуже часто звучать *іронічно*, герой ніби підсміюється над своїм коханням і вже не сприймає його надто серйозно.

До розділу «Знову на батьківщині» входить знаменитий вірш-балада Генріха Гейне «*Не знаю, що стало зо мною...*», який часто називають «*Лорелéя*». В основу твору покладено давню німецьку легенду про річкову *фею Лорелéй*¹, яка сиділа на скелі і своїм співом причаровувала човнярів.

Поети-романтики, попередники Гейне, вже зверталися до цього моторошного сюжету, але їхні вірші були лише добросовісним передказом легенди. У вірші ж Гейне образ Лорелей втрачає демонічні риси і тлумачиться як символ згубної сили кохання. Фея не винна у загибелі рибалок, так само як і кохана не винна у муках закоханого. Винне саме кохання — почуття складне та загадкове. Довершений і водночас простий вірш «Лорелея» став *народною піснею*.

Вірші Гейне своєю щирістю і простотою й справді часто нагадують *народні пісні*. Поет довів сучасникам, що звичайна, повсякденна мова може стати мовою мистецтва. Водночас у багатьох його поезіях присутні замогильні мотиви і похмурий настрій, властивий літературі романтизму.

Лорелей
(поштова листівка, 1926 рік)

¹ Ім'я феї походить від назви скелі Лур-лей на річці Рейн, яка є однією з найбільших у Західній Європі.

***

Ein Fichtenbaum steht einsam
Im Norden auf kahler Höh'
Ihn schließt; mit weißer Decke
Umhüllen ihn Eis und Schnee.

Er träumt von einer Palme,
Die fern im Morgenland
Einsam und schweigend trauert
Auf brennender Felsenwand.

Wenn zwei von einander scheiden,
So geben sie sich die Händ',
Und fangen an zu weinen,
Und seufzen ohne End'.

Wir haben nicht geweinet,
Wir seufzten nicht Weh und Ach!
Die Thränen und die Seufzer,
Die kamen hintennach.

Ich weiß nicht was soll es bedeuten,
Dass ich so traurig bin;
Ein Märchen aus uralten Zeiten,
Das kommt mir nicht aus dem Sinn.

Die Luft ist kühl und es dunkelt,
Und ruhig fließt der Rhein;
Der Gipfel des Berges funkelt
Im Abendsonnenschein.

Die schönste Jungfrau sitzet
Dort oben wunderbar;
Ihr goldnes Geschmeide blitzet,
Sie kämmt ihr goldenes Haar.

Sie kämmt es mit goldenem Kämme
Und singt ein Lied dabei;
Das hat eine wundersame,
Gewaltige Melodei.

Коли розлучаються двоє,
За руки беруться вони,
І плачуть, і тяжко зітхаютъ,
Без ліку зітхаютъ, смутні.

З тобою ми вдвох не зітхали,
Ніколи не плакали ми;
Той сум, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом самі.

*Переклад із німецької
Максима Стависького*

***

Самотній кедр на стромині
В північній стойть стороні,
І кригою, ѹ снігом укритий,
Дрімає і мріє вві сні.

І бачить він сон про пальму,
Що десь у південній землі
Сумує в німій самотині
На спаленій сонцем скалі.

*Переклад із німецької
Леоніда Первомайського*

***

Не знаю, що стало зо мною,
Сумує серце мое, —
Мені ні сну, ні покою
Казка стара не дає.

Повітря свіжіє — смеркає,
Привільний Рейн затих;
Вечірній промінь грає
Ген на шпілях гірських.

Незнáна красуня на кручи
Сидить у самоті.
Упали на шати блискучі
Коси її золоті.

Із золота гребінь має,
І косу розчісуетъ ним,
І дикої пісні співає,
Не співаної ніким.

Den Schiffer im kleinen Schiffe
Ergreift es mit wildem Weh;
Er schaut nicht die Felsenriffe,
Er schaut nur hinauf in die Höh.

Ich glaube, die Wellen verschlingen
Am Ende Schiffer und Kahn;
Und das hat mit ihrem Singen
Die Lore-Ley getan.

В човні рибалку в цю пору
Поймає нестерпний біль,
Він дивиться тільки угору —
Не бачить ні скель, ні хвиль.

Зникають в потоці бурхливім
І човен, і хлопець з очей,
І все це своїм співом
Зробила Лорелей.

Переклад із німецької
Леоніда Первомайського

Для тих, хто хоче знати більше

Генріх Гейне та європейська музична традиція

Багато віршів зі збірки Генріха Гейне «*Книга пісень*» було покладено на музику всесвітньо відомими композиторами: Робертом Шуманом (Німеччина), Францом Петером Шубертом (Австрія), Йоганнесом Брамсом (Німеччина) і багатьма іншими митцями.

Серед видатних композиторів, які писали романси і музичні балади на вірші Гейне, були й українці або ті, хто мали українське коріння. Це, наприклад, **Петро Ілліч Чайковський** (1840–1893), відомий автор багатьох опер, балетів, симфоній, а також романсів. Він народився в Російській імперії, однак його предки по батьковій лінії були українцями і мали прізвище Чайка. Прадід всесвітньо відомого композитора був козацьким сотником родом із Кременчука. Дослідники стверджують, що прізвище Чайковський узяв собі дід геніального композитора, навчаючись у Києво-Могилянській академії.

Чимало чудових романсів на вірші Гейне написав українець і ровесник Петра Чайковського композитор **Микола Лисенко** (1842–1912). Свого часу він багато сил віддав збиранню українських народних пісень. Збиранням фольклору займався і **Станіслав Людкевич** (1879–1979). Він, **Борис Лятошинський** (1894–1968), **Денис Січинський** (1865–1909) і **Лев Ревіцький** (1889–1977) також були авторами музичних творів, написаних на вірші німецького романтика.

У культурному фонді України залишилися записи романсів на вірші Гейне у виконанні видатних вітчизняних оперних співаків. На відеогостинту «YouTube» розміщено записи виступів **Івана Козловського**, **Анатолія Солов'яненка**, **Бориса Гмірі** та інших українських віртуозів, у яких вони виконують романси на вірші Гейне.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

➤ Готуємося до роботи з творами

1. Розкажіть про життя і творчість видатного німецького поета **Генріха Гейне**.
2. Чому в поезіях **раннього** Гейне присутні мотиви трагічності кохання?

- Що свідчить про цілеспрямованість молодого Гейне у виборі життєвого шляху та наполегливість, із якою він добивався визнання свого поетичного таланту?
- Назвіть рік видання і назву збірки віршів, що принесла Генріху Гейне славу найкращого поета Німеччини.

Працюємо над текстами творів

- Поясніть, чому вірш **«Самотній кедр на стромині...»** належить до **пейзажної** лірики. Як змальовані пейзажі перегукуються з настроями, відображенimi у творі?
- Наведіть приклади **персоніфікації** в цьому вірші.
- У чому полягає **контраст** у зображенні природи в межах лише двох строф вірша?
- Спробуйте «розшифровувати» образи і переживання цього невеличкого твору. На які почуття натякає автор через **алегоричні образи** двох дерев?
- На прикладі поезії **«Коли розлучаються двоє...»** поясніть сутність романтичного **культу почуттів**.
- Яким є світосприймання ліричного героя в цьому творі? Відповідь обґрунтуйте.
- До якого фольклорного сюжету звернувся Генріх Гейне в баладі **«Не знаю, що стало зо мною...»?**
- Як образ річкової феї контрастує з нещастями, які приносять її чари? Як **прекрасне** в цьому вірші поєднується з **трагічним**?
- Що, на вашу думку, **символізують** поетичні образи **Лорелей** та **рибалки**?
- У чому поет вбачає фатальність кохання, якому беззастережно віддається закоханий герой? Чи таким зображує це почуття Фрідріх Шиллер у баладі **«Рукавичка»**, написаній в епоху «культу розуму»? Чим керується закоханий **рицар Делорж**?
- Вивчіть напам'ять вірш Генріха Гейне **«Не знаю, що стало зо мною...»**.

Узагальнюємо і підсумовуємо

- Зробіть висновок, які **риси романтичної літератури** відображенi в поетичній збірці Генріха Гейне «Книга пісень».
- На прикладі вивчених вами творів поясніть, як ви розумієте поняття **«культу природи»** і **«культу почуттів»** у романтичній літературі.
- На прикладі поезій Г. Гейне прокоментуйте протиставлення **«культурі розуму»** XVIII століття **«культурі почуттів»** XIX століття.

Пов'язуємо новий матеріал із вивченим раніше

- Поясніть сенс **несимістичного світосприймання** романтиків. Згадайте твори поетів доби Відродження, які ви вивчали у 8 класі. Які настрої домінують у їхніх поезіях?
- Згадайте, яку легенду було покладено в основу балади **«Світезь»** (7 клас) польським поетом-романтиком **Адамом Міцкевичем**. Які казкові образи використав у своєму творі німецький **письменник-романтик**?
- Порівняйте казкові образи і незвичайні подiї у баладах **«Лорелея»** і **«Світезь»**. Що є спільного в цих творах двох **поетів-романтиків** Г. Гейне (Німеччина) і А. Міцкевича (Польща)?
- Згадайте оповідання **Рея Бредбері** **«Усмішка»** (6 клас). Проведіть паралель між знищеннем творів мистецтва на Фестивалях в оповіданні Р. Бредбері та ставленням наступних поколінь до пам'яті Генріха Гейне.

Виконуємо творче завдання

23. Знайдіть в Інтернет-мережі записи виконання творів Генріха Гейне як відомими українськими оперними співаками, так і студентами українських вишів.
24. Відстежте, якими засобами виконавці романів передають настрій музичного твору.
25. Знайдіть в Інтернет-мережі пісню «*Lorelei*» німецької рок-групи «*Scorpions*», написану за мотивами давньої німецької легенди. Порівняйте текст вірша Генріха Гейне із текстом гітариста групи *Ябса Маміаса*. Як тема нещасливого кохання розкривається у рок-композиції:

Lorelei

My ship has passed you by
And though you promised me to show the way
You led me astray
You were my lorelei
What kind of fool was I
Cause I believed in every word you said
And now I wonder why
Lorelei

There was a time when we held one another
Baring our souls in the light of the flame
Those were the days now I've lost my illusions
Sometimes I wake in the night and I call out your name

Літературний коментар

Генріх Гейне й українська література

Українські класики XIX і XX століття щиро захоплювалися творчістю Генріха Гейне, його політичною боротьбою з прусським урядом за демократичні свободи своїх співвітчизників. Вплив Гейне помітний у багатьох творах Івана Франка, Лесі Українки, Юрія Федъковича, Максима Рильського, Леоніда Первомайського та інших. Для Лесі Українки німецький поет був не просто улюбленим автором, а беззаперечним авторитетом — його фотографія стояла на її письмовому столі. Видатна українська поетеса переклала 92 поезії з «Книги пісень» Гейне.

«З усіх німецьких поетів XIX століття, мабуть, найбільше поталанило на переклади українською мовою Генріхові Гейне», — так зауважив Іван Франко в далекому 1902 році. І справді, перші переклади вийшли друком ще за життя поета у 1853 році. Серед перекладачів Гейне такі корифеї української літератури, як Іван Франко, Леся Українка, Михайло Старицький, Пантелеймон Куліш, Юрій Федъкович, Микола Вороний, Панас Мирний, Павло Грабовський, Михайло Коцюбинський, Володимир Сосюра, Павло Тичина, Андрій Малишко, Микола Бажан, Максим Рильський, Леонід Первомайський.

На думку дослідників, така цікавість українських письменників і поетів до постаті Генріха Гейне не випадкова. Вони відчували нескорений бунтарський дух німецького поета, який знаходив відгомін у їхній українській душі.

Джордж Гордон Байрон

(1788 – 1824)

Джордж Нобел Гордон Байрон – видатний англійський поет, якого ще за життя сучасники сприймали не просто як одного з романтиків, а як символ європейського *романтизму*. Особистість поета, його життя і твори стали найяскравішим явищем в суспільному та літературному житті Європи *першої четверті XIX століття*.

Вдача, переконання й поведінка романтичних героїв із поем Байрона були для освіченої молоді взірцем для наслідування. Кожен юнак, незважаючи на свій молодий вік, хотів виглядати загадковим, знудьгованим і розчарованим у житті, як герой творів Байрона. Його обличчя повинно було віддзеркалювати сліди непереборних пристрастей,

а вчинки – шокувати добропорядну публіку. Такий тип суспільної поведінки, яку називали *«байронічною»*, набув характеру пошесті і прокотився всією Європою.

Майбутній поет народився 22 січня 1788 року в Лондоні і за своїм походженням належав до вищої аристократії Великої Британії. Щоправда, на час його народження фінансове становище сім'ї Байронів було катастрофічним. Але в травні 1798 року сталася подія, що кардинально змінила життя молодого нащадка аристократичного роду – помер його двоюрідний дід Вільям Байрон. Відтак десятирічний Джордж Гордон Байрон успадкував титул лорда та родове помістя – замок «Нюостедське абатство» разом із навколоишніми землями.

Усе змінилося в житті Джорджа: зі звичайної школи він потрапив у привілейовану аристократичну, а згодом – у престижний Кембріджський університет. Під час навчання хлопець основну увагу приділяв античним авторам та студіював філософські твори XVIII століття. Його світогляд сформувався під впливом англійських і французьких мислителів *доби Просвітництва*. За правом народження лорд Байрон у віці 21-го року посів місце в палаті лордів англійського парламенту, де сподіався долучитися до покращення суспільного устрою Англії.

Ще в школі Байрон розпочав поетичну творчість. У його перших, ще недосконалих, віршах уже є те, що стане головним у романтичній поезії Байрона – пристрасне внутрішнє «я» ліричного героя, опис його бурхливих переживань. У 1806 році юний поет зібрав і впорядкував свої вірші й упродовж двох років одну за одною видав три поетичні збірки.

Несподівано для 18-річного Байрона найвпливовіший журнал Великої Британії надрукував розгромну рецензію на його твори. Запальний Джордж дав своїм критикам емоційну віршовану відповідь, де уძливо оцінив усіх відомих англійських поетів і літературних рецензентів поіменно. Вибухнув грандіозний скандал, однак Байрона в Англії вже не було – він вирушив у подорож до екзотичних для англійця Португалії, Іспанії, Албанії, Туреччини та Греції.

У 1811 році поет повернувся до Англії і невдовзі видав перші дві частини поеми «Паломництво Чайльд-Гарольда», які відразу ж здобули шалену популярність. «Одного чудового ранку я прокинувся і дізнався, що я знаменитий», — згадував пізніше Байрон.

Спостерігаючи за життям у різних країнах та розмірковуючи над причинами постійних воєн, юнак доходить висновку, що світом керують не прагнення людей, а небагненна і **непередбачувана доля**. Ця ідея відобразилася в поемі «Паломництво Чайльд-Гарольда» в традиційних для романтизму мотивах *приреченності*, «світової скорботи» та *неможливості зміни недосконалого суспільства*. Традиційним для цього літературного напряму був і образ головного героя твору — людини розчарованої, яку заполонило бажання втекти від близькучої суєти вищого світу в далекі екзотичні країни.

Ньюстедське абатство
(картина Френсіса Морпіча, 1867 рік)

Грандіозний успіх поеми зробив Джорджа Байрона не просто відомим — поет став живою легендою. Кожен новий твір приносив йому успіх, але політична діяльність та особисте життя не складалися. Жодна його парламентська ініціатива, спрямована на поліпшення життя народу, не знайшла підтримки. Байрон почав відкрито говорити про корупцію в парламенті, а сам парламент став називати «наш госпіталь».

Це виводило з рівноваги можновладців, і ставлення вищого світу до поета ставало все гіршим — перед ним зачинилися двері «порядних» домівок. На тлі публічних скандалів відбулося розлучення Байрона з дружиною, яку він кохав і з якою прожив лише рік. У цей тяжкий для нього час поет створює *збірку «Єврейські melodii*», до якої увійшов сповнений відчая вірш *«Мій дух як ніч...»* (1815 рік). Не витримавши цькування, 28-річний Байрон був змушеній покинути Англію, щоб уже ніколи не повернутися.

Життя за кордоном мало свої переваги. Не було постійних утисків, що їх поет відчував на батьківщині, зникла необхідність зважати на умовності світського життя. Роки вигнання стали періодом найвищої творчої активності Байрона, коли була створена більша частина його поетичного доробку. У цей час з'явилися найкращі його поезії, а також історична поема *«Мазепа»* (1818 рік).

Свое романтичне уявлення про свободу Байрон втілив у життя, підтримавши визвольний рух в Італії, яка перебувала під австрійським пануванням, і збройне повстання в поневоленій турками Греції. Ім'я поета виконало й важливу пропагандистську роль. У багатьох країнах Європи до справи визволення Іта-

лії та Греції громадськість поставилася схвально лише тому, що за це боровся знаменитий англійський поет-романтик. У Греції Байрон занедужав на пропасницю і 19 квітня 1824 року раптово помер.

***

I would I were a careless child,
Still dwelling in my Highland cave,
Or roaming through the dusky wild,
Or bounding o'er the dark blue wave;
The cumbrous pomp of Saxon pride
Accords not with the freeborn soul,
Which loves the mountain's craggy side,
And seeks the rocks where billows roll.

Fortune! take back these cultured lands,
Take back this name of splendid sound!
I hate the touch of servile hands,
I hate the slaves that cringe around.
Place me among the rocks I love,
Which sound to Ocean's wildest roar;
I ask but this – again to rove
Through scenes my youth hath known before.

Few are my years, and yet I feel
The world was ne'er designed for me:
Ah! why do dark'ning shades conceal
The hour when man must cease to be?
Once I beheld a splendid dream,
A visionary scene of bliss:
Truth! – wherefore did thy hated beam
Awake me to a world like this?

I loves – but those I love are gone;
Had friends – my early friends are fled:
How cheerless feels the heart alone,
When all its former hopes are dead!
Though gay companions o'er the bowl
Dispel awhile the sense of ill'
Though pleasure stirs the maddening soul,
The heart – the heart – is lonely still.

How dull! to hear the voice of those
Whom rank or chance, whom wealth or power,
Have made, though neither friends nor foes,

Хотів би жити знов у горах
Дитям без журним, як колись,
Блукати між скель, в морях суворих
Між хвиль розбурханих нестись.
Моя ж душа, мов птах прип'ятий,
Що прагне скель і висоти,
Страждає в Англії пихатій,
В краю лукавства й німоти.

Дай утекти мені, талáне,
На лоно урвищ і горбів,
Забути всі титули й кайдани,
Лакúз¹ вельможних і рабів.
Веди мене на хмурі скелі,
Де стогне грізний океан, –
Верни в дитинства дні веселі,
Дай серцю відпочити од ран.

Я мало жив, та відчуваю:
Чужий я в цьому світі лжі.
Навіщо ж темрява ховає
Той знак останньої межі?
Я спав, я снив про щастя, доки
Не заступив тих марень гніт, –
To, Правдо, промінь твій жорстокий
Вернув мене у ницій світ.

Кого любив – давно нема вже,
Та й друзі розійшлись, як дим.
Надію втративши назавше,
Вже й серце стало крижаним.
Хай інколи тамує келих
Скорботу й біль, нехай уста
Сміються між питців веселих, –
Я серцем завжди сирота.

Як слухать ляси разугáрні
Не друзів і не ворогів,
Кого у тлум строкатий блазнів

¹ Лакúза (або лакиза) — лакей, слуга.

Associates of the festive hour.
Give me again a faithful few,
In years and feelings still the same,
And I will fly the midnight crew,
Where boist'rous joy is but a name.

And woman, lovely woman! thou,
My hope, my comforter, my all!
How cold must be my bosom now,
When e'en thy smiles begin to pall!
Without a sigh would I resign
This busy scene of splendid woe,
To make that calm contentment mine,
Which virtue know, or seems to know.

Fain would I fly the haunts of men –
I seek to shun, not hate mankind;
My breast requires the sullen glen,
Whose gloom may suit a darken'd mind.
Oh! that to me the wings were given
Which bear the turtle to her nest!
Then would I cleave the vault of heaven,
To flee away, and be at rest.

My soul is dark – Oh! quickly string
The harp I yet can brook to hear;
And let thy gentle fingers fling
Its melting murmurs o'er mine ear.
If in this heart a hope be dear,
That sound shall charm it forth again:
If in these eyes there lurk a tear,
Twill flow, and cease to burn my brain.
But bid the strain be wild and deep,
Nor let thy notes of joy be first:
I tell thee, minstrel, I must weep,
Or else this heavy heart will burst;
For it hath been by sorrow nursed,
And ached in sleepless silence, long;
And now 'tis doomed to know the worst,
And break at once – or yield to song.

Маєтність або сан привів!
Де ж друзів коло? Чом не склалась
Та приязнь вірна і свята?
Набрид мені вертепний галас
І втіх нещиріх марнота.

А ти, о Жінко, світоч вроди,
В тобі розрада і любов,
Та в серці в мене стільки льоду,
Що я й до тебе охолов.
Цей світ лукавства і облуди
Я б промінять на край хотів,
В якому вільно дишуть груди
Між темних урвищ і хребтів.

Туди б, з незлобним серцем, в бурю,
На те безлюддя, до стихій!
Волію пустку дику й хмуру,
Таку ж, як дух похмурій мій.
О, як мені з душного світу,
Мов голуб до свого кубла,
У небо грозове злетіти
В кочівлю сонця і орла!

*Переклад з англійської
Дмитра Паламарчука*

***

Мій дух як ніч. О, грай скоріш:
Я ще вчуваю арфи глас.
Нехай воркує жалібніш
І тішить слух в останній час.
Як ще надія в серці спить,
Її розбудить любий спів.
Як є слюза — вона збіжить,
Поки мій мозок не згорів.
Але суворо й смутоно грай,
Додай жалю в свій перший звук.
Молю тебе, заплакать дай,
Бо розпадеться серце з мук.
Воно в собі терпить давно,
Вже в йому вщерть тяжких образ;
Як не поможе спів, воно
Від мук страшних порветься враз.

*Переклад з англійської
Володимира Самійленка*

Готуємося до роботи з творами

- Складіть хронологічну таблицю життя і творчості *Джорджа Гордона Байрона*.
- Чому діяльність лорда Байрона вважалася взірцем *романтичної поведінки*?
- Чому поет критично ставився до вищих прошарків суспільства?
- Що стало причиною розчарувань лорда Байрона у парламентській діяльності?

Працюємо над текстами творів

- Які особливості романтичної літератури притаманні поезії «Хотів би жити знов у горах...»?
- Чого прагне ліричний герой цього твору?
- Що для ліричного героя *символізують* гори?
- Наведіть приклади *епітетів*, якими характеризується дика природа.
- Чому «*край безлюддя і стихій*» для ліричного героя привабливіший за строкатий світ титулів?
- А якими епітетами характеризується в цьому творі цивілізоване суспільство?
- Із ким порівнюється душа ліричного героя? Поясніть зміст цього *порівняння*.
- Скільки разів у творі зустрічається образ серця? Як у вірші характеризується серце? Поміркуйте, що *символізує* цей образ.
- Знайдіть у вірші приклади *контрасту* й *антитези*. Поясніть, яку роль виконують ці художні прийоми в тексті твору.
- Як світ мрій протиставляється реальному світові?
- Виразно прочитайте вірш «*Мій дух як ніч...*». Поміркуйте над інтонацією.
- Який настрій переважає у вірші «Мій дух як ніч...»?
- Прокоментуйте *порівняння*, до яких звернувся поет.
- Що, на вашу думку, у творі символізують образи *арфи, серця, слізозі?*

Узагальнюємо і підсумовуємо

- Які почуття є центральними у віршах Дж. Байрона?
- Порівняйте настрої в оді «*До радості*» Ф. Шиллера і віршах Дж. Г. Байрона.
- Як у цих творах відображені *просвітницький* і *романтичний* світогляд двох поетів?

Літературний коментар

Історична поема Джорджа Гордона Байрона «Мазепа»

В основу поеми *Джорджа Гордона Байрона «Мазепа»* покладено *романтичну легенду*, пов’язану з таємним коханням пажа¹ Івана Мазепи і дружини польського вельможі. Закоханих викрили, а Мазепу жорстоко покарали: юнака прив’язали до спини коня, якого пустили на волю. Оскільки кінь, дикий і необ’їжджений, був з українських степів, то й повернувся він у рідні для нього місця, принісши на собі знесиленого, помираючого Мазепу.

¹ Паж — хлопчик або юнак дворянського походження, який перебував на службі у вельможі чи короля. Пажів навчали військової справи, шляхетного поводження. Також вони мали прислуговувати своїм патронам і виконувати їхні доручення.

Більша частина поеми Байрона «Мазепа» — це розповідь старого суворого воїна про своє минуле на прохання пораненого шведського короля Карла XII. Розмова відбувалася після поразки шведів у Полтавській битві. Гетьман згадує свою давню любовну історію, розмірковуючи про повороти сліпої долі, яка, подібно до дикого коня, несе людину незвіданими життєвими шляхами. Доля романтичного героя доводить: те, що вчора здавалося падінням і приниженням, завтра може стати для непересічної особистості поштовхом для піднесення.

Карл XII (картина невідомого художника кінця XVII – початку XVIII століття)

Байрон у своїй всесвітньо відомій поемі зобразив історичних осіб (короля *Карла XII* й гетьмана *Івана Мазепу*) і поєднав історичні події *Великої Північної війни 1700–1721 років* між Росією і Швецією з романтичною легендою. До цієї легенди про таємне кохання Мазепи зверталося чимало письменників і художників у літературних творах і мальлярських полотнах. Але дослідники життя українського гетьмана сумніваються, що цей сюжет мав реальне підґрунтя.

Гетьман Іван Мазепа залишив в історії чіткий слід та величезний список друзів і ворогів. Відомо, що Мазепа народився у 1639 році в родині шляхтича на хуторі Мазепинці Київського воєводства. Освіту він здобув у Києво-Могилянській академії. Після закінчення навчання батьки відправили Івана на службу до короля Речі Посполитої Яна II Казимира. Своєю чергою, польський король відіслав юнака за кордон для продовження освіти, звідки Мазепа повернувся у 20-річному віці.

При дворі короля Іван виконував дипломатичні доручення, вивчав особливості польської державної політики, набував досвіду переговорів. Перед вродливим і розумним юнаком відкривалися широкі перспективи, але щось змусило Мазепу залишити польський двір, близьку кар'єру і повернутися в Україну.

Історики схиляються до думки, що причиною цього могла стати невдала дипломатична місія Івана у Військо Запорозьке або конфлікт із польським шляхтичем. Мазепа звинуватив його у зраді короля, але довести свою правоту не зміг. Як наслідок, він утратив прихильність Яна II Казимира і змушеній був повернутися на батьківщину, вражений тим, що його вірність і службу не оцінили.

Легенда про кохання українця Івана Мазепи, людини високоосвіченої, з винятковим політичним хистом, який користувався прихильністю жінок, була надзвичайно популярною в європейському мистецтві. Однак письменників і художників XVIII–XIX століття приваблювала не стільки любовна пригода молодого пажа, скільки те, що Мазепа після жахливого приниження й повного краху життєвих перспектив зумів стати видатним державним діячем, гетьманом Війська Запорозького, очільником козацької держави, який зміцнив авторитет козацтва і забезпечив економічне зростання України.

Історія юності гетьмана Мазепи і його перше кохання в поемі — підкреслено **романтичні**, а пейзажі, одяг, побут козаків, змальовані Байроном, були для тогочасного англійського читача неабиякою екзотикою. У завершальних словах романтичної оповіді старого гетьмана підкреслюється роль долі в житті людини: «*Nixto iz смертних на землі не відгада своєї долі*».

Гетьман Іван Мазепа
(картина невідомого художника
кінця XVIII століття)

Перекладати твори Байрона почали ще українські класики XIX століття. Найзначнішими є переклади Пантелеїмона Куліша (перша частина «Дон Жуана», 1891 рік; «Чайльд-Гарольдова мандрівка», 1894 рік), Павла Грабовського («Шильйонський в'язень», 1894 рік), Івана Франка («Кайн», 1879 рік, уривок із «Дон Жуана», 1885 рік). Лірику Байрона перекладав Микола Костомаров. Сучасні переклади належать Володимирові Самійленку, Дмитрові Загулу, Дмитрові Паламарчуку, Саві Голованівському, Валерії Богуславській.

МАЗЕПА

(скороочено)

I

В жахливий день біля Полтави
Від шведів щастя утекло,
Навкруг порубане, криваве,
Все військо Кáрлове лягло.
Військова міць, воєнна слава,
Така ж, як ми, її раби, —
Майнула до царя, лукава,
І врятувався мур Москви.

II

Такий від долі жéреб впав;
І Кáрло день і ніч тікав
Через поля, річки, дíброви
В чужих і власних краплях крові
За нього ж тисячі лягло,
А ѿ слова скарги не було...
А як загинув кінь його,
Убитий кулею на полі,
Гіéта дав йому свого

І вмер у рúсійській неволі.
Та ѿ цей скакун звалився з ніг,
Як чвалом кілька миль пробіг
І в пущі, в темній глухині,
Де навкруги ворожі чати
Вже розвели свої вогні,
Прийшлося Карлу ночувати.
Чи ж це ті лаври, той вінок
Воєнної потуги й слави,
Що забирає останній сок
З народів шведської держави?
Мов неживого під сосну
Поклали короля до сну.
Тягуча ніч, холодний іней,
Гарячка ран, непевна путь
Йому заснути не дають —
Затерпlo тіло, рани сині...
Та мужньо зносить володар
Від долі посланий удар...

III

Юрба вождів — яка ж мала! —
За день ще більше поріділа;
Ця ж рештка лицарів була
Хоробра й вірна вже — сиділа,
Німа, понура і сумна,
Круг короля й його коня.
А поруч, в лицарській юрбі,
Мазепа стомлений собі
З трави тверду постелю стеле.
Гетьман — похмурий і старий,
І сам, як дуб той віковий.
Та спершу, хоч стомивсь за дня,
Козацький князь обтер коня,
Розгладив гриву, ноги й хвіст,
Розпутав, розгнуздáв, обчистив,
Послав йому трави та листу
І тішився, що карий їсть...
Цей кінь терплячий був на славу,
На їжу й ложе не зважав,
А все робив, як пан бажав.
Кудлатий і кремезний зріст,
Палкий, прудкий, неначе біс,
Він пана по-татарськи ніс.
На клич його бігцем приходив,
Усюди пана він знаходив —
Цей кінь від смерку аж до дня
За паном біг, мов козеня.

IV

Із цим упоравшись, гетьман
На землю розіслав жупан,
Списа до дерева припер
І взявсь оглянути тепер
Рушницю, чи вона як слід
Перенесла важкий похід,
Аж потім славний ватажок
Добув торбинку й боклажóк,
У весь убогий свій припас, —
І з Карлом і всіма з почоту
Гостинно поділився він
З такою ж гідністю достоту,
Як на бенкеті дворянин.
Король з усмішкою гіркою

Свою мізерну пайку взяв
І, приховавши приступ болю,
Бадьоро, голосно сказав:
«У всіх із нашого гуртка
Відважний дух, тверда рука,
Та хто в цей час маршів, боїв
Балакав менше й більш зробив,
Ніж ти, Мазепо? На землі...
Бо й скітську славу топчеш ти
На ріках і просторах степу».
«О, я прокляв, — сказав Мазепа, —
Ту школу, де я вчивсь їзди».
«А я б усе-таки бажав, —
Відрік король, — щоб ти сказав
Свою історію, ачéй
Під цю гутірку голосну
Я відпочину і засну.
Бо сон тепер не йме очей».

Мазепа і Карл

(фрагмент картини художника
Густава Седерстрьома, 1878 рік)

«Для цього я вернутись рад
Так років з п'ятдесят назад.
Мені двадцятий рік минав...
Ще Казимір королював,

Ян Казимір... Шість років я
Був паж у того короля.
Це був король! Учений сам —
Він зовсім був не пара Вам,
Bo й не збирався воювати,
Щоб набувати чужих країн,
А потім знов їх утрачати,
Тож супокійно правив він...
Там був безжурний двір забав...
Я знав там графа-воєводу,
Славетнього, старого роду;
Мов рудня він багатий був,
A гордий, що й казать не треба,
I на своє шляхетство дув,
Немов зійшов на землю з неба.
Багатством, родом та ім'ям
Рівнявся тільки королям,
Пишався, чванився, гордів,
A врешті, наче в п'янім сні,
Він славу та діла дідів
Попросту видав за свої.
Інакше думала жона...
Молодша щось за тридцять літ,
Все важче зносила вона
Свою нудьгу і графів гніт.
Після безплідного бажання,
Дурману снів, вагань і мрій —
Вона послала на прощання
Сльозу невинності своїй —
I міряти очима стала
Варшавську молодь, танці, спів —
Ta часу слушного чекала,
Щоб холод серця хтось зогрів,
Щоб графа увінчать новим
Титулом, що веде до неба...
Навряд чи хтось пишався б ним,
Хоч заслужив його, як треба.

V

Красунь-юнак я був тоді...
Тепер, коли вже сімдесятій
Мені минув, не гріх сказати,
Що в дні юнацтва золоті,
Бувало, кожного вельможу,

З мужів чи хлопців, переможу
У всій привабній марноті...
Ta далі вже... Терези стан —
Він наче й тут передо мною,
Bіжить до мене під каштан... —
B її очах був східній жар —
Сусідство турків та татар
Змішало польську кров... Tі очі
Були чорніш цієї ночі,
Ще й з променем таким прекрасним,
Mов ніжний блиск молодика, —
Глибокі й вогні, як ріка —
Vони втопали в сяйві власнім.
B них море туги і вогню —
Mов очі мучениці-жертві,
Що дивиться на блиск в раю.
Я бачу скрізь її живою,
A все-таки я не знайду
Hі барв, ні образів, ні слів,
Щоб змалювати ним оту,
Яку так палко я любив.
I бачить радощі і в смерті.
Pогідне і ясне чоло,
Mов літнє озеро, було,
Що в ньому навіть сонце з неба
Mилується само на себе [...]

VI

Mи бачились... Ми зустрічались...
A я дивився — і зітхав —
Vона й слівцем не обізвалась,
Ta відповідь її я мав.
Є тисячі таких знаків —
Mи й описати їх не можем
Рядками зрозумілих слів,
Хоч їх і чув, і бачив кожен —
Vони таємно з серця йдуть,
Xвилюють радощами грудь,
I з обопільного стремління
Rосте німе порозуміння,
Це несвідоме поєдання —
I ми ніколи не збагнем,
Як раптом іскорка кохання
Шаленим вибухне вогнем.

За нею стежив я здаля,
Зітхав, дививсь і плакав я,
Аж доки нас удох звели, —
І відтоді здибались ми
Без підозріння... Я мовчав,
Я тільки млів, не признавався,
Язик тремтливо завмирав
І голос на вуста зривався,
Аж доки не прийшла пора!..

VII

Кохав я і коханим був...
Та ви ще слабість цю солодку
Не відчували — так я чув...
Ну що ж! То я й скінчу коротку
Свою поему мук і втіх.
Безглуздям ви назвали б їх!..
Кохав я і зазнав кохання.
Хоч і щаслива доля ця,
А все ж кінець її — страждання.
Ми потай бачились... Той час,
Як ми зустрілись перший раз,
Був повен туги і чекання.
Не пам'ятаю днів, ночей,
Нічого — тільки час оцей
Повік не зможу я забути.
Я всю віддав би Україну,
Щоб пережити таку хвилину
І знову тільки пажем буть —
Отим щасливим паничем
Із ніжним серцем та з мечем,
Без скарбу — крім дарів природи:
Здоров'я, юности та вроди...
Ми нишком бачились. Це здається
Для декого потрійним щастям —
Не знаю... Я б життя віддав,
Щоб перед небом і землею
Я міг назвати її моєю...
Я так тужив і сумував,
Що тільки змогу мав
Десь нишком бачитися з нею.

VIII

На світі стільки є очей,

Що люблять стежити ночами
У слід закоханих людей...
Так само це було із нами. [...]
І нас двоїх одної ночі
Схопила зграя шпигунів...
Від гніву граф оскаженів —
А я голіруч — як на сміх!
Ta тут — один супроти всіх —
Нічого б я, мабуть, не зміг
І в зброй з голови до ніг.
Було це саме на світанку
Поблизу графового замку...
Підмоги з міста я не ждав,
Бо й не гадав дожить до ранку.
Марію-Діву я благав
І двох чи трьох святих, а там
Скорився долі... І юрба
Мене у двір поволочила.
Яка Терезина судьба,
Не скажу вам — не знаю ѿ сам.
Отак нас доля розлучила!
Але ж і лютий був, аж страх,
Прегордий воєвода-граф!
На це він досить мав причин,
Найбільш розлючений був тим,
Що наслідки цього випадку
Могли відбитись на нащадку...
Не менше вражені ще й тим,
Що герб його дістав цю шкоду
В той час, як він був паном роду.
Він сам для себе був святий
І думав, що в очах народу,
Як і в моїх, він теж такий....
Ах, чорт візьми! Коли б отут
Застав він пана короля,
То примирився б ще, мабуть, —
Але ж це паж!.. Сьогодні я
Злість графа добре розумію,
Та описати — не зумію.

IX

«Коня сюди!» — Коня ввели...
Це справді був шляхетний кінь —
На Україні виріс він.

Прудкі, мов ті думки, були
У нього ноги... Дикий звір,
Мов серна лісових узгір,
Не знав вуздечки, ні стремен,
В неволі був один лиш день;
Він їжив гриву, і хропів,
І рвавсь, і сіпавсь мов скажений —
Дарма! Годованця степів
Ведуть спітнілого до мене.
Мене десяток гайдуків
Йому до спини прикрутив
Тугим ремінням — і пустив...
Свисток, батіг... і кінь побіг,
Що так би й водопад не зміг.

Картина художника Луї Гесне, 1872 рік

X

Вперед, вперед! Скажений рух, —
Куди — не бачив я нічого...
Від бігу дикого, прудкого
У мене в грудях сперло дух...
Помалу никли ночі тіні,
А кінь летів, увесь у піні.
Останній звук із уст людських,
Як я помчав від ворогів,

Був дикий, невгамовний сміх
З юрби зухвалих гайдуків,
Що з вітром долетів крізь тёмінь.
Я рвучко голову підвів —
На кінській шії тріснув рéмінь,
Що горло зв'язував мені —
Я обернувся на коні
І їм прокляття прохрипів...
Але ж за тупотом копит
Мій крик до них не долетів.
Досадно, прикро!.. Я ж хотів
За глум той глумом відплатить!
Від брами замку я й цеглинки,
Ні камінця не залишив,
З містка також ні деревинки,
А в квітнику ні стебелинки,
В покою, де стояв камін.
Окрім трави на рештці стін,
І ви, йдучи повз тих руїн,
Фортеці б навіть не вгадали...
Ті башти весело палали!
І з тріскотом зубчастих стін,
Що проти помсти не вціліли,
З дахів, що вуглям обгоріли,
Мабуть, не снилось там ні кому,
Спливав свинця гарячий плин.
Коли від них лихого дня
Помчав я швидше блиску, грому,
На згубу пущений в поля, —
Що прийде день і я вернусь
З десятком тисяч верхових
І за ганьбу свою помщусь,
І дяку графові складу
На тих зухвалих дворових —
За негостинну ту їзду...
Ta потім я і їм тим самим
Пекельним жартом відповів.
За все приходить час відплати —
Зумій лиш час підстерегти!
Ніхто не зможе утікти,
Як серце месника завзяте
Шукає засобів до мсти.

XI

Вперед, вперед! — мій кінь і я
Промчали, мов на крилах вітру,
Міста, і села, і поля...
Неначе в ніч морозну, світлу
На небі метеор між зір,
Так ми черкаємо простір...
А на шляху ні міст, ні сіл —
Крім степу, дикої країни
У чорнім обводі лісів.
Лиш де-не-де зубчасті стіни
Фортець, збудованих колись
Проти татарської орди.
Безлюдно, скільки не дивись!
Та швидко мчали ми вперед,
Що ні зітхати, ні благати...
По кінській гриві пелехатій
Поллявся мій холодний піт,
Немов дощу краплиста злива,
А він скажено, полохливо
Сопе і мчить далеко в світ.
Я ніби згодом спостеріг,
Що він зменшив свій лютий біг,
Та ні! Мое безсиле тіло,
Що зв'язане на нім висіло,
Для диких сил було мов пух.
І кожний мій болючий рух,
Звільнити ноги, спину, руки,
Напухлі від страшної муки,
Будили жах його і гнів,
Мов гострий дотик острогів.
Просякнув кров'ю вже ремінь,
Бо кров з натертих ран текла;
І спрагу вже почув язик,
Що як вогонь його пекла.

XII

Вже ось до ліса ми добралися...
Це був безкраїй, дикий праліс
Кремезних вікових дерев,
Що вже не гнув їх вітру рев. [...]
І жити я ще силу мав.
В вечірній холод і туман
Помалу рани затягались,

А впасті — ремінь не давав.
Крізь листя вітром кінь летів,
Лишав далеко за собою
Кущі, дерева і вовків,
Що ззаду гналися юрбою...
Я вранці зблизька бачив їх,
Не дальше, ніж отої сучок.
Вночі ж я чув їх шурхіт-біг,
Злодійський обережний крок
Невтомних, невідступних ніг.
Як прагнув я списа, меча!
Коли судилося помирати
В цій вовчій зграй, то хоча
Чимало їх порозинати!
Як дуже я раніш бажав,
Щоби ослаб скажений біг,
Тепер тремтів, як лист дрижав.
Що дикий кінь звалиться з ніг.
Даремний страх! Чимало сил
Дістав від предків він своїх!
Так нісся кінь мій по лісах,
Невтомно, дико, без упину...

XIII

Опівдні ми той ліс минули!..
Я змерз, хоч червень same йшов, —
Чи, може, в жилах стигла кров? —
Завмерло серце, тьма в мізку,
Щось хвильку стукало в виску
І стало... Небо і простір
Великим колесом круजляли,
Дерева п'яно танцювали,
Щось блиском осліпило зір...
Я вже не бачив, погибав...
Це смерть була, це смерть достоту!
Безсилий від страшного льоту,
Я чув, як морок наступав...

XIV

Вернулась пам'ять... Де ж це я?..
Почув я плюскіт біля себе,
Вгорі ж мигтіло зірне небо...
Це був не сон: мій дикий кінь
Перепливав ріку глибоку,

Що розливалася широко
І мчала буйно в далечінь.
Ми пливемо серед потоку,
Де найдикіше рве бистрінь,
І скільки сил — гребе мій кінь,
Щоб досягти другого боку,
Що мовчки майорів здаля...
Тут від води й очуняв я —
Їх холодний свіжий дотик
Мене підсилив. Грудь коня
Могутньо рвала дикий потік,
Що заливав йому хребет...
І ми завзято йшли вперед,
Хоч посувалися помалу.
Нарешті — стали на землі...

XV

...В тумані ночі
Степи послалися без меж,
Що й краю їм не бачать очі,
Куди не глянь — одне і те ж:
Ні сліду людської оселі,
Куди б не подивився я, —
В цій темній та сумній пустелі
Не блимне вогничок веселий
Ясною зіркою здаля...

XVI

Ми далі йшли — та вже помалу...
Бо вже стомився дикий кінь,
Ступав невпевнено й охляло —
На ньому ж піни пластовінь.
Він волі й кволої дитини
Покірний був би в ці години.
Але для мене — все дарма!
Хоч як приборканий мій кінь,
Та в мене сили вже нема,
А на руках тугий ремінь...

XVII

Вставало сонце... Біла мла
Здіймалася клубками вгору.
І звільна відкривалася зору
Пустеля степова, німа...
Отак чимало ще верстов

Мій кінь натомлений пройшов,
Хоч важко дихав, що здається —
Ще хвилька — й серце розірветься.
Ми йшли самі, та це здалось,
Бо враз на закруті стежини
Десь кінське ржання розляглось
Із хащі темної соснини, —
Чи то лише вітер з-між листків
До мене шелестом донісся?
Ні, ні! То з тупотом з узлісся
Табун коней до нас летів
Чотирикутником великим...
Їх ціла тисяча чи тьма —
А вершників на них нема!
Кошлаті гриви розвивались, —
І розліталися хвости...
Коли мій кінь побачив їх,
То наче збувся він безсилля,
Напружив жили кволих ніг
І почвалав... Ще тільки хвиля —
Він хрипло, глухо заіржав,
Здригнувся... і на землю впав...
Він важко дихав і лежав,
Очима, мов крізь скло, дивився,
Увесь у мілі — й не дрижав...
Отак і шлях його скінчився,
Що перший та й останній був!
Табун підбіг — він бачив, чув.
Як кінь заржав, спинивсь і впав.
Вони й мене спостерегли,
Як я лежав на кінській спині
В тутім, скривавленім ремінні...
Ті коні форкають, хроплять,
Іржуть і крутяться круг мене,
Нарешті кинулись шалено
І в ліс назад вони летять,
Бо з жахом дике їх чуття
Людини очі зустрічає.
Тут сам зостався я в одчаї,
Прив'язаний тугим ременем
До цього трупа без життя.
Отак лежали ми прикупі —
Вмираючий на мертвім трупі.

Як мало сподівався я,
Що бідна голова моя
Побачить блиск нового дня.
Від ранку до смерку лежав я,
Отак прикутий до коня,
Й очима сонце проводжав я
Та рахував години дня,
Що йшли повільною хodoю...
В мені ще стільки сил було,
Щоб глянути, як надо мною
Востаннє сонце вже зайшло. [...]

XVIII

Вже сонце сіло... Все ще я
Лежу, прив'язаний до трупа
Вже задубілого коня, —
Я вже гадав, що в спільну купу
Змішається наш порох тут...
Туманні очі смерти ждуть —
Рятунку я не ждав для себе.
Востаннє глянув я по небі
Пригаслим зором вздовж і вшир,
І бачу, як німим простором,
Уже побачивши свій жир,
Кружляє нетерплячий ворон;
Навряд чи схоче ждати він,
Поки настане жертві скін!
Спускався він все нижче й нижче,
Ще трохи покружляв і сів,
І знову далі полетів,
І знов сідав — щоразу ближче.
А більш нічого вже не знаю,
Хіба одне — в останнім сні
Якась чарівна зірка з раю
У вічі сяяла мені
Із мерехтливого проміння...
А там — холодне отупіння,
Важке, незглибне почуття,
Як я вертався до життя,
То знову наблизавсь до смерти...

XIX

Прокинувсь... Де я?.. Чи ж оце
Людське схилялося лице

Ласково, ніжно наді мною?
Невже ж це я лежу в покою?
На ліжку я лежу чи ні?
Чи ї ж це очі неземні
На мене дивляться так мило?..
Дівчатко з довгою косою,
Струнке, вродливе і ставне —
Сиділо в хаті під стіною
І пасло поглядом мене.
Як тільки я прийшов до тями,
То стрітився з її очами,
Бо час від часу ці дівочі
Великі й ясні дікі очі,
Повніські співчуття й жалю,
На постіль падали мою.
Дививсь я довго... Аж тепер
Я зрозумів, що ще не вмер,
Що це й не сон, бо хтось не дав
Мене на жир шулік і гав.
Побачила дочка козацька,
Що очі я відкрив на мить,
І посміхнулась... я зненацька
Схопився, хтів заговорить,
Але не зміг... Вона ж...
За руку узяла з любов'ю,
Щось там поправила в зголов'ю
І до порога навішпиньках —
Когось гукнула... І вона
З кімнати вибігла сама...
Ta перед тим вона кивнула
Веселим поглядом мені,
Що я не сам, що я в сім'ї,
Що нічого мені боятись,
Бо всі близенько, і в потребі
Я їх побачу біля себе,
Готових у пригоді стати...

XX

Вона вернулася з батьками —
Що ще сказати? — Я б не хотів
Надокучати вам згадками,
Як гостював я в козаків.
Вони знайшли мене в долині,

Внесли, мов трупа, в ближчий дім
І врятували... А потім
Я став гетьманом в їх країні.
Безумний, що в гніві палкому
Помстивсь так люто на мені.
І в'язня голого із дому
В пустиню вигнав на коні,
Він путь проклав мені до трону.
Хіба ж ту долю нам збегнуть?
Забудь печаль, одчай забудь!
Ще завтра вгледить Бористéн,
Як на його турецькім боці
Спокійно коні попасем...

Як радо річку стрінуть очі,
Якщо до завтра доживем.
Добраніч, друзі!» І гетьман
Під дубом, що розвісив стелю,
Простерся на тверду постелю,
Та вже привичну, — спав він там,
Де тільки ніч його заскочить, —
І сон стулив йому вже очі.
Та ви дивуєтесь, чому
Король не дякував йому
За повість? Він причину знав:
Король уже з годину спав.

Переклад з англійської Дмитра Загула

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

• Працюємо над текстом твору

1. Які історичні особистості стали дійовими особами поеми Дж. Байрона **«Мазепа»?**
2. Який трагічний момент життя шведського **короля Карла** зображує поет? Згадайте, що вам відомо про **Полтавську битву** (історія, 8 клас).
3. Чому король зацікавився конем Мазепи? Що розповів йому гетьман про свою «школу ізди»?
4. Яку гаму почуттів переживає паж, прив'язаний до коня?
5. Розкажіть про порятунок юнака, приреченого на страшну смерть.
6. Якими у фіналі твору постають українці?
7. У чому бачить знак долі старий гетьман Мазепа?
8. Як Мазепа помстився кривдникам, коли став українським гетьманом?

• Узагальнюємо і підсумовуємо

9. Схарактеризуйте образи поеми. Як юний паж протиставляється вельможі?
10. У яких надзвичайних обставинах опинився **романтичний герой** твору?
11. Що, на вашу думку, **символізує** образ коня в поемі?
12. Які **картини природи** постають у творі? Як вони перегукуються з почуттями героя твору?
13. Поміркуйте, як могла скластися подальша доля юного пажа, якби він продовжував жити при дворі польського короля.
14. Як у творі розкривається **тема свободи**?

• Застосовуємо теоретичні поняття

15. Доведіть, що поема «Мазепа» належить до **романтичного напряму** літератури.
16. Згадайте особливості **ліро-епічних жанрів**.
17. Як у поемі «Мазепа» поєднуються елементи **епосу** і **лірики**?

Жіноча тема в літературі романтизму

Одним із досягнень доби Просвітництва стала більша доступність освіти для жінок. Традиційно вважалося, що знання, якими вони можуть володіти, повинні обмежуватися колом домашніх обов'язків. Жінки могли здобути освіту, навчаючись у спеціальних закладах для дівчаток, або завдяки наполегливій самосвіті. Участь жінок у культурному і літературному житті була великою рідкістю і сприймалася сучасниками як явище виняткове.

Однак у XIX столітті жінки стають активними учасницями європейського культурного процесу, відомими науковими діячками та успішними письменницями. У центрі їхньої творчості — образи самодостатніх, розумних і обдарованих жінок. Читачі впродовж багатьох десятиліть зачитуються творами талановитої англійської письменниці **Джейн Остін** (1775–1817). Її особливий внесок у розвиток англійського і світового роману був визнаний лише після смерті. Твори Джейн Остін присвячено повсякденним турботам провінційного дворянства кінця XVIII – початку XIX століття, переживанням і радощам мешканців невеликих чепурних маєтків. Романи Джейн Остін («Гордість і упередження», «Чуття і чутливість», «Емма» та інші) дихають щирістю, а образи геройв змальовані з тонким психологізмом. У центрі уваги творів — долі молодих англійок, які з цікавістю вивчають довколишній світ, характери своїх знайомих, дотепно коментуючи всі події, свідками чи учасниками яких вони стали. Живавий розум героїн Джейн Остін відзначений бунтарським духом *байронізму*, а їхнє чисте серце відгукується на найменшу кривду і несправедливість.

Відомою авторкою психологічно-романтичної прози була **Жорж Санд** (1804–1876). Вона взялася за перо, щоб здобути фінансову незалежність. Справжнє ім'я французької письменниці, яка обрала собі чоловічий псевдонім, Амандіна Люсі Аврора Дюпен. Її романи сповнені пристрастей, у них зображені непересічних особистостей, які виборюють свою долю. Зокрема, в романах «Консуело» (1843) і «Графіня Рудольштадт» (1844) головна героїня, донька мандрівної актриси, не зламалася під тягарем випробувань, а досягла надзвичайного успіху завдяки благородству душі і яскравому таланту оперної співачки.

Багатьох шанувальників підкорили твори англійської письменниці **Шарлотти Бронте** (1816–1855). Вона була старшою з-поміж трьох сестер-письменниць і раніше за інших здобула літературну славу. Хоча Шарлотта спершу писала поетичні твори, сáме соціально-психологічні романи стали вершиною її творчості. Тяжке дитинство і юність відобразилися в першому романі «Джейн Ейр», який зробив письменницю відомою. У творі багато автобіографічних деталей: раннє сирітство, труднощі зростання в школі-пансьоні, хвороби вихованок через погане харчування й виснаження, робота вчителькою. Романтизм також познавчився на творчості Шарлотти Бронте: несподіване кохання героїні роману до сильного й розумного чоловіка, таємниці, пов'язані з його життям, глибокі розчарування й відродження душі юної гувернантки.

ВЗАЄМОДІЯ РОМАНТИЗМУ І РЕАЛІЗМУ

Утвердження *реалізму* як панівного напряму в європейському мистецтві відбулося впродовж *XIX століття*. У літературі реалізм зміцнює свої позиції в 1830–1850-х роках. Так само як свого часу романтизм заперечував ідеї та естетичні принципи *класицизму*, так реалізм став запереченням *романтичного* світогляду. Основою нового художнього методу була не романтична фантазія і нестримна уява, а *реальна дійсність, типові характери в повсякденних обставинах*.

Однак такий кардинальний поворот у зображені дійсності відбувся поступово. У творчості письменників *першої половини XIX століття* ми можемо зустріти елементи як романтизму, так і реалізму. Згадайте «*Різдвяну пісню в прозі*» англійського письменника Чарльза Діккенса (6 клас). У ній змальовано образи звичайних людей, дорослих і дітей, у яких є свої повсякденні клопоти, які потерпають від бідності та душевної байдужості близьких. Однак для розкриття ідеї твору автор використовує прийоми, властиві романтичній літературі: *фантастику, протиставлення, перевищення* тощо. На тлі картин звичайного життя Англії першої половини XIX століття Чарльз Діккенс зображує події та образи, які виходять за межі реальної дійсності (наприклад, подорожі в часі, привиди Різдва).

Також доволі поширеним у реалістичній літературі цього періоду став тип головного героя, який у своїх вчинках намагається наслідувати поведінку романтичних героїв. Він протиставляється оточенню, яке не розуміє його, проте часто має вигляд не трагічний, а безглуздий і навіть пародійний.

Такий герой був доволі популярним у російській літературі, де романтичні принципи, утвердившись у першій половині XIX століття, почали тісно взаємодіяти з новим реалістичним мистецтвом.

ОСОБЛИВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Цікавість російських читачів до романтических творів у цей період мала міцне ідейне підґрунтя — у жодній країні Європи не було такого великого розриву між ідеалом і реальною дійсністю, як у Російській імперії. Загальний оптимізм, сподівання на великудушного монарха-просвітника, такі характерні для російського суспільства XVIII століття, були підірвані війною 1812–1814 років із наполеонів-

ською Францією. Освічені дворяни чекали, що після перемоги в нерівній боротьбі, коли все населення Російської імперії (зокрема й селяни-кріпаки) продемонструвало героїзм і високий патріотизм, розпочнуться реформи. І передусім сподівалися на відміну кріпосного права та прийняття конституції, яка обмежила б політичну владу імператора.

Молоді офіцери, які пройшли походом усю Європу та з перемогою увійшли в Париж, переконалися, що російське нічим не обмежене самодержавство – явище унікальне і для Європи нечуване й дике. Однак імператор Олександр I не поспішав реалізовувати сподівання молодих дворян, і почуття гордості за свою країну в них змінилося гірким розчаруванням.

У зв'язку із цим у романтичній літературі загострюється мотив *протистояння особистості лицемірному суспільству*. Стилістично романтичні твори стають значно контрастнішими, у них відображається невдоволення навколошньою дійсністю, змальовуються бурхливі пристрасті, утверджується культ *романтичного героя* – часто це борець, який уболіває за батьківщину. Ідеї *вільнолюбства і тираноборства*, які набули в російському суспільстві широкого розповсюдження, також знайшли втілення в літературі. Вірші й ліро-епічні поеми *Джорджа Байрона*, де діють активні герої-борці, стали взірцем романтичної поезії.

Реакцією найкращих представників дворянства на політику царя Олександра I стало не лише розчарування, але й активні дії. У Російській імперії почали виникати таємні товариства, які мали за мету зміну державного устрою шляхом збройного захоплення влади. Найбільше таких товариств виникло в Петербурзі, Москві та в Україні.

На думку сучасних дослідників, роль українців у русі спротиву була досить значною. Нащадки козацької старшини, яка наприкінці XVIII століття влилася в російське дворянство, чудово пам'ятали Гетьманщину та козацькі вольності. Щире захоплення козацькою старовиною було характерне для всіх учасників таємних товариств незалежно від етнічного походження. Наприклад, один із керівників Петербурзького таємного товариства росіянин Кондратій Рилєєв написав романтичну поему «Войнарівський», присвячену долі племінника гетьмана Івана Мазепи отамана Андрія Войнаровського, якого цар Петро I заслав до Сибіру за допомогу Мазепі.

14 грудня 1825 року невдоволені молоді офіцери вивели на Сенатську площа в Петербурзі 3 000 солдатів, сподіваючись захопити урядові установи й заарештувати нового імператора Миколу I. Однак повстання (назване пізніше повстанням декабристів) зазнало поразки – бунтівників розстріляли з гармат вірні імператору війська. Усіх причетних до його організації було заарештовано, п'ятьох страчено (зокрема і Кондратія Рилєєва), решту (120 чоловік) заслано до Сибіру.

Ця трагічна подія також вплинула на розвиток *російського романтизму*. Після виступу декабристів сподівання на позитивні зміни в суспільстві стали приємними, адже спроба повстати проти тиранії завершилася стратами й засланнями. Кожен письменник-романтик по-своєму відреагував на нову ситуацію, яка виникла після 1825 року. Багато авторів відмовилися від *політичної тематики*

і прямого висловлення невдоволення тогоджими порядками. Мотив *вільнолюбства* змінили мотиви трагічної *приреченості* та *вселенського пессимізму*.

Активна суспільна позиція романтичної літератури поступово зникає — у романтизмі посилюється містична течія, з'являється пасивний *герой-індивідуаліст*, байдужий до навколошньої дійсності і загиблений у свій вимріаний поетичний світ. Популярною стає *усна народна творчість*, у поезії — народні жанри (пісні, думи). Відбувається розквіт *історичних жанрів*, значною мірою пов'язаний з ідеалізацією минулого.

Декабристы на Сенатской площади (картина художника Карла Кольмана, 1820-ті роки)

Найталановитіший представник романтизму цих років — українець **Микола Гоголь** (1809–1852). Його повісті зі збірки «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1832 рік) визнані неперевершеним взірцем романтичної прози.

Характерна ознака російського романтизму — його *співіснування з новим літературним напрямом — реалізмом*. Реалізму як літературному напряму притаманна спрямованість на *реальне життя*, *відсутність ідеалізації дійсності*. У реалістичних творах немає різкого протиставлення особистості й суспільства.

Унаслідок цього психологія персонажів стає складнішою, і вони сприймаються не як надзвичайні герої, якими керує одна пристрасть, а як типові представники свого часу і свого середовища. Змалювання контрастного, екзотичного, незвичайного, притаманне письменникам-романтикам, в реалізмі змінюється зображенням *звичайного, повсякденного і навіть побутового*, а манера письма стає вільнішою від «поетичних прикрас».

Унаслідок співіснування романтизму й реалізму в літературі цього періоду у творчості одного автора можуть простежуватися як романтичний, так і реалістичний періоди, або ж чергування романтичних і реалістичних творів протягом всієї творчої біографії.

Найкращі реалістичні твори з 1825 до 1842 рік були написані тими ж письменниками, які створили найяскравіші романтичні твори — *Олександром Пушкіним, Михайлом Лермонтовим і Миколою Гоголем*.

Олександр Пушкін

(1799–1837)

Олександр Сергійович Пушкін — геніальний російський поет, прозаїк і драматург, який став засинателем нової російської літератури та першим російським письменником світового рівня.

Народився майбутній видатний митець 6 червня 1799 року в Москві у небагатій дворянській сім'ї. По материнській лінії він був праправнуком африканського князя. У Росії опинився прадід Олександра Пушкіна — Абрам (Ібрагім) Ганнібал. Російський посол привіз його з турецького полону, куди той потрапив ще 8-річним хлопчиком. У Москві ефіоп став улюбленицем царя Петра I, який і охрестив його Абрамом. У російській армії Ганнібал зробив стрімку кар'єру: був головним інженером і дослужився до звання генерал-аншефа (головнокомандувача).

Батько Олександра — Сергій Львович — захоплювався поезією, і їхній дім часто відвідували відомі письменники тієї епохи. Творча атмосфера позитивно вплинула на хлопчика, і в ньому рано прокинулася цікавість до літератури та жага до читання. У 1811 році батьки віддали хлопця до ліцею в Царському Селі — елітного навчального закладу з правами університету.

У ліцеї Пушкін по-справжньому захопився поетичною творчістю, і невдовзі його слава вийшла за межі вузького кола друзів-ліцеїстів. У вересні 1815 року видатний російський поет Василь Жуковський написав своїм друзям: «Це надія нашої літератури. Нам усім потрібно об'єднатися, щоб допомогти вирости цьому майбутньому гіганту, який усіх нас переросте».

В останні ліцеїські роки Пушкін виявив себе не лише як талановитий поет, але й як непересічна особистість. Він багато читав, самостійно опрацьовуючи твори з філософії, історії, особливо його цікавили праці просвітників. Зерна вільноподібних ідей, які проповідували література XVIII століття, впали на благодатний ґрунт. Олександр почав розмірковувати про долю своєї батьківщини Росії — на той час відсталої абсолютської монархії, де привілеї мали лише дворянини, а решта людей були безправними кріпосними селянами, по суті, справжніми рабами.

Після закінчення ліцею Пушкін був зарахований на службу до Колегії іноzemних справ. Однак до самої смерті — на дуелі в 1837 році — не служба, а література була основною його діяльністю. Свою «дорослу» творчість поет розпочав із політичної лірики, у якій відчувається *вплив класицизму*. Численні політичні вірші, епіграми на царя та його вельмож швидко поширювалися країною. Молодь вчила їх напам'ять, переписувала і передавала з рук у руки.

Шалена популярність Пушкіна спричинила невдоволення уряду й особисто царя Олександра I, який сказав: «Пушкін заполонив Росію обурливими віршами: вся молодь їх знає напам'ять. Пушкіна потрібно заслати до Сибіру». Лише завдя-

ки заступництву всіх відомих російських письменників Олександр I замінив заслання на вигнання в південні губернії імперії.

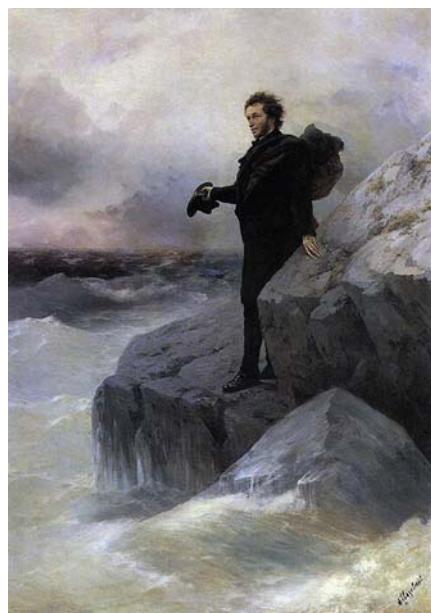
На півдні (зокрема в Кишиневі, а згодом і в Одесі) поета захопили вільно-любні очікування, зумовлені близькістю до Південної Європи, де в Італії та Греції розпочалися національні визвольні рухи. Частина грецьких загонів, до яких вступали греки — втікачі з турецької території, формувалася в Кишиневі. Перед очима був наочний приклад служіння ідеї, і це викликало душевне піднесення — усі перебували в романтичному запалі, бажаючи змін не лише для Італії та Греції, але й для кріпацької Росії. У той час на вільнолюбній хвилі неймовірну популярність здобув англійський поет-романтик Джордж Байрон, герой визвольного руху в Італії, а згодом і в Греції.

Пушкіна також не оминули *романтичні настрої*, які у нього були викликані не лише екзотичною південною природою, читанням творів Байрона і загальним передчуттям швидких політичних змін, але й особистими причинами. На півдні, де свободи, здавалося б, було набагато більше, ніж у Петербурзі, поет гостро відчував власну несвободу — він перебував під поліцейським наглядом, на нього писали доноси, про його поведінку надсилали звіти до столиці. Тому, незважаючи на м'які умови служби і дружне оточення, він із першого дня відчував себе вигнанцем із рідного краю. Так розпочався недовгий *романтичний період* у творчості Пушкіна (1820–1824), який вирізняється особливим ліризмом і постійним мотивом життєвого розчарування.

У 1823–1824 роках молодий поет пережив ідейну кризу, яка стала поштовхом до змін у літературній творчості. Пушкін утратив романтичну віру в покращення суспільного ладу в Російській імперії, тому сприйняв як неминучість розгром декабристського повстання в 1825 році. Серед змовників було багато друзів Пушкіна. Він душою вболівав за їхню справу, але розумів її безперспективність.

Реалістичні погляди на життя позначились в літературній творчості Пушкіна з 1825 року. Суть пушкінського реалізму — це зображення в художньому творі суспільних явищ і характерів з погляду «правди життя». Він відійшов від романтичної традиції з малювання надзвичайного героя в надзвичайних обставинах і створив *характери, близькі до реальних*. У його творах з'явилися нові герої — *типові представники свого часу*, які діють у конкретних історичних умовах.

На початок реалістичного періоду творчості припадає розквіт ліричної поезії Олександра Пушкіна, наприклад, вірші

Пушкін на березі Чорного моря
(картина Івана Айвазовського
та Іллі Рєпіна, 1887 рік)

«*До А. П. Керн*» («Я пам'ятаю мить чудову...», 1825 рік) і «*Я вас кохав...*» (1829 рік), які жанрово належать до любовних послань і мають своїх адресатів.

Зовсім інше звучання у вірші «*Пам'ятник*» (1836 рік), написаного як заповіт поета нащадкам. Тут простежуються класицистичні риси, притаманні двом попередникам Пушкіна, які писали на цю тему — римському поету *Гордію* і російському поетові-класицисту *Гаврилу Державіну*.

Роман у віршах «*Євгеній Онєгін*» (1823–1830 роки) — найзначніший твір Олександра Пушкіна. Центральним образом твору — молодий дворянин Євгеній Онєгін, який не може знайти свого місця в сучасному йому суспільстві. Однак це не романтичний тип вигнанця, невдоволеного суспільством, а типовий представник освіченого російського дворянства, яке переживало глибокий розлад із навколошньою дійсністю.

Літературний коментар

Лірика Олександра Пушкіна

Лірика Пушкіна дуже щира й схожа на поетичний щоденник, у якому автор занотував свої думки й переживання. Вона тісно пов'язана з важливими подіями у житті поета. Тематично це найчастіше *політична, любовна, громадянська, філософська лірика та лірика дружби*.

Перший поетичний шедевр реалістичного періоду творчості Олександра Пушкіна (з 1825 по 1830 рік) — вірш «*До А. П. Керн*» («Я пам'ятаю мить чудову...»). Перебуваючи влітку *1825 року* в селі Михайлівське, Пушкін написав у листі своєму другові: «*Я відчуваю, що духовні сили мої досягли повного розвитку і я можу творити*».

Цього ж літа в сусіднє помістя Тригорське, куди поет часто навідувався, приїхала погостювати до тітки *Анна Петрівна Керн*. Вражений вродою молодої жінки, Пушкін згадав, що шість років тому зустрічав ще зовсім юну Анну в Петербурзі, і вона вже тоді не залишила його байдужим. Красуні лестила увага відомого поета, який заради неї почав щодня бувати у Тригорському, а Пушкін пережив сильне, хоча й недовге захоплення.

19 липня, у день від'їзду Анни Петрівни, він прийшов її провести і приніс у подарунок примірник першої глави *роману у віршах «Євгеній Онєгін»*, що вийшов з друку окремою книгою у лютому 1825 року. Між сторінками «Євгенія Онєгіна» красуня знайшла складений аркуш паперу, на якому рукою Пушкіна був написаний вірш «*Я пам'ятаю мить чудову...*»

Вірш «*До А. П. Керн*» («Я пам'ятаю мить чудову...») чи не найвідоміший ліричний твір поета. Тематично це *любовне послання*. Він має *автобіографічний характер* і, по суті, є ліричним оглядом шести останніх років жит-

Анна Керн
(малюнок О. Пушкіна
на полях рукопису)

тя Пушкіна (від початку 1819 року до літа 1825). Композиція твору надзвичайно струнка — він чітко поділяється на три частини по два катрени.

Перша частина співвідноситься з петербурзьким періодом життя поета, коли він уперше зустрів геройню вірша — для нього це був час «сумної безнадії» і «тривожної метушні». У другій частині розповідається про згасання почуття. Водночас прямо вказано на вигнання поета, кризу 1823–1824 років, пов’язану із життєвими розчаруваннями, коли не було ні «божества», ні «натхнення», ні «сліз», ні «життя», ні «кохання». На початку третьої частини ліричний герой вірша доляє кризу, до нього повертається повнота життєвих сил: «Душа проснулась в мить чудову». І в цей момент відбувається нова зустріч, яка знаменує воскресіння «божества», «натхнення» і «кохання».

Незважаючи на автобіографічність вірша, поет використав для зображення долі ліричного героя *епітети* і *метафори* («мить чудова», «сумна, холодна безнадія», «злій вітер часу», «глушина вигнання»). Не конкретизовано й геройню вірша — передано лише загальне враження про неї, що створює узагальнений образ ідеальної жінки. Паралельне розгортання етапів життя ліричного героя і його почуття додає цій поезії психологічної глибини.

Невеликий шедевр **«Я вас кохав...»** написаний *у 1829 році*. Це бездоганна лірична замальовка, яка складає враження безпосереднього опису любовного переживання. Вірш «Я вас кохав» написаний дуже просто, майже без використання поетичних засобів; його інтонації природні та безпосередні. Водночас у ньому нема жодного слова, пов’язаного з описом зовнішнього світу, — лише визначення внутрішнього стану ліричного героя («кохав», «боявся», «ревнував», «безнадійно», «ніжно», «мрійно»).

Почуття героя назване прямо, але відразу зрозуміло, що його кохання — не взаємне («кохав безнадійно»). Минулий час в освідченні — «я вас кохав» — переконує, що і кохання ліричного героя вже в минулому. Але дуже вже турботливо, дуже ніжно він піклується про спокій геройні вірша («не хочу я нічим журити вас»). На таке здатне лише справжнє кохання — воно може переступити через egoїзм, через особисті образи і сягнути повного самозречення, якщо кохана від цього стане щасливішою.

Оду **«Я пам'ятник собі поставив незотлінний...»** Олександр Пушкін написав *у 1836 році* незадовго до своєї передчасної смерті. Наслідуючи багатовікову традицію своїх попередників, поет звернувся до мотиву вічної сили мистецтва і ролі митця в житті народу. Згідно із *класицистичними принципами* у вірші звучить висока лексика й урочиста інтонація. Читаючи оду, ми поступово розуміємо, що перед нами розгорнуто моральний кодекс поета, викладено життєві переконання людини, яка усвідомлює свою відповідальність за творчу спадщину, що залишається нащадкам.

У цьому кодексі справжнього великого митця звеличується *ліра* (тобто поезія, мистецтво), яка не жадає слави, не слугує розвагою для правителів, але обстоює свободу в «суворий вік».

ДО А. П. КЕРН

Я помню чудное мгновенье:
Передо мной явилась ты,
Как мимолётное виденье,
Как гений чистой красоты.

В томленьях грусти безнадежной,
В тревогах шумной суеты,
Звучал мне долго голос нежный
И снились милые черты.

Шли годы. Бурь порыв мятеший
Рассеял прежние мечты,
И я забыл твой голос нежный,
Твои небесные черты.

В глухи, во мраке заточенья
Тянулись тихо дни мои
Без божества, без вдохновенья,
Без слез, без жизни, без любви.

Душе настало пробужденье:
И вот опять явилась ты,
Как мимолётное виденье,
Как гений чистой красоты.

И сердце бъется в упоенье,
И для него воскресли вновь
И божество, и вдохновенье,
И жизнь, и слёзы, и любовь.

Я пам'ятаю мить чудову,
Коли мені явилась ти,
Як привид, сповнений любов'ю,
Як гений чистий красоти.

В сумній, холодній безнадії,
В людській тривожній метушні,
Звучав твій голос, наче мрії,
Ти часто снилася мені.

Йшли роки. Мрії чарівничі
Розвіяв часу вітер злій.
І я забув твоє обличчя,
Твій стан і голос ніжний твій.

У глухій важкій вигнання
Минали дні мого життя
Без божества і без палання,
Без сліз, кохання, без чуття.

Душа проснулась в мить чудову.
І знов мені явилась ти,
Як привид, сповнений любов'ю,
Як гений чистий красоти.

І сердце б'ється променисте,
В моїй душі воскресли знов
І божество, й натхнення чисте,
Й життя, і слози, і любов.

*Переклад із російської
Володимира Сосюри*

***

Я вас любил: любовь, еще быть может,
В душе моей угасла не совсем;
Но пусть она вас больше не тревожит;
Я не хочу печалить вас ничем.

Я вас любил безмолвно, безнадежно,
То робостью, то ревностью томим;
Я вас любил так искренно, так нежно,
Как дай вам Бог любимой быть другим.

Я вас кохав; в душі моїй ще, може,
Кохання пал і досі не погас,
Та хай воно вас більше не тривожить,
Не хочу я нічим журити вас.

Я вас кохав мовчазно й безнадійно,
Боявся вас і потай ревнував;
Я вас кохав так ніжно і так мрійно,
Як дай вам Бог, щоб інший вас кохав!

*Переклад із російської
Миколи Черняхівського*

***

Я памятник себе воздвиг нерукотворный,
К нему не зарастет народная тропа,
Вознёсся выше он главою непокорной
Александрийского столпа.

Нет, весь я не умру — душа в заветной лире
Мой прах переживёт и тленья убежит —
И славен буду я, доколь в подлунном мире
Жив будет хоть один пиит.

Слух обо мне пройдет по всей Руси великой,
И назовёт меня всяк сущий в ней язык,
И гордый внук славян, и финн, и ныне дикой
Тунгуз, и друг степей калмык.

И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что в мой жестокой век восславил я Свободу
И милость к падшим призывал.

Веленью божию, о муга, будь послушна,
Обиды не страшась, не требуя венца,
Хвалу и клевету приемли равнодушно,
И не оспаривай глупца.

Я пам'ятник собі поставив незотлінний,
До нього вік людська не заросте тропа,
Що перед ним чоло і камінь непоклінний
Александрийського стовпа?

Hi, я не ввесь умру. У лірнім заповіті
Душа переживе видімий мій кінець,
І славен буду я, допоки в білім світі
Лишиться хоч один співець.

Полине гомін мій скрізь по Русі великий,
І знатиме мене усяк її язык,
І гордий внук слов'ян, і фіни, і нині дикий
Тунгус, і степовий калмик.

І довго житиму я в пам'яті народу,
Що добрі почуття я лірою плекав,
Що в мій суворий вік я звеличав свободу
І за подоланих благав.

О мúзо! наслухáй господнього веління:
Не прагнучи вінця, опó达尔 від борні
Стрівáй байдужістю і осуд, і хваління,
І блазня присуди дурні.

Переклад із російської Миколи Зерова

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

➤ Готуємося до роботи з творами

1. Згадайте твори **Олександра Пушкіна**, які ви вивчали в попередніх класах.
2. Поміркуйте, казки О. Пушкіна належать до **романтичного** чи **реалістичного** напряму літератури?

➤ Працюємо з текстами творів

3. Розкажіть історію написання вірша **«До А. П. Керн»**.
4. Яким постає **ліричний герой** у творі? Доведіть, що його образ автор не **ідеалізує**.
5. На основі останньої строфи зробіть висновок, у чому для ліричного героя полягає повнота життя.
6. Прокоментуйте використані у вірші **епітети**. Знайдіть у творі приклади **антитези**. Поясніть їх значення.
7. Поміркуйте, вірш «До А. П. Керн» належить до **романтичного** чи **реалістичного** напряму? Відповідь обґрунтуйте.
8. Яка гама почуттів відображені всього у восьми рядках вірша **«Я вас кохав...»**?
9. Прокоментуйте використання у **любовному посланні** минулого і майбутнього часу. Поміркуйте, чи існує теперішній час у коханні ліричного героя.

10. Придумайте коротку історію почуттів ліричного героя вірша «Я вас кохав...». Що вас захоплює в його переживаннях, а що — засмучує?
11. Із якою інтонацією потрібно читати вірш **«Я пам'ятник собі поставив незотлінний...»**? Чому ми можемо сказати, що Пушкін продовжив традицію Горація?
12. У чому виявився пророчий сенс цього вірша? Як поет уникнув забуття?
13. Як у вірші розкрита тема людської вдячності митцеві?
14. У чому ліричний герой вбачав завдання своєї поезії? Знайдіть рядки, у яких йдеться про це.

 Узагальнюємо та підсумовуємо

15. Прочитайте останню строфу вірша **«Я пам'ятник собі поставив незотлінний...»**. Поміркуйте, ці поради стосуються тільки поетичної музи чи будь-якої іншої творчої сфери людської діяльності?
16. Що таке, на вашу думку, творча діяльність? У чому її складність і водночас привабливість? Чому митці завжди привертали увагу людей своїм мистецтвом?
17. Доведіть, що ми завжди маємо бути вдячними талановитим людям, які дарують нам свою працю, творчість і наснагу.

Літературний коментар

Роман Олександра Пушкіна «Євгеній Онєгін»

Роман у віршах «Євгеній Онєгін» — найзначніший твір Олександра Пушкіна. «Це найкраще з усього, що я написав», — неодноразово в листах до друзів підкresлював він. Створенню цього шедевра поет присвятив понад сім років життя: від травня 1823 року до осені 1830 року.

Ідею такого незвичного в російській літературі жанру як **роман у віршах** О. Пушкін запозичив у видатного поета-романтика **Джорджа Байрона**. Однак величезна кількість побутових спостережень і реалістичних замальовок принципово відрізняла «Євгенія Онєгіна» від творів романтичної літератури.

Уже перші глави роману «Євгеній Онегін», що були надруковані у 1825 році, публіка зустріла без того захоплення, якого сподівався Пушкін. У творі звично шукали романтичного героя — пристрасного і непересічного; романтичних подій — надзвичайних і загадкових. Після перших «вступних» глав очікували змалювання екзотичних далеких країн, куди, як герой Байрона, вирушить із нудьги головний герой.

Однак нічого такого, що, на думку романтиків, є гідним поетичного зображення, у «Євгенії Онєгіні» не було. Було лише те, що трапляється в звичайному житті зі звичайними людьми («як ви і я»). Саме тому сучасники не зрозуміли художньої досконалості «Євгенія Онєгіна».

Класичним твором російської літератури роман визнали лише у 1840-х роках. Критики, які після творів Михайла Лермонтова і Миколи Гоголя вже зовсім інакше дивилися на **реалізм**, назвали «Євгенія Онєгіна» «енциклопедією російського життя» першої четверті XIX століття. Вони підкresлювали, що в ньому дуже точно змалювано побут і життя російського дворянства до повстання декабристів (1825 рік).

Зустріч Онегіна і Пушкіна,
описана в романі (ілюстрація
Лідії Тимошенко, 1950-1955 роки)

Події роману перемежовуються численними *ліричними відступами*, які передають найцікавіші ідеї, думки та настрої епохи. Описані в «Євгенії Онегіні» спосіб життя дворянства, одяг, розваги, популярні книги, театральні постановки — повністю співвіднесені з часовим проміжком від весни 1819 до весни 1825 року.

Але Пушкін пішов ще далі у поглибленні правдивості зображення — поруч із вигаданими героями у романі неодноразово згадуються реальні люди. Це письменники, чиновники, танцмейстери, балерини, друзі з оточення поета і, зрештою, навіть сам поет.

Документально точно окреслено й місця, де минало життя російського дворяніна, — Петербург, Москва, маєток у селі. А кожен персонаж, змальований у романі, — це *типовий представник свого часу*.

Центральне місце у творі посідає *Євгеній Онегін* — молодий дворянин, який не

може знайти свого місця в суспільстві. Він індивідуаліст, байдужий до життя, без мети, яка спонукала б його до активної діяльності. Він не абстрактний тип вигнанця, незадоволеного суспільством, а типовий представник російського дворянства, яке переживало глибокий розлад із навколошньою дійсністю.

Багато молодих дворян першої чверті XIX століття були сповнені сил, романтичного бажання чесно служити своїй вітчизні. Але за умов політичної несвободи, чиновницького свавілля, станових упереджень¹ і бюрократичного застою вони не знаходили для цього можливостей.

Значною мірою і сам Олександр Пушкін був представником цієї частини дворянства. Адже якби не літературна діяльність, він — випускник елітного навчального закладу для майбутніх державних діячів — не мав би можливостей для гідного застосування своїх сил. Одного разу він із запалом написав у щоденнику: «І випало ж мені народитися з розумом і талантом у Росії».

Герой роману Онегін, як і більшість його ровесників, розтратив юність на порожні світські розваги, але в певний момент відчув внутрішній неспокій, який із часом переріс у незадоволення всім, що його оточувало. Проте це незадоволення не переростає в активні дії, а стає внутрішнім, *психологічним конфліктом* героя, затягуючи його у бездіяльність. Нудьга («хандра») і розчарованість Онегі-

¹ У тогочасній Росії вважалося, що для дворянина принизливо займатися комерцією, банківською справою, підприємництвом, медициною, науковою тощо. Єдиним гідним дворяніна заняттям була визнана лише державна й військова служба.

на — це результат усвідомлення, що жодної гідної справи, яка б відповідала його запитам, він, імовірніше за все, здійснити не зможе.

Образ Євгенія Онегіна — перший у російській літературі *образ зайвої людини*, яка давно вже позбулася романтичного мрійництва. Але водночас енергія молодості та інтелектуальний потенціал не дозволяють йому змиритися з буденністю і жити, як належить «правильній» людині того часу: тихо існувати в глухому маєтку чи продовжувати хвацько витанцювати на балах, упадаючи за ляльковими світськими красунями, або ж скніти над паперами в різного роду державних канцеляріях. Тож куди себе подіти, як позбутися порожнечі і повсякденної нудьги?

Життєва правда змальованого Пушкіним образу зайвої людини підтверджена часом — упродовж XIX століття російські письменники створили цілу галерею таких образів зайвих людей, які змінювалися від епохи до епохи, але зберігали головний конфлікт, побачений Пушкіним, — *неможливість вільної самореалізації у суспільстві, де відсутня свобода особистості*.

Головна сюжетна лінія роману присвячена розвитку стосунків *Євгенія Онегіна* і *Татьяни Ларіної* — доньки сусідського поміщика. Дівчині притаманна природність, простота, душевна безпосередність. Зародження кохання до Татьяни, яке відбувається в душі Євгенія, лякає його і водночас свідчить, що він не настільки розчарований у житті, щоб бути нездатним на глибоке почуття. Пробудження душевних сил героя, на думку Пушкіна, мало свідчити, що внутрішньо він уже готовий до активної діяльності.

«Онегін мав або загинути на Кавказі, або потрапити до лав декабристів», — говорив поет про подальшу його долю. Тобто головний герой роману все одно не зміг би себе знайти в російській дійсності першої чверті XIX століття — він мав або втекти від неї, або виступити проти неї.

Другорядна сюжетна лінія роману описує дружні взаємини Євгенія Онегіна і *Володимира Ленського* — молодого поміщика, який щойно повернувся з Німеччини, де навчався. Якщо Онегін живе «холодним та ѹдким розумом», то Ленський — представник романтично налаштованої молоді, яка живе почуттями, погано знає життя, через що сприймає його ідеалізовано.

І дружба, і кохання Онегіна закінчуються трагічно. Пушкін не пішов проти «правди життя» заради щасливого фіналу. Письменник психологічно точно й абсолютно вірогідно відтворив мотиви вчинків своїх героїв, які привели їх до зруйнованих сподівань і нездійснених бажань.

Онегін (картина художниці Олени Самкіш-Судковської, 1908 рік)

ЄВГЕНІЙ ОНЕГІН

(уривки)

ГЛАВА ПЕРША

Євгеній Онегін — молодий дворянин, який народився в столиці Російської імперії — місті Петербурзі. Його батько був заможною людиною, але жив марнотратно. У дитинстві Євгенієм опікувалася гувернантка, а коли він підріс, його виховання та освіту довірили вчителеві-французу, людині поблажливій до витівок хлопця. Для входження у вищий світ Євгенію вистачило вишуканих манер, знання французької мови і вміння гарно танцювати. Поверхові знання, отримані за домашньої освіти, склали йому репутацію людини розумної та вченої.

Існування у вищому світі серед пліток, інтриг, картярства та любовних захоплень швидко обридло Євгенію, і його охопила нудьга, як справжнього байронівського героя. У цей час помер батько юнака, і, як з'ясувалося, батьківський спадок був менший, ніж залишенні ним борги. Та стати бідним Євгенію не судилося, несподівано помер його дядько, залишився племінникові у спадок маєток у селі. Саме туди, шукаючи життєвого різноманіття та нових вражень, і вирушив наш герой.

ГЛАВА ДРУГА

1

Село, де нудьгував Євгеній,
Було мов створене для втіх;
Там ворог пристрасті шаленій
Благословити б небо міг.
Будинок панський самотою,
Від бур захищений горою,
Стояв над річкою; здаля
Лились, як золото, поля
І луки квітами рябіли,
Хати мелькали по горbach,
Блукали череди в лугах,
І розпускав гілля похиле
Занедбаний, великий сад,
Житло задумливих дріад¹.

2

Поважний замок фамілійний
Чимало добрих мав ознак:
Тривалий, вигідний, спокійний,
Під старовинний мудрий смак
Царів портрети на стіні,

Пістряві грубки кахляні.
Усе це нині застаріло,
Не знаю вже, з яких причин;
А врешті, мій Євгеній, — він
На все дивився збайдужіло,
І в залах позіхав старих
Так, як і в модних та нових. [...]

6

Тоді ж таки в село дідизне
Новий поміщик прибува
Про нього теж говорять різне,
Рішучих присудів слова.
На імення Володимир Лéнський,
Душою мрійник геттінгéнський,
Красунь, стрункий як очерет,
Поклонник Кáнта і поет.
Він у Германії туманній
Засвоїв, ученик палкий,
І дух тривожний та чудний,
І волелюбні поривання,

¹ Дріади — у давньогрецькій міфології німфи, покровительки дерев.

Натхненну щохвилини річ
І чорні кучері до пліч¹.

9

І гордий гнів, і жаль ласкавий,
І до добра свята любов,
І найсолідша мука слави
У нього хвилювали кров.
Мандрівець, як усі поети,
Під небом Шиллера і Гете
Він їхнім полум'ям зайнявсь
І дзвону лірному віддавсь.
І муз прекрасної науки
Він осоромою не вкрив;
Проміння світлих почуттів
Слухняні зберігали звуки,
І мрії, повні чистоти,
І чар високий простоти.

12

На вроду красенъ, ще й багатий,
Був Ленський любий, як жених;
Тому не треба й дивувати,—
Всі дочок ладили своїх
Оддать півруському сусіді;
Тож у гостях він при обіді,
А хтось уже і натяка,
Що жити без пари — річ тяжка;
Або сидять круг самовара,
А Дуня наливає чай, —
Їй шепчути: «Дуню, примічай!»
А там з'являється гітара,
І скиглить панна (Боже мій!):
«Прийди в чертог² мій золотий!..»³

13

Та не хотівши, мов на зло їм,
Кайдани шлюбні волокти,

Намислив із моїм героєм
Знайомство Ленський завести.
Вони зійшлися; тьма і промінь,
Пісні і проза, лід і пломінь
Ховають більше схожих рис;
Тож день знайомства їм приніс
Лиш обопільне нудьгування;
Ta з часом приязнь розцвіла
І незабаром перейшла
У нерозлучне другування.
Так люди з нічого робить —
Сам каюсь — друзі мимохіть.

15

Лагідна усмішка стрівала
Поета речі запальні;
І думка, трохи ще не стала,
І очі, завжди вогняні,
Були Онегіну за диво.
Він стримувався терпеливо,
Щоб зимним словом їх не збити,
І думав: гріх мені труїть
Оце хвилинне раювання;
Настане і без мене час;
Нехай же, поки не погас,
Горить він, повен милування;
Пробачмо юності палкій
Шаленства юний буревій. [...]

19

А ї молодість полумениста
Не може почувань тайт;
Любов, печаль, надія чиста —
Усе на язиці горить.
Дочасний інвалід любові,
Онегін речі юнакові,
Ту сповідь щирих почуттів,
Поважно слухати умів.

¹ Ленський був випускником Геттінгенського університету (Німеччина); цей університет за часів О. Пушкіна був найдемократичнішим навчальним закладом Європи, в ньому безперешкодно викладали всі прогресивні та вільноньолюбні ідеї епохи. Іммануїл Кант (1714–1804) — видатний німецький філософ.

² Чертог — (високе) палац, пишна споруда.

³ Рядок арії русалки з опери «Дніпровська русалка», яка була популярна за часів О. Пушкіна.

Свою простосердечну совість
Поет одверто викривав;
Євгеній незабаром знав
Його кохання юну повість,
Щоденні радощі й жалі,
Давно відомі на землі.

Ілюстрація Лідії Тимошенко,
1950–1955 роки

21

Коли він, отрок нелукавий,
Сердечних мук іще не знав,
Дитячі Ольжині забави
Він з милуванням споглядав.
В ласкавім затишку діброзві
Він з нею перші мав розмови,
І провіщали їм вінки
Сусіди-друзі, їх батьки.
У глушині, невинна й чиста,
Вона в смиренності села
Під рідним доглядом росла,
Як та конвалія пашиста,
Незнана в тінявій імлі
Ні мотилеві, ні бджолі.

23

Слухняна завжди, непримхлива,
Весела завжди, як весна,
Як річ поетова правдива,
Як поцілунок чарівна.
Блакитні очі, чистий голос,
Неначе льон білявий волос,
І рухи, й усмішка, і стан,—
Все в Ользі... Та візьміть роман
Хоч би який, і дуже вірно
Там подано її портрет;
В нім любих без кінця прикмет,
Та він набрид мені незмірно.
Про старшу Ольжину сестру,
Читачу, слово я беру.

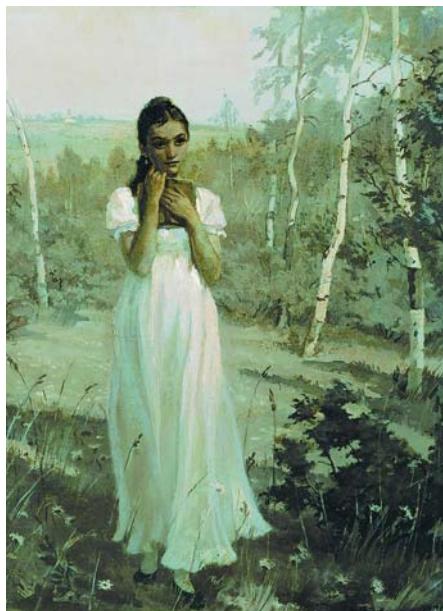
25

Тож названо її Татьяна.
Ні вродя, що в сестрі цвіла,
Ні свіжість на виду рум'яна
У ній привабить не могла.
Печальна, дика, мовчазлива,
Неначе сárна полохлива,
Вона росла в сім'ї своїй
Немовби зовсім у чужій.
Вона горнутися не вміла,
Як інші діти, до батьків;
Маленька ще, між малюків
Плигати і гратись не хотіла,
І часто при вікні сама
Смутна сиділа та німа.

28

Вона любила на балконі
Стрічати сонце в тишині,
Як на блідім небеснім лоні
Згасають зорі вогняні,
І тихо край землі ясніє,
І вісник ранку, легіт віє,
І день поволі виплива.
Коли ж, бувало, зимова
На простір довга ніч лягає,
І довго в місячній імлі

На затуманеній землі
Лінівий схід одпочиває, —
У звичний час, по перших снах
Вона вставала при свічках.

Ілюстрація Лідії Тимошенко,
1950–1955 роки

29

Їй уподобались романі
Ще з юних літ, як мрійний сон;
Вона злюбила всі омані,
Що дав Руссо чи Річардсон¹.
Отець її, добра га милий,
В минулім віці запізнілий,
Її від того не беріг.
Він не читав ніколи книг,
Бо бачив там лише марнослів'я.
Його, бувало, й не кортить,
Який у доні том лежить,

Покладений під узголів'я.
А неня — та була сама
Від Річардсона без ума.

ГЛАВА ТРЕТЬЯ

1

«Куди? Ох, ці мені поети!» —
«Пора, Онегіне, мені». —
«Я не держу тебе; та де ти
Марнуеш вечір день при дні?»
«У Ларіних». — «Їй-Богу, диво!
Та чи воно ж таки можливо
Туди так пильно учащать?» —
«Звичайно». — «Чудно, що й казать!
Я бачу й без твого визнання:
По-перше (ну, вгадаю я?),
Немудра руська там сім'я,
Гостей невпинне частвання,
Розмови про вчораший сон,
Про дощ, про скотний двір, про льон...»

2

«Я тут біди ще не вбачаю».
«Нудота, друже, от біда!»
«Я світ ваш модний зневажаю;
Серед родинного гнізда
Я можу...» — «Ох, ізнов еклóга²!
Та годі, любий мій, на Бога!
Ну, що ж? Ти їдеш? Хай щастить!
Стривай! А як би хоч уздріть
Оту Філліду³, слави варту,
Оту натхненницю пера,
І сліз, і рим et ceterá⁴
Представ мене!» — «Тебе?» —
«Без жарту!»
«Гаразд». — «Коли ж?» — «Хоч зараз. Там,
Звичайно, раді будуть нам.

¹ Жан-Жак Руссо (1712–1778) — французький філософ-просвітник і письменник-сентименталіст, який проповідував культ почуттів; Семюель Річардсон (1689–1761) — англійський письменник, автор романів, які стали поштовхом для виникнення сентименталізму. У Росії ці романи були популярними в першій половині XIX століття.

² Еклóга — вірш ідилічного змісту на сільську тематику.

³ Філліда — умовно-поетичне жіноче ім'я, розповсюджене в ідилічній поезії.

⁴ Et cetera (із латини, ет цéтера) — і так далі.

3

В дорогу ж!» — Рушили другове,
З'явились. Розіслав для них
Закон гостинності готовий
Ряд послуг, іноді й тяжких.
Відомий звичай стародення:
Несуть на блюдечках варення,
На стіл воскований мерщій
Брусничний подають напій.

.....

4

Додому, вже пори нічної,
Вони не їдуть, а летять.
Підслухаймо ж, про що герої
Між себе тихо гомонять.
«Ну, що, Онегін? Позіхаєш?» —
«Це звичка, Ленський», —
«Та скучаєш
Ти більше». — «Ні, як і раніш.
Однаке, пізно вже. Скоріш,
Скоріше поганяй, Андрюшко!
Дурні місця! Дурна пора!
До речі: Ларіна стара
Пресимпатична, хоч простушка.
Ох! Від брусничної води
Мені б не сталося біди!

5

Скажи: кото́ра з них Татьяна?» —
«А та, задумлива, смутна
І мовчазлива, як Світлана¹,
Що все сиділа край вікна». —
«Невже ти в меншій залибився?» —
«А що?» — «На другій я б спинився,
Коли б поетом був, як ти;
Життя в тій Ользі не найти.
Як у Вандіковій Мадонні²;
Червоний вид її — немов
Дурний цей місяць, що зійшов

На цім дурнім небеснім лоні».

Поет щось холодно сказав
І потім цілу путь мовчав.

6

Візит Онегіна чимало
Збудив у Ларіних розмов,
Сусідство теж до діла встряло,
І прослух між людьми пішов.
Найшлася язикам робота!
Усяко міркували потай
І ладили не без гріха
Татьяні, звісно, жениха.
Поважно деякі казали,
Що вже й весіллю вийшов строк,
А тільки модних обручок,
Мовляв, і досі не дістали.
Про Ольгу й Ленського у них
І поговір уже затих.

7

Гнівили молоду Татьяну
Людські пересуди й чутки,
Проте утіху незміряну
Давали їй такі думки.
У серці мрія зародилась;
Прийшла пора — любов явилася.
Так зέрно під огнем весни
Росте з земної глибини.
Давно палало поривання,
Уяві снівся молодій
Чуття палкого дар страшний,
Давно сердечне умлівання
У груди стиснені лилось,
І ждала дівчина... когось.

8

Діждалася. Відкрились очі;
Це він! — подумала вона.
Тепер, ой леле! дні і ночі,
І сну жарота самітна —

¹ Світлана — геройня популярної у той час романтичної балади Василя Жуковського.

² Вандік — Антоніс Ван-Дейк (1599–1641) — голландський художник, учень Рубенса. Одна з його відомих картин — «Мадонна з куріпками».

Все повне ним; чарівна сила
Мрійливу діву охопила
Тісним кільцем. Докучні їй
І гомін лагідний людський,
І погляд челяді дбайливий;
З журбою в глибині очей
Вона не слухає гостей,
Клене в душі їх рій шумливий,
І їх одвідини гучні,
І всі розмови їх нудні.

9

Тепер з яким вона тремтінням
Солодкий розгорта роман!
З яким солодким оп'янінням
П'є чащу пристрасних оман!
Диханням творчості живої
Одухотвріні герої —
Коханець Юлії Вольмар,
Малек-Адέль і де-Лінбр,
І Вéртер¹, мучень бунтівлivий,
І незрівнянний Грандісон,
Що нам лиш навіває сон, —
Усі в уяві нетерпливій
В єдиний образ одяглись,
Усі в Онегіні злились.

10

Взірець уявши з героїні
Своїх улюблених творців,
Подібна Юлії, Дельфіні²,
Татьяна в тишині лісів
Із томом небезпечним бродить,
В ньому шукає і знаходить
Своїх таємних мрій життя,
Що плинє з повноти чуття,

Зітхає тugoю чужою,
Чужим захопленням горить,
І все напам'ять шепотить
Листа коханому герою.
Та наш герой, як знає всяк,
Не Грандісон був аніяк. [...]

31

Татьяний лист передо мною;
Мов скарб, його я бережу,
Читаю потайно з журбою
І кожним словом дорожу.
Хто ніжність їй таку навіяв,
Палких чуттів недбалій вияв?
Хто їй навіяв ту бредню,
Безумну серця маячню,
Чар небезпечний і принадний?
Не розумію я. Подам
Лише блідий переклад вам,
Картини список недоладний,
Фрейшіца³ гармонійний звук
З-під трепетних учнівських рук.

Лист Татьяни до Онегіна

Я вам пишу — чи не доволі?
Що можу вам іще сказати?
Тепер, я знаю, в вашій волі
Мене зневагою скарати.
Та як мене в нещасній долі
Хоч пожаліти ви ладні,
То відгукнетесь мені.
Спочатку я мовчать хотіла;
Повірте: сором свій од вас
Я б заховала навсякчáс,
Коли б надія хоч бриніла
Лиш раз на тиждень, в певний час,

¹ Юлія та Вольмар — герой сентиментального роману Жан-Жака Руссо «Нова Елоїза»; Малек-Адέль — «ідеальний герой» роману «Матильда» французької письменниці Марі Софі Коттéнь (1770–1807); де-Лінбр — герой повісті «Валерія» французької письменниці Юлії Крюднер (1764–1824); Вéртер — герой сентиментальної повісті Гете «Страждання молодого Вертера».

² Дельфіна — романтична героїня одноіменного роману французької письменниці Анни Луїзи Жермéни де Сталь (мадам де Сталь) (1766–1817).

³ Фрéйшіц — «Фрéйшюц» («Вільний стрілець») — популярна опера німецького композитора Карла Вéбера (1786–1826).

У нашім домі стріти вас,
Щоб тільки слухати вашу мову,
Слівце сказати, — а за тим
Все думати, думати об однім
І зустрічі чекати знову.
Та ви гордуєте людьми,
Вам на селі і тяжко, й душно,
А ми... нічим не славні ми,
Хоч вам і раді простодушно.

Нащо ви прибули до нас?
У самоті села глухого
Ніколи б я не знала вас,
Не знала б я страждання цього.
Душі дівочої тривогу
З часом приборкавши (хто зна?),
Могла б я з іншим шлюб узяти
І стала б дітям добра мати
І вірна мужеві жона.
Не ти!.. Ні, серцем полюбила
Лише тебе навіки я!
Так вища рада присудила...
То воля неба: я твоя;
Життя моєго всі години —
Порука зустрічі одній,
Сам Бог послав тебе, єдиний,
Повік ти охоронець мій...
Ти увійшов, і я впізнала,
Вся обімліла, запалала,
Шепнула: він явивсь мені!
Хто ти: чи ангел мій ласкавий,
Чи спокуситель мій лукавий?
Розвій ці сумніви до dna!
Таж, може, все це марні болі,
Душі дівочої мана,
І зовсім інший вирок долі!
Але дарма! Тобі свою
Віднині душу доручаю,
Перед тобою сліози ллю,
Твого заступництва благаю...
Ти уяви: я тут сама,
Ніхто мене не розуміє,
В знемозі думка туманіє,

І порятунку вже нема.
Я жду тебе: єдиним зором
Надії в серці оживи,
Чи сон гнітуючий мій урви,
На жаль, заслуженим докором!
Кінець! перечитати боюсь...
На серці сором, страх і мука...
Але ні з чим я не таюсь,
І ваша честь мені порука...

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

11

[...] Та лист од скромної Татьяни
Мого героя зворувив:
Дівочий побрив полум'яний
Рої думок у нім збудив.
Згадав він Тані личко миле,
Таке бліде та посмутніле,
І заглибівсь, як у затон,
В солодкий і безгрішний сон.
Можливо, знов полуменисту
Спізnav він бурю почуттів,
Та ошукати не хотів
Її душі довіру чисту.
Тепер у сад ми полетім,
Де стрілася Татьяна з ним.

12

Хвилину, дві вони мовчали,
Тоді Онегін близче став
І каже: «Ви мені писали,
Не відмовляйтесь. Я читав
Душі невинне сповідання,
Любові чистої признання;
Одвертість ваша — чарівна;
У серці підняла вона
Чуттів колишніх вир яскравий;
Та вас не хочу я хвалити
І вам повинен тут зложити
Признання, також не лукаве;
Прийміть же сповідь і мою:
Себе на суд вам oddao.

13

«Коли б життя в домашнім колі
Навік замкнути я хотів;
Коли б щасливий вирок долі
Отцем і мужем бути велів;
Коли б родинності картину —
Злюбив я на одну хвилину, —
То, вірте, тільки б вас одну
Узяти марив за жону.
Скажу без лéсток мадrigальних:
Свíй ідеал найшовши знов,
Лише б із вами я пішов,
Як з другом днів моїх печальних,
І, склавши вам любов до ніг,
Щасливий був би... скільки міг!

Ілюстрація Лідії Тимошенко,
1950–1955 роки

14

«Та я не створений для раю,
Йому чужа душа моя;
Сама довершеність ви, знаю,
Що ж! — Вас не вартий зовсім я.

Повірте (совість в цім порука),
З одруження нам буде мука.
Я, хоч і як любив би вас,
Як звикну — розлюблю в той час;
Почнете плакать: ваші сльози
До серця не дійдуть мого,
А роздратують лиш його;
Подумайте ж, які нам рози
В дарунок Гіменéй¹ прирік,
Ще й не на день і не на рік!

17

Так говорив Євгеній строго.
Спинивши віддих, мовчазна,
Крізь плач не бачивши нічого,
Ту кáзань слухала вона.
Він руку їй подав. Печально
(Як то говорять, машинально)
Татьяна сперлася і пішла,
Не звівши томного чола.
Пішли під садом, обіч поля;
З'явились разом, і нічим
За те не докоряли їм:
Сільська віддавна має воля
Свої вигоди та права,
Як і погордлива Москва.

18

Читач мій згодиться зо мною,
Що дуже мило учинив
Наш друг із Танею сумною;
Не вперше тут він появів
Дух благородний і правдивий,
Хоча ніколи люд злостивий
Не визнавав у нім того:
І друзі, й вороги його
(А це одно й те саме, може)
Його ганьбили й так і сяк;
З нас має ворогів усяк —
Від друзів порятуй нас, Боже!
Ох, друзі, друзі! Недарма
Про них і забуття нема. [...]

¹ Гіменéй — в античній міфології син Афродіти, богині кохання; покровитель подружжя і шлюбу.

23

Що сталося по тій розмові?
Ах, це не тяжко відгадати!
Безумні пориви любові
Не перестали хвилювати
Душі, що прагнула страждання.
Від безнадійного кохання
Татьяна ще палкіш горить;
Вночі від неї сон летить;
Здоров'я, цвіт життя і сила,
Дівочий спокій, ясний сміх —
Пропали, не вернути їх.
І меркне Тані юність мила:
Так буря отіняє день,
Що повен сонця і пісень. [...]

44

Як Чайльд Гарольд, запав Євгеній
В задуму, схожу до півсна:
У ванні з кригою студеній
Щораз він день свій починав,
А потім, з пильностю науки,
Тупого кия взявши в руки,
На біліарді грає сам,
І так до вечора. А там,
Дивись, надворі вже смеркає.
Стола накрито, і в камін
Дубових кинуто полін.
Він жде: от Ленський надїжджає
На чалій троєщії своїй:
Давай обідати мерщій! [...]

48

«Ну, як там Ларіни-панянки?
Як Ольга пожива твоя?» —
«Налий-но ще мені півсклянки...
Доволі, друже... Вся сім'я
Здорова; кланялись, до речі.
Ах, що за перса, що за плечі
У Ольги! А душа яка!
Стара щоразу заклика
Тебе у гості, милий друже.
А ѿ справді, слід поїхати нам,
А то зміркуй лише ти сам:

Ти так поставився байдуже...
Стривай-но! Дурень я з дурних!
Тебе ж запрошено до них!» —

49

«Мене?» — «Татьянині йменини
В суботу. Велено сказати,
Щоб ти приїхав — і причини
Нема тобі не завітать». —
«Але ж там буде, безумовно.
Невігласів усяких повно...» —
«Нікого, запевняю я!
Хто буде там? Своя сім'я!
Поїдьмо, друже мій коханий!
Ну, що ж?» — «Я згоден». —
«Це-то так!»

І склянку вихилив юнак
За Ольги личенько рум'яне,
А далі річ почав ізнов
Про неї: отака любов!

51

Його кохали... Так він щиро
Принаймні думав завжди сам.
Блажен, хто в серці має віру,
Хто з неостудженим чуттям
Запав у раювання миле,
Як на ночівлі гість підпилий
Або як той мотиль, скажім,
Що сів на квіті веснянім;
Але нещасний, хто вбачає
Холодним розумом усе,
Хто в серці сумніви несе,
Хто кожен рух перевіряє,
Чий досвід серце остудив
І забуття заборонив!

ГЛАВА П'ЯТА

25

Та от багряною рукою
Світанок з ранішніх долин
Виводить з сонцем за собою
Веселе свято іменин.
Ще зранку Ларіни стрічали

Гостей-сусідів; під'їжджали
Вони в кибитках, у бричках,
В тяжких дормéзах і в санях.
Весь дім у гаморі, в тривозі;
Десятки одягів і лиць,
Собачий гавкіт, писк дівиць,
Шум, гомін, натовп на порозі,
Уклони, поцілунки, сміх,
Крик годувальниць, плач малих. [...]

29

Притихли голоси веселі,
Уста жують. З усіх боків
Бринять чарки, гримлять тарелі,
Лунає передзвін ножів.
Та незабаром гости знову
Здіймають запальну розмову.
Ніхто не слухає, кричать,
Сміються, сваряться, пищать.
Враз двері навстіж — Ленський входить
І з ним Онегін. «Пізно як!» —
Кричить хазяйка. Чемно всяк
Гостям новим стільці відводить,
Велика метушня зайшла;
Двох друзів садять до стола.

30

Вони сидять навпроти Тані.
Бліда, як місяць-молодик,
І тріпотливиша від лані
Вона, не зводячи повік,
Немов застигла. Дише важко,
Горить огнем, їй душно, тяжко;
Вітань запізнених гостей.
Вона не чує; із очей
Сльоза політися готова;
От-от зомліть вона могла,
Але до рук себе взяла
І, тихо прошептавши слово,
Мовчуща, при столі гучнім,
Лишилась в розpacії німім.

31

Всіх явищ трágіко-нервічних,
Зомлінь дівочих та плачів,

Як ворогів своїх одвічних,
Євгеній здавна не любив.
Гостей веселих рій шумливий
Уже гнівив його, та діви
Тривога мlosна і палка
Розлютувала дивака.
Ні, Ленському не подарує
Він цеї послуги повік!
Йому відплату він прирік —
І загодя вже тріумфує.
Тим часом він гостей усіх
Здіймає подумки на сміх. [...]

Ілюстрація Олени Самокіш-Судковської,
1908 рік

41

Одноманітний і безумний,
Як вихор юних днів і мрій,
Кружляє вальса вихор шумний,
Мелькають пари по одній.
Провчити Ленського поклавши,
Онегін, усміх заховавши,
Іде до Ольги, стан обвив,
У бистрім танці закрутив
І на стілець її саджає,

Тихенько, ніби віч-на-віч,
Про те, про се заводить річ,
І знов танець розпочинає.
Всім диво. Володимир сам
Не хоче вірити очам.

43. 44

Буянов¹, братик мій завзятий,
Враз до Онегіна підвів
Татьяну й Ольгу — вибирати
Одну до танцю повелів.
Онегін Ольгу вибирає,
Схилившись, ніжно промовляє
Якийсь банальний мадригал,
І руку тисне. Юний пал
Дівочих гордощів розлився
Рум'янцем на її щоках.
Все бачив Ленський. У грудях
Огонь ревнивий розгорівся;
Проте, стримавши гнівний тон,
Він кличе Ольгу в котильйон².

45

Не може Ольга. Що? Не може?
Так, так, бо слово вже дала
Онегіну. — О Боже, Боже!
Що чує він? Вона могла...
Іще дитя — а вже зрадлива,
Уже кокетка пустотлива!
Уже навчилась хитрувати,
Уміє слово вже ламати!
Яка образа і покара!
Мов грім серед ясного дня! —
Він вибіг, скочив на коня
І мчиться. Пістолетів пара,
Дві кулі — рада лиш одна,
Щоб змити кривду цю до dna!

ГЛАВА ШОСТА

20

Удома він свої пістолі
Оглянув, потім заховав,
І, щоб утішить в серці болі,
При свічці Шіллера читав;
Та мисль одна його тривожить,
Чуття примовкнути не можуть,
І Ольги образ чарівний
Стойть в очах, немов живий.
Тож книгу Ленський закриває,
Бере перо; його рядки,
Бредні любовної зразки,
Дзвенять і ллються, їх читає
Поет в ліричному огні,
Як Д(ельвіг)³ п'яний в час гульні.

21

Ті вірші й досі уціліли,
На спогад перейшли мені:
«Куди, куди ви відлетіли,
Весни моєї красні дні?
Що день новий мені готовить?
Його даремно зір мій ловить,
В глибокій тьмі тайтесь він.
Байдуже: є закон один.
Впаду я, вражений стрілою,
Чи мимо пролетить вона, —
Все благо: діяння і сна
Свій час надходить за чергою;
Благословен і день ясний,
Благословен і час нічний!

22

«Заграє промінь зоряниці,
І день яскравий заблищить,
А я — в таємну тінь гробниці
Зійду, як доля повелить,

¹ Буянов — герой поеми «Небезпечний сусід» Василя Львовича Пушкіна, дядька поета. Пушкін іронічно вводить Буянова в роман як свого двоюрідного брата, оскільки його «породив» Василь Пушкін.

² Котильйон — бальний танець.

³ Антон Дельвіг (1798 – 1831) — ліцейський друг Пушкіна, поет; завжди флегматичний Дельвіг на дружніх гулянках «розморожувався» і виступав із поетичними імпровізаціями.

І пам'ять юного поета
Поглине тиховода Лета,
Забуде світ мене; а ти
Чи прийдеш, діво красоти,
Слізьми скропити вінця урни
І думати: він мене любив,
Мені єдиній присвятив
Сумного дня світання бурне!
О друже мій, о раю мій,
Прийди, прийди, навік я твій!..»

23

Так в'яло й темно він, читачу,
Писав (це романтизмом звуть,
Хоч романтизму тут не бачу
Нітрохи я; та далі в путь!)
Аж перед ранньою порою,
Схилившись тихо головою,
На моднім слові ідеал
Заснув він, вичерпавши пал;
Та тільки сонна одволога
Йому торкнулася чола —
Сусіда¹ постать увійшла
І каже Ленському з порога:
«Вже сьома: уставати час;
Онегін, певно, жде на нас».

24

Та помилявся він. Євгеній
В той час немов убитий спав;
Уже в напівімлі студеній
Аврору півень привітав, —
Онегін спить собі глибоко.
Вже сонце котиться високо,
І сніг летючий мерехтить
І в'ється — він іще лежить,
М'якою ковдрою покрившись,
Іще над ним літає сон.
Нарешті шовк легких запон
Він одкриває, пробудившись,

І бачить, що давно пора
Йому рушати із двора.

26

Тим часом, як у неспокої
Фатальних Ленський ждав хвилин,
Знавець механіки сільської,
Заре́цький правив щось про млин.
Аж от Онегін. Він пробачить
Їх просить. «Але що ж це значить,
Мій пане? Де ваш секундант?»
В дуелях класик і педа́нт.
Мето́ді вірний був Заре́цький
І дозволяв людину в рай
Послати не на галай-балай,
А як велить закон мистецький,
Як наші предки завели
(За це він вартій похвали).

27

«Мій секундант? Прошу, панове:
Ось він, monsieur Guillot², мій друг.
Я певен, згодитесь його ви
Прийняти в наш високий круг.
Хоч невідома він людина,
Та чесний, далебі, хлопчина».
Заре́цький щось пробурмотав.
Онегін Ленського спитав:
«Що ж, почнемо?» — «Я рад почати».
Пішли за млин. Заре́цький взяв
Хлопчину чесного, почав
З ним договóра укладати.
Тимчасом вороги самі
Стояли, хмурі та німі.

28

Так... вороги! Чи то ж давно їм
Серця ненависть повила?
Чи то ж давно із супокоєм
Трапéзу, мислі і діла
Ділили друзі? Нині крові,

¹ Секундантом Ленського був його сусід Заре́цький, який вважався знавцем дуелей.

² Месьє Гільйó; запізнення на дуель, а також вибір секундантом слуги було порушенням дуельних приписів. Це свідчить, що Онегін до останнього не вірив у серйозність намірів Ленського.

Неначе вороги спадкові,
Жадають, як в чудному сні,
Один одному в тишині
Вони готують кулю згубну...
А що, як засміяться вмить,
Як рук своїх не багрянить,
Як розійтися миролюбно?..
Та серце слухати своє
Фальшивий сором не дає.

29

От пістолети заблищали.
Гримить об шомпол молоток.
Дві кулі у стволи загнали,
І цокнув зведений курок.
От на поліцю сіруватий
Посипавсь порох — і зубчатий.
Надійний кремінь звівся знов.
За пень високий одішов
Monsieur Guillot зніяковілий.
Останні сказано слова.
Ретельно кроків тридцять два
Зарєцький виміряв умілій;
Плащі двобійники зняли
І пістолети узяли.

30

«Тепер зіходьтесь». І поволі,
Спокійно, твердо, в тишині
Вони, стискаючи пістолі,
Пройшли чотири ступені,
Чотири сходини смертельні.
Як приписи велять дуельні,
Євгеній зброю підійняв
І націлятися почав.
Ще п'ять ступнів — одна хвилина —
І Ленський теж підводить бронь,
Ta раптом вибухнув огонь¹ —
Онегін вистрілив... Година
Прийшла рокована: поет
Безмовно рóнить пістолет,

31

Кладе собі на груди руку
І падає. Туманний зір
Відображає смерть, не муку.
Так іноді по схилу гір,
У сяйві раннього світила,
Поволі пáда сніжна брила.
Облитий холодом страшним,
Онегін нахиливсь над ним,
Говорить, кличе... та намарне:
Його немає вже. Співець
Найшов дочасний свій кінець!
Дихнула буря, квіт прегарний
Зів'яв на ранішній зорі,
Погас огонь на вівтарі! [...]

Ілюстрація Лідії Тимошенко,
1950–1955 роки

35

Страждання сповнений тяжкого,
Євгеній схилений поблід,

¹ Те, що Онегін вистрілив на ходу, не дійшовши до бар'єра, свідчить про відсутність у нього наміру вбивати Ленського. Пушкін, описуючи поєдинок своїх герой, хотів показати читачам (які, як і він, розуміли тонкощі дуелі), що Ленський загинув випадково.

37

На друга дивлячись німого.
«Ну, що ж? Умér», — сказав сусід.
Умér!.. Страшне почувши слово,
Здригнувсь Онегін і раптово
Покликати слуг своїх іде.
Зарєцький бережно кладе
На сани труп похолоділій,
Додому клад везе страшний.
Почувши мертвого, як стій
Од жаху коні захопіли,
Уділа мочати і гризуть
І, як стріла, помчали в путь.

36

Вам жаль поета, друзі милі,
Що в самім розквіті надій,
У свіжій молодості й силі,
Дитя в дорозі життєвій,
Зав'яв! Де молоде буяння,
Де благородне поривання
Чуттів і мислей молодих,
Високих, ніжних, огняних?
Де хвилі бурної любові,
Жадоба чесного труда
І страх пороку і стида,
І ви, примари юнакові,
Ви, мрії першої весни,
Поезії святої сни!

Можливо, для добра людського
Чи хоч для слави він родивсь,
І бдзвін співу голосного
Не умовкаючи б котивсь
У даль віків. По сходах світу,
Він на вершину гордовиту
Ступив би, гордість поколінь.
Його многострадальна тінь
Понесла б, може, із собою
Святу, велику таїну,
Животворящу і ясну,
І за могильною стіною
Не долетить преславний дзвін,
Благословення всіх племін.

38. 39

А може й так: поета ждало
Звичайне на землі життя.
Натхнення б юне відбуяло,
Огонь би згас без вороття.
Багато в чім бін змінився,
Розстався з музами, женився,
Ріжки б на лоб собі придбав,
В халаті б жив та поживав,
Спізнав би світ цей без омані,
Пив, їв, товстішав, спав, потів,
В подагрі ногу волочив
І врешті, як отець коханий,
На ліжку б вік свій закінчив
Між баб, дітей та лікарів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

❖ Працюємо над твором

1. Що вам відомо про *головного героя* роману? Яку репутацію він мав у вищому світі і завдяки яким заслугам? Як це характеризує товариство, в якому обертався *Євгеній Онегін*?
2. Поет називає *Євгенія* «дитям розкошів і утіх». Що ж стало причиною нудьги головного героя? Доведіть, що для розумної молодої людини, яка вела подібний спосіб життя і мала «ум холодний та ідкій», нудьга була неминучою.
3. Автор пише не тільки про нудьгу *Євгенія*, а й про «душевну порожнечу» і його болісні розчарування. Як ви вважаєте, чи справді у героя твору були підстави для сильних потрясінь, чи його меланхолійність — даніна тодішній моді на *байронізм*?

4. Що стало причиною різкої зміни в житті *Євгенія*?
5. Як сприйняли Онегіна сусіди-поміщики?
6. Що вам відомо про *Ленського*? Чим різнилися характери Володимира і *Євгенія*? Поясніть, що означає стати «друзями мимохітъ».
7. Розкажіть про кохання Ленського. Знайдіть *портрет* Ольги. Чому автор вважає портрет *Ольги* типовим для всіх любовних романів в усі часи?
8. Знайдіть у тексті, як автор характеризує *Татьяну*. Під яким впливом формувалася вдача дівчини? Прокоментуйте її книжкові уподобання. На прикладі *Татьяни* дovedіть або спростуйте думку **«Людина є те, що вона читає»**. Поміркуйте, як цей вислів стосується вас?
9. Як зовнішність і характер *Татьяни контрастують* із зовнішністю і характером її молодшої сестри? На вашу думку, до кого із сестер автор прихильніший?
10. Що про сестер говорить Онегін? Чи тактовно він поводиться щодо почуттів молодого поета Ленського? Відповідь обґрунтуйте.
11. *Таня* закохалася, «взрець узявши з геройні своїх улюблених творців». Як ви розумієте ці рядки? Чи часто на наші вчинки впливають герої книг, журналів і кінофільмів? Як ви вважаєте, чому?
12. Що є, на вашу думку, наївного в почуттях сільської «простушки-дівчинки» до столичного франта? Поміркуйте, чи міг Онегін одразу ж закохатися в неї. Чи є між ними хоч щось спільногого і хоч якась душевна подібність?
13. Виразно прочитайте **«Лист Татьяни до Онегіна»**. Що є дивного в листі дівчини до малознайомого молодого поміщика?
14. Доведіть, що лист геройні написаний під впливом **романтичних творів**. Що особливого є у другій частині її листа? Коли *Татьяна* щира, а коли вона є «подобою романічної геройні»?
15. Чому автор називає лист *Тані* одночасно і скарбом, і маячнею? Прокоментуйте строфу **31-шу глави третьої**.
16. Уявіть, як *Євгеній*, переконаний холостяком, сприйняв лист *Татьяни*.
17. Яка розмова відбулася між реалістом Онегіним і романтично налаштованою дівчиною? Онегін **«ошукати не хотів її душі довіру чисту»**. Доведіть, що його поведінка була **«благородною і правдивою»**.
18. На вашу думку, якби Онегін одразу ж запропонував їй одружитися, це б свідчило:
  - а) про його таку ж романтичну натуру, як і в *Татьяни*; б) про його безчесні наміри; в) про його легковажність?
19. Спробуйте уявити, як почувалася *Таня* після розмови з Онегіним. Чому автор називає її **«душою, що прагнула страждання»**? Чи збулася її мрія про романтичне кохання?
20. Що стало причиною дуелі *Євгенія* і Володимира?
21. Знайдіть у тексті опис **психологічних мотивів** юного ревнівця для дуелі.
22. Розкажіть про поведінку *Євгенія* і Володимира перед дуеллю? Що свідчить про те, що Онегін не сприймав серйозно виклик друга?
23. Як останні події характеризують Онегіна, Ленського та Ольгу?
24. На думку автора, як могло скластися життя поета, якби він не загинув? Із двох варіантів життєвого шляху поета який ви вважаєте **романтичним**, а який **реалістичним**? Поясніть чому.

ГЛАВА СЬОМА

Онегін після дуелі виїхав із маєтку. *Ольга* не довго сумувала за *Ленським*, ви-йшла заміж за військового і також покинула рідне село. *Татьяна* залишилася без по-други дитинства. На самоті вона розуміє, що не може ненавидіти Онегіна за вбивст-во поета. Навпаки — кохає сильніше.

15

Був вечір. Небо меркло. Води
Струмилися тихо. Хруш гудів.
Уже змовкали хороводи;
Уже за річкою горів
Огонь рибальський. В полі чистім,
У сяйві місяця сріблистім,
Повита мріями, смутна
Татьяна довго йшла одна.
Ішла, ішла. Перед собою
Вона зненацька бачить дім,
Село й діброву попід ним,
І сад над світлою рікою.
Побачила — і серце в ній
Тривозі віддалось чудній.

16

Вагання душу їй сповняють.
«Піти вперед, піти назад?
Його нема. Мене не знають...
Поглянути на дім, на сад...»
І з пагорба Татьяна сходить,
Дух затаївши; далі зводить
Зачудування повний зір...
І входить на безлюдний двір.
Собаки кинулись на неї;
Двірських десяток хлопчаків
Приборкав розлютилих пісів
І, пишний з послуги своєї,
Побивши за поділ прав,
Панянку під опіку взяв.

17

«Кімнати бачить я б хотіла...»
І до Анісії дітвора

Ключів просити полетіла;
Сама їх винесла стара
І перед Танею блідою
Відкрила двері від покою,
І Таня входить в дім пустий,
Де жив герой наш молодий.
Спинилася: забутій в залі
Кий на більярді спочивав,
На зм'ятім канапé лежав
Манежний прутик. Таня далі;
Старенька їй: «А ось камін;
Тут пан сидить, було, один.

19

Татьяна в захваті невиннім
Навколо погляд водить свій.
Здається все їй неоцінним,
Усе томливу душу їй
Тяжкої сповнює відради:
І стіл, і мирний блиск лампади,
І книги в неладі кругом,
І ліжко, вкрите килимком,
І в шибі хмарка срібнорунна,
Що заглядає в кабінет,
І лорда Байрона портрет,
І лялька на стовпці чавунна
В трикутці, з грозовим чолом,
З руками, що лежать хрестом¹.

20

Татьяна в келії тій модній
Як зачарована стоїть.
Та пізно. Віє в тьмі холодній
Нічний вітрець. Діброва спить
Над стуманілою рікою;
Сховався місяць за горою,

¹ Мається на увазі скульптурка Наполеона, особистість якого була популярна серед молоді.

І пілігримці молодій
Пора вертатися мерщій.
Тож, потайвши хвилювання,
Не втримавшись, щоб не зітхнуть
Татьяна виришає в путь,
Зложивши ключниці прохання,
Щоб їй у замку цім буватъ
І книги тут самій читатъ.

21

Анісья провела Татьяну
Аж за ворота. День пройшов,
І геройня наша рано
З'явилася у садибі знов;
І в кабінеті мовчазному,
Віддавшись захвату чудному.
Нарешті зосталась одна,
І довго плакала вона.
До книг нарешті узялася.
Було їй спершу не до них,
Та трохи дивним вибір їх
Їй здався. Ревно віддалася
Вона друкованим рядкам;
Їй світ новий одкрився там.

22

Хоч нам відомо, що читання
Давно Євгеній розлюбив.
Однаке деякі писання
Із-під неласки він одвів:
Співець Гяура та Жуана¹,
Та зо два, зо три ще романи,
Де віddзеркалився наш час
І де змальовано для нас
Його героїв досить вірно:
Без віри й честі у ділах,
З холодним серцем у грудях,
Химерам відданих безмірно,
Чия озліла голова
На марні дії порива.

23

Відзначок нігтем там чимало
Було на книжних берегах, —
І око пильне ожибало
Ще більше на таких рядках.
Татьяна з трепетом зважає,
Що мій Онегін відзначає,
На чим увагу він спинив
І з чим погодився без слів.
То там, то там на білім полі
Лишались олівця сліди, —
Душа Онегіна завжди
В них одбивалась мимоволі —
В короткім слові чи в гачку,
Чи в запитальному значку.

Ілюстрація Лідії Тимошенко,
1950–1955 роки

24

Належну знайдено дорогу;
Дається Тані зрозуміть
Усе ясніше — слава Богу, —
Кого судилось полюбити,

¹ Байрон; «Гяур» та «Дон Жуан» — поеми Байрона.

Кому віддати пал сердечний:
Дивак сумний і небезпечний,
Що в небі чи в безодні зріс,
Цей ангел чи гордлий біс, —
Що ж він? Наслідування вдале,
Нікчемна тінь? Невже-бо він
В плащі Гарольдовім москвін,
Химер чужих тлумачник дбалий.
Слів модних збіранка нова?
Чи не пародія, бува?

25

Невже-бо загадку забагнула?
Невже те слово — ось воно?

Мати Татьяни, переживаючи за доночку, вирішує відвезти її в Москву, де у виході зимових балів найчастіше домовляються про вигідні шлюби. Сподівання матері справдилися, і Татьяною захоплюється заможний і знатний чоловік.

ГЛАВА ВОСЬМА

10

Блажен, хто в юності був юний,
Блажен, хто в слушний час дозрів
І долі холод та перуни
З літами стерпіти зумів,
Хто в сни химерні не вдавався,
Хто з чернью світською братався,
Хто в двадцять літ бенкетував,
А в тридцять — посаг добрий взяв;
Хто в п'ятдесят боргів позбувся.
Приватні й інші заплатив;
Хто слави, грошей і чинів
Спокійно, повагом добувся,
Про кого казано весь вік:
N. N. прекрасний чоловік.

11

Та сумно, що, як привид милий,
Минулась молодість ясна,
Що ми всякчас її дурили,
Що зрадила і нас вона;
Що наші смілі сподівання,
Що наші свіжі поривання
Зотліли рано, за весни,

Час лине; дівчина забула,
Що дома ждуть її давно,
Де із сусідами розмова
Іде статечно вечорова.
«Що діять? Таня не малá, —
Стара з кректінням почала. —
Молодша Олінька за неї.
Віддати заміж, далебі,
Пора, — але куди тобі!
Усім співає однієї:
Не вийду. І, завжди сумна,
Все бродить по лісах вона».

12

Мов листя мокре восени.
Нестерпно, як перед тобою
Самих обідів довгий ряд,
А все життя немов обряд, —
І ти статечно за юрбою
Ідеш, чужий її думкам
І дріб'язковим почуттям.

У гаморі людського суду
Нам тяжко (прóста річ така)
Серед розсудливого люду
Придбати славу дивака,
Безумця, гідного покари,
Чи сатанічної почвари,
Чи навіть Демона могó.
Онегін (черга знов його),
Убивши друга на дуелі,
Доживши марно, без трудів
До двадцяти шести років,
Літа пройшовши невеселі
Без служби, без жони, без діл,
Не знав, де діти решту сил.

13

Заволоділа ним рухливість,
Жага небачених країв
(Боляча, далебі, властивість,
Свідомий хрест одинаків).
Покинув він спадкові ниви,
Лісів затишок мовчазливий,
Де тінь скривавлена за ним
Ходила з присудом німим,
І подорож почав без цілі,
В якісь тривожнім почутті;
Та, як і все у цім житті,
І мандри стали вже немилі;
Отож прибув оригінал,
Як Чáцький¹, з корабля на бал.

14

Нараз усі захвилювались,
Шептання виповнило зал...
До господині наблизались
У парі дама й генерал.
Була вона не гомінлива,
І не холодна, й не кваплива,
Без гри зухвалої в очах,
Без нарочитості в речах,
Без тих-от витівок манірних,
Без мавпування рис чужих...
Вона була з-поміж усіх
Зразком усіх чеснот добірних,
*Du comme il faut*² ... Даруй, Шишкóв³:
По-руськи слів я не знайшов.

17

«Невже ж то, — думає Євгеній. —
Невже вона? Та справді... Ні...
Як! Зрόсла в тиші староденній...»
І свій лорнет у метушні
Він обертає знову й знову
На ту, чию ходу і мову,

Чие лице немовби знав.

«Ти б, князю, часом не сказав,
Хто то в береті малинівім
З послом іспанським там сидить?»
Князь усміхнувся мимохіть:
«Ага! Зустрітися б давно вам!
Стривай, вас познайомлю я». —
«Та хто ж вона?» — «Жона моя». —

18

«То ти жонатий? Річ неждана!
Давно?» — «Та близько двох років». —
«Хто жінка?» — «Ларіна». — «Татьяна?»
«Знайома?» — «Я в сусістві жив». —
«О, то ходімо ж!» — Князь підходить
І до дружини він підводить
Під руку родича свого.
Княгиня, вбачивши його,
Відчула, може, хвилювання,
Проте ні порухом одним,
Ні жодним поглядом своїм
Не виявила почування:
Зберігся в неї рівний тон,
Смаку хорошого закону.

19

Так, далебі! І не здригнулась,
Не стала рада, ні сумна...
Брова і то не ворухнулась,
Не стисла навіть уст вона.
Було її обличчя знане,
Але від давньої Татьяни
Не залишилось і слідів.
Зайти в розмову він хотів
І — і не міг. Вона спітала,
Чи він давно прибув, чи ні,
Чи був у рідній стороні;
Тоді поглянула, недбала,
На мужа — і майнула вмить...
Немов прикутий він стоїть.

¹ Чáцький — головний герой комедії О. Грибоєдова «Горе з розуму».

² *Du comme il faut* (дю ком іль фо) — доброго тону, доброго смаку.

³ Олександр Шишкóв (1754 — 1841) — президент Російської академії, літератор, який різко виступав проти вживання в російській мові запозичень з інших мов.

20

Невже та сама це Татьяна,
Кому в недавні дні оті,
В початку нашого романа,
В глухій, далекій самоті,
Обравши путь добролюбиву,
Читав він проповідь зичливу;
Та, від якої він листа
І досі інколи чита.
Де все одверте, все на волі,
Ta дівчинка... Чи це вві сні? —
Ta дівчинка, кого в ті дні
Зневажив він в смиренній долі, —
Невже вона була це з ним
У супокої чарівнім? [...]

28

Як відмінилася Татьяна!
Як твердо в роль свою ввійшла!
Як надокучливого сана
Манери скоро прийняла!
Хто б упізнав дівчатко міле
У гордій цій, свідомій сили,
Законодавиці балів?
І він-бо серце їй палив!
Вона про нього в пітьмі ночі,
Коли не прилітав Морфей¹,
Гадала потай від людей,
На місяць томні звівші очі,
І марила, що вдвох підуть
Вони верстати скромну путь!

30

Шкода й казати: наш Євгеній
Татьяну любить, як дитя;
В тривозі й ревності шаленій
Він їй присвячує життя.
Забувши розум, він щоранку
Вбігає до скляного ганку,
Іде під накриттям склепінь;
За нею всюди він, як тінь;

Щасливий він, коли пухнатий
Боа накине на плече.
Руки діткнуться гаряче,
Хустинку встигне їй подати,
Чи владним поруком очей
Розсуне пишний полк ліврей.

31

Вона його не помічає,
Хоч би й розпався він у прах.
Спокійно вдома зустрічає,
Слів зо три скаже у гостях,
Уклоном часом тільки стріне,
Не поговорить і хвилини:
Кокетства в ній нема й сліда —
Так вищий світ заповіда.
Онегін бліднуть починає —
Їй чи не видно, чи не жаль;
Уже, либонь, тяжка печаль
Йому сухоти навіває.
Лікарський хор його в одно
На теплі води шле давно...

32

А він не їде; він зарані
Ладен до прадідів писати,
Що буде скоро; а Татьяні
Хоч би там що (така їх стать);
А він упертий, не здається,
Іще надія в серці б'ється;
Хоча недужий він, рука
Перо за дужих двох стисна,
Любовне пишучи визнання.
Хоч у листах не без причин
Користі мало бачив він,
Ta, видно, стерпіти страждання
Євгеній більше сил не мав.
От що княгині він писав.

Лист Онегіна до Татьяни

Я знаю все: образить вас
Моя печальна таємниця.

¹ Морфей — в античній міфології бог сновидінь.

Яким презирством загориться
Ваш погляд, гордий повсякчас!
Чого я хочу? I для чого
Відкрию душу вам свою?
Для сміху, може, ще й лихого,
Я тільки привід подаю!

Випадком вас колись зустрівши,
В вас іскру ніжності вловивши,
Я їй повірити не смів:
Не дав зростати звичці любій,
Свою набридлу волю в шлюбі
Я втратити не захотів.

Іще одно нас розлучило...
Нешчасна жертва, Ленський впав.
I все, що серце полюбило,
Від серця геть я відірвав;
Чужий усім, на самотині
Я думав: воля й супокій
Замінить щастя. Боже май!
Як помиливсь, як мучусь нині!
Hi, бачити щохвилі вас,
Ходити вслід, як тінь незрима,
Ваш усміх, погляд повсякчас
Ловить жадібними очима,
Ваш голос чути, розуміть
Усю довершеність безкраю,
У муках перед вами мліть,
Бліdnіти й гаснуть... O, май раю!

Та не для мене це: щомить
Слідкую марно я за вами;
Життя іде, життя летить,
А я розтрачує без тями
Від долі визначені дні.
Вони вже й так тяжкі мені
Я знаю: довго не страждати.
Земна кінчиться путь моя,
Та мушу вранці певність мати,
Що вас удень зустріну я...

Боюсь: в мольбі моїй смиренній
Побачить ваш суворий зір
Підступні хитроці мерзенні —
I чую гнівний ваш докір.

Коли б ви знали, як жахливо
Таїти пристрасну любов.
Палать — і розумом гнівливо
Бентежну гамувати кров;
Хотіть коліна вам обняти
I, припадаючи до ніг,
Мольби, признання виливати. —
Все, все, що висловити б міг, —
А навіч холодом жорстоким
I мову, й погляд повивать,
Спокійно з вами розмовлять,
Дивитися веселим оком!..

Та годі вже: з собою сам
Не встою більше в боротьбі я;
Нехай мана — моя надія,
Та віддаюсь на волю вам.

33

Вона мовчить. Послання друге,
Послання третє — все дарма,
Вона мовчить. Він, повен туги,
В зібрання їде. Там сама
Вона назустріч. Загадкова,
Не промовляє ані слова.
У! холодом яким страшним
Ця постать віє перед ним!
Як заніміли, мов камінні,
Її погордливі уста!
Євгеній поглядом чита:
Де жалоці, зніяковіння?
Де слізозі? їх нема й слідів!
На цім обличчі тільки гнів... [...]

39

Дні мчались; голубливим летом
Тепло сочилось крізь етер;
I не зробився він поетом,
Не збожеволів, не помер.
Весна живить його; уперше,
Покої замкнені відперши,
Де зимував він, як бабак,
Зрадівши з весняних ознак,
Він ранком ясним виїжджає
Прудкими кіньми на Неву.

Кору стемнілу льодову
Золотить сонце; струмінь грає
Із-під забруднених снігів.
Куди ж бо їхати велів

40

Онегін мій? Це діло знане,
Ви угадали; справді так:
До неї знову, до Татьяни
Наш непоправний мчить дивак.
Ввіходить, на мерця похожий.
Немає ні душі в прихожій.
Він далі, двері відчинив
Одні і другі. Що ж уздрів,
Що сильно так його вражає?
Княгиня перед ним одна,
Сидить неприбрана, сумна,
Листа задумано читає,
І по лицю її стіка
Гарячих, тихих сліз ріка.

41

Хто б сліз її на самотині
В цю бистру мить не розгадав!
Хто б Тані бідої в княгині,
Смутної Тані не пізнав!
Німий од каяття й тривоги,
Упав Онегін їй у ноги;
Вона здригнулась і мовчить
І на Онегіна зорить
Без дивування і без гніву.
Його пригласлив, тъмяний зір,
Благання і німий докір
Вона збагнула. Просту діву,
Із серцем, повним давніх mrій.
Скорбота воскресила в ній.

42

Вона йому не каже встати.
Очей не відведе своїх,
Холодну руку відірвати
Від уст не важиться палких...
Куди вона душою лине?

В мовчанні йдуть тяжкі хвилини
І Таня стиха почала:
«Доволі, встаньте. Мить зайшла
Сказати все нeliциемірне.
Чи впам'ятку, Онегін, вам,
Як ми в алеї сам на сам
Зустрілися, і так покірно
Ваш осуд вислухала я?
Настала черга тут моя.

Ілюстрація Лідії Тимошенко,
1950–1955 роки

43

Була молодша я в ту пору,
Здається, краща я була,
Любила вас — та крім докору
Що в серці вашому найшла?
Як говорили ви зо мною?
Вам не була вже новиною
Простушки-дівчинки любов?
І нині — Боже! — стигне кров,
Згадавши проповідь холодну
І погляд зимний... Але вас
Я не виную: ви в той час
Поводилися благородно,

Як справжній чесний чоловік:
За це я вдячна вам повік...

44

Тоді — чи правда ж? — у пустині,
Вам, вихованців Москви;
Була нелюба я... Та нині
Чому так одмінились ви?
Чому впадаєте за мною?
Чи не тому, що між юрбою
Ношу я славлене ім'я,
Що княжий титул маю я?
Що муж скалічений у бої,
Що нас за це цінує двір?
Тому, що людський поговір,
Моєю втішений ганьбою,
Вам славу міг би голосну
Створити легко в мить одну?

45

Я плачу... Як своєї Тані
По цей ви не забули час,
То вірте: краще б дорікання
Тепер я прийняла від вас,
Ніж порив пристрасті шалений,
Такий образливий для мене,
Ці сльози, ці палкі листи...
Колись у грудях берегти
Хоч теплий жаль могли ви потай
До мрій невинних, молодих...
А нині — що до ніг моїх
Вас привело? Яка дрібнота!
Як з вашим серцем і умом
Буть почувань дрібних рабом?

46

Весь пишний цвіт моєї долі,
Життя гучного марний грім,
Мій успіх у високім колі,
Багаті учти, модний дім, —
Що в них? Віддать могла б я радо
Нікчемну розкіш маскараду,
Увесь цей блиск, і шум, і чад
За кілька книг, за дикий сад,

За тишу закутку сільського,
За ті місця, де стріла вас
Я в юності своєї час,
За цвінттар, де піднісся вбого
Дубовий хрест між верховіть:
Моя там няня бідна спить...

47

А щастя видилось безмежне
Так близько!.. Та любов моя
Розбилася. Необережний
Зробила, може, вчинок я,
Мене в тужливому риданні
Благала мати; біdnій Тані
Були однакі всі шляхи.
Я вийшла заміж. Без пихи
Я вас прошоу мене лишити.
Я знаю: в вашім серці єсть
І гордість, і справедشня честь.
Я вас люблю (пошо тайти?),
Та з ким я стала до вінця —
Зостанусь вірна до кінця».

48

Вона пішла. Євгеній хмурний
Стойть, немов ударив грім;
Якої муки порив бурний
Він в серці відчува своїм!
Та враз остроги задзвеніли,
І в час, Онегіну немилий,
Татьяни чоловік ввійшов.
Тепер, читачу любий, знов
З моїм героєм розлучімось
Надовго... ба й навік... із ним
Доволі ми шляхом одним
Бродили в світі. Обійтімось,
На берег вийшовши. Ура!
Давно (чи правда ж бо?) пора!

49

Хоч друг, хоч ворог ти, читачу,
Та приязно розстались нам
Я зовсім перепон не бачу. Прощай.
Хоч би з яким чуттям

Шукав у строфах цих недбалих
Ти шуму років одбуялих,
А чи спочинку від трудів,
Малюнків жвавих, гострих слів.
Чи лиш помилок граматичних, —
Дай Боже, щоб у книзі цій

Для втіхи любої, для мрій,
Для серця, для боїв критичних
Ти хоч краплину міг найти.
Прощай! Прийшли ми до мети.

Переклад із російської
Максима Рильського

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ. ОНЄГІНСЬКА СТРОФА

Онєгінська строфа — це строфа, яка складається із **14-ти віршорядків** і римується за схемою АБАБ ВВГГ ДЕЕД ЄЄ. Наприклад:

Але північне наше літо,	А
Карикатура теплих зим,	Б
Майнє — ѹ нема, хоч гордовито	А
Ми і ховаємося з цим.	Б
Вже в небі осінь повівала,	В
Вже рідше сонечко блищає	В
І до ущербу день ішов,	Г
Таємна глибочінь дібров	Г
З печальним шумом оголялась,	Д
На ниви налягав туман,	Е
Гусей крикливих караван	Е
На південь тягся; наблизалась	Д
Нудна, безрадісна пора:	Є
Стояв листопад край двора.	Є

Будова онєгінської строфі подібна до будови *сонета*. Вона містить три *катрени* (четиривірші) і *коду* (двохвірш). Хоча строфа має назву *онєгінської*, використовувати її почали ще до Олександра Пушкіна. Уперше поет звернувся до такого типу строфічної будови ще у своєму ранньому творі «Руслан і Людмила».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

• Працюємо із текстом твору

- Що сталося з *Ольгою* після смерті Ленського? Як цей вчинок характеризує героїнню?
- Із якою метою «сумна *Таня*» почала ходити до садиби Онегіна? Яке несподіване відкриття вона там зробила?
- У *главі сьомій, строфі 22-й* знайдіть, що автор говорить про книги, які читав герой.
- Доведіть, що й *Євгеній* знаходився під впливом певних творів. Чому *Таню* злякала думка про Онегіна: «Чи не пародія, бува?»
- Як почувається *Татьяна* в ролі великосвітської пані?
- Знайдіть у *главі восьмій* опис княгині. Які зміни відбулися з *Татьяною* протягом останніх років? Як її сприймають у вищому світі?

- Як княгиня повелася під час несподіваної зустрічі з *Євгенієм*? Хто з них більше був вражений цією зустріччю? Поміркуйте чому.
- Чому в столиці Онегін «без служби, без жони, без діл» закохався в «законодавицю балів»? Що, на вашу думку, змінилося у ставленні героя до неї? Чи запалився би *Євгеній*, якби *Таня* і далі залишалася провінційною мрійницею?
- Виразно прочитайте *«Лист Онегіна до Татьяни»*. У чому розкаюється герой? У чому він бачить причини того, що їхні стосунки не розвинулися?
- Проведіть паралель між *«Листом Татьяни»* і *«Листом Онегіна»*. Що подібного є в цих листах?
- У *главі третій* автор пише *«Татьяна любить, як дитя»*, у *главі восьмій* – *«Наши Онегін Татьяну любить, як дитя»*. Проведіть паралелі між *главами третьою* і *четвертою* та *главою восьмою*.
- Прокоментуйте рядки Пушкіна: *«Блажен, кто в юности був буйный, Блажен, кто в слушний час дозрів»*. Чи можна це саме сказати про Онегіна? А про *Татьяну*?
- Розкажіть про останню зустріч героїв роману. Як змінилися їхні ролі?
- У чому полягає благородство *Тані*? Якими були її останні слова до *Євгенія*? Чи гідна *Татьяна* подружнього щастя? Яким вам бачиться її сімейне життя?
- Існує вислів *«Мрії збуваються»*. Доведіть, що романтичні дівочі мрії *Татьяни* не сподівано збулися. Чи стало це для жінки втіхою? Чи хочете ви, щоб ваші заповітні юнацькі мрії рано чи пізно стали дійсністю?
- Випишіть цитати, що характеризують *образи Євгенія і Татьяни*.

Узагальнюємо та підсумовуємо

- Доведіть, що в цих образах знайшли відображення і *романтичні*, і *реалістичні* риси.
- Поміркуйте, як змінилися образи героїв упродовж твору.
- Поясніть, чому роман *«Євгеній Онегін»* називають *реалістичним*.
- Уявіть, що цей твір належить до *романтичної літератури*. Як у цьому випадку розвиватиметься сюжет і чим він завершиться?
- Чому роман *«Євгеній Онегін»* назвали *«енциклопедією російського життя»*.
- Поясніть сутність поняття *«зайва людина»*. Які історичні причини зумовили це явище в Росії першої четверті XIX століття?
- На прикладі обраної строфи поясніть особливості будови *онегінської строфі*.

Пов'язуємо новий матеріал із вивченим раніше

- Поясніть причини утвердження *реалізму* в європейському мистецтві.
- У чому відмінність між поняттями *«реалістичний»* і *«реальний»*?
- Назвіть основні принципи реалізму в російській літературі *XIX століття*.
- Що вам відомо про історію написання роману у віршах *«Євгеній Онегін»*?
- Визначте *тему, ідею* та *жанр* цього твору.
- Поміркуйте, у чому полягає відмінність між *поемою* і *романом*. А в чому відмінність між *романом у прозі* і *романом у віршах*?
- У чому ви бачите відмінність між героєм романтичного і реалістичного твору?
- Які елементи романтичного твору неможливо собі уявити в реалістичному?

Радимо прочитати

Олександр Пушкін *«Мόцарт і Сальєрі»* (переклад Миколи Бажана)

Михайло Лермонтов

(1814–1841)

Михайло Юрійович Лермонтов — видатний російський поет і прозаїк. Його твори гучно пролунали по всій Росії відразу після смерті Олександра Пушкіна. Тому читачі й літературна критика сприйняли Михайла Лермонтова як духовного спадкоємця загиблого поета.

Народився Лермонтов у Москві **3 жовтня 1814 року** в родині відставного капітана Юрія Петровича Лермонтова. Лермонтови вели свій родовід від шотландця Георга Лермента — найманця, який у 1613 році вступив на російську військову службу. Цікаво, що Лермонтови через Лермента були далекими родичами видатного англійського поета-романтика Джорджа Гордона Байрона.

Після ранньої смерті Марії, матері Михайла, трирічний хлопчик залишився жити з бабусею. Єлизавета Олексіївна була жінкою багатою і впливовою, її родинні зв'язки могли забезпечити хорошу кар'єру улюбленому внукові. Оточений піклуванням бабусі, Мішель, як його називали рідні, ріс розумним і дуже артистичним, рано почав малювати.

Єлизавета Олексіївна довго розмірковувала, який навчальний заклад вибрати для внука, і зупинилася на Московському університетському шляхетному пансіоні. Навчання в ньому прирівнювалося до навчання в університеті і було престижним. Мішель успішно склав вступні іспити, і **1 вересня 1828 року** його зарахували відразу до четвертого класу. Пансіон мав гуманітарне спрямування, вчителі заохочували дітей до літературної творчості.

Тут Лермонтов почав писати вірші й швидко усвідомив, що це — його по-кликання. Юний поет захоплювався творчістю своїх видатних попередників, але найбільше його вразили *романтичні вірші Олександра Пушкіна*. Однак уже на цьому етапі виявилося, що творчий метод поета-початківця більш романтичний, ніж у Пушкіна.

Навчаючись у Московському пансіоні, Михайло Лермонтов захопився поезією *англійського романтика Джорджа Байрона*. У байронівських творах його приваблював образ романтичного героя — наділеного бурхливими пристрастями борця, титанічної особистості, яка протистоїть лицемірному суспільству. Під впливом Байрона Лермонтов пише кілька «байронічних» поем.

Закінчити пансіон Лермонтову не вдалося — він пішов з останнього класу. Цьому рішенню передувала цікава історія: у пансіон без попередження і без супроводу несподівано під час перерви приїхав *цар Микола I*. Учні несамовито гасали коридорами, борюкалися і не звертали на царя жодної уваги. А коли один з учнів упізнав царя і хотів його привітати, як вітають монарха, усі вирішили, що

він жартує, і підняли хлопця на сміх. Розлючений Микола І вискочив із пансіону, а через два тижні вийшов імператорський указ про перетворення пансіону на звичайну гімназію. Таке самодурство, коли від настрою царя залежала доля навіть дітей, вразило 15-річного Лермонтова. Юнак був у відчай, результатом закриття пансіону стало те, що, зрештою, Мішель обрав *військову кар'єру*.

Військова служба на той час вважалася єдиним гідним заняттям для дворянинів. Усі родичі поета були військовими, а брат бабусі — героєм легендарної Бородінської битви із французами під Москвою.

Лермонтов вступає до юнкерської Школи, у якій готували офіцерів для елітних гвардійських полків. Пещений із дитинства юнак потрапляє в оточенняшибайголів і болісно на це реагує. У нього непоказна зовнішність і немає військової виправки: він невисокий на зріст і кремезний, а справжній гвардієць мав бути високим та струнким красенем. Проте впертий характер не дозволяє йому визнати, що може чимось поступатися іншим. І через рік Лермонтов став верховодою юнкерської Школи.

Після закінчення навчання **22 листопада 1834 року** Михайло Лермонтов отримав офіцерське звання і призначення в гвардійський гусарський полк, розташований у Царському Селі. Служба в елітному полку не надто обтяжувала його — у Царське Село поет їздив лише на чергування і паради. Решту часу він жив у *Петербурзі*, присвятивши себе розвагам вищого товариства — балам і прийомам. Однак Лермонтов дуже швидко розчарувався в принадах світського життя. Його головним бажанням було служіння високим суспільним ідеалам, а перед ним постав взірець пустопорожнього марнування часу.

Головна вулиця Царського Села
(картина художника Карла Кольмана, 1820-ти роки)

Енергія, яка ви-
рувала у ньому, не
знаходила виходу — з
усією ясністю Лер-
монтов почав усвідо-
млювати, що він при-
речений на довічне

«нічогонероблення».

Життєва активність
Лермонтова спряму-
валася на літературу.
У цей період він ба-
гато пише, при цьо-
му відмовляється від
*образу надзвичайного
героя* і романтичної
екзотики. У центрі

його уваги — вище світське товариство. Письменник прагне реалістично зобрази-
ти петербурзьке оточення, населене *типовими персонажами* — інтриганами, пліт-
карями, підлабузниками й картярами.

Петербурзький період творчості Михайла Лермонтова став часом становлення його як зрілого майстра. У творах поета поступово зникають риси байронізму і, навпаки, з'являються характерні для всієї російської літератури **реалістичні** тенденції, зокрема глибокий аналіз сучасної йому дійсності. Водночас лермонтовська вимогливість до себе була настільки висока, що за межами вузького кола знайомих він як автор залишався нікому не відомим. Хоча в своєму доробку вже мав твори, які згодом було визнано шедеврами.

Долю Михайла Лермонтова змінили кілька днів. **27 січня 1837 року** геніальний російський поет Олександр Пушкін був важко поранений на дуелі і **29 січня** у жахливих муках помер. Обставини дуелі й смерть Пушкіна настільки вразили Лермонтова, що він одразу відгукнувся на цю подію віршем-όдою «*Смерть поета*». Твір став емоційним звинуваченням «заздрісного і душного» вищого товариства Петербурга і можновладців — «жадібного натовпу біля трону», «катів Свободи, Генія і Слави».

Сміливі вірші поширилися всією країною в тисячах рукописів. Один із сучасників цих подій пізніше згадував: «Навряд чи коли-небудь ще в Росії вірші справляли таке величезне і всезагальне враження». За три тижні шеф жандармів доповів особисто імператору Миколі I про надзвичайну подію — появу оди «Смерть поета»: «Вступ до цього твору зухвалий, а кінець — безсоромне вільноство, більш ніж злочинне».

Михайла Лермонтова негайно переводять із гвардії в армійський полк на Кавказ, де вже багато років Росія вела кровопролитну «вічну війну», щоб завоювати і поневолити гірські народи. Ця війна тривала довгі сорок сім років (1817–1864), і її мету чітко окреслив імператор Микола I: «Остаточне умиротворення горців або ж винищення непокірних».

Як фронтовий армійський офіцер, Лермонтов продемонстрував відчайдушну хоробрість і якесь майже фатальне презирство до смерті. Поет загинув **15 липня 1841 року** в місті П'ятигірськ на Кавказі. Проте зустрів він свою смерть не в бою, а, як і О. Пушкін, — на дуелі. Відомо, що звістку про смерть М. Лермонтова цар Микола I сприйняв із великим задоволенням.

Бій з каєкськими горцями,
у якому брав участь Лермонтов
(картина Михайла Лермонтова, 1840 рік)

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

- Що вам відомо про дитинство *Михайла Лермонтова*?
- Під впливом яких митців формувався майбутній поет?
- Яка трагічна подія змінила долю поета й офіцера Михайла Лермонтова? Що стало причиною його заслання на Кавказ?
- Чи збулася мрія юного Лермонтова прожити життя як справжній *романтичний герой-бунтар*? Відповідь обґрунтуйте.
- Що, на вашу думку, є подібного в долях двох російських поетів миколаївської доби: *Олександра Пушкіна і Михайла Лермонтова*?
- А що в долі Лермонтова нагадує долю німецького поета *Фрідріха Шиллера*?

Літературний коментар

Лірика Лермонтова

«На півночі дикий...»
 (картина Івана Шишкіна,
 написана в 1891 році
 для ілюстрації збірки поезій,
 виданій до 50-річчя від дня
 смерті поета)

Рання лірика Михайла Лермонтова значною мірою розвивалася під впливом романтичних віршів Джорджа Байрона. Ліричний герой його ранньої поезії — це романтичний борець, який протистоїть усьому світу.

Головні мотиви цього періоду — страждання, відчуженість, почуття самотності у ворожому світі. Ліричний герой займається самоаналізом, відтворюючи найменші подробиці своїх переживань, та досягає найбільшої щирості у віршах-сповідях і філософських монологах.

Ранні вірші дуже патетичні, емоційні, сповнені контрастів і антitez, написані прикрашеною романтичною мовою. Однак у них вже з'явилося те, що вирізняло Лермонтова серед усіх інших російських поетів — *глибокий психологізм* і тонке розуміння *суперечливості внутрішнього світу людини*, де постійно змагаються віра і досвід, думка і почуття, довірливість і скепсис.

У *зрілій ліриці* Михайло Лермонтов відходить від образу байронічного героя, у його творах з'являються *реалістичні тенденції*. Навколишня дійсність перестала бути абстрактним ворожим світом, як це було раніше. Вона стала відображенням того суспільства, в якому жив російський поет.

Ліричний герой зрілого періоду творчості Лермонтова — це завжди *«зайва людина»*. Вірші *«І нудно, і сумно»* (1840 рік), *«На дорогу йду я в самотині»* (1841 рік) належать до найкращих взірців лермонтовської лірики зрілого пе-

ріоду. Тематично це філософські монологи-роздуми ліричного героя про спільну роль його покоління, про сенс буття («життя лиш жарт»), про відсутність гармонії між внутрішнім і зовнішнім світом.

Цим віршам притаманна ясність думки, яка висловлена прямо, а не скована за поетичними прийомами; вони щирі, серйозні і стримані, в них немає підвищеної емоційності і романтичного пафосу ранніх віршів. Поетична мова дуже проста, але точна у відтворенні душевних переживань, для неї характерні розмовні інтонації (особливо у вірші «І нудно, і сумно...»). У ліричному герої віршів лермонтовське покоління побачило свій портрет — портрет людини, яку охопив «спільній відчай», а перший рядок вірша «Печально я дивлюсь на наше покоління...» став афоризмом.

Вірш *«На півночі дикій...»* написаний в останній рік життя автора. Це не оригінальний твір, а довільний переклад поезії Генріха Гейне «Самотній кедр на стромині...». Вірш сповнений почуття самотності й глибокої безнадії, мрії про далеку, споріднену, але недосяжну душу. Попри формальне протиставлення сосни, що височіє на півночі, та пальми, яка росте в гарячій південній пустелі, йдеється про їхню спільність — сосна «на голій вершині», а пальма «одна і сумна». Збереглися чернетки вірша *«На півночі дикій...»*, із яких видно, як послідовно і наполегливо Лермонтов окреслював мотив самотності й туги.

***

І нудно, і сумно! — і нікому руку подать,
Як горе у душу прилине...
Бажання!.. Чи варто даремно і вічно бажать?..
А рόки минають — найкращі хвилини!

Кохати... кого ж бо? На час, на годину — дарма,
Кохання ж навік — неможливе...
Чи в себе заглянеш? — минулого й сліду нема:
І радість, і мука, і все це мінливі!

Що пристрасті? — Скоро вогонь їх солодких недуг
При слові розсудку згасає,
Й життя — як поглянеш на нього уважно навколо —
Лиш жарт, де ні змісту, ні глузду немає!

Переклад із російської Миколи Терещенка

***

1

Выхожу один я на дорогу;
Сквозь туман кремністый путь блестит;
Ночь тиха. Пустыня внемлет Богу,
И звезда с зездою говорит..

1

На дорогу йду я в самотні;
Крем'яна в тумані путь блищить;
Тихо. Бога слухає пустиня,
І зоря з зорею гомонить.

2

В небесах торжественно и чудно!
Спит земля в сиянье голубом...
Что же мне так больно и так трудно?
Жду ль чего? Жалею ли о чём?

3

Уж не жду от жизни ничего я,
И не жаль мне прошлого ничуть;
Я ищу свободы и покоя!
Я б хотел забыться и уснуть!

4

Но не тем холодным сном могилы...
Я б желал навеки так уснуть,
Чтоб в груди дремали жизни силы,
Чтоб, дыша, вздыхалась тихо грудь;

5

Чтоб всю ночь, весь день мой слух лелея,
Про любовь мне голос сладко пел,
Надо мной чтоб, вечно зеленея,
Темный дуб склонялся и шумел.

2

Небеса прекрасні та безкрай! —
Спитъ земля в промінні голубім...
Чом же серце з болю завмирає?
Жду чого? Жалію я за чим?

3

Мрію не тішусь я пустою,
Днів не жаль, що більш не розцвітуть.
Я жадаю волі та спокою!
Я б хотів забутись і заснути! —

4

Та не тим холодним сном могили...
Я б навік заснути так хотів,
Щоб живі дрімали в серці сили,
Щоб у грудях віддих тріпотів;

5

Щоб крізь ніч, крізь день ясний для мене
Про кохання ніжний спів лунав,
Наді мною темний дуб зелений
Щоб схилявся й листям розмовляв.

*Переклад із російської
Максима Рильського*

***

На севере диком стоит одиноко
На голой вершине сосна
И дремлет, качаясь, и снегом сыпучим
Одета, как ризой, она.

И снится ей все, что в пустыне далёкой,
В том крае, где солнца восход,
Одна и грустна на утёсе горючем
Прекрасная пальма растёт.

На півночі дикій стойть в самотіні
На голій вершині сосна,
І тихо дрімає, і снігом сипучим,
Як різою¹, вкрита вона.

І мариться їй, що в далекій пустині,
Де сонце встає золоте,
Одна і сумна на камінні горючім,
Красуючись, пальма росте.

*Переклад із російської
Миколи Упеника*

¹ *Різа* — одяг священика; покривало, яке використовується в церквах; багатий одяг, розшитий золотом.

• Працюємо над текстами творів

1. У чому полягає почуття безнадії, відображене у вірші **«І нудно, і сумно...»?**
2. Як поет передає душевну спустошеність ліричного героя, його пересит?
3. Як ви вважаєте, скільки років ліричному герою вірша «І нудно, і сумно...»? Що дивує в настрої молодої людини сповненої життєвих сил?
4. Чи сказано прямо про самотність ліричного героя? Знайдіть рядки, в яких поет передав це щемливе почуття.
5. Поміркуйте, чи є в ліричного героя очевидні причини для страждань? Що, на вашу думку, завдає болю його душі?
6. Чому для ліричного героя життя — **«лиш жарт, де ні змісту, ні глузду немає!»?** Ліричний герой не цінує його, а за яких умов він ставився б до свого життя як до справжнього багатства?
7. Що є спільного в образах лермонтовського ліричного героя й пушкінського Онегіна?
8. Якою у вірші **«На дорогу йду я в самотині...»** зображено **природу**? Як поет створює враження **космічності пейзажу**?
9. Що створює у вірші враження умиротворення і спокою?
10. А яким би був поетичний пейзаж, якби поет намагався зобразити боротьбу природних стихій?
11. Як навколишній світ **контратствує** з душевними переживаннями ліричного героя? Завдяки чому його почуття у вірші набувають вселенського масштабу?
12. Поміркуйте, чому ліричний герой праґне єдинання з природою, а не з людським суспільством.
13. Чи є, на вашу думку, в цих віршах М. Лермонтова мотив бунту або приреченості? Відповідь обґрунтуйте.
14. Доведіть, що головною темою цих віршів є **тема самотності людини, її здійсненості** в навколишньому світі.
15. У яких вивчених вами творах порушувалася проблема **здійсненості людини**, розчарування та беззмістовності життя?
16. Узагальнивши відомі вам образи літературних геройів, зробіть висновок, що потрібно людині, аби усвідомлювати осмисленість власного існування.
17. Вивчіть напам'ять вірш **«На дорогу йду я в самотині...»**

Літературний коментар**Роман Михайла Лермонтова «Герой нашого часу»**

Роман Михайла Лермонтова **«Герой нашого часу»** був написаний **у 1838–1840 роках**. Він складається із окремих частин (**«Бéла», «Максим Максимович», «Тамáнь», «Княжна Мéрі» і «Фатали́ст»**). Об'єднує усі ці частини образ головного героя **Григорія Печóріна**.

Публікація роману, здавалося, нікого не залишила байдужим. Сучасники згадували, що він викликав палкі суперечки в аристократичних салонах, у книгарнях, у студентських аудиторіях, у літературних журналах.

Прихильна до Лермонтова критика відзначила у творі «глибоке відчуття дійсності, простоту, правдиве змалювання характерів, знання людського серця й сучасного суспільства». Роман став «абсолютно новим мистецьким явищем». Головна тема майже усіх творів останнього періоду життя Михайла Лермонтова — розчарування в сучасній дійсності. Ця тема звучить і в романі *«Герой нашого часу»*, де реалізм митця досяг вершини. Щоправда, треба зазначити, в його творчості не відбулося повного й однозначного переходу до реалізму. У творах Михайла Лермонтова водночас є і реалістичні, і романтичні ознаки.

Роман *«Герой нашего часу»* (1838–1840) — перший у російській літературі реалістичний роман у прозі. Реалізм «Героя нашого часу» не позбавляє його романтичних рис, які певною мірою притаманні всім творам Лермонтова. Насамперед, це — драматизація сюжетної лінії, психологізм і ліричність, такі нехарактерні для тогочасної прози; контрастність характерів і «загадковість» героя. Однак усе в романі підпорядковано головному *реалістичному* завданню, яке поставив перед собою автор, — відтворити образ свого сучасника, показати «зайву людину» в нових умовах миколаївської Росії після придушення повстання декабристів.

Головний герой роману — *Григорій Печорін* — яскрава особистість, він розумний, вольовий, освічений і відчуває, що народжений «для високого призначення». Але в суспільних умовах 1830-х років навіть не знає, навіщо живе, тому що здійснення високих ідеалів видається смішною ілюзією. Характерною ознакою героя, як і у випадку з Онегіним, є *нудьга*, яка робить його байдужим до інших людей. Однак, на відміну від Онегіна, його внутрішня активність, «неозорні сили» потребують виходу.

Онегін обрав для себе бездіяльність, а герой нового часу Печорін не дозволяє собі відмежовуватися від життя. Пристрасна натура спонукає його до діяльності, і в певному сенсі він постійно перебуває в дії, але це не справжня діяльність (професійна, громадська чи навіть особиста), а марнування душевних сил на дрібні справи.

Уся діяльність Печоріна зрештою зводиться до своєрідних психологічних експериментів, коли він наперед планує свою поведінку і, прогнозуючи реакції інших людей, намагається керувати їхніми вчинками. Цими експериментами герой розвиває нудьгу і доводить собі власну непересічність.

Лермонтов вважав, що в своєму романі він створив правдивий, типовий характер, «складений із пороків усього нашого покоління, в повному їх розвитку».

Печорін і Бела
(кадр із фільму «Бела»,
режисер Станіслав Ростоцький, 1966 рік)

ГЕРОЙ НАШОГО ЧАСУ

I. Бела

(уривки)

Мокрої осінньої пори оповідач їхав із Тифліса в напрямку Кавказу. Щоб продовжити подорож, у передгір'ї він найняв волів, які б перевезли візок із його покладкою через гори. Неспішною дорогою із зупинками його випадковий попутник — штабс-капітан і ветеран Кавказької війни **Максим Максимович** — розповів дивовижну історію, що трапилася під час його довгої служби на Кавказі.

— Бачте (він набив люльку, затягнувся й почав розповідати), — бачте, я тоді стояв у фортеці за Тереком з ротою — тому скоро п'ять років. Якось восени прийшов транспорт із провіантам: у транспорти був офіцер, молодик років двадцяти п'яти. Він прийшов до мене в повній формі й повідомив, що йому наказано залишитися в мене у фортеці. Він був такий тоненький, біленький, на ньому мундир був такий новенький, що я відразу догадався, що він на Кавказі в нас недавно. «Вас, мабуть, — спітав я його, — переведено сюди з Росії?» — «Точні так, пане штабс-капітан», — відповів він. Я взяв його за руку і сказав: «Дуже радий, дуже радий. Вам буде трошки нудно... ну, та ми з вами житимемо по-приятельському. І, прошу вас, звіть мене просто Максим Максимович». Йому виділили квартиру, і він поселився у фортеці.

— А як його звали? — спітав я Максима Максимовича.

— Його звали... Григорієм Олександровичем Печоріним. Славний був хлопець, смію вас запевнити; тільки трошки чудний. Так, наприклад, у дощік, у холод цілий день на полюванні; всі перемерзнуту, потомляться, — а йому дарма. А іноді сидить у себе в кімнаті, вітер дмухне, запевняє, що застудився; віконницю грюкне, він здригнеться і зблідне; а при мені ходив на вепра сам на сам; бувало, цілими годинами слова не витягнеш, зате вже іноді як почне розповідати, то качатимешся зо сміху... Еге ж, дуже чудний був і, мабуть, багатий; скільки в нього було різних дорогих дрібничок!..

— А довго він з вами жив?

— Та з рік. Ну, зате ж пам'ятний мені цей рік; наробив він мені клопоту, — не загадуючи злим словом! Є ж, далебі, такі люди, яким на роду написано, що з ними мають траплятися різні незвичайні речі!

— Незвичайні? — вигукнув я зацікавлено, доливаючи йому чаю.

— А ось я нам розкажу. Верст за шість від фортеці жив один мирний князь¹. Синок його, Азамат, хлопчик років п'ятнадцяти, занадився до нас їздити: щодня, бувало, то за тим, то за іншим. А вже ж який був спритний до чого хочеш: чи шапку підняти на всім скаку, чи з рушниці стріляти. Одно в ньому було нехороше: страшенно на гроши ласий був. Одного разу, для сміху, Григорій Олександрович обіцяв йому дати червінця, якщо він вкраде йому найкра-

¹ Мирний князь — князь, який присягнув на вірність російському царю, і, як наслідок цього, не брав участі в Кавказькій війні.

шого цапа з батьківської отари; і що ж ви думаєте? — другої ж ночі приволік цапа за роги. А бувало, ми його надумаємо дражнити, так очі кров'ю й наллються, і зараз за кінджал.

Раз приїжджає сам старий князь кликати нас на весілля: він видавав старшу дочку заміж, а ми були з ним кунаки¹: то не можна ж, знаєте, відмовитись. Ви-рушили. В аулі безліч собак зустріло нас голосним гавканням. Жінки, побачивши нас, ховалися; ті, яких ми могли бачити в обличчя, були зовсім не красуні. «Я мав багато кращу думку про черкесок», — сказав мені Григорій Олександрович. «Почекайте!» — відповів я усміхаючись. У мене було своє на думці.

— Як же в них спроявляють весілля? — спитав я штабс-капітана.

— Та звичайно. Спочатку мулла прочитає їм щось із Корану; потім обдаровують молодих і всіх їх родичів; їдять, п'ють бузу²; потім починається джигітування; коли смеркне, в кунацькій починається, по-нашому сказати, бал. Дівки й молоді хлопці стають у дві шереги, одна проти одної, плещуть в долоні і співають. От виходить одна дівка та один парубок на середину і починають говорити одне одному вірші співучим голосом, а всі інші підхоплюють хором. Ми з Печоріним сиділи на почесному місці, і ось до нього підійшла менша господарева дочка, дівчина років шістнадцяти, і проспівала йому щось на зразок компліменту. «Стрункі, мовляв, наші молоді джигіти, і каптани на них сріблом гаптовані, а молодий російський офіцер стрункіший за них, і галуни на нім золоті. Він як ясен між ними; тільки не рости, не цвісти ти йому в нашім саду». Коли вона від нас відійшла, я шепнув Григорієві Олександровичу: «Ну що, як вона вам?» — «Чарівна! — відповів він. — А як її звату?» — «Її звату Бéлою», — відповів я.

І справді, вона була вродлива: висока, тоненька, очі чорні так і заглядали вам у душу. Печорін у задумі не зводив з неї очей, і вона частенько спідлоба на нього поглядала. Та не тільки Печорін милувався гарненькою княжною: з кутка кімнати на неї дивилися других двоє очей, нерухомих, вогненних. Я почав придивлятися і впізнав моого давнього знайомого Кáбича. Він, знаєте, був не те, щоб мирний, не те, щоб не мирний. Підозр на нього було багато, хоч жодної вихватки його не було помічено. Бувало, він приводив до нас у фортецю овець і продавав дешево, але ніколи не торгувався: що заправить, давай. Бешмéт³ завжди порваний, в латках, а зброя у сріблі. А кінь його славився на цілу Кабарду, — кращого

¹ Кунák — приятель (прим. Лермонтова).

² Бузá — хмільний алкогольний напій, результат бродіння проса, гречки або ячменю.

³ Бешмéт — верхній чоловічий одяг, поширений у народів Північного Кавказу.

Бела (кадр із фільму «Бела», режисер Станіслав Ростоцький, 1966 рік)

ти йому в нашім саду». Коли вона від нас відійшла, я шепнув Григорієві Олександровичу: «Ну що, як вона вам?» — «Чарівна! — відповів він. — А як її звату?» — «Її звату Бéлою», — відповів я.

І справді, вона була вродлива: висока, тоненька, очі чорні так і заглядали вам у душу. Печорін у задумі не зводив з неї очей, і вона частенько спідлоба на нього поглядала. Та не тільки Печорін милувався гарненькою княжною: з кутка кімнати на неї дивилися других двоє очей, нерухомих, вогненних. Я почав придивлятися і впізнав моого давнього знайомого Кáбича. Він, знаєте, був не те, щоб мирний, не те, щоб не мирний. Підозр на нього було багато, хоч жодної вихватки його не було помічено. Бувало, він приводив до нас у фортецю овець і продавав дешево, але ніколи не торгувався: що заправить, давай. Бешмéт завжди порваний, в латках, а зброя у сріблі. А кінь його славився на цілу Кабарду, — кращого

¹ Кунák — приятель (прим. Лермонтова).

² Бузá — хмільний алкогольний напій, результат бродіння проса, гречки або ячменю.

³ Бешмéт — верхній чоловічий одяг, поширений у народів Північного Кавказу.

за цього коня нічого видумати неможливо. Казбичеві заздрили всі наїзники, і не раз намагалися вкрасти коня, тільки не щастило, а що вже виїжджений — як собака бігає за господарем, голос навіть його знав! Отакий розбійницький кінь!..

Цього вечора Казбич був понуріший, ніж будь-коли, і я помітив, що в нього під бешметом надіта кольчуга. «Недарма на ньому ця кольчуга, — подумав я. — Це вже він певно щось замисляє».

Душно стало в сáклí¹, і я вийшов на повітря освіжитися. Мені спало на думку зайти в піддашня, де стояли наші коні, подивитись, чи є в них корм, і, до того ж, обережність ніколи не вадить: а в мене був кінь добрий, і вже не один карбадинець на нього ніжно поглядав...

Пробираюся вздовж плоту і раптом чую голоси; один голос я одразу впізнав: це був бешкетник Азамат, син нашого господаря: другий говорив рідше й тихіше. «Про що вони тут говорять? — подумав я. — Чи не про моого часом коника?» От присів я біля плоту і став прислухатися, намагаючись не пропустити жодного слова.

— Якби в мене був табун на тисячу кобил, — сказав Азамат, — то віддав би я тобі його весь за твого Карагеза.

— Йок², не хочу, — відповів байдуже Казбич.

— Вперше, як я побачив твого коня, — вів далі Азамат, — коли він під тобою крутився і стрібав, роздуваючи ніздрі, і кремінь близкими летів з-під копит його, в душі моїй сталося щось незрозуміле, і нудьга охопила мене; і, нудьгуючи, просиджував я на скелі цілі дні, і щохвилино в голові у мене поставав твій вороний зі своєю стрункою ходою, зі своїм гладеньким, рівним як стріла хребтом. Я помру, Казбич, якщо ти мені не продаси його! — сказав Азамат тремтячим голосом. У відповідь почулося щось схоже на сміх.

— Слухай! — сказав твердим голосом Азамат. — Хочеш, я вкраду для тебе мою сестру? Як вона танцює! Як співає! Не бувало такої дружини і в турецького падишаха... Хочеш? Невже не варта Бела твого вороного?

— Іди геть, божевільний хлопчиську! Де тобі їздити на моєму коні? На перших трьох кроках він тебе скине, і ти розіб'еш собі потилицю об каміння.

— Мене! — вигукнув Азамат у нестямі, і залізо дитячого кинджала брязнуло об кольчугу. Дужа рука відштовхнула його геть, і він ударився об пліт так, що пліт захитався. «Буде веремія!» — подумав я, кинувся до стайні, загнуздав коней наших і вивів їх на задвірок. За дві хвилини в саклі вже знявся страшний гвалт. Азамат вбіг туди в розірваному бешметі, кажучи, що Казбич хотів його зарізати. Всі вискочили, схопилися за рушниці. Крик, галас, постріли; тільки Казбич уже був верхи і вертівся серед юрби по вулиці, як чорт, відмахуючись шаблею.

Штабс-капітан помовчав трохи і заговорив далі, тупнувши ногою об землю:

— Ніколи собі не прощу одного: надала мені нечиста сила, приїхавши в фортецю, переповісти Григорієві Олександровичу все, що я чув, сидячи за плотом; він посміявся, — такий хитрий! — а сам замислив дещо.

¹ Сáкля — житло у гірських народів Кавказу (горців) переважно з глини чи каменю.

² Йок — ні.

Днів через чотири приїжджає Азамат у фортецю. Як звичайно, він зайшов до Григорія Олександровича, який завжди частував його ласощами. Я був тут. Зайшла розмова про коней, і Печорін почав вихвалюти Казбичевого коня: такий уже він баский, красивий, — ну такого й на цілому світі нема.

Заблищали оченята в татарчука, а Печорін ніби й не помічає; я заговорю про інше, а він, дивись, одразу зведе розмову на Казбичевого коня. Ця історія продовжувалася щоразу, як приїжджал Азамат. Тижнів за три після того став я помічати, що Азамат блідне й сохне, як буває від кохання в романах.

Григорій Олександрович так його задржав, що хоч у воду. Раз він йому й каже: «Бачу, Азамат, що тобі дуже сподобався цей кінь; а не бачити тобі його, як своєї потилици! Ну, скажи, що б ти дав тому, хто тобі його подарував би?..»

— Усе, що він захоче, — відповів Азамат.

— У такому разі я тобі його дістану, тільки... поклянись, що ти її виконаєш...

— Клянусь... Клянись і ти!

— Гаразд! Клянусь, кінь буде твій; тільки за нього ти повинен віддати мені сестру Белу: Карагез буде її калимом. Сподіваюся, що торг для тебе вигідний.

Азамат мовчав.

— Не хочеш? Ну, як хочеш! Я думав, що ти мужчина, а ти ще дитина...

Азамат спалахнув.

— А мій батько? — сказав він.

— Хіба він ніколи не виїжджає? Згоден?..

— Згоден, — прошепотів Азамат, блідий як смерть. — Коли саме?

— Першого разу, як Казбич приїде сюди; він обіцяв пригнати десяток овець; решта — мое діло. Гляди ж, Азамате!

От вони і злагодили цю справу... правду кажучи, нехорошу справу! Я потім і казав Печоріну, та тільки він мені відповів, що дика черкеска повинна бути щасливою, маючи такого милого чоловіка, як він, бо він усе-таки її чоловік, а що Казбич — розбійник, якого треба було покарати. Самі поміркуйте, що ж я міг відповісти проти цього?.. Ale тоді я нічого не зновав про їхню змову. От раз приїхав Казбич і питає, чи не треба овець і меду: я велів йому привести на другий день.

— Азамате, — сказав Григорій Олександрович, — завтра Карагез у моїх руках; якщо сьогодні вночі Бела не буде тут, то не бачити тобі коня...

— Добре! — сказав Азамат і помчав у аул.

Увечері Григорій Олександрович озброївся і виїхав з фортеці: як вони облагодили цю справу, не знаю, — тільки вночі вони обидва повернулися, і вартовий бачив, що поперек сідла в Азамата лежала жінка, в якої руки й ноги були зв'язані, а голова закутана чадрою.

— А кінь? — спитав я штабс-капітана.

— Зараз, зараз. На другий день рано-вранці приїхав Казбич і пригнав десяток овець на продаж. Прив'язавши коня біля паркану, він увійшов до мене; я почастував його чаєм, бо хоч розбійник він, а все-таки був моїм кунаком.

Почали ми розмовляти про те, про се... Раптом дивлюся, Казбич здригнувся, змінився на виду — і до вікна; та вікно, на лиху, виходило на задвірок.

— Що з тобою? — спитав я.

— Мій кінь!.. Кінь!.. — сказав він, затремтівши всім тілом. — Ні! Урус ямáн¹, яман! — заревів він і кинувся з хати, як дикий барс. В два стрибки він був уже надворі й кинувся бігти дорогою... Вдалині клубочилася курява — Азamat мчав на Карагезі; на бігу Казбич вихопив з чохла рушницею й вистрілив. З хвилину він стояв нерухомо, поки не переконався, що промахнувся; потім заверещав, ударив рушницею об камінь, розбив її в друзки, упав на землю й заридав, як дитина... Повірите? Він так пролежав до пізньої ночі й цілу ніч... Тільки другого ранку прийшов у фортецю і став просити, щоб йому назвали злодія. Вартовий, який бачив, як Азamat одв'язав коня і помчав, не вважав за потрібне приховувати. Почекувши це ім'я, Казбич блиснув очима і вирушив до аулу, де жив Азamatів батько.

— А батько що?

— Та в тім-то й річ, що його Казбич не знайшов: він кудись їздив днів на шість, а то хіба пощастило б Азamatові викрасти сестру?

А коли батько повернувся, то ні дочки, ні сина не було. Такий хитрун: зметикував же, що накласти йому головою, якби він попався. Мабуть, пристав до якої-небудь ватаги абрéків², та й наклав буйного головою за Тереком!..

Признаюсь, і мені доволі дісталося. Як тільки я дізнався, що черкеска в Григорія Олександровича, то надів еполети, шпагу й пішов до нього.

Він лежав у першій кімнаті на постелі, підклавши одну руку під потилицю, а в другій тримаючи погаслу люльку; двері до другої кімнати були замкнені на замок. Я все це відразу помітив...

— Пане прапорщик! — сказав я якомога суворіше. — Хіба ви не бачите, що я до вас прийшов?

— Ах, здрастуйте, Максиме Максимовичу! Може, хочете люльку? — відказав він, не підвояччись.

— Пробачте! Я не Максим Максимович: я штабс-капітан.

— А, годі-бо! Що за біда? В нас же давно все навпіл.

— Що за жарти? Вашу шпагу!

— Митько, шпагу!.. — Митько приніс шпагу. Я сів біля ньо-

Печорін і Максим Максимович
(кадр із фільму «Бела»,
режисер Станіслав Ростоцький, 1966 рік)

¹ Урус — росіянин, яман — погано.

² Абрéки — у народів Кавказу вигнанці з роду, які бродяжили або займалися розбоєм, нападаючи навіть на російські території.

го і сказав: — Слухай, Григорію Олександровичу, признайся, що негоже те, що ти викрав Белу... Оця вже мені бестія Азамат!.. Ну, признайся, — сказав я.

— А коли вона мені подобається?..

Ну, що ви скажете на це?.. Я розгубився. А проте, якийсь час помовчавши, я йому сказав, що коли батько вимагатиме її, то треба буде віддати.

— Зовсім не треба!

— Та він дізнається, що вона тут!

— Слухайте! — сказав Печорін. — Адже ви добра людина, — а якщо віддамо дочку цьому дикунові, він її заріже або продасть. Справу зроблено, не треба тільки псувати; залиште її в мене, а в себе мою шпагу...

— Та покажіть її мені, — сказав я.

— Вона за цими дверима; тільки я сам сьогодні даремно хотів бачити її: сидить у кутку, закутавшись у покривало, не говорить і не дивиться: poloхлива, як дика сарна. Я найняв нашу духанницю¹: вона знає по-татарському, буде доглядати її і привчить до думки, що вона моя, бо вона нікому не буде належати, крім мене, — додав він, ударилиши кулаком по столу. Я й на цьому погодився... Що скажете робити? Е люди, з якими неодмінно треба погоджуватись.

— І що ж, — спитав я Максима Максимовича, — привчив він її до себе, чи вона зачахла в неволі, з тути за батьківчиною?

— Григорій Олександрович щодня дарував їй що-небудь: перші дні вона мовчки гордо відштовхувала подарунки, які тоді діставалися духанниці і збуджували її красномовність. Ох, подарунки! Чого не зробить жінка за барвиstu ганчірку!.. Ну, та годі про це... Довго морочився з нею Григорій Олександрович, тим часом учився по-татарському, і вона почала розуміти по-нашому. Потроху вона привчилася на нього дивитися, спочатку спідлоба, скоса, і все сумувала, стиха наспіувала своїх пісень, так що, бувало, й мені ставало смутно. Ніколи не забуду однієї сцени: ішов я повз вікно і заглянув; Бела сиділа на лежанці, опустивши голову на груди, а Григорій Олександрович стояв перед нею.

— Слухай, моя пері², — казав він, — ти ж знаєш, що рано чи пізно ти будеш моею — нашо ж ти тільки мучиш мене? Хіба ти любиш якого-небудь чеченця? Якщо так, я тебе зараз відпушу додому. — Вона здригнулася ледве помітно й похитала головою. — Чи, може, — говорив він далі, — я тобі зовсім ненависний? — Вона зітхнула. — Чи твоя віра забороняє покохати мене? Повір мені, Аллах для всіх племен один, і коли він мені дозволяє кохати тебе, чому ж він заборонить тобі платити мені взаємністю? — Вона пильно подивилася йому в обличчя, ніби вражена цією думкою; в очах її відбилися недовіра й бажання впевнитися.

— Слухай, люба, добра Бело! — говорив Печорін. — Ти бачиш, як я тебе кохаю, я все ладен віддати, щоб тебе розвеселити: я хочу, щоб ти була щаслива; а якщо ти знову будеш сумувати, то я помру. Скажи, ти будеш веселіша? — Вона замислилась, не спускаючи з нього чорних очей своїх, потім усміхнулася і кивнула головою на знак згоди. Він узяв її за руку й почав умовляти, щоб вона його

¹ Духанниця — працівниця в *духані*, трактири.

² Пері — у перській міфології добра фея в образі прекрасної жінки; чарівливо-вродлива жінка.

поцілуvalа; вона несміливо захищалася і тільки повторюvalа: «Будь ласка, будь ласка, не треба, не треба». Він почав наполягати; вона затремтіла, заплакала.

— Я твоя бранка, — казала вона, — твоя рабиня; звичайно, ти можеш мене присилувати, — і знову сльози.

Григорій Олександрович ударив себе в лоб кулаком і вискочив до другої кімнати. Я зайшов до нього; він проходжувався понурій туди й сюди.

— Що, голубе? — спитав я.

— Диявол, а не жінка! — відповів він. — Проте я вам даю моє слово честі, що вона буде моєю... Хочете парі? — сказав він, — через тиждень!

Ми вдарили по руках і розійшлися.

Другого дня він зараз же послав нарочного в Кизляр купити різних речей, було привезено безліч різних персидських тканин, усіх не перелічити.

— Як ви гадаєте, Максиме Максимовичу, — сказав він, показуючи мені подарунки, — чи встоїть азіатська красуня проти такої батареї?

— Ви черкесок не знаєте, — відповів я. В них свої правила, вони інакше виховані. — Григорій Олександрович усміхнувся і почав наспівати марш.

А вийшло ж по-моєму: подарунки вплинули тільки наполовину; вона стала привітніша, довірливіша — та й годі; так що він зважився на останній засіб. Одного разу вранці він сказав осідлати коня, озбройвся і ввійшов до неї.

— Бело! — сказав він, — ти знаєш, як я тебе люблю. Я наважився тебе викрасти з дому, думаючи, що ти, коли знатимеш мене, полюбиш; я помилився — прощай! Зоставайся повною господинею всього, що я маю; якщо хочеш, повертайся до батька. — ти вільна. Я винен перед тобою і мушу покарати себе; прощай, я іду — куди? Звідки мені знати! Може, недовго буду ганятися за кулею чи за ударом шаблі: тоді згадай про мене і прости мене.

Він одвернувся і простягнув їй руку на прощання. Вона не взяла руки, мовчала. Смертельна блідість пойняла це міле личко! Не чуючи відповіді, Печорін ступив кілька кроків до дверей; він тремтів — і сказати вам? Я думаю, він міг насправді виконати те, про що говорив жартома. Тільки він торкнувся дверей, як вона схопилася, заридала й кинулася йому на шию. [...]

Батько Бели марно шукав викрадену доньку, не підозрюючи, що вона у російській фортеці. Повертаючись із чергових пошуків, він замислено іхав трохи осторонь від охорони. Цим скористався Казбич, який вважав, що Азамат украв його коня за згоди батька. Розбійник, наче кішка, стрибнув на князівського коня, вбив старого, а коня схопив за поводи і втік. Охорона намагалася його наздогнати, але марно.

— Хороша була дівчина ця Бела! Я до неї звик, як до дочки, і вона мене любила. Треба вам сказати, що в мене нема сім'ї: про батька й матір я років двадцять уже не маю звістки, а запастися дружиною не догадався раніш; от я й радий був, що знайшов кого балувати. Григорій Олександрович убирав її як лялечку, викохував і леліяв, і вона в нас так покращала, просто диво; з обличчя і з рук зійшов загар, рум'янець розігрався на щоках...

— А коли ви її сказали про смерть батька?

— Ми довго від неї це приховували, поки вона не звикла до свого становища; а коли сказали, то вона днів зо два поплакала, а потім забула.

Місяців чотири все йшло як не може бути. Григорій Олександрович пристрасно любив полювання; бувало, так його в ліс тягне за вепрами чи козами, а це хоч би вийшов за фортечний вал. От, однаке, дивлюся, він почав знову задумуватись, ходить по кімнаті, заклавши руки за спину; потім якось, не сказавши ні кому, пішов стріляти, — цілий ранок пропадав; раз і другий, усе частіше і частіше... «Не гаразд, — подумав я, — мабуть, між ними чорна кішка проскочила!»

Одного ранку заходжу до них — як зараз перед очима: Бела сиділа на ліжку в чорному шовковому бешметі, бліден'ка, така сумна, що я злякався.

— А де Печорін? — спитав я.

— На полюванні.

— Сьогодні пішов?

Вона мовчала, ніби їй важко було вимовити.

— Ні, ще вчора, — нарешті сказала вона, важко зітхнувші.

— Чи, бува, не трапилося з ним чого?

— Я вчора цілий день думала, думала, — відповіла вона крізь сльози, — придумувала різні нещастя: то здавалось мені, що його поранив вепр, то начебто чеченець поволік у гори... А сьогодні мені вже здається, що він мене не любить.

Вона заплакала, потім гордо підвела голову, втерла сльози й заговорила далі:

— Коли він мене не любить, то хто йому перешкоджає відіслати мене додому? Я його не силую. А якщо так буде й далі, то я сама піду від нього: я не рабиня його, — я князівська дочка!..

Я почав її вмовляти.

— Слухай, Бело, не можна ж йому все сидіти тут, як пришитому до твоєї спідниці: він людина молода, любить поганятися за дичною, — походить та й прийде: а якщо ти будеш сумувати, то швидше йому надокучиш.

— Правда, правда! — відповіла вона, — я буду веселою...

Нарешті я їй сказав: «Хочеш, підемо прогулятися на вал? Погода гарна!» Це було у вересні. І справді, день був чудовий, ясний і не гарячий; всі гори видно було як на блюдечку. Ми пішли, походили по фортечному валу туди ї сюди, мовчки; нарешті вона сіла на дерен, і я сів біля неї.

Ми сиділи на розі бастіону, так що в обидва боки могли бачити все. От дивлюся: з лісу виїжджає хтось на сивому коні, все ближче й ближче, і нарешті зупинився по той бік річки, сажнів за сто від нас, і почав кружляти своїм конем, як навіжений.

— Глянь-но, Бело, — кажу, — в тебе очі молоді, що це за джигіт: кого це він приїхав потішати?..

— Це Казбич!.. — вигукнула вона. — Це кінь батька моого, — сказала Бела, схопивши мене за руку; вона третміла як лист, і очі її блищають.

— Підійди-но сюди, — сказав я вартовому. — Оглянь рушницю та зсади мені цього молодця, одержиши карбованця сріблом.

— Слухаю, ваше високоблагородіє; тільки він не стоїть на місці... Гей, голубе! — гукнув вартовий, — зажди трошки, чого ти крутишся, як дзига?

Казбич зупинився справді й став прислухатися: мабуть, думав, що з ним заводять переговори, — чом не так.. Мій гренадер націлився... бац!.. Не влучив; Казбич штовхнув коня, і він зробив стрибок убік. Він підвівся на стременах, крикнув щось по-своєму, погрозив нагайкою — і тільки його й бачили.

Казбич (кадр із фільму «Бела», режисер Станіслав Ростоцький, 1966 рік)

За чверть години Печорін повернувся з полювання; Бела кинулася йому на шию, і жодної скарги, жодного докору за довгу відсутність... Навіть я вже на нього розсердився.

— Як можна, — казав я, — таж ось щойно тут був за річкою Казбич, і ми по ньому стріляли: ну, чи ж довго вам на нього натрапити? Ці горці народ мстивий: ви думаєте, він не догадується, що ви почали допомогли Азаматові? А я закладаюся, що сьогодні він

пізнав Белу. Я знаю, що рік тому вона йому дуже подобалась, — він мені сам казав, — і якби сподівався зібрати великий калим, то, певно, посватався б...

Тут Печорін замислився.

— Це правда, — відповів він, — треба триматися обережніше... Бело, з нинішнього дня ти не повинна більш ходити на фортечний вал.

Увечері я мав з ним довгу розмову: мені було прикро, що він перемінився до цієї бідної дівчинки. Ось про це я й почав йому говорити.

— Слухайте, Максиме Максимовичу, — відповів він. — У мене нещасливий характер: чи виховання зробило мене таким, чи Бог мене так створив, не знаю, знаю лише те, що коли інші нещасні через мене, то й сам я не менш нещасний. У першій моїй молодості я шалено віддався всім втіхам, які можна дістати за гроши, і, певна річ, втіхи ці мені остогидли. Потім пустився я у великий світ, і незабаром вище товариство мені теж набридло; закохувався в світських красунь, і мене кохали, але їхнє кохання тільки подражнювало мою уяву та самолюбство, а серце залишалось порожнім... Я став читати, вчитися — науки теж набридли; я бачив, що ні слава, ні щастя від них не залежать нітрохи, бо найщасливіші люди — невігласи, а слава — удача, і щоб добитися її, треба тільки бути спритним. Тоді мені стало нудно... Незабаром перевели мене на Кавказ: це найщасливіший час моого життя. Я сподівався, що нудьга не живе під чеченськими кулями, — дарма: через місяць я так звик до їх дзижчання й до близькості смерті, що, далебі, більше зважав на комарів, — і мені стало нудніше, ніж колись, бо я втратив майже останню надію. Коли я побачив Белу в своєму домі, коли вперше, тримаючи її на колінах, цілавав її чорні кучері, я, дурень, подумав, що вона ангел, якого мені послала жалісива доля... Я знову помилувся: любов дикунки не-

набагато краща за любов знатної пані; неуцтво і простосердість однієї так само набирають, як і кокетування другої. Коли ви хочете, я її ще люблю, я за неї віддам життя, тільки мені з нею нудно... Дурень я чи лиходій, не знаю; але те правда, що я так само заслуговую жалю, можливо, більше, ніж вона: мою душу зіпсував світ, уява в мене невгамовна, серце ненаситне; мені все мало: життя мое пустішає день по дню; мені залишився один засіб: мандрувати. Як тільки буде можливо, поїду в Америку, в Аравію, в Індію, — може-таки, де-небудь помру на дозрі! Принаймні я певен, що ця остання втіха не скоро вичерпається.

Так він говорив довго, і його слова вкарабувалися мені в пам'ять, бо вперше я чув такі речі від двадцятип'ятирічної людини, і, дастъ Бог, востаннє... Що за дивовиж! Скажіть-но, будь ласка, — говорив далі штабс-капітан, звертаючись до мене, — ви ось, здається, бували в столиці: невже тамтешня молодь уся така?

Я відповів, що багато є людей, які говорять те ж саме; що є, мабуть, і такі, які говорять правду; що, зрештою, зневіра, як і всі моди, почавши звищих шарів суспільства, спустилася до нижчих, які її доношують, і що нині ті, що найбільше за всіх і справді-таки нудьгають, намагаються приховати це нещастя, як порок. Штабс-капітан не зрозумів цих тонкощів, похитав головою і посміхнувся лукаво:

— А все, певно, французи завели моду нудьгувати?

— Ні, англійці.

— Ага, он що!.. — відповів він, — таж вони завжди були страшенні п'яници!

Я мимохіт згадав про одну московську пані, яка запевняла, що Байрон був ніщо більше, як п'яниця. Тим часом штабс-капітан розповідав:

— Казбич не з'являвся знову. Тільки не знаю чому, я не міг вибити з голови думки, що він недарма приїджав і затіває що-небудь погане.

От раз умовляє мене Печорін їхати з ним на вепра. Ми взяли чоловік з п'ять солдатів і поїхали рано-вранці. До десяти годин шастали по очеретах та по лісу — нема звіра. «Гей, чи не вернутися? — казав я. — Нащо впиратися?» [...]

Ми їхали поруч, мовчки, розпустивши поводи, і були вже майже біля самої фортеці; тільки чагарник закривав її від нас. Раптом постріл... Ми глянули один на одного: нас вразила однакова підозра... Прожогом помчали ми на постріл, — дивимося: на валу солдати зібралися купкою і показують у поле, а там вихором мчить вершник і тримає щось біле на сідлі. Григорій Олександрович звереснув не гірше якого чеченця; рушницю з чохла — і туди; я за ним.

Кожна мить наближала нас до вершника... Нарешті я впізнав Казбича, тільки не міг розібрати, що таке він тримає перед собою. Я тоді порівнявся з Печоріним і кричу йому: «Це Казбич!..» Він подивився на мене, кивнув головою і вдарив коня нагайкою. От нарешті ми були вже від нього на рушничний постріл; чи знесилений був у Казбича кінь, чи гірший за наших, тільки, незважаючи на всі Казбичеві намагання, він не дуже подавався вперед...

Дивлюсь: Печорін на скаку прицілився з рушниці... «Не стріляйте! — кричу до нього. — Бережіть заряд; ми й так його наздожнемо». Ох, ця молодь! Завжди не до речі гарячиться... Але постріл пролунав, і куля перебила коневі задні ноги; він згарячу зробив ще стрибків з десять, спіткнувся і впав на коліна. Казбич зі-

скочив, і тоді ми побачили, що він тримає на руках своїх жінку, закутану в чадру... Це була Бела... сердешна Бела! Він щось закричав до нас по-своєму і замахнувся на неї кинджалом... Баритись було нічого: я теж вистрілив, навмання; ма-бути, куля влучила йому в плече, бо раптом він опустив руку... Коли дим розійшовся, на землі лежав поранений кінь, і коло нього Бела. А Казбич по кущах, наче кішка, видирався на скелю; хотілось мені зняти його звідти — та не було заряду готового! Ми зіскочили з коней і кинулись до Бели. Бідолашна, вона лежала нерухомо, і кров лилася з рані струмками... Вона була непритомна. Ми подерли чадру й перев'язали рану якнайтугіше; даремно Печорін цілавав її в холодні губи — ніщо не могло привести її до пам'яті.

Печорін сів на коня; я підняв її з землі і якось посадив до нього на сідло: він обхопив її рукою, і ми поїхали назад. Нас біля воріт чекав натовп людей; обережно перенесли ми поранену до Печоріна й послали за лікарем. Він хоч і п'яний був, але прийшов; оглянув рану і повідомив, що вона більше як день жити не може; тільки він помилився...

— Одужала? — спітав я штабс-капітана, мимохіть зрадівши.

— Ні, — відповів він, — а помилився лікар тим, що вона ще два дні прожила.

— Та поясніть мені, яким чином її викрав Казбич?

— А от як: не зважаючи на заборону Печоріна, вона вийшла з фортеці до річки. Було, знаєте, дуже гаряче; вона сіла на камінь і спустила ноги в воду. От Казбич підкрався, — схопив її, затулив рота й поніс у кущі, а там скочив на коня, та й драла! Вона тим часом встигла закричати; вартові сполосилися, вистрілили, та не влучили, а ми саме й наспіли...

— І що ж. Бела померла?

— Померла; тільки довго мучилася, і ми вже з нею намучились добре-таки. Близько десятої години вечора вона опритомніла; ми сиділи біля ліжка; тільки-но вона розплющила очі, почала кликати Печоріна. «Я тут, біля тебе, моя джанечко (тобто, по-нашому, серденько)», — відповів він, узявши її за руку. «Я помру!» — сказала вона. Ми почали її втішати, казали, що лікар обіцяв її вилікувати неодмінно! Вона похитала голівкою й одвернулася до стіни: їй не хотілося вмирати!..

Вночі вона почала марити; голова її горіла, часом усе тіло проймав дрож лихоманки; вона безладно говорила про батька, про брата: їй хотілося в гори, додому... Потім вона також говорила про Печоріна, називала його різними пестливи-ми іменами або докоряла йому в тому, що він розлюбив свою джанечку...

Він слухав її мовчки, опустивши голову на руки; але я за весь час не помітив жодної слізози на віях у нього: чи справді він не міг плакати, чи владав собою — не знаю; щодо мене, то я нічого жаліснішого за це не бачив.

На ранок марення припинилося; з годину вона лежала нерухома, бліда і така кволя, що ледве можна було помітити, що вона дихає; потім їй стало краще, і вона почала говорити, тільки, як ви думаєте, про що?.. Почала журитися тим, що вона не християнка, і що на тому світі душа її ніколи не зустрінеться з душою Григорія Олександровича, і що інша жінка буде в раю його подругою. В мене майнула думка охрестити її перед смертю: я їй це запропонував; вона подивилася

на мене, вагаючись, і довго не могла слова вимовити; нарешті відповіла, що вона помре в тій вірі, в якій народилася. Так минув цілий день.

Настала друга ніч. Ми не склеплювали очей, не відходили від її ліжка. Вона страшенно мучилася, стогнала, і тільки-но біль починав затихати, намагалася запевнити Григорія Олександровича, що їй краще, вмовляла його йти спати, цілувала його руку, не випускала її зі своїх. Перед ранком стала вона почувати тугу смерті, почала кидатися, збила перев'язку, і кров потекла знову. Коли перев'язали рану, вона на хвилину заспокоїлася і почала просити Печоріна, щоб він її поцілував. Він став навколошки біля ліжка, підняв її голову з подушки і притис свої губи до її холодіючих губ; вона міцно обвила його шию тремтячими руками, наче в цьому поцілунку хотіла передати йому свою душу... Ні, вона добре зробила, що померла! Ну, що б з нею сталося, якби Григорій Олександрович її покинув? А це трапилося б, рано чи пізно...

Після полуудня її почала мучити спрага. Ми відчинили вікна, але надворі було гарячіше, ніж у кімнаті: поставили льоду біля ліжка — нічого не помогало. Я зінав, що ця нестерпна спрага — ознака наближення кінця, і сказав це Печоріну. «Води, води!..» — казала вона хрипким голосом, трошки підвівшись з постелі.

Він зробився блідий як полотно, схопив склянку, налив і подав їй. Я затулив очі руками і став читати молитву, не пам'ятаю яку... Еге, добродію, бачив я багато, як люди помирають у госпіталях і на полях боїв, тільки це все не те, зовсім не те!.. Ще, призначатись, мене ось що печалити: вона перед смертю ні разу не згадала про мене: а, здається, я любив її, як батько... Ну, хай Бог їй простить!.. І я й справді: що я таке, щоб про мене згадувати перед смертю?..

Тільки-но вона випила води, як її стало легше, а хвилини за три вона померла. Приклали дзеркало до уст — чисте!.. Я вивів Печоріна з кімнати, і ми пішли на фортечний вал; довго ми ходили туди й сюди поруч, не кажучи ні слова, заклавши руки за спину; у виразі його обличчя не було нічого особливого, і мені стало досадно: я б на його місці помер від туги. Нарешті він сів на землю, у затінку, і почав щось креслити паличиною на піску. Я, знаєте, більше для пристойності, хотів утішити його, почав говорити; він підвів голову і засміявся... Мене мороз пройняв від цього сміху... Я пішов замовляти труну.

Призначатися, я почали для розради заходився коло цього. В мене був шматок термалама¹, я обвив нею труну й оздобив її черкеськими срібними галунами, що їх Григорій Олександрович накупив для неї ж таки.

Другого дня рано-вранці ми її поховали за фортецею, над річкою, біля того місця, де вона востаннє сиділа; круг її могилки тепер розрослися кущі білої акациї та бузини. Я хотів був поставити хреста, та, знаєте, незручно: все-таки вона була не християнка...

— А що Печорін? — спитав я.

— Печорін довго був недужий, схуд, бідолаха; тільки ніколи відтоді ми не говорили про Беду: я бачив, що це йому буде неприємно, то нашо ж? Місяців за

¹ Термалама — шовкова або напівшовкова тканина.

три після того його призначили в інший полк, і він виїхав у Грузію. Ми з того часу не зустрічалися...

— А не чули ви, що сталося з Казбичем? — спитав я.

— З Казбичем? А, їй-право, не знаю... Чув я, що на правому фланзі в шапсугів¹ є якийсь одчайдушний Казбич, що в червоному бешметі тюпки їздить собі під нашими пострілами і преввічливо розкланяється, коли куля продзижить близько; та навряд чи це той самий!..

У Кобі ми розсталися з Максимом Максимовичем; я поїхав поштовими, а він, із своїм важким вантажем, не міг за мною встигати. Ми не сподівались ніколи більше зустрітися, проте зустрілись, і, якщо хочете, я розкажу: це ціла історія...

Переклад із російської Олексія Кундзіча

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

• Працюємо над текстом твору

1. Де відбуваються події твору? Як ви вважаєте, які реальні життєві враження Лермонтова лягли в основу роману?
2. Розкажіть, як **Максим Максимович** познайомився з **Печоріним**.
3. Знайдіть у тексті, як штабс-капітан характеризує Печоріна.
4. Хто така **Бела**? За яких обставин Печорін побачив черкеську красуню вперше? Поміркуйте, чому він захопився нею.
5. Як дівчина опинилася у Печоріна? Доведіть, що офіцер брутально використав **Азамата** і його слабкості для досягнення власних цілей.
6. Що обурило Максима Максимовича у вчинках Печоріна? Чому дії Григорія Олександровича можна назвати егоїстичними і легковажними?
7. Розкажіть, як Печорін добивався любові Бели. Як поводилася викрадена княжна? Після якої погрози Печоріна Бела здалася?
8. Яким було кохання Печоріна? А Бели? Як Максим Максимович характеризує дівчину?
9. Що стало причиною душевних мук черкески після чотирьох місяців щасливого життя у фортеці?
10. Поміркуйте, чому Печорін охолов до дівчини. Він говорить: «Любов дікунки не набагато краща за любов знатної пані...» Доведіть, що Печорін поставився до щирої і простодушної Бели як до чергової набридлої забавки.
11. Знайдіть у тексті, як Печорін пояснює Максимові Максимовичу зміну своїх почуттів до Бели.
12. Як Печорін характеризує **Максимові Максимовичу** свою вдачу? Чому Григорій Олександрович вважає роки служби на Кавказі найщасливішими у житті?
13. У чому полягає «моральне каліцитво» 25-річного офіцера? Долю яких літературних героїв нагадує нам доля головного героя?
14. Чому старому і самотньому штабс-капітанові були незрозумілі проблеми Печоріна, людини молодої, забезпечененої, яка користувалася прихильністю жінок?

¹ Шапсуги — одне з гірських племен Північного Кавказу.

15. Що трапилося з Белою? Як Печорін сприйняв її смерть? Чому Максим Максимович вважає, що «*вона добре зробила, що померла*»?
16. Які нещастя приніс Печорін родині Бели? Доведіть, що російський офіцер втрутівся у незнайомий, але гармонійний світ черкеської князівської родини і зруйнував його. Проведіть паралель із політикою царської Росії, яка вела загарбницьку війну на Кавказі.
17. У щоденнику Печорін пише: «*Перше мое задоволення — підкоряти моїй волі все, що мене оточує; викликати до себе почуття любові, відданості і страху — хіба не є першою ознакою... влади?*» Як ці рядки характеризують головного героя?

Узагальнюємо та підсумовуємо

18. Схарактеризуйте образ Григорія Печоріна. Прокоментуйте його слова: «*Уява в мене невгамовна, серце ненаситне; мені все мало...*»
19. У своєму щоденнику Печорін пише: «*Для чого я жив? Для якої мети я народився?.. А, певне, вона існувала...*» У чому, на вашу думку, трагедія цієї людини?
20. Згадайте роман Олександра Пушкіна «Євгеній Онегін». Порівняйте образи *Онегіна* і *Печоріна*. Що між ними є спільного, а що — відмінного? Доведіть, що і меланхолійна бездіяльність Онегіна, і бурхлива, але руйнівна діяльність Печоріна є ознакою відсутності в геройі сенсу життя.
21. Автор у романі пише: «*Історія душі людської, хоча б наймілкішої душі, ледве чи не цікавіша її не корисніша за історію цілого народу*». У чому, на вашу думку, полягає цікавість і корисність такої історії?
22. Доведіть, що образ Максима Максимовича є образом *маленької людини*, якому не притаманна героїзація і романтизація.

Міркуємо самостійно

23. У передмові до роману автор написав, що створив «*портрет, складений із пороків усього нашого покоління*». Поясніть, що стало причиною розвитку цих пороків.
24. Доведіть, що письменник зображував *типовий образ* молодої людини *середини XIX століття*.
25. Поміркуйте над багатозначністю слова «герой» у назві роману М. Лермонтова.
26. У чому, на думку автора, полягають «*гіркі ліки і дошкульні істини*» для його сучасників?
27. Доведіть, що роман «*Герой нашого часу*» належить до *реалістичного напряму*.

Виконуємо творчі завдання

28. Перегляньте першу серію фільму «Герой нашого часу», що має назву «*Бела*» (режисер Станіслав Ростобецький, 1966 рік).
29. Виберіть кількахвилинний епізод, що вразив вас найбільше. Створіть *сценарій* за цим епізодом, опишіть усе, що ви бачите в ньому: усі загальні й близкі плани, об'єкти в кадрі, акторські репліки, рухи й міміку (цей вид роботи можна виконувати індивідуально або у групі). Зробіть висновок про режисерську й акторську роботу у фільмі, а також особливості роботи сценариста.

Радимо прочитати

Михайло Лермонтов «Мцірі» (переклад Володимира Сосюри)

РЕАЛІЗМ

XIX століття стало століттям перемоги буржуазії над аристократією. **Буржуа** зосередили у своїх руках фінанси і владу, витісняючи пещених дворян з головних ролей історії на глядацькі місця. Швидке збагачення одних прошарків населення і зубожіння інших стало прикметною рисою цього періоду. Причому буржуазія, не байдужа до винаходів і нововведень, які могли принести прибутки, грамотно використовувала наукові досягнення для розвитку власного бізнесу.

Важливими чинниками розвитку економіки багатьох країн у XIX столітті стала **освіта і наука**. У Європі відбулося усвідомлення, що наукові відкриття і технічні винаходи мають колосальну практичну цінність у застосуванні на виробництві, у транспорті, металургії, машинобудуванні, сільському господарстві та багатьох інших галузях. Серед найбільших технічних досягнень століття можна назвати застосування парових машин, електричного струму, будівництво залізниць, винайдення телеграфного зв'язку, телефону і багато інших.

XIX століття називають століттям **промислової (або індустріальної) революції**, для якої характерний масовий перехід від ручної праці до машинної. Винаходи й відкриття цього періоду заклали міцне підґрунтя для розвитку науки і промисловості у наступних XX і XXI століттях.

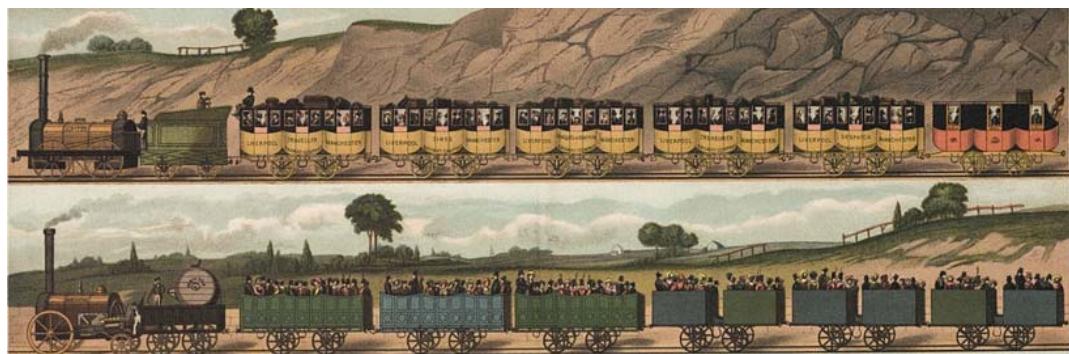
Індустріалізація мала і негативні соціальні наслідки: у містах через різке збільшення населення суттєво знизився рівень життя. З'явилася велика кількість бідnotи, яка була приречена або на злиденний, або на злочинний спосіб життя.

У XIX столітті великого значення набувають природничі науки, зокрема хімія, фізика, географія, біологія. Наукові дослідження другої половини століття надали нового поштовху у вивченні **психології**, у намаганні з'ясувати природу душевних станів людини, механізмів функціонування мозку тощо. Ці дослідження відобразилися і в літературних творах: письменники намагалися пояснити причини людських вчинків і виникнення різних світоглядів.

Період від Великої французької революції (1789–1794) до Першої світової війни (1914–1918) відзначений небувалим різноманіттям у мистецтві, яке досягло неймовірного злету як у музиці, хореографії, архітектурі, живопису, так і в літературі. Яскравість образів, різноманіття виражальних засобів, прагнення створити нову мистецьку реальність, відмова від канонів, що обмежують уяву художника, — усе це сприяло розвиткові різних напрямів і їх взаємозагаченню.

Література XIX століття своїм злетом багато в чому завдячує добі Просвітництва, яка свого часу активно порушувала питання про необхідність освіти не тільки для вищих класів суспільства, а й для незаможних верств населення.

У зв'язку з цим, наприклад, в Англії у 80-х роках XVIII століття одна за одною почали з'являтися недільні школи. Цей рух дуже швидко здобув прихильників і в інших країнах та сприяв підвищенню загального рівня культури населення.

Зображення першої в світі міжміської залізниці між англійськими містами Ліверпуль і Манчестер завдяки 56 кілометрів, відкритої у 1830 році. Після фінансового успіху цієї залізниці у світі почалася «залізнична лихоманка» (малюнок Айзека Шоу, 1831 рік)

Таким чином, у Європі виник чималий прошарок людей (до якого входили торговці, кваліфіковані робітники, слуги, дрібні службовці та інші) зі сформованою звичкою до читання. Видавництва і книгарні намагалися задоволити смаки *нової читацької публіки* і для ще більшої популяризації книг відкривали численні бібліотеки. Завдяки застосуванню парового друкарського станка і машинного виготовлення паперу процес виробництва книг став дешевшим і суттєво швидшим.

ЛІТЕРАТУРА XIX СТОЛІТТЯ

Як ви вже знаєте, особливістю літератури першої половини XIX століття стало **співіснування** двох потужних художніх напрямів — **романтизму** і **реалізму**. Сам термін **«реалізм»** походить від латинського слова *realis* — «дійсний», «речовий».

Письменники-реалісти вважали, що головним предметом зображення має бути **звичайна людина** і **повсякденна дійсність** з усіма її як прекрасними, так і недосконалими сторонами. Для реалістів, які віддавали перевагу раціональному погляду на життя, були неприйнятними романтична мрійливість, експресія і надмірність в усіх проявах переживань.

Захоплення романтиків народним побутом, національним колоритом, оспівування природи, співчуття бідності переросли в цікавість реалістів до законів розвитку суспільства, до деталей повсякденності, до ретельного дослідження життя простолюду. Це стало поштовхом до вивчення **соціальних проблем** і усвідомлення того, що кожна людина є продуктом певної історичної доби.

На відміну від романтиків, реалістів не цікавили надзвичайні характери в надзвичайних обставинах. Їх цікавило правдиве зображення **типових обставин** і **типових характерів**. Реалісти не протиставляли людину суспільству, а бачили її як його частину, як продукт певних історичних процесів і соціальних умов.

Водночас реалісти так само, як і романтики, заперечували елітарність мистецтва, вважаючи, що література повинна створюватися для широкого кола читачів. Проте романтики більше уваги приділяли поезії, а реалісти — *прозі*, працюючи в жанрах *роману*, *повісті*, *оповідання* з такими їх різновидами, як *соціально-побутові*, *соціально-психологічні*, *суспільно-психологічні* та інші.

Література *другої половини XIX століття* характеризується тим, що скильний до іdealізації дійсності *романтизм майже вичерпав себе*, а реалізм звернувся до ще детальнішого вивчення суспільних проблем, майже до наукової об'єктивності. У другій половині XIX століття більшого значення набувають *переживання героїв, а не сюжет творів*; «історія душі», а не історія подій.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ. ПСИХОЛОГІЗМ

Для *реалістичної прози* XIX століття характерне правдиве, всебічне зображення дійсності і особлива увага до соціальних проблем суспільства та людської особистості. Творам цього періоду властиві глибинний *психологічний аналіз* характерів героїв, зображення зв'язку між психологією героя та умовами його життя і виховання.

*Психологізмом*¹ називають детальний опис різних внутрішніх станів героя, його *переживань і мотивів поведінки*. На відміну від класицизму і романтизму, в реалістичних творах характери літературних героїв зображуються в розвитку, під постійним впливом зовнішнього оточення і власних внутрішніх мотивів.

У реалістичній прозі разом із сюжетом, який ґрунтуються на зовнішніх подіях твору, особливого значення набувають позасюжетні елементи: *портрет*, *нейзаж*, *інтер'єр*, за допомогою яких автор додає особливих відтінків і штрихів у психологічну характеристику персонажів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про особливості економічного розвитку країн *Європи у XIX столітті*.
2. Згадайте основні положення ідеології Просвітництва. Доведіть, що Просвітництво XVIII століття мало вплив на культурний розвиток *Європи XIX століття*.
3. Схарактеризуйте *літературний процес XIX століття*.
4. Назвіть основні положення літератури *реалізму*.
5. На прикладі вивчених вами у попередніх класах творів поясніть, які риси притаманні реалістичній літературі.
6. Поміркуйте, у чому причина особливої цікавості митців XIX століття до життя простолюду. Як увага письменників до соціальних проблем знайшла відображення в літературі?
7. Розкажіть про особливості *соціально-психологічної прози*.
8. Поясніть, що таке *психологізм* у художній літературі.
9. На конкретних прикладах розкрийте роль *позасюжетних елементів* у психологічному аналізі характеру героя.

¹ Термін *психологізм* походить від грецьк. psych – душа і лат. logos – слово, вчення.

Оноре де Бальзак

(1799–1850)

Оноре де Бальзак — видатний французький письменник, один із основоположників *літератури реалізму*. Народився він *20 березня 1799 року* в місті Тур. Його батько, Бернар Бальзак, син селянина, свого часу вигідно одружився і завдяки фаху нотаріуса зумів розбагатіти на земельних оборудках під час Французької революції.

Оноре, який був старшим сином у сім'ї, виховувався в селі. Згодом, навчаючись у Вандомському коледжі, він не був стараним учнем, проте його величезним захопленням стало читання. Особливо цікавили хлопця твори *доби Просвітництва*. Коли Оноре виповнилося

15 років, батька перевели на службу в Париж, і вся сім'я переїхала до столиці.

Батьки обрали для свого сина фах нотаріуса і віддали його до Школи права. Оноре працював писарем у нотаріальній конторі, власник якої пізніше стане прототипом *адвоката Дервіля* у творах Бальзака. Але юнак відчував у собі літературні здібності і випросив у батька річну відстрочку.

Живучи в холодній вбогій комірчині на скромне утримання, фактично голодуючи, Бальзак повинен був написати якийсь вартісний літературний твір і тим самим довести батькам свій непересічний талант. Мабуть, у такий спосіб родина хотіла зламати юнака і змусити повернутися до обраного нею життєвого шляху.

У літературних колах ходило чимало чуток про бідність Оноре. Серед таких оповідок є історія про злодія, який уночі прокрався в помешкання на горищі письменника-початківця. Непроханий гість безуспішно намагався знайти в шухляді столу гроші, коли почув у темряві сміх молодого господаря. Він звернувся до злодія приблизно з такими словами: «*Ви даремно старажаетесь, оскільки хочете знайти у мене вночі те, чого я не можу відшукати і вдень*».

Минув рік, і представлену сином драму у віршах «Кромвель» на сімейній раді визнали не вартою друку. Їхню думку також поділяв один із критиків. Прочитавши цей твір, він відповів, що «*авторові треба займатися чим завгодно, тільки не літературою*». Ця драма так ніколи і не була опублікована.

Але двадцятирічний Оноре не полішив мрій про майбутнє видатного митця, якому література принесе не тільки славу, а й багатство. Не бажаючи коритися волі батьків і прагнучи фінансової самостійності, він багато пише, часто запозичуючи цілі епізоди у шалено популярного у той час в Європі англійського письменника Вальтера Скотта. Але твори початківця-наслідувача не мають успіху, хоча й приносять невеликі заробітки.

Утім, бурхливу діяльність вдачу Бальзака ніщо не могло зупинити. Захоплений бажанням розбагатіти, він робить спроби зайнятися видавничою справою, виробництвом дешевого паперу, видобутком срібла, зведенням будинків і навіть

вирощуванням у передмістях Парижа ананасових дерев. Сім'я Бальзака раділа, вважаючи, що син нарешті взявся за розум і зайнявся справжнім ділом. Але його комерційні проекти завершувалися здебільшого величезними боргами. За якісь із них розраховувався батько, а якісь тяжіли над письменником усе життя.

Літературна слава прийшла до Бальзака, коли йому виповнилося 30 років. Хоча критика зустріла твори Бальзака стримано, його популярність у читачів була шаленою. Сучасники скаржилися, що книги Бальзака неможливо придбати, а в бібліотеках доводиться записуватися у черги. Проте популярність не поліпшила його фінансових справ: літературні гонорари йшли на погашення боргів.

Дослідники творчості французького письменника вважають, що якби він не вкладав коштів у комерційні проекти, а жив би тільки заробітками від книг, то з часом зміг би цілком гідно себе забезпечувати. Фактично Бальзакові усе життя довелося категорично працювати над творами, підриваючи здоров'я, щоб якось розраховуватися за борги, зроблені в надії розбагатіти.

1830–1848 роки стають надзвичайно плідними для письменника. Його щоденний розпорядок дня — сон із шостої години вечора до дванадцятої ночі, решта часу — 18 годин — робота над романами. Із посереднього наслідувача чужих сюжетів Бальзак завдяки впертій праці перетворився на видатного майстра світового рівня. Письменник нарешті знайшов свій стиль і назавжди відмовився від наслідування відомих авторів-романтиків. Він присвятив свій потужний талант зображенням **життя Франції першої половини XIX століття** і моралі сучасників.

У 1833 році Оноре де Бальзаку спало на думку об'єднати свої уже написані та майбутні твори в єдину епопею під назвою **«Людська комедія»**. Головною темою «Людської комедії», над якою митець працював 18 років, є **тема влади грошей над людиною**. Перед сучасниками у творах Бальзака постав неприкрашений світ, у якому панують закони розрахунку й зиску.

До епопеї ввійшли **романи, повісті, роздуми, притчі**. Вони відкривали перед читачами відразливий світ кар'єризму, душевної черствості, честолюбства, хабарництва, шахрайства, здирництва і найтемніших злочинів.

На закиди критики, що ці твори аморальні, письменник відповідав, що зображені ним картини життя сама ж критика визнає **правдивими**. Отже, аморальними є не твори, а суспільство, змальоване в них.

Будинок Бальзака, куплений ним у 1846 році
(картина Віктора Дарго, 1889 рік)

Епопея охоплювала тисячі персонажів (міністри, журналісти, швачки, селяни, лихварі, адвокати, аристократи, банкери, світські жевжики і багато інших). Вони переходили із твору в твір, із головних сюжетних ліній у другорядні, взаємодіючи між собою, постаючи перед читачами в різних життєвих ситуаціях. Французи були вражені, наскільки точно автор зобразив усі прошарки суспільства, усі характери.

Письменник, який продовжував розвивати реалістичні тенденції в літературі, говорив, що у своїх творах він змальовує *чоловіків, жінок і речі*. Він вважав, що речі, які оточують людей, є своєрідним утіленням їхньої життєвої філософії, відображенням їхніх звичок і особливостей характеру. Бальзак скрупульозно описує *місце подій*, умеблювання приміщень, предмети, що оточують героїв. Багато уваги він приділяє змалюванню *зовнішності персонажів, їхньому вбранню*. Художні *деталі* у творах Бальзака ставали ілюстрацією соціального середовища, історичним свідченням епохи. Це було новим словом у літературі.

Письменник збирався створити 150 романів, розрахувавши, що йому потрібно прожити до 60-ти років. Але, на жаль, письменник помер від тяжкої хвороби у віці 51-го року, залишивши *97 романів*. Бальзак настільки глибоко занурився у світ «Людської комедії», що, навіть тяжко марячи на смертному одрі, згадував своїх персонажів.

Для тих, хто хоче знати більше

Бальзак і Україна

Евеліна Ганська
(картина Фердинанда Вальдмюллера,
1835 рік)

ник закохався у свою адресатку і писав їй пристрасні листи. Перебуваючи в Швейцарії, подружжя Ганських познайомилося з Бальзаком, який приїхав, домо-

Ставши відомим, Бальзак отримував багато листів від поціновувачів свого таланту, які із задоволенням читав. Але один лист особливо зацікавив письменника: він був надісланий з Одеси з підписом «чужоземка». Бальзак був приємно вражений і жартував, що, виявляється, його твори читають і за межами Парижа. До того ж зміст листа свідчив, що його авторка була непересічною особистістю: освіченою, вишуканою, шляхетною.

Нею виявилася графіння *Евеліна Ганська*, яка мала польське походження і разом із чоловіком — графом Венцеславом Ганським, маршалком (очільником) дворянства на Волині — володіла в Україні великими маєнствами і розкішним замком у Верхівні. Між Бальзаком і графинею зав'язалося листування, яке тривало 17 років. Дослідники називають це листування поштовим романом: письмен-

вившись з Евеліною про зустріч. Митець був зачарований вродою і начитаністю цієї непересічної жінки.

У 1841 граф, який був старший за Еву на 23 роки, помер, і Бальзак запропонував Евеліні одружитися. Однак графиня змогла прийняти його пропозицію тільки через багато років, після вирішення майнових питань і з дозволу російського царя, чиєю підданкою вона була.

Оноре де Бальзак неодноразово гостював в Україні. Його вразили її простори, родюча земля, велич Києва, який він називав «Північним Римом». Але водночас його здивували в Україні брак лікарень і залізниць, крадійство слуг і марнотратство панів. У своїх листах Оноре де Бальзак згадував не тільки Київ, а й Дубно, Радивілів, Верхівні (Житомирська область). Неабияке захоплення викликав у нього княжий палац у Вишнівці (Тернопільська область), де жила дочка Ганської — графиня Анна.

Другого березня 1850 року в Бердичівському костелі відбулося вінчання Ганської і Бальзака, і через кілька місяців подружжя переїхало в Париж. Близькі Евеліни сприйняли цей шлюб стримано: вони вважали, що внук селянина, який заробляє собі на життя літературою, не може претендувати на руку красуні-аристократки. Однак Евеліна недовго була дружиною відомого письменника. Через п'ять місяців Бальзак, здоров'я якого було підірване важкою працею і постійною боротьбою з боргами, серйозно захворів і 18 серпня 1850 року помер. Евеліна до останнього дня доглядала свого чоловіка, а після його смерті впорядкувала творчу спадщину і сплатила всі його борги.

Літературний коментар

Повість Оноре де Бальзака «Гобсек»

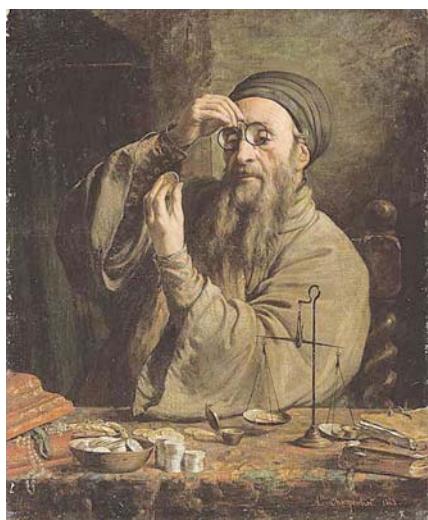
Повість «*Гобсек*» була написана *у 1830 році* і пізніше ввійшла до епопеї «Людська комедія». Головним героєм повіті став багатий старий, який займався *лихварством*. Лихварями називали людей, які позичали гроші за відсотки під заставу майна. Нерідко траплялося так, що позичальник, не маючи змоги ні сплатити відсотки, ні повернути вчасно кошти, розорявся, втрачаючи всі статки.

У Європі професія лихваря здавна вважалася ганебною, а в деяких країнах навіть каралася на рівні з вбивством. На початку XVII століття лихварство було узаконено, водночас заборонили стягувати надто високі відсотки. Однак у XIX столітті відмінили обмеження і на відсотки, що призвело до процвітання цього сумнівного виду бізнесу.

Літературознавці вказують, що прізвище головного героя Гобсек у перекладі з голландської означає «глітайд». Уже саме це слово не залишає у читачів жодних ілюзій стосовно принципів збагачення героя повіті та його ставлення до своїх клієнтів-позичальників, часто доведених до відчаю. Він подібний до павука, який поступово затягує своїх жертв у пастку, не зважаючи ні на благання, ні на погрози.

Гобсек усе в житті вимірює грішми і вважає себе та подібних на нього тихими володарями світу. Однак лихвар, який зробив зиск головним принципом

існування, і сам стає його жертвою. Через жадобу до наживи він дійшов до безумства. Гобсек помер самотнім і безпомічним серед неймовірного багатства.

Лихвар (картина
Огюста Карлентьє, 1842 рік)

Повість «Гобсек» поєднує риси *реалізму* і *романтизму*. З одного боку, автор історично точно зображує життя певних прошарків французького суспільства 1820–1830-х років. З другого — в образі Гобсека, поряд із типовими рисами підприємливої людини XIX століття, є романтичний елемент, наприклад, згадуються його бурхливе минуле, якась жахлива таємниця збагачення тощо.

Гобсек — це наочне втілення ідеї Бальзака, яка полягає в тому, що людина може потрапити під вплив певних пристрастей, які згодом захоплюють її цілком і призводять до загибелі. Головний герой повіті є прикладом загибелі від пристрасності накопичення багатств і прагнення влади. Гобсек з висоти повелителя світу падає у прірву безумства, боячись пропустити повз свої руки хоча б децилю зиску.

ГОБСÉК

(уривки)

Якось узимку 1829–1830 року в салоні віконтеси де Гранльє до першої години ночі засиділися двоє гостей. Один з них, вродливий юнак, пішов, як тільки пробив годинник. Коли стукіт його екіпажа розлігся по подвір'ю, віконтеса підійшла до дочки; дівчина стояла біля каміна і явно прислухалась до шуму кабріолета, що підтвердило побоювання її матері.

— Камілло, якщо ти й далі так поводитимешся з молодим графом де Ресто, як сьогодні, я змушенна буду не приймати його більше. Послухайся мене, моя дитино, у пана де Ресто є мати, що здатна розтринькати мільйони, жінка низького походження, дівоче прізвище її Горіо, і в молоді роки вона давала чимало приводів до пліток. Вона так погано ставилася до свого батька, що, либо ж, не заслуговує мати такого гарного сина. Молодий граф обожнює її і підтримує з синівською відданістю, вартою найбільшої похвали; так само піклується він про свого брата й сестру. Та поки жива його мати, жодна порядна родина не наважиться довірити юному Ресто майбутнє і статок своєї дочки.

— Я почув кілька слів, що спонукають мене втрутитися до вашої розмови з мадемуазель де Гранльє, — вигукнув друг дому адвокат Дервіль, сідаючи в м'яке крісло, що стояло біля каміна. Дядько сів поруч своєї племінниці, а пані де Гранльє вмостилася в низенькому кріслі між дочкою і Дервілем.

— Час, віконтесо, розповісти вам одну історію, що змусить вас змінити свою думку про багатство графа де Ресто.

Усі присутні, а особливо Камілла, приготувалися уважно вислухати розповідь адвоката Дервіля. Цей чоловік мав неабиякий авторитет у домі віконтеси де Гранльє, оскільки свого часу, ще зовсім молодим юристом, урятував віконтесу від розорення. Унаслідок кількох вдало проведених судових процесів Дервіль зумів повернути їй родинні маєтності, які вона втратила під час революції. Відтоді Дервіль — людина чесна й освічена — став другом сім'ї. А завдяки виграній справі він здобув пошану і клієнтів у найкращих домах Сен-Жерменського передмістя.

Останнім часом, помітивши прихильність Камілли до юного графа Ернеста де Ресто, адвокат Дервіль зацікавився долею молодих людей. Після доволі жорсткого зауваження віконтеси де Гранльє, він вирішив розповісти товариству давню історію, випадковим учасником якої йому довелося стати.

— Я мушу почати з розповіді, — сказав Дервіль, трохи помовчавши, — про одну особу, якої ви не могли знати. Мова йде про лихваря. Уявіть собі жовтувато-бліде, тъмяне обличчя, я назвав би його місячним ликом, бо воно скидалося на позолочене срібло, з якого зійшла позолота. Волосся в моого лихваря було зовсім гладеньке, завжди старанно зачесане, з сивиною, попелясто-сіре. Риси його обличчя, непорушні, холодні, були мов виліті з бронзи. Його маленькі очі, жовті, як у тхора, були майже зовсім без вій і боялися світла; тому він захищав їх козирком старого картузя. Кінчик гострого носа був так поритий віспою, що скидався на буравчик. Губи у нього були тонкі, як у алхіміків та старезних дідів на картинах Рембрандта. Говорив цей чоловік тихо, лагідно і ніколи не гарячкував. Його вік був загадкою: не знати було, чи він передчасно постарівся, чи зберіг свою молодість, щоб вона йому служила вічно. Його кімната, де все було охайнє і потерте, скидалася на холодну оселю самотньої старої діви, що цілими днями стирає порох зі своїх меблів. Узимку головешки в каміні, завжди присипані купкою попелу, диміли, ніколи не розгоряючись полум'ям. Це була якась людина-автомат, котру нібито щоденно заводили. Він заощаджував свою життєву енергію, приборкуючи в собі всі людські почуття. Тим-то життя його текло так само безшумно, як пісок у старовинному пісковому годиннику. Іноді його жертви обурювались, несамовито кричали, потім наставала глибока тиша, немов у кухні, де щойно зарізали качку. Надвечір людина-вексель ставала звичайною людиною, а злиток металу в її грудях — людським серцем. Навіть під час найсильніших проявів радості його мова була односкладова, а манери стримані. От якого сусіду послав мені випадок, коли я жив на вулиці де Гре, будучи ще тільки молодшим клерком у конторі адвоката і закінчуячи третій курс юридичного факультету. Цей вогкий і похмурий будинок не мав двору, а кімнати були розміщені, мов чернечі келії: всі одинакові за розміром, єдині двері кожної виходили у довгий напівтемний коридор з маленькими віконцями. Єдиною людиною, з якою старий підтримував стосунки, був я: він заходив до мене попросити вогню, позичити книжку, газету, дозволяв мені вечорами приходити в його келію, і ми часом розмовляли, коли він був у гарному настрої. Ці ознаки довір'я були наслідком чоти-

рирічного сусідства і моєї розсудливої поведінки, що через брак грошей багато в чому була схожа на життя самого старика. Чи були в нього родичі, друзі? Був він багатий чи бідний? Я ніколи не бачив у нього грошей. Його багатство зберігалося, мабуть, у банківських склепах. Він сам стягав гроші по векселях, бігаючи по всьому Парижу на своїх сухих, як у оленя, ногах. [...]

Раз увечері я зайшов до цього чоловіка, у якого все життя зводилося до золота і якого, іронічно чи на сміх, його жертви, котрих він називав своїми клієнтами, прозвивали «батечко Гобсек».

Він, як завжди, сидів у своєму кріслі, нерухомий, мов статуя. Він мовчки глянув на мене і кивнув на приготовлений для мене стілець.

«Про що думає ця істота? — питав я себе. — Чи знає вона, що на світі є Бог, почуття, жінки, щастя?»

Я пожалів його, як пожалів би хворого. Але водночас я добре розумів, що коли в нього в банку лежать мільйони, то в думці він може володіти всією землею, яку він об'їздив, обшарив, зважив, оцінив, пограбував.

— Добрий вечір, батечку Гобсек, — сказав я.

Він повернув до мене голову, і його густі чорні брови злегка зійшлися — цей характерний порух у нього рівноцінний найпривітнішій усмішці.

— Ви сьогодні такі похмурі. А що, у вас є які-небудь векселі для протесту? Здається, сьогодні тридцяте число.

Він глузливо глянув на мене, потім солодким голосом сказав:

Ілюстрація Шарля Тамізье,
1842 рік

— Я розважаюсь.
— Отже, ви іноді і розважаєтесь?
— А ви гадаєте, що поет це тільки той, хто друкує вірші? — спитав він.

«Поезія? У такій голові?» — подумав я, бо нічого не знат про його життя.

— А в кого життя може бути таке близкуче, як у мене? — сказав він, і очі його заблищають. — Ви молоді, ви вірите в усе, а я ні в що не вірю. Ну що ж, збережіть свої ілюзії, коли можете. Я зараз підіб'ю вам підсумок людського життя. Нічого немає тривкого на цім світі. Переконання й мораль — пусті слова. Якби ви прожили стільки, як я, то знали б, що з усіх земних благ є тільки одне, досить надійне, щоб людина прагнула його. Це є золото. В золоті втілено всі людські сили. Я подорожував, я бачив, що людина скрізь однакова: скрізь точиться боротьба між бідним і багатим, скрізь вона неминуча. То краще вже самому утискувати, ніж дозволяти, щоб тебе ути-

скували інші. Скрізь мускулясті люди працюють, а хирляві мучаться. Гору бере над усіма тільки одне почуття — порожній гонор. А що може вдовольнити гонор?

Золото! Щоб здійснити ваші примхи, потрібні час, матеріальні засоби або зусилля. І от золото містить у собі все це в зародку і все дає в дійсності. [...]

Але погляньте на життя людей з висоти, на яку їм не піднятися. В чому щастя? Воно або у сильних почуттях, що збавляють життя, або в розмірених заняттях, які обертають його на добре відрегульований англійський механізм. Так от — усі людські пристрасті урочисто проходять переді мною, і я дивлюсь на них, а сам живу в спокії. Одне слово, я володію світом, не втомлюючи себе, а світ не має наді мною ані найменшої влади.

Далі батечко Гобсек розповів Дервілеві про події цього ранку, зокрема про відвідини однієї графині, дружини багатого землевласника, до якої він прийшов, щоб стягнути з неї оплату за векселем на тисячу франків. Йому було цікаво, чому заміжня жінка підписує боргові зобов'язання, маючи заможного чоловіка. Гобсек зауважив: «Жодна людина, маючи хоч який-небудь кредит у банку, не прийде в мою крамничку, бо перший крок від моїх дверей до мого письмового стола свідчить про розpac, про відмову кредиту у всіх банкірів і близьке банкрутство».

Випадок дозволив Гобсекові зрозуміти, що графиня має коханця, рахунки якого вона сплачує потай від чоловіка. І зробив висновок, що скоро ця жінка скотиться на саме дно, розтринькає своє майно, майно свого чоловіка та спадщину своїх дітей.

...Ну, що ви скажете — хіба погані в мене розваги? Хіба не цікаво пізнати життя інших людей і побачити його без прикрас? Яких тільки картин не набачишся! Тут і гидкі болячки, і невтішне горе, любовні пристрасті, злидні, юнацькі насолоди, що ведуть на ешафот. [...] Мій погляд як у Господа Бога, — я читаю в серцях. Від мене нічого не сховається. Я досить багатий, щоб купити сумління тих, що керують міністрами. Хіба це не влада? Я можу мати найвродливіших жінок і купувати найінженіші ласки. Хіба це не втіха? Влада і втіха — хіба не в цьому полягає суть нашого суспільного ладу? Таких, як я, в Парижі чоловік десять; ми вершителі вашої долі — тихенькі, нікому невідомі. Золото — ось духовна суть усього теперішнього суспільства. Я і мої побратими, об'єднані однаковими інтересами, збираємося в певні дні тижня в кафе «Феміда». Там ми відкриваємо один одному таємниці фінансового світу. Ми знаємо таємниці всіх знатних родин. Як і я, мої побратими усім пересилились і люблять тепер тільки владу та гроші заради самого володіння владою та грошима. Ось тут, — сказав він, показуючи на свою холодну, з голими стінами кімнату, — найпалкіший коханець, що десь в іншому місці спалахнув би гнівом від натяку і витягнув би шпагу через дрібницю, благає мене, мов бога, молитовно склавши руки. Найгордовитіший купець, найчванливіша красуня, найпихатіший військовий — тут усі благають зі слізми люті або горя на очах. А отут, — додав він, прикладаючи руку до свого чола, — містяться терези, на яких зважуються інтереси всього Парижа. Ну як, ви й тепер думаєте, що під цією холодною, байдужою машкарою немає радощів? — сказав він, обернувшись до мене своє бліде, наче відлите зі срібла обличчя.

Я повернувся в свою кімнату зовсім приголомшений. Цей маленький сухорявий дідок раптом виріс у моїх очах, став фантастичною постаттю, втіленням влади золота. Життя і люди викликали в мене в цю мить жах.

«Невже все вирішують гроши?» — питав я себе.

Пригадую, я довго не міг заснути. Бачив купи грошей навколо себе. [...]

— Через кілька день після моєї розмови я захищив дисертацію, — вів далі Дервіль. — Я отримав звання адвоката. Старий скнара почав ставитися до мене ще довірливіше. Він навіть радився зі мною щодо різних своїх ризикованих афер. Цей чоловік, на якого ніхто не міг вплинути, вислухував мої поради з певною пошаною.

Дервіль розповів, що за три роки служби у нотаріальній конторі він отримав посаду старшого клерка, переїхав із похмурого дому, де мешкав Гобсек, у краще помешкання і навіть вирішив придбати контору, в якій працював. Але не маючи достатніх коштів, однак добре все розрахувавши, молодий юрист пішов на вулицю де Гре на позички до свого колишнього сусіди-капіталіста батечка Гобсека.

Серце в мене сильно калатало, коли я постукав у двері похмурого будинку. Мені згадалося все, що я чув од старого скнари, які жорстокі муки крають серце людей, що переступали цей поріг. Тепер я йшов до нього просити. Він одчинив двері тільки після того, як розгледів мене у віконце.

Дервіль здивувався, що Гобсек уже знов про продаж контори, хоча її власник нікому про це ще не казав. Трохи поміркувавши, старий погодився на десятирічну позичку для свого приятеля і визначив доволі помірний відсоток.

Гобсек, здавалось, був задоволений з мене.

— За контору я сам заплачу вашому патронові, — сказав він. — Я добиватимуся солідної знижки і з ціни, і з застави. І, крім того, — говорив він далі добродушним тоном, — ви вестимете мої справи, поки я живу, не вимагаючи гонорару.

— Гаразд, якщо тільки вони не потребуватимуть моїх витрат.

— Правильно, — сказав він. — Ага, от що, — додав старий, і обличчя його стало незвично ласкаве. — Ви мені дозволите приходити до вас?

— Завжди буду радий вас бачити.

— Чудово! Я приходитиму до вас щосереди і щосуботи. Ми говоритимемо про справи, як друзі. Хо-хо! Я іноді буваю веселий. Я знаю багато історій, які вже тепер можна розказати і які навчать вас багато чого: ви пізнаєте людей. Тільки не тринькайте грошей, бо втратите моє довір'я. Найміть одну-єдину стару служницю — ото ѿ усе. Я навідуватимусь до вас, щоб знати, як ваше здоров'я. Я ж вкладаю у вас цілий капітал! Хе-хе! Я повинен бути в курсі ваших справ. [...]

Через рік після того, як я купив контору, мене майже силоміць затягнули на холостяцький обід. Його давав, програвши заклад, один із моїх приятелів молодому дженджику, який тоді був дуже відомий у вищому світі. Пан де Трай — цвіт тодішнього дендізму, мав величезний успіх...

— Та ѿ тепер ще має, — сказав граф де Борн. — Таких витончених манер не побачиш у цілому світі. Усі жінки до нестями закохані в нього. Він за рік проциндрює тисяч сто, хоч ніхто не знає, щоб у нього був маєток чи якась рента. Граф Максим де Трай — істота чудна, здатна на все і ні на що, його бояться і зневажають, може вчинити благодіяння і злочин. Він то підлій, то благородний бретер, більше закаляний у болото, ніж заплямований кров'ю; людина зовні — запальна, а насправді холодна, як лід. Розум у Максима де Трай неабиякий.

Дервіль розповів, що на бучному холостяцькому обіді він все ж таки не зміг уникнути зустрічі з графом де Трай, людиною такої сумнівної репутації. Напідпитку адвокат не тільки познайомився з Максимом, а й пообіцяв помирити графа з лихварем Гобсеком, якого, виявляється, той чудово знав.

— Не знаю, як це сталося, але я пообіцяв, що завтра вранці відвезу його до нашого батечка Гобсека. Слова «честь», «графиня», «порядна жінка», «розпач», мов чари, перепліталися в його вищуканій мові. Коли я наступного ранку прокинувся, мені дуже важко було дати лад своїм думкам. Нарешті я згадав, що дочці одного з моїх клієнтів загрожує небезпека втратити своє чесне ім'я, пошану і любов чоловіка, якщо їй не пощастиТЬ до полудня добути п'ятдесят тисяч франків. Тут були і картярські борги, і гроші, витрачені не знати на що. Тільки-но я встав, до мене ввійшов де Трай.

— Я вчора вже мав честь вам сказати, що дуже невчасно посварився з батечком Гобсеком, — зауважив граф. — Адже в усьому Парижі, крім нього, не знайдеш фінансиста, який може вміТЬ відвалити сотню тисяч франків.

— Добре, я поїду з вами до нього, — сказав я.

Коли ми приїхали на вулицю де Гре, денді почав озиратися навколо так пильно й занепокоєно, що я був вражений. Його обличчя то полотніло, то червоніло, то жовкло, коли він побачив двері дому, де жив Гобсек, піт зросив йому чоло. Ми саме сходили з кабріолета, як на вулицю де Гре з-за рогу завернув фіакр. Соколиний зір де Трая одразу розгледів у глибині карети жінку. Вираз майже дикої радості осяяв його обличчя. Ми ввійшли до старого дисконтера.

— [...] Пане Гобсек, — звернувшись я до нього, — я привів одного з найкращих моїх друзів. (Довірю йому стільки ж, як і чортові, — шепнув я старому на вухо). Сподіваюся, що, знаючи мене, ви визволите його з скрутного становища.

Пан де Трай вклонився лихвареві; сів і, приготувавшись слухати, прибрав улесливу позу; але мій Гобсек сидів у кріслі нерухомо, як завжди, байдужий. Замість привітання він ледь підняв потертій картуз, що прикривав йому голову.

— У мене є гроші тільки для моїх постійних клієнтів, — сказав він.

— Ви, отже, дуже розгнівались на мене за те, що я пішов розорятися до інших, а не до вас? — відповів, сміючись, граф.

— Розорятися? — іронічно повторив Гобсек.

— Ви хочете сказати, що не можна розорити людину, в якої нічого немає? Спробуйте знайти в Парижі людину з таким капіталом, як у мене. Хіба я не близький друг всіх найmodніших у Парижі молодих людей? Я партнер у картярській грі відомого вам принца і посла. У мене є прибутики в Лондоні, в Карлсбаді, в Бадені. Хіба це не близкуче ремесло? Якби не було марнотратників, що б ви робили? Ми один для одного конче потрібні, ми невіддільні, як душа і тіло.

— Ви прийшли до мене, — холодно відповів лихвар, — бо Жірар, Пальма, Вербруст і Жігоннє ситі донесхочу вашими векселями і всім їх нав'язують. Ні, уклінно дякую! Хіба я можу, — казав Гобсек, — позичити хоч гріш людині, що заборгувала триста тисяч франків і не має й шага за душою? Позавчора на балу у барона Нусінгена ви програли десять тисяч франків.

— Пане, — відповів граф, з винятковим зухвальством змірявши старого поглядом, — мої справи вас не обходять. У кого є строк, той нічого не винен. *Мої векселі буде оплачено*. І зараз справа зводиться до того, чи дам я вам надійні гарантії на суму, яку я хочу у вас позичити.

З вулиці долетів шум фіакра, що під'їджав до будинку.

— Зараз я вам принесу дешо, і ви будете задоволені, — заявив молодик.

— О сину мій! — вигукнув Гобсек, підводячись і потискаючи мені руку, як тільки граф зник за дверима. — Якщо заклад у нього цінний, ти врятував мені життя. Адже я мало не вмер! Вербруст і Жігоннє хотіли поглузувати з мене. А завдяки тобі я сам сьогодні ввечері посміюся з них.

У радості старого було щось страшне.

— Зробіть мені ласку, побудьте тут, — додав Гобсек. — Хоч я й озброєний і стріляю влучно, бо я колись полював на тигрів і доводилося мені на палубі битися не на життя, а на смерть в абордажній сутичці, але все-таки побоююсь цього елегантного дурисвіта. Ви, напевно, побачите зараз ту красуню, про яку я вам колись розповідав, — промовив він, повертаючись до мене.

І справді, молодий дженджик увійшов під руку з жінкою, в якій я одразу впізнав ту саму графиню, що колись ранком змалював Гобсек; то була одна а двох дочек старого Горіо.

— Пане, чи можна одержати за ці брильянти стільки, скільки вони коштують, але з правом викупити їх? — спитала вона тремтячим голосом, простягаючи Гобсекові футляр.

— Можна, пані, — відповів я, встрявші у розмову.

Графіня зиркнула на мене, впізнала і мимоволі здригнулася.

— У юристів, цю операцію, — вів я, — звуть продажем з правом викупу.

Вона зітхнула з полегкістю. Граф Максим де Трай нахмурив брови, він зrozумів, що за такою угодою лихвар дасть за брильянти менше. Гобсек, що досі сидів нерухомо, мовчки схопив лупу і почав роздивлятися брильянти.

— Чудові брильянти! До революції вони коштували б триста тисяч франків. Якої чистої води! Безперечно, з Індії. Хіба ви знаєте їм ціну! Ні, на весь Париж тільки Гобсек уміє їх оцінити. — Він зробив зневажливий жест: — Тепер ціна на брильянти весь час падає. Бразилія закидає ними ринок, хоча вони і живут від.

Він з невимовною радістю один по одному роздивлявся брильянти.

— Без плямочки, — казав він. — А ось тріщинка. А цей — просто чудо.

— То як же? — спітив граф, поплескавши Гобсека по плечу.

Стара дитина здригнулася. Гобсек покинув свої цяцьки, поклав їх на письмовий стіл, сів у крісло і знову став лихварем, ввічливим, але холодним і жорстоким, як мармуровий стовп.

— Скільки вам треба?

— Сто тисяч франків на три роки, — відповів граф.

— Можна, — сказав Гобсек, виймаючи зі скриньки червоного дерева неоціненні щодо своєї точності терези. Він зважив брильянти, на око визначаючи вагу оправ. Під час цієї операції обличчя лихваря відбивало і радість, і прагнення

побороти її. Графиня немов заціпніла; здавалося, що вона раптом побачила всю глибину безодні, в яку падає. У цій душі ще були муки сумління, і, можливо, треба було зробити одне зусилля, щоб врятувати її. І я спробував це зробити.

— Це ваші брильянти, пані? — спитав я її голосно.

— Мої, — відповіла вона, гордовито скидаючи на мене оком.

— Пишіть угоду, базіко, — звернувся до мене Гобсек, підводячись і показуючи мені на своє місце у кріслі біля стола.

— Пані заміжня? — спитав я. Графиня нетерпляче кивнула головою.

— Я не складатиму акта, — заявив я.

— Але чому ж? — спитав Гобсек.

— Чому? — повторив я, відвівши старого до віконної ніші, і сказав йому пошепки: — Заміжня жінка в усьому залежить від свого чоловіка; угода буде недійсна. Отже, вам доведеться віддати брильянти.

Гобсек, повернувшись до двох злочинців, сказав:

— Він має рацію. Умови змінюються. Вісімдесят тисяч франків готівкою, а брильянти лишаться в мене, — додав він глухим і солодким голосом.

— Але... — заперечив де Трай.

— Діло ваше, або беріть, або залишайте, — знову сказав Гобсек, віддаючи скриньку графині. — Я не хочу ризикувати.

— Ви зробили б краще, якби кинулися своєму чоловікові в ноги, — сказав я графині на вухо, нахилившись до неї.

Лихвар, певно, зрозумів мої слова з поруху губів і холодно глянув на мене. Обличчя молодого чоловіка пополотніло. Графиня явно вагалась. Граф наблизився до неї, і, хоч говорив він дуже тихо, я все ж почув:

— Прощайте, люба Анастазі, будьте щасливі. А я... завтра я вже позбудусь усіх турбот.

— Пане, — вигукнула молода жінка, звертаючись до Гобсека. — Я приймаю вашу пропозицію.

— Отож-то! — відповів старий. Він підписав банківський чек на п'ятдесят тисяч франків і подав його графу. — А тепер, — сказав він з усмішкою, схожою на вольтерівську, — на решту платіжної суми я дам вам на тридцять тисяч франків дуже надійні векселі. Це все одно, що золото в злитках. Граф де Трай тільки що мені сказав: «Мої векселі завжди буде сплачено», — додав Гобсек, подаючи графині підписані графом векселі, що їх напередодні опротестував один з товаришів Гобсека і, мабуть, продав їому за безцінь.

Максим де Трай вибухнув ревом, серед якого ясно пролунали слова: «Старий шахрай!» Гобсек, і бровою не повівши, вийняв із картонного футляра два пістолети і спокійно мовив:

— Я ображений, я стрілятиму перший.

— Максиме, попросіть у пана Гобсека прощання, — благально скрикнула графиня, вся тремтячи.

— Пане, я не мав наміру вас образити, — пробелькотів граф.

— Я це чудово знаю, — спокійно відповів Гобсек. — Ваш намір був тільки в тому, щоб не сплатити по своїх векселях.

Графиня підвелася, вклонилася і вийшла, певне, охоплена жахом. Де Трай мусив іти за нею, але, перш ніж вийти, сказав:

— Якщо ви, панове, прохопитесь хоч одним нескромним словом про все це, то проллеться або ваша, або моя кров.

— Амінь, — відповів йому Гобсек, ховаючи пістолети. — Щоб пролити свою кров, треба її мати, мій любий, а в тебе в жилах замість крові — грязь.

Коли двері зачинилися і обидва екіпажі від'їхали, Гобсек скопився з місця і, пританьковуючи, закричав:

— Брильянти мої! Брильянти мої! Чудові брильянти! І дешево дісталися! Ага, Вербрусте і Жігонне, ви хотіли обдурити старого батечка Гобсека. Я — ваш володар. Мені заплатили сповна! Якими дурнями вони сидітимуть сьогодні ввечері, коли я між партіями в доміно розкажу їм про це дільце!

Ця похмура радість, цей злобний тріумф дикуна, що заволодів кількома прозорими камінцями, — приголомшили мене. Я оставів, онімів.

Помітивши вираз моого обличчя, він ураз став знову холодно-байдужий.

— Ви цього не зрозумієте, — сказав він, сідаючи біля каміна, на який він поставив на жаровні блішану каструльку з молоком.

Цієї миті у коридорі почулись поспішні кроки. Хтось спинився перед Гобсековими дверима і щосили загрюков. Лихвар подивився у віконце і відчинив двері. Ввійшов чоловік років тридцяти п'яти. Відвідувач, просто вдягнений, скидався на покійного герцога Рішельє. Це був чоловік графині.

— Пане, — сказав він, звертаючись до Гобсека, який знову став спокійним, — у вас тільки що була моя дружина?

— Можливо, — відповів лихвар. — Сьогодні в мене було багато людей...

— Облиште жарти! Я кажу про жінку, що тільки-но вийшла від вас. Пане, ви тільки що купили за безцінь брильянти, що не належать моїй дружині, — це фамільні коштовності.

— Не вважаю за потрібне втасканичувати вас у мої справи, але скажу вам: якщо графиня і взяла ваші брильянти, то вам треба було б попередити листовно всіх ювелірів, щоб вони не купували їх. Адже вона могла продати їх частинами.

— Пане! — вигукнув граф. — Як заміжня жінка, вона підвладна чоловікові. Вона не мала права розпоряджатися цими брильянтами.

— А так! Я знаю вашу дружину, вона підвладна своєму чоловікові, — цілком згоден; вона багатьом підвладна; але ваших брильянтів я не знаю. Якщо графиня підписує векселі, то вона, певно, може провадити комерційні справи, купувати брильянти, брати їх для продажу. Таке буває.

— Прощайте, пане! — вигукнув блідий від гніву граф. — Є ще суд. Оцей добродій, — граф вказав на мене, — був свідком продажу. — Граф рушив до дверей. Відчутивши, що справа повернула на серйозне, я вирішив втрутитися.

— Графе, — сказав я, — ви маєте рацію, але й пан Гобсек не винен. Ви не можете віддати до суду покупця, не втягнувші в процес вашої дружини, а ганьба

впаде не тільки на неї. Я адвокат і, як офіційна особа та й просто порядна людина, мушу сказати вам, що брильянти, про які ви говорите, пан Гобсек купив у моїй присутності. Але ви зробили б неправильно, спробувавши скасувати угоду як незаконну. Правда на вашому боці, але на суді ви зазнаєте невдачі. Пан Гобсек — чесний чоловік і не заперечуватиме, що купив брильянти дуже вигідно. Але якщо ви почнете судову справу, то наслідки її будуть сумнівні. Раджу вам помиритися з паном Гобсеком. Погодьтесь вважати їх у заставі з правом викупу навіть через рік, що дасть вам можливість повернути суму, позичену графині, якщо, звичайно, ви не вирішите викупити брильянти ще сьогодні.

Лихвар спокійнісінько мочав хліб у каву і цілком байдуже їв. Гобсек не міг від усього відмагатися, знаючи, що на суді я скажу правду. Граф подякував мені усмішкою. Після довгого обговорення, під час якого Гобсек виявив таку спріtnість і зажерливість, що перевершив би учасників будь-якого дипломатичного конгресу, я склав акт, згідно з яким граф визнавав, що одержав від лихваря вісімдесят п'ять тисяч франків, включаючи проценти, а Гобсек зобов'язувався після сплати графом цієї суми повернути їому брильянти.

— Яке марнотратство! — розпачливо вигукнув чоловік графині, підписуючи акт. — Як перекинути міст через цю безодню?

— Пане, у вас багато дітей? — серйозно спитав Гобсек.

Це запитання примусило графа здригнутися, ніби лихвар, мов досвідчений лікар, відразу намацав болюче місце. Він нічого не відповів.

— Так, так, — пробурмотів Гобсек, зрозумівши болісне мовчання графа. — Ця жінка — демон, а ви, мабуть, і досі кохаєте її. Розумію! Може, ви хотіли б урятувати свій статок, зберегти його для своїх дітей. Тоді кидайтесь у вир світських утіх, грайте в карти, розтринькуйте гроші і частіше приходьте до Гобсека. У світських колах називатимуть мене жидом, лихварем, розбійником, казатимуть, що я розорив вас. Дарма!.. А ще раджу вам, найдіть друга, якому ви могли б фіктивно продати своє майно.

Граф, здавалось, був захоплений своїми думками і, покидаючи нас, сказав:

— Гроші ви одержите завтра. Пригответе брильянти.

— По-моєму, він дурень, як усі ваші чесні люди, — зневажливо мовив Гобсек, коли граф пішов.

Через кілька днів граф завітав до Дервіля і запитав його про моральні якості Гобсека. Адвокат, анітрохи не кривлячи душою, сказав, що знає Гобсека як найчеснішу людину у усьому Парижі і в разі смерті зробив би старого лихваря опікуном своїх сиріт. Граф уважно вислухав адвоката і сказав: «Мій намір остаточний. Пригответе потрібні акти, щоб передати Гобсекові право власності на мое майно».

Водночас граф вирішив скласти контррозписку, яка б засвідчила, що продаж був фіктивним і що все майно, отримане Гобсеком, той поверне старшому синові графа після настання повноліття хлопця. Дервіль зауважив, що тоді інші діти втрачають право на спадок, а це несправедливо. Зворушений граф зі слізами на очах сказав: «Я й досі не знати вас по-справжньому. Ви і втішили мене, і засмутили. Так, треба визначити частку спадку цих дітей у першому ж пункті контррозписки».

Я провів його до дверей своєї контори, і мені здалося, що обличчя його прояснило. От, Камілло, як молоді жінки падають у безодню. Іноді досить кадрилі на балу, романсу, проспіваного біля рояля, прогулянки за місто, щоб накликати страшне лихо. Назустріч йому йдуть самі, послухавшись голосу марнославства, гордості, повіривши чийсь усмішці, необачно піддавшись легковажності. Ганьба, муки сумління та злідні — ось ті три фурії, в чиї руки неминуче попадають жінки, як тільки переступлять певні межі...

— Бідна Камілла страшенно хоче спати, — сказала віконтеса, перепиняючи Дервіля. — Іди, моя доню, іди спати. Тобі не треба знати про всі ці страхіття, ти й так залишишся чистою й доброочесною.

Камілла де Гранльє зрозуміла матір і пішла.

— Розповідайте далі, — додала віконтеса, трохи помовчавши.

— Минуло чимало часу після цієї угоди, а я все ще не одержав контррописки, що мала зберігатися в мене. Одного разу, коли лихвар обідав у мене, я спитав його, чи не знає він, чому нічого більше не чути про пана де Ресто.

— На це є поважні причини, — відповів той. — Граф при смерті. Це одна з тих ніжних натур, що не вміють побороти горе, і воно вбиває їх. Життя — це складне, важке ремесло, і треба докласти зусиль, щоб навчитися жити. [...]

— Невже граф умре? — спитав я.

— Можливо. Його спадщина — ласий шматок для вас, — відповів Гобсек.

Я глянув на свого гостя і, щоб зрозуміти його до кінця, спитав:

— Скажіть мені, будь ласка, чому з усіх людей тільки граф і я викликали вашу прихильність?

— Бо ви єдині, що довірились мені без хитрощів, — відповів лихвар.

Хоч ця відповідь і переконувала мене, що Гобсек не зловживе своїм становищем, якщо навіть контррописка пропаде, все ж я вирішив побачитися з графом. Я приїхав на вулицю Ельдера. Мене провели у вітальню, де графиня бавилася з дітьми. Коли їй доповіли про мене, вона схопилася з місця і знову мовчки сіла, вказавши рукою на вільне крісло біля каміна. І відразу ніби прикрила своє обличчя тією непрозірною маскою. Від горя врода її поблякла, але гарні риси обличчя не змінилися і свідчили про його колишню чарівність.

— У мене дуже важлива справа до графа. Я хотів би поговорити з ним...

— Якщо вам пощастиТЬ, ви будете щасливіший, ніж я, — відповіла вона, перепиняючи мене. — Пан де Ресто не хоче нікого бачити, він насилу терпить візити лікаря і відмовляється од усіх послуг, навіть від моїх. У хворих такі чудні примхи! Вони, як діти, самі не знають, чого хочуть.

— А може, навпаки, — вони, як діти, чудово знають, чого хочуть.

Графиня почервоніла. Я розкаювався, що дозволив собі цю репліку.

— Але хіба можна залишати хворого увесь час самого? — спитав я.

— Коло нього старший син, — відповіла вона.

— Пані, я прийшов сюди не з цікавості. Мене привели важливі інтереси...

— Мої інтереси аж ніяк не розходяться з інтересами моого чоловіка, пане, — сказала вона. — Ніщо не заважає вам звернутися до мене.

— Справа стосується тільки графа, — твердо відповів я.
— Я звелю повідомити його про ваше бажання поговорити з ним.
Я догадався, що графиня нізащо не пустить мене до свого чоловіка.

Наважуюсь сказати, що я всього чекав від неї, навіть злочину, бо бачив, що вона знає своє майбутнє, — про це свідчили кожен її жест, погляд, манера триматися, навіть інтонації її голосу. Я попрощався і пішов... Тепер я вам розповім про події, що завершують цю драму, а також про ті обставини, про які я довідався згодом, і про ті подробиці, що їх передбачав проникливий Гобсек та і я сам.

[...] Два місяці граф де Ресто лежав у ліжку, замкнувшись у спальні, скорившись своїй долі. Хворий дуже змarnів. Тільки в його близькучих очах ще світився останній вогник життя. Було щось страшне в мертвотній блідості його обличчя. Це враження ще більше посилювало дуже відросле волосся, яке він нізащо не дозволяв стригти і яке довгими гладенькими пасмами спадало йому на щоки. Горе загасило всі людські почуття у цього чоловіка, якому ледве минуло п'ятдесят років і якого весь Париж бачив таким близькучим і щасливим.

Якось уранці на початку грудня 1824 року син графа сидів на ліжку батька і сумово дивився на нього. Граф поворухнувся і глянув на сина.

— Вам боляче? — спитав Ернест.

— Hi, — відповів граф. — Усе тут, біля серця! — I він худими пальцями з такою скорботою притис руку до запалих грудей, що Ернест заплакав.

— Чому ж не приходить Дервіль? — спитав граф свого камердинера, якого вважав за дуже вірного слугу, хоч насправді той був на боці графині. — Як же це, Mopice! — вигукнув умираючий, підводячись на постелі. — Уже всьоме чи увосьме за ці два тижні я посилаю вас до свого адвоката, а його все нема! Ви що, жартуєте зі мною? Ідіть до нього зараз же, цієї ж миті, і приведіть його...

— Графине, — мовив камердинер, вийшовши у вітальню, — ви чули, що велів граф? Шо я маю робити?

— Вдайте, ніби пішли до адвоката, а коли повернетесь, скажете графові, що він поїхав у важливій справі. Скажете, що його ждуть наприкінці тижня.

Лікар напередодні сказав, що граф навряд чи переживе день. Коли через дві години камердинер прийшов до свого господаря з безнадійною звісткою, вмираючий дуже схвилювався.

— Боже мій! — промовив він кілька разів. — Тільки й надії що на тебе.

Він довго дивився на сина і, нарешті, сказав йому ослаблим голосом:

— Дитино моя, ти ще дуже молодий, але в тебе добре серце і ти зрозумієш святість обіцянки, даної вмираючому батькові. Чи почуваєш ти себе здатним зберегти таємницю, щоб про неї не довідалася навіть мати? В усьому домі я можу звіритися тільки на тебе одного. Ти не зрадиш моого довір'я?

— Hi, тату.

— Так от, Ернесте, зараз я передам тобі запечатаний пакет, — його адресовано панові Дервілю. Сховай його так, щоб ніхто не знову, що він у тебе. Непомітно вислизнеш із дому і вкинеш його у поштову скриньку на розі вулиці.

— Так, тату.

— Підійди ж, поцілуй мене. Тепер мені легше буде вмирати, любий мій хлопчику. Років через шість чи сім ти зрозумієш, яка це важлива таємниця; тоді ти отримаєш винагороду за свою вірність. І ти побачиш, як я тебе любив. А тепер лиши мене на хвилинку самого і нікого до мене не пускай.

Ернест вийшов і побачив у вітальні свою матір.

— Ернесте, — сказала вона йому, — іди сюди. — Вона сіла, притягнула свого сина до себе і, міцно пригорнувши його до грудей, поцілувала. — Ернесте, батько тільки що розмовляв з тобою? Що він тобі казав?

— Я не можу цього переказати, мамо.

— О моя дорога дитино! — вигукнула графіня, палко цілуючи його. — Як мене тішить, що ти вмієш мовчати. Ніколи не забувай двох правил: не кажи неправди і будь вірний своєму слову.

— Мамочко, яка ти хороша! Ти ніколи не казала неправди, я певен.

— Ні, любий хлопчику, іноді я казала неправду, але за таких обставин, перед якими усі закони ніщо. Слухай, Ернесте, ти вже великий і розумний хлопчик і, певно, помічаєш, що батько відштовхує мене, відмовляється від моїх послуг. А це несправедливо — ти ж знаєш, як я його люблю.

— Знаю, мамо.

— В усьому винні злі люди, які звели на мене наклепи, щоб розлучити з твоїм батьком, бо вони корисливі й зажерливі, — сказала плачуши графіня. — Вони хотіть одібрати в нас майно і привласнити його собі. Та хвороба потъмарила батьків розум, і передження, з яким він ставиться до мене, перетворилось у якесь божевілля. І він раптом став віддавати перевагу тобі перед іншими дітьми — це теж доказ розладу його розуму. Ти ж до його хвороби ніколи не помічав, що він любить Поліну і Жоржа менше, ніж тебе. Все тепер залежить у нього від хворобливих примх. Любов до тебе могла спонукати його дати тобі якісь розпорядження. Якщо ти не хочеш розорити свою родину, мій ангеле, не хочеш, щоб твоя мати ходила старювати, як жебрачка, то ти повинен їй сказати все...

— А-а! — вигукнув граф, розчинивши двері і з'явившись на порозі майже голий, висохлий і худий, як тріска.

Цей крик справив жахливе враження на пані де Ресто: вона оставпіла, дивлячись на чоловіка; виснажений і блідий, він немов вийшов з могили.

— Вам мало того, що ви отруїли моє життя горем, тепер ви не даєте мені спокійно вмерти, розбещуєте мого сина, хочете виховати з нього порочну людину! — кричав він хрипким голосом.

Графіня кинулася в ноги умираючому, якого останні життєві хвилювання зробили майже страшним, і залилася слізами.

— Пожалійте! Пожалійте мене! — заголосила вона.

— А ви мене жаліли? — спітав він. — Я дозволив вам розтринькати ваш статок, а тепер ви хочете пустити за вітром і мій, розорити мого сина?

— Нехай так, не щадіть мене, губіть! — благала вона. — Але пожалійте дітей! Я зроблю все, що тільки ви скажете, аби спокутувати свою провину перед вами. Але діти!.. Нехай хоч вони будуть щасливі... О діти, діти!..

— У мене тільки одна дитина, — вигукнув граф, простягаючи у розпачі свої худі руки до сина.

— Простіть, я каюсь, каюсь!.. — кричала графиня, обіймаючи худі, вологі від поту чоловікові ноги. Ридання не давали їй говорити, і якісь неясні, безладні слова вихоплювалися з її пересохлого горла.

Ілюстрація Едуара Тудуза, 1897 рік

Гобсек засміявся властивим йому безгучним сміхом. Побачивши, що ми все-таки простуємо до дверей, хлопчик підбіг і, припавши до них, закричав:

— Мамо, до тебе прийшли оті гідкі люди!

Гобсек відкинув його, немов пір'їнку, і відчинив двері. Яке видовище постало перед нами. У кімнаті панувало страшне безладдя. Графиня стояла нерухомо, розкуювдженна, на обличці в неї був вираз розпачу. Заскочена зненацька, вона, розгублена, дивилася на нас палаючими очима, а навколо неї було розкидано папери, одяг померлого. Моторошно було бачити цей хаос навколо небіжчика. Тільки-но граф помер, його дружина зламала всі шухляди в письмовому столі, килим навколо неї встеляли шматки порваних листів; скриньки було зламано — скрізь нишпорили її зухвалі руки. Можливо, спочатку її пошуки були марні, але тепер її вигляд і хвилювання свідчили, що вона, зрештою, таки знайшла таємні папери. Труп графа де Ресто лежав долілиць майже впоперек ліжка, недбало кинутий. Його тіло з розкинутими руками й ногами задубіло в химерній, страшній позі. Умираючий, напевно, ховав контррозписку під подушкою, сподіваючись, що збереже її там від жінчиних зазіхань до останньої своєї хвилини. Графиня здогадалась, де він ховав папери. На килимі біля графининих ніг я побачив розі-

— Після того, що ви сказали Ернестові, ви ще насмілюєтесь говорити про каяття, — мовив умираючий, відштовхнувши графиню ногою. — Ви були поганою дочкиою, поганою дружиною, ви будете поганою матір'ю...

Нешансна жінка впала непритомна. Умираючий дістався до свого ліжка, ліг і через кілька годин втратив свідомість. Прийшли священики причастити його. Опівночі він помер. Вранішня сцена забрала рештки його сил.

Я приїхав опівночі з батечком Гобсеком. У домі панував хаос, і ми безперешкодно пройшли в маленьку вітальню поруч з кімнатою померлого і побачили там трьох дітей у сльозах, а коло них — двох священиків, що мали перебути ніч біля небіжчика. Ернест підійшов до мене і сказав, що його маті хоче побути сама в графовій кімнаті.

— Не заходьте туди! — сказав він чудним голосом. — Вона там молиться...

рваний конверт з гербовими печатями графа. Я швидко підняв його і прочитав напис, який свідчив, що вміст його мав бути переданий мені. Я пильно й суворо глянув на графиню як слідчий, що допитує злочинця.

У каміні догоряли папери. Почувши, що ми прийшли, графиня кинула їх у полум'я, бо, прочитавши в перших пунктах духовниці імена своїх менших дітей, гадала, що знає заповіт, який позбавляє їх спадщини, хоч насправді спадщину, за моїм наполяганням, їм було обумовлено. Спіймана на гарячому, вона мовчала і, тяжко дихаючи, дивилася на нас божевільними очима.

— Що ви наростили! — вигукнув я, вихоплюючи з каміна клаптик паперу. — Ви розорили своїх дітей. Ці папери доводили їхнє право на майно.

Губи графині сіпнулись так, що здавалося, ніби її от-от розіб'є параліч.

— Хе-хе! — проскрипів Гобсек. Помовчавши трохи, старий сказав мені: — Чи не збираєтесь ви подати графині думку, що я не є законним власником майна, яке мені продав граф? Цей будинок тепер належить мені.

Мене ніби обухом по голові ударили, я онімів від болісного подиву. Графиня помітила мій здивований погляд, який я кинув на лихваря.

— Пане! Пане! — тільки й вигукувала вона, не знаходячи інших слів.

— Ви хочете скористатися зі злочину, що його вчинила графиня?

— Так.

Я попрямував до дверей, а графиня, упавши на стілець біля постелі небіжчика, залилася гіркими слізами. Гобсек вийшов слідом за мною. Коли ми опинились на вулиці, я мовчки повернув у другий бік, але він підійшов до мене і, кинувши на мене один з тих глибоких поглядів, що проникав у серце, сказав писклявим голосом, що на цей раз пролунав ще більш різко:

— Ти надумав мене судити?..

Відтоді ми рідко бачилися. Гобсек здав у найми особняк графа, а сам проводив літо в його маєтку, удавав з себе вельможу, будував ферми, лагодив млини, шляхи, насаджував дерева. Якось я зустрівся з ним в алеї Тюїльрі.

— Життя графині де Ресто просто героїчне, — сказав я йому. — Вона присвятила себе дітям, дала їм чудове виховання і освіту.

— Можливо.

— Хіба ви не повинні допомогти Ернестові?

— Допомогти Ернестові? — вигукнув Гобсек. — Ні, ні! Нещастя — наш найкращий вчитель. Нещастя навчить його знати ціну грошам і людям, чоловікам і жінкам. Нехай поплаває по паризькому морю. А коли стане вправним лоцманом, ми дамо йому корабель.

Я попрощався з ним, не бажаючи розгадувати значення його слів. Хоч пан де Ресто, якому його мати прищепила огиду до мене, не хотів радитися зі мною, все ж минулого тижня я пішов до Гобсека, щоб сказати йому про любов Ернеста до Камілли і поквапити старого виконати свій обов'язок, бо молодий граф мав незабаром дійти повноліття. Я застав старого лихваря в ліжку; він уже давно занедужав і доживав останні дні. Мені він сказав, що дасть відповідь, коли підведеться і візьметься до справ; певна річ, він не хотів втратити й найдрібнішої час-

точки свого багатства, поки в ньому жевріла хоч іскра життя. Та я бачив, що його хвороба набагато серйозніша, ніж він гадає, і досить довго пробув біля нього, — мені хотілося подивитися, до якої міри розрослася його жадібність, яку старечий вік перетворив на щось подібне до божевілля. Щоб не мати по сусідству сторонніх людей, лихвар тепер наймав весь дім, і всі кімнати стояли порожні. В його кімнаті все було, як і колись. Її обстановка анітрохи не змінилася протягом шістнадцяти років.

Незважаючи на свою хворобу, Гобсек ще сам приймав своїх клієнтів, одержував проценти, але так спростив свої справи, що йому досить було давати додручення, щоб підтримувати зв'язки із зовнішнім світом. [...]

Та ось минулого понеділка Гобсек прислав по мене інваліда, чоловіка воротарки, і той, увійшовши до мене в кабінет, сказав:

— Ідьмо швидше, пане Дервіль. Хазяїн умирає, йому не терпиться поговорити з вами. Смерть схопила його за горлянку, і він уже хрипить.

Увійшовши в кімнату конаючого, я побачив його на колінах перед каміном, хоч там і не було вогню, а тільки височіла величезна купа попелу. Гобсек зліз із ліжка і доповз до нього, але вернутися назад у нього не стало сил, так само, як не стало голосу покликати на поміч.

— Мій давній друже, — сказав я, підвівши його і допомагаючи йому добратися до ліжка. — Вам холодно? Чому ви не затопили камін?

— Мені не холодно, — відповів він. — Не треба топити, не треба! Я йду, голубчику, — казав він далі, кинувши на мене останній, згасаючий погляд. — Куди йду — не знаю, але йду звідси. Мені раптом здалося, що в мою кімнату ллеться золото, і я встав, щоб зібрати його. Кому дістанеться все мое добро? Я не залишу його казні. Я склав заповіт. Розшукай його. У Чарівної Голландки¹ була дочка. Я якось бачив її увечері на вулиці Вів'ен. Її, здається, прозивають Богником. Вона прекрасна, як купідон. Знайди її. Я тебе душеприкажчиком призначив. Бери собі все, що хочеш, іжі в мене багато. Паштети з гусячої печінки, мішки кави, цукру. Золоті ложки є. Сервіз роботи Одіо віддай своїй дружині. Але кому брильянти? Ти тютюн нюхаєш? У мене тютюн усяких сортів. Продай його в Гамбург — він там коштує в півтора рази дорожче. Так, усе в мене є, і все доведеться покинути. Ну, ну, батечку Гобсек, — сказав він, звертаючись до себе, — не треба легкодухості, будь самим собою.

Він підвівся на постелі; його лице так чітко вимальовувалося на подушці, немов було з бронзи. Витягнувши сухі руки, він учепився кістлявими пальцями в ковдру, немов хотів за неї вдергатися, глянув на камін, такий самий холодний, як і його металічний погляд, і вмер при повній свідомості.

Я мимохіті глянув на купу попелу, побачивши, що на неї спрямовано застиглі очі. Розміри цієї купи вразили мене. Я взяв камінні щипці і, встромивши їх у золу, натрапив на щось тверде — там лежала купа золота і срібла — певно, подарунки, що їх лихвареві приносили під час його хвороби. В нього вже не було сил заховати їх далі, а в банк він не хотів одсылати все це.

¹ Чарівна Голландка — онука померлої сестри Гобсека. Її донька Богник — повія.

— Біжіть до мирового судді, треба все опечатати, — сказав я інвалідові.

Вражений останніми словами Гобсека і тим, що мені недавно казала воротарка, я взяв ключі від кімнат першого та другого поверхів і пішов їх оглядати. Одімкнувши першу кімнату, я зрозумів його слова, що спершу здалися мені безглуздими; я побачив, до чого може привести скупість, коли вона перетворюється на несвідому пристрасть. У кімнаті, поруч з тією, де вмер Гобсек, справді зберігались зогнилі паштети, багато всяких найдків, навіть устриці та риба, що взялися пухкою цвіллю. Я мало не задихнувся від смороду. Скрізь кишіли черва і комахи. Недавно одержані подарунки лежали впереміш з коробками різних розмірів, з ящиками чаю, з мішками кави. На каміні, в срібній суповій мисці, лежали накладні на всякі вантажі, що прибули на його ім'я до портових складів Гавра: тюки бавовни, ящики цукру, бочки з ромом, кава, тютюн, — цілий базар колоніальних товарів. Кімната була захаращена дорогими меблями, срібним начинням, лампами, картинами, вазами, книгами, прекрасними згорнутими гравюрами без рамок та найрізноманітнішими рідкісними речами. Можливо, ця величезна кількість коштовностей складалася не тільки з подарунків, але й з невикуплених застав. Я побачив там скриньки з коштовностями, прикрашені гербами та вензелями, столову білизну з прекрасного полотна, дорогу зброю. Розгорнувши книгу, яку, мені здавалося, нещодавно виймали з купи, я знайшов у ній кілька білетів по тисячі франків. Тоді я вирішив уважно оглянути кожну річ, аж до найдрібніших, перевернути все, дослідити підлогу, стелю, карнизи, стіни, щоб розшукати все золото, до якого почував таку пожадливу пристрасть цей голландець, гідний пензля Рембрандта. Ніколи ще за всю свою юридичну практику я не бачив такого дивного поєднання скупості і своєрідності характеру. Повернувшись у кімнату померлого, я знайшов на його письмовому столі пояснення всьому цьому безладному накопиченню багатств. Під пресом лежало листування Гобсека з купцями, яким він зазвичай продавав подарунки своїх клієнтів. Та чи тому, що ці люди ставали жертвами Гобсекової спритності, чи тому, що він правив дуже велику ціну за свої товари, жоден торг так і не відбувся. Гобсек торгувався за кілька франків, а тим часом провізія псуvalася. Срібло не було продано, бо він відмовлявся платити за його доставку. Мішки кави лежали, бо він не хотів скинути на утруську. Одне слово, кожна річ була приводом до суперечок — певна ознака, що Гобсек уже виявляв ту нерозумну впертість, до якої доходять усі старі, одержимі сильною пристрастю, що пережила їхній розум. І я поставив собі те саме запитання, яке чув від нього: «Кому дістануться усі ці багатства?..» Згадавши, які чудні відомості він мені дав щодо своєї єдиної спадкоємниці, я зрозумів: мені доведеться шукати її у всіх злачних місцях Парижа і віддати величезне багатство до рук якоєсь негідної жінки. Але насамперед знайте, що на підставі незаперечних документів граф Ернест де Ресто незабаром володітиме статком, що дасть можливість йому одружитися з мадемуазель Каміллою та ще й виділити значний капітал своїй матері, графині де Ресто, братові і посаг сестрі.

— Добре, любий пане Дервіль, ми про це поміркуємо, — відказала пані де Гранльє. — Ернест має бути дуже багатий, щоб така родина, як наша, згодилася

породичатися з його матір'ю. Не забувайте, що мій син незабаром стане герцогом де Гранльє і об'єднає все добро двох родів де Гранльє. Я хочу, щоб зять не поступався перед ним.

— А ви знаєте, — спитав граф де Борн, — який герб у Ресто? Червоне, поділене начетверо поле зі срібною смугою впоперек і чотирма золотими щитами, кожен з чорним хрестом. Дуже старовинний герб.

— Це правда, — сказала віконтеса. — До того ж Камілла може і не бачитися зі своєю свекрухою, що порушила девіз на цьому гербі — *Res tuta*¹...

— Пані де Боссан приймала пані де Ресто, — сказав старий дядько.

— О, тільки на раутах! — відказала віконтеса.

Переклад із французької Абрама Кашипера

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ. РЕЦЕНЗІЯ

Слово «рецензія» походить від латинського *recensio* — розгляд, оцінка. Рецензію називають відгук на наукову працю або мистецький твір. У літературознавстві до жанру рецензії звертаються журналісти, науковці, мистецтвознавці, критики, тобто ті, хто аналізує твір мистецтва, дає йому оцінку, визначає його сильні та слабкі сторони. Часто від рецензій на нові твори залежить те, як їх сприйме публіка, наскільки вона зацікавиться літературним текстом.

У рецензіях вказують загальні відомості про твір (автора, обсяг, тему), визначають коло порушених у творі проблем, короткий огляд змісту, аналізують стиль автора і дають оцінку твору.

Велике значення рецензії мають у театральному мистецтві, кіно тощо.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

➤ Готуємося до роботи з твором

1. Що вам відомо про життя і творчість *Оноре де Бальзака*?
2. Розкажіть про задум епопеї «Людська комедія».
3. Якою є **головна тема** епопеї Оноре де Бальзака? Як ця тема була втілена в повісті «Гобсек» (1830 рік)?

➤ Працюємо над текстом твору

4. Схарактеризуйте образ старого **лихваря Гобсека**. Доберіть відповідні цитати.
5. Прокоментуйте **портрет** Гобсека.
6. Як предмети, що оточують головного героя, й обстановка (*інтер'єр*) характеризують батечка Гобсека?
7. У чому полягала особливість цинічності старого, який «любить тільки владу і гроші заради самого володіння»?
8. Чому Гобсек викликає в читача огиду і водночас повагу? Розкажіть про його приятелювання з адвокатом *Дервілем*.

¹ Надійність (лат.).

9. Яку роль відіграв Гобсек у порятунку статків дітей графа де *Ресто*? Доведіть, що лихвар виявився гуманнішим за їхню матір.
10. Доведіть, що всеохопна пристрасть *графині Анастазі* виявилася катастрофічною для її родини.
11. Схарактеризуйте образ графа *Максима де Трая*. Що про нього розповів товариству у салоні граф де Борн?
12. Чому Дервіль називає де Трая «*потворою з ангельським обличчям*»?
13. Поясніть антитезу де Трай — де Ресто.
14. Як ви розумієте слова Дервіля: «*Якби я вмер, залишаючи сиріт, Гобсек став би ім отікуном*»? Чим лихвар заслужив таку високу довіру?
15. Яку роль Гобсек відіграв у житті відомого адвоката Дервіля?

Узагальнюємо та підсумовуємо

16. За які риси адвокат цінував свого дивного друга, «*найчеснішого і найлагоднішого з усіх лихварів*»? А за які риси сам Гобсек цінував Дервіля?
17. Прокоментуйте слова Гобсека: «*Життя — це складне, важке ремесло, і треба до-класти зусиль, щоб навчитися жити*».
18. Поміркуйте, чи навчився жити сам Гобсек. Відповідь аргументуйте.
19. Яким, на вашу думку, має бути ставлення людини до грошей? Відповідь обґрунтуйте.
20. Доведіть, що Гобсеку властиві як *позитивні*, так і *негативні* риси вдачі.
21. До зображення яких *моральних проблем* звернувся автор у повісті «Гобсек»?

Пов'язуємо новий матеріал з вивченим раніше

22. Порівняйте образ Гобсека з образом *Скруджа* («Різдвяна пісня у прозі» Чарльза Діккенса, Англія, 1838 рік).
23. Поясніть роль *художньої деталі* у повісті «Гобсек». Прокоментуйте слова Бальзака про те, що він зображував *чоловіків, жінок і речі*.
24. Розкажіть про особливості *літератури реалізму*.
25. Доведіть, що повість Оноре де Бальзака «Гобсек» належить до реалістичної літератури.
26. У чому полягає *новаторство* Бальзака-реаліста?

Виконуємо творче завдання

27. Напишіть коротку *рецензію* на повість Оноре де Бальзака «Гобсек».
28. Поясніть, що, на вашу думку, є складного у праці *літературного критика*. Чи повинен критик шукати у творі лише негативні сторони? Чи може бути рецензія абсолютно позитивною? Відповідь обґрунтуйте.
29. Доведіть, що праця літературного критика не повинна складати враження спроби самоствердження, а має бути корисною і для автора, і для його читача.

Радимо прочитати

Онорé де Бальзák «Шагренева шкіра» (переклад Юрія Лісняка)

Микола Гоголь

(1809–1852)

Родовід Миколи Гоголя свідчить про тісний зв'язок з історією України, Росії та Польщі. Його предки обіймали високі посади у війську Запорозькому, служили польській і російській короні, їх обдаровували землями і чинами за вірну службу. Серед предків майбутнього письменника були сподвижники гетьмана Івана Скоропадського і суперники Івана Мазепи, особи духовного стану та дрібні чиновники.

Микола Васильович Гоголь народився в Україні в селі Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії в сім'ї небагатого поміщика Василя Гоголя-Яновського.

У рідній Василівці Микола прожив дев'ять років, виховуючись разом із молодшими братом і сестрами. Доглядали дітей «мамінька» (так Гоголь називав маму), няньки і бабуся. Бабуся, яка була внучкою полковника, героя російсько-шведської війни, розповідала дітям багато легенд, казок і співала козацьких пісень, що справили на хлопця незабутнє враження¹.

Батько Гоголя, щедро наділений почуттям гумору і творчою уявою, любив із синами їздити в поле, учив їх розумітися на травах, вдивлятися у красу української природи. Подружжя Гоголь-Яновських було взірцем освіченості й енергійності. Вони писали п'єси для домашнього театру, ставили вистави, гралі в них головні ролі. Сам Микола (або, як його називали вдома, Нікоша) вже змалку почав малювати і писати вірші, які «мамінька» називала караулями. Він залюбки смішив дорослих своїми пародіями на знайомих, майстерно, зі справжнім акторським чуттям вловлюючи їхні найхарактерніші риси.

У 1818 році хлопця віддали навчатися до Полтавського повітового училища, а в 1821 – до Ніжинської гімназії. Саме там мистецькі нахили Миколи виявилися сповна. Юнак із задоволенням грав у гімназійних виставах, а його однолітки були в захваті від його комедійного таланту.

У гімназії Гоголь пише найрізноманітніші твори (вірші, трагедії, поеми, сатири) і мріє про переїзд до *Петербурга*. Його жахає думка, що «доведеться загинути в поросі, не позначивши свого імені жодною прекрасною справою».

Тогочасна столиця Російської імперії бачилася Миколі культурним і діловим центром країни. Після закінчення гімназії Гоголь вирішив, що юридична кар'єра найкраще відповідає його жаданням служити державі та мріям «маміньки» про генеральське майбутнє улюблена сина, і в грудні 1828 року вирушив

¹ Пізніше М. Гоголь напише статтю «Про малоросійські пісні». Малоросією в Російській імперії називали частину українських земель.

до Петербурга. Від'їждаючи з Василівки, юнак сказав: «*Прощайте. Ви, звичайно, або нічого про мене не почуете, або почуете щось дуже хороше.*»

Прибувши до холодного й сірого Петербурга, Гоголь, звиклий до українських просторів і різнобарв'я, почувався дуже розгублено у цьому великому місті. Провінційного студента зустріли убога й тісна квартира, вузькі вулиці бідних кварталів, брудні, завалені сміттям підворіття, сирість і сморід. Микола довго не міг влаштуватися на службу, не прийняли його й до театру.

Водночас молодого Гоголя вабить світ літератури, його хвилює, що десь поряд у Петербурзі живе Олександр Пушкін — гордість російської літератури. Амбітний українець вирішив продовжити літературну працю і на початку 1829 року під псевдонімом видав поему, позначену впливом видатних митців-романтиків (зокрема, Дж. Байрона та О. Пушкіна).

Звісно, ця перша учнівська спроба виявилася невдалою. Замість очікуваних схвальних відгуків вражений письменник-початківець прочитав у газетах іронічне зауваження, що світ би нічого не втратив, якби юний талант не видав свого творіння взагалі.

Приголомшений нищівною критикою, Микола одразу ж кинувся скуповувати осміяну книжку, щоб про його сором ніхто не дізнався (а особливо на Полтавщині). Два мішки щойно віддрукованої поеми були спалені в каміні...

Лише наприкінці 1829 року Миколі Гоголю вдалося влаштуватися на посаду дрібного чиновника, а вже з 1830 року його твори знову з'являються друком. Славу оригінального письменника принесла Миколі Гоголю збірка повістей **«Вечори на хуторі біля Диканьки»** — шедевр романтичної прози, перша частина якого була опублікована в 1831, а друга — у 1832 році.

Повісті «Вечорів...» належать до **романтичної літератури**, але це вже не сліпє підліткове наслідування відомих романтиків. Вони написані на українському матеріалі, що стало несподіванкою для петербурзької публіки. Микола відмовився від патетичних образів щукачів сенсу буття і звернувся до картин українського побуту з його милими повсякденними дрібницями і поетичною простотою.

Гоголь із любов'ю оспівує рідну природу, сільське життя, виводить яскраві образи звичайних українців, які несподівано стикаються з потойбічними силами (чортами, відьмами, русалками тощо) і стають учасниками фантастичних подій. У збірці автор намагався передати особливий дух українського народу.

Читацька публіка була зачарована національним колоритом, неперевершеним гумором, виразними образами і невимушену простотою оповіді. У творах Гоголя чародійство співіснує з повсякденним життям, а **романтична** фантастика межує з **реалістичними** картинами побуту.

Першим, хто справді визнав хист Гоголя, був Олександр Пушкін, який назвав талант українця явищем **«незвичайним у нашій нинішній літературі»**. Він писав: **«Прочитав “Вечори на хуторі біля Диканьки”. Вони вразили мене... Ось справжні веселощі, щирі, невимушені... А місцями яка поезія! яка чутливість!»** Микола був щасливим, радісний настрій не полішав його — він раптово здобув славу. Його гумор порівнювали з мольєрівським, а ім'я ставили поряд з іменем самого Пушкіна.

Щоб стати «серйозним письменником», Микола Гоголь відчував потребу відійти від «комедійності» своїх перших повістей та української тематики, яка в російській публіці асоціювалася лише з веселощами. З 1833 року в Гоголя почався новий період творчості. Він одну за одною пише збірки повістей, до яких входять найрізноманітніші твори: і романтичні, і такі, що все більше тяжіють до **реалізму**. Найповніше реалістичні тенденції Миколою Гоголем втілені в комедії «Ревізор» (1835 рік) та поемі «Мертві душі» (I частина, 1842 рік).

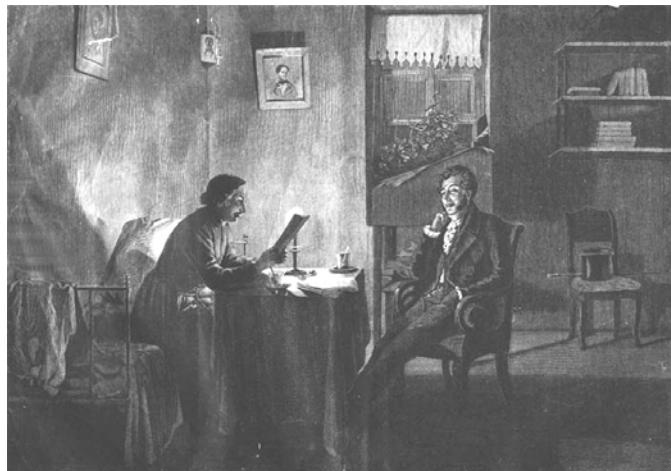
У повістях, написаних у 1835–1840-х роках, які традиційно називають «петербурзькими», Гоголь знову звертається до прийому поєднання **фантастичного і повсякденного**. Але тут фантастика переноситься з дивних життєвих обставин на дивні *характери і вчинки герой*.

З одного боку, Гоголь розвиває романтичні традиції, а з другого — ніби створює *пародії* на романтичні твори. Гоголь зображує принижених дрібних чиновників, **маленьких людей**. Вони, зіткнувшись із брутальною дійсністю, переживають, навіть божеволіють і гинуть, як справжні романтичні герої. Гоголь акцентує увагу на *психології* героїв, на *соціальних проблемах* їхнього безрадісного існування, де життєва поезія перетворюється в нудну і сіру буденність.

Із «петербурзьких повістей» зникає властивий Гоголю добродушний гумор; картини реального життя все більше набувають *сатиричного* забарвлення, а події стають все більш абсурдними. Центральним у повістях стає гострий **конфлікт між дійсністю і мріями**. Цей конфлікт був дуже болісним і для самого автора, а для його персонажів закінчувався трагедією.

У «петербурзьких повістях» Микола Гоголь постає справжнім митцем. Його твори багатопланові, несподівані, мають власну індивідуальність і особливу манеру оповіді. Тогочасні критики відзначають їхню глибоку філософічність, жвавість образів і оригінальність задумів.

Про Гоголя почали багато писати, його публікацій із нетерпінням чекали. Їх вважали новим словом у художній літературі, самого ж автора назвали одним із очільників російської мистецької еліти і гідною зміною геніального Пушкіна, який загинув у 1837 році. Творчість Гоголя стала *новим етапом* розвитку російської літератури і російського реалізму. Із середини 1830-х років завершився пушкінський період і почався **гоголівський**.

Гоголь читає Пушкіну
(малюнок Михайла Клодта, 1899 рік)

Комедія Миколи Гоголя «Ревізор»

Гоголь, визнаний провідним письменником, був переконаний, що література повинна стати реальним знаряддям у вихованні суспільства, у викоріненні його вад. У 1835 році письменник пише комедію «Ревізор», яка, на його думку, має вплинути на свідомість людей і змінити їх на краще.

У своїй п'єсі письменник одним із перших у російській літературі XIX століття звернувся не до модних сюжетів про пригоди закоханих, а до справжніх проблем російського суспільства. Письменник, відмовившись від будь-якої фантастики, реалістично зобразив типових казнокрадів і хабарників, «зібрав в одну купу все погане в Росії... усі несправедливості».

У квітні 1836 року в Санкт-Петербурзі була показана комедія «Ревізор», яка стала важливим етапом у творчості молодого Гоголя як письменника-реаліста. Сюжет йому підказав Пушкін: у провінційному містечку випадкового приїжджого приймають за таємного ревізора¹ із самої столиці. Гоголь розвинув цю ідею і довів її до абсурду, створивши справжню *сатиру* на тогодні російські порядки.

У комедії все перелякане на смерть місцеве начальство, не помічаючи дивної поведінки приїжджого фертика *Хлестакова* і його неймовірної брехні, намагається будь-що задобрити цього петербурзького «високопосадовця». Натомість молодик, скориставшись їхньою помилкою, «напозичав» чимало грошенят, наплів про себе усіляких небилиць, народздавав обіцянок і щез. Саме у ту мить, коли розтривожений вулик злочинного чиновництва зітхнув із полегшенням, радіючи, що зміг відкупитися, приїхав справжній ревізор.

На прем'єрі «Ревізора», написаного на той час уже видатним письменником сучасності Гоголем, були присутні цар Микола I, міністри, генерали і взагалі весь вищий світ столиці. Комедію сприйняли позитивно, як веселий розважальний твір. Але автор був шокований легковажною сценічною постановкою і фарсовою грою акторів. Його вразила поверховість глядачів, що за комізмом ситуацій і характерів не зрозуміли нищівної *сатири* на російське чиношанування, продажність, тупість і байдужість. Вони не побачили, що за цією карикатурою — реальна трагедія убогого, забитого і обкраденого чиновниками народу.

Гоголь сподівався на вибух емоцій у глядацькій залі, на масове каяття, а побачив публіку, яка прийшла посміятися над «фантastичними» пригодами проїдисвіта Хлестакова. Письменник побачив цілковите неусвідомлення глибинних проблем російського суспільства, які виявилися такими далекими для столиці, а отже, і невирішуваними.

П'єса справді вдарила, але не по моралі суспільства, а по авторові, який уже бачив себе пророком у своїй землі, а театр — трибуною своїх виховних ідей. Ма-

¹ Такі випадки траплялися доволі часто. Зокрема, Олександра Пушкіна, одягненого «постоличному», в провінції прийняли за ревізора. Також Гоголь дорогою у рідну Василівку зі своїм другом якось розіграли із себе петербурзьких начальників. Цей сюжет використовували й інші автори, наприклад, Григорій Квітка-Основ'яненко.

ло не пересварившись з усім Петербургом, Гоголь із гірким переконанням, що тут його не розуміють, виїхав у червні 1836 року за кордон. Він навіть не попрощався з Пушкіним, який в останні роки багато допомагав молодому таланту. Так закінчився світлий період життя Гоголя, сповнений творчих пошукув, перевживань, мистецького визнання і справжнього щастя.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про життя і творчість *Миколи Гоголя*.
2. Як пов'язане життя всесвітньо відомого письменника з *Українською*?
3. Із якими амбітними мріями юний Микола вирішив їхати до столиці Російської імперії Петербурга? Які невдачі спіткали його? Як на долі самого Гоголя позналився *романтичний конфлікт* між мріями і реальністю?
4. Розкажіть про перші літературні успіхи українця. Доведіть, що Микола мав сильний і цілеспрямований характер.
5. Поміркуйте над причинами популярності *«Вечорів на хуторі біля Диканьки»* в Росії. Як ви вважаєте, чому деякі повісті з цієї збірки знову стали популярними?
6. Коротко проаналізуйте особливості *романтичного періоду* творчості Гоголя. На прикладі однієї з повістей «Вечорів...» поясніть особливості використання автором фольклорного матеріалу, прийому поєднання *буденного і фантастичного*.
7. Як у творчості Гоголя відобразився *реалістичний* світогляд? У чому вбачав Микола Васильович головне завдання письменника? Поміркуйте, як це завдання пов'язано з *реалізмом* у літературі.
8. Поміркуйте, що не задовольняло письменника у російській дійсності середини XIX століття.
9. Доведіть, що у творчості Миколи Гоголя відобразилися *i романтичні, i реалістичні принципи літератури*.

РЕВІЗОР

(уривки)

Не кивай на дзеркало, коли пика крива.

Народне прислів'я

ДІЙОВІ ОСОБИ

Антон Антонович Сквознік-Дмухановський, городній чиновник. Ганна Андріївна, дружина його. Марія Антонівна, донька його. Лука Лукіч Хлопов, смотритель училищ. Дружина його. Амос Федорович Ляпкін-Тяпкін, суддя. Артем Пилипович Земляніка, попечитель богоугодних закладів. Іван Кузьмич Шпекін, поштмейстер. Петро Іванович Добчинський, Петро Іванович Бобчинський, міські поміщики. Іван Олександрович Хлестаков, чиновник із Петербурга. Йосип, слуга його. Христіан Іванович Гібнер, повітовий лікар. Федір Андрійович Люлюков, Іван Лазаревич Растворовський, Степан Іванович Коробкін – відставні чиновники, почесні особи в місті. Степан Ілліч Уховертов, часний пристав. Свистунов, Пуговіцин, Держиморда – поліцейські. Абдулін, купець. Февронія Петрівна Пошльопкіна, слюсарша. Дружина унтер-офіцера. Мишко, слуга городничого. Слуга трактирний. Гості, купці, міщани, прохачі.

ДІЯ ПЕРША

Кімната в домі городничого

Ява 1

Городничий, попечитель богоугодних закладів, смотритель училищ, суддя, часний пристав, лікар, двоє квартальних.

Городничий. Я запросив вас, панове, для того, щоб оголосити вам пренеприємну звістку. До нас їде ревізор.

Амос Федорович. Як ревізор?

Артем Пилипович. Як ревізор?

Городничий. Ревізор із Петербурга, інкогніто¹. Та ще й із секретним наказом.

Амос Федорович. От і маєш!

Артем Пилипович. Не мала баба клопоту.

Лука Лукич. Господи Боже, ще й із секретним наказом.

Городничий. Я ніби передчував: сьогодні

мені цілісінську ніч снилися якісь два

незвичайні пацюки. Й-право, таких я

ніколи не бачив: чорні, отакенні!

Прийшли, понюхали — і пішли геть.

Ось я вам прочитаю листа, що його

одержав я від Андрія Івановича Чми-

хова, якого ви, Артеме Пилиповичу,

знаєте. Ось що він пише: «Любий

друже, куме і благодійнику» (мим-

рить потихен'ку, перебігаючи швидко

очима)... і повідомити тебе». Ага! ось!

«Спішу між іншим повідомити тебе,

що приїхав чиновник з наказом огля-

нути всю губернію і особливо наш

повіт (значуше підносить палець угро-

ру). Я дізнався про це від найпевні-

ших людей, хоч він удає з себе при-

ватну особу. А як я знаю, що за то-

бою, як за кожним, водяться грішки,

бо ти людина розумна і не любиш

пропускати того, що пливе до рук...» (зупинився) ну, тут свої... «то раджу

тобі вжити заходів, бо він може приїхати у всякий час, якщо тільки вже не

приїхав і не живе де-небудь інкогніто... Вчорашнього дня я...» Ну, тут уже

пішли справи сімейні: «сестра Ганна Кирилівна приїхала до нас із своїм

чоловіком; Іван Кирилович дуже потовстішав і все грає на скрипку...» і таке

інше, і таке інше. Так от яка обставина.

Ілюстрація Олександра Константиновського, 1950 рік

¹ Інкогніто (із латини) — таємно, під вигаданим іменем.

Амос Федорович. Атож, обставина така надзвичайна, просто надзвичайна. Щось тут недаремно.

Лука Лукич. А навіщо, Антоне Антоновичу, чому це? Навіщо до нас ревізор?

Городничий. Навіщо! Така вже, видно, доля. (*Зітхнув*). Досі, дякувати богові, підбиралися до інших міст. Тепер дійшла черга до нашого.

Ява 3

Ті ж, *Добчинський* і *Бобчинський* (обидва входять засапавшись).

Бобчинський. Надзвичайна пригода!

Добчинський. Несподівана звістка!

Всі. Що? що таке?

Добчинський. Непередбачена річ: приходимо в гостиницю...

Бобчинський (перебиваючи). Приходимо з Петром Івановичем у гостиницю...

Добчинський (перебиваючи). Е, дозвольте ж, Петре Івановичу, я розповім.

Бобчинський. Е, ні, дозвольте вже... дозвольте, дозвольте... ви ж і красномовства такого не маєте...

Добчинський. А ви зіб'єтесь і не пригадаєте всього.

Бобчинський. Пригадаю, їй-богу, пригадаю. Ви вже не заважайте, хай я розповім, не заважайте! Скажіть, панове, щоб Петро Іванович не заважав.

Городничий. Та кажіть, ради Бога, що таке? У мене серце не на місці. Сідайте, панове! Візьміть стільці! Петре Івановичу, ось вам стілець! (*Усі сідають довкола обох Петрів Івановичів*). Ну що, що таке?

Бобчинський. Дозвольте, дозвольте: я все по порядку. Як тільки мав я приємність вийти од вас після того, як ви зволили збентежитися з приводу одержаного листа, — то я тоді ж таки забіг... Будь ласка, не перебивайте, Петре Івановичу. Я вже все, все знаю, прошу вас. Так я забіг до Коробкіна. А не заставши Коробкіна вдома, завернув до Растваковського, а не заставши Растваковського, зайдов от до Івана Кузьмича, щоб сповістити йому про одержану вами новину, та, ідучи звідти, зустрівся з Петром Івановичем...

Добчинський (перебиваючи). Біля ятки, де продаються пироги.

Бобчинський. Біля ятки, де продаються пироги. Зустрівши з Петром Івановичем, кажу йому: «Чи чули ви про новину, що її дістав Антон Антонович із достовірного листа?» А Петро Іванович уже почули про це від ключниці вашої Явдохи, яку, не знаю за чим, було послано до Пилипа Почечуєва.

Добчинський (перебиваючи). За барильцем для французької горілки.

Бобчинський. За барильцем для французької горілки. От ми й пішли з Петром Івановичем до Почечуєва... Вже ви, Петре Івановичу... той... не перебивайте, не перебивайте!.. Пішли до Почечуєва, та по дорозі Петро Іванович каже: «Зайдемо», каже, «до трактиру. У шлунку у мене... зранку я нічого не єв, так шлункова трясця... А в трактир», каже, «привезли свіжої съомги, так ми й перекусимо». Тільки-но ми в гостиницю, раптом молодий чоловік...

Добчинський (перебиваючи). Непоганий на вроду, в парткулярному одязі...

Бобчинський. Непоганий на вроду, в парткулярному одязі, походжає так ото по кімнаті, і в лиці такий ото розсуд, фізіономія... вчинки, і тут (*крутить рукою біля лоба*) сила, сила всього. Я ніби передчуваю та й кажу Петрові Івановичу: «Тут щось не тіє». Так. А Петро Іванович уже кивнув пальцем та й підкликали трактирника Власа. Підклікавши Власа, Петро Іванович і запитав його потихеньку: «Хто», каже, «це молодий чоловік?» — а Влас і одповідає на це: «Це», говорить... Е — не перебивайте, Петре Івановичу, не перебивайте; ви не розповісте, їй-богу, не розповісте, ви шепелявите; у вас, я знаю, в роті один зуб із присвистом... «Це», каже, «молодий чоловік, чиновник», прошу вас, «їде із Петербурга, а на прізвище», говорить, «Іван Олександрович Хлестаков, а їде», говорить, «в Саратовську губернію і», говорить, «предивно себе атестує: другий уже тиждень живе, з трактиру не їде, забирає все в борг і ні копійки не хоче платити». Як сказав він мені це, а мене тут думка й осяйнула. «Е!» кажу я Петрові Івановичу...

Добчинський. Ні, Петре Івановичу, це я сказав: «Е!»

Бобчинський. Спочатку ви сказали, а потім і я сказав. «Е!» сказали ми з Петром Івановичем, «а з якої причини сидіти йому тут, коли дорога йому лежить на Саратовську губернію?» — Так, прошу вас! А ото він і є той чиновник.

Городничий. Хто, який чиновник?

Бобчинський. Чиновник-от, про якого ви зволили одержати нотицію¹, ревізор.

Городничий (перелякано). Що ви, Господь з вами! Це не він.

Добчинський. Він! І грошей не платить, і не їде. Кому ж ото бути, як не йому?

Бобчинський. Він, він, їй-богу, він... Такий спостережливий: усе обдивився. Побачив, що ми з Петром Івановичем їли съомгу... егеж. Так він і в тарілки до нас зазирнув. Мене так і охопив страх.

Городничий. Господи, помилуй нас, грішних! А де він там живе?

Добчинський. У 5-му номері, під сходами.

Бобчинський. У тім номері, де минулого року побилися проїжджі офіцери.

Городничий. І давно він тут?

Добчинський. Та тижнів уже зо два. Приїхав на Василія Єгиптянина.

Городничий. Два тижні! (*Набік*). Батечку, визволяйте, святі угодники! За ці два тижні відшмагали унтер-офіцерську жінку! Арештантам не видавали харчу! На вулицях шинок, бруд! Ганьба! Посміховище! (*Хапається за голову*).

ДІЯ ДРУГА

Маленька кімната в гостиниці. Ліжко, стіл, чемодан, порожня пляшка, чоботи, щітка.

Ява 1

Йосип лежить на панській постелі.

Чорти б його взяли, їсти так хочеться, і в животі тріскотня така, начебто цілий полк засурмив у сурми. От, не доїдемо та й годі додому! Другий місяць пі-

¹ Лист, послання.

шов, як уже з Пітера! Просвистів у дорозі грошики, голубчик, тепер сидить і хвоста під себе, і не гарячкує. А вистачило б і добре б вистачило на прогони; ні, бачиш ти, треба в кожному місті показати себе. (*Перекривляє його*). «Гей, Йосипе, піди подивися кімнату, та кращу, та обід замов найкращий: я не можу їсти поганого обіду». Добре, якби справді було щось путяще. З подорожніми знайомиться, а потім в карти — от тобі й дogravся! Ех, остоchortilo таке життя! Звісно, життя в Пітері краще за все. Гроші б тільки були, а життя тонке: кеятри¹, собаки тобі танцюють. Розмовляє все на тонкій делікатності. Нечемного слова ніколи не почуєш, кожний тобі говорить «ви». Набридло йти — береш візника й сидиш собі, як пан, а не захочеш заплатити йому, — будь ласка: біля кожного будинку є наскрізні ворота, і ти так шугонеш, що тебе ніякий сатана не знайде. Одне кепсько: іншим разом добре наїсишся, а іншим мало не луснеш від голоду, як тепер, приміром. А все він винний. Батенько надішле грошики, щоб ото їх приберегти — куди там!.. Пішов гуляти: їздить візником, щодня ти діставай у кеятер квитка, а там за тиждень — гульк, і посилає на товкучку продавати новий фрак. Іноді все до останньої сорочки прогуляє, так що на ньому тільки й залишиться сюртучина та шинелина, — їй-богу, правда! Карбованців півтораста йому самий фрак коштує, а на базарі віддасть карбованців за двадцять. А чому? Тому, що за діло не береться: замість того, щоб на службу, а він іде гуляти по прешийку, в карти грає. Ех, якби дізнався про це старий пан! Він би не подивився на те, що ти чиновник, а, задравши сорочину, так би всипав тобі, що днів би чотири ти почухувався. Коли служити, так служи! Ось тепер трактирник сказав, що не дам вам їсти, поки не заплатите за попереднє; ну а коли не заплатимо? (*Зітхаючи*). Ах, боже мій, хоча б поганенького борщу! Здається, що так би цілий світ з'їв. Стukaє, певне, це він іде. (*Поспішно скоплюється з постелі*).

Ява 2

Йосип і Хлестаков.

Хлестаков. На, візьми це (*віддає картуз*). А, знову вилежувався на ліжку?

Йосип. Та чого б мені вилежуватись? Не бачив я хіба ліжка чи що?

Хлестаков. Брешеш, вилежувався; бачиш, усе зібгане.

Йосип. Та навіщо воно мені? не знаю хіба я, що таке ліжко? я маю ноги; я й постою! Навіщо мені ваше ліжко?

Хлестаков (*ходить по кімнаті*). Подивись, там у гамані тютюну нема?

Йосип. А звідки ж йому бути, тютюнові! Ви три дні тому останнє викирили.

Хлестаков (*ходить і всяко стулює свої губи. Нарешті говорить голосно й рішуче*). Слухай-но, Йосипе! (*голосно, але не так рішуче*). Ти сходи туди... (*зовсім не рішуче і не голосно, й близче до прохання*). Вниз, у буфет... Там скажи... щоб мені дали пообідати.

Йосип. Та ні, я й ходити не хочу.

Хлестаков. Як ти смієш, дурню!

Йосип. Та так.. Хазяїн сказав, що більше не дасть обідати.

¹ Театр.

Хлестаков. Як він сміє не дати? От іще дурниці!

Йосип. Ще, каже, і до городничого піду; третій тиждень пан грошей не платить.

Ви, мовляв, з паном, каже, шахраї. Ми, мовляв, каже, таких падлюк бачили.

Хлестаков. А ти вже й радий, тварюко, зразу ж переказувати все це.

Йосип. Каже: «Так ото кожний приїде, обживеться, заборгнеться, потім і вигнати не можна». «Я», каже, «просто із скаргою, щоб у холодну, та в тюрму».

Хлестаков. Ну, ну, дурню, годі! Піди, піди, скажи йому. Така груба тварюка.

Йосип. Та краще я самого хазяїна покличу до вас.

Хлестаков. Навіщо ж хазяїна? Ти піди сам скажи.

Йосип. Та, їй-право, пане...

Хлестаков. Ну, йди, чорт з тобою! Поклич хазяїна.

Ява 8

Хлестаков, городничий та Добчинський. Городничий, увійшовши, зупиняється.

Обидва перелякано дивляться кілька хвилин один на одного, витрішивши очі.

Городничий (*трохи отямывшись і виструнчивши*). Бажаю здоров'я!

Хлестаков (*кланяється*). Моє шанування...

Городничий. Пробачте.

Хлестаков. Нічого.

Городничий. Обов'язок мій, як градонаочальника тутешнього міста, піклуватися про те, щоб проїжджим та й усім благородним людям ніяких утисків...

Хлестаков (*спочатку трохи заїкається, а на кінець говорить голосно*). Так що ж подіеш?.. Я не винуватий... Я, їй-право, заплачу... Мені пришлиуть із села. (*Бобчинський визирає з дверей*). Він більше винен: м'ясо подає мені таке тверде, як колодка; а суп — він чорт знає чого хлюпнув туди. Він мене морить голодом... Чай такий чудний: одгонить рибою, а не чаєм. За що ж я...

Городничий (*лякаючись*). Пробачте, я, їй-право, не винуватий. На базарі в мене м'ясо завжди добре. Привозять холмогорські купці, люди тверезі й поведінки хорошої. Я вже не знаю, де він бере таке. А коли щось не так, то... Дозвольте мені запропонувати вам переїхати зі мною на іншу квартиру.

Хлестаков. Ні, не хочу! Я знаю, що значить на іншу квартиру: тобто в тюрму. Та як ви смієте?.. Та я... я служу в Петербурзі. (*Байдориться*). Я, я, я...

Городничий (*набік*). О, Господи ти Боже, який лютий! Про все дізнався!..

Хлестаков (*хоробрячись*). Та от ви хоч тут з усією своєю командою — не піду! Я просто до міністра! (*Стукає кулаком по столу*). Що ви? Що ви?

Городничий (*виструнчивши і тримтячи усім тілом*). Змилуйтесь, не занапастіть! Жінка, діти маленькі... не зробіть нещасною людиною.

Хлестаков. Ні, я не хочу! От іще! Мені щодо того? Через те, що у вас жінка й діти, я маю йти в тюрму, от чудесно! Ні, щиро дякую, не хочу.

Бобчинський визирає з дверей і злякано ховається.

Городничий (*тримтячи*). Від недосвідченості, їй-богу, від недосвідченості. Нестатки. Самі звольте розсудити. Казенної платні не вистачає навіть на чай та на цукор. А коли й були якісь хабарі, то сама дрібничка: до столу того-сього

та на пару вбрання. Що ж до унтер-офіцерської вдови, яку я нібіто відшмагав, то це наклеп, їй-богу, наклеп. Це вигадали вороги мої; це такий народ, що на життя мое ладні вчинити замах.

Хлестаков. Так що? Мені нема ніякого діла до них. (*Замислився*). Я не знаю, до того ж, навіщо ви говорите про ворогів, або про якусь унтер-офіцерську вдову... Мене ви не смієте шмагати. Руки короткі... Ще чого!.. Я віддам гроши, але в мене тепер нема. Я тому й сиджу тут, що нема ні копійки.

Городничий (набік). О, тонка штука! Он куди закинув! якого туману напустив! розбери, хто хоче. Не знаєш, з якого боку і взятися. Ну та вже, будь-що будь, а спробую! (*Уголос*). Коли ви, справді, маєте потребу в гроших, то я ладен служити цієї ж хвилини. Мій обов'язок допомагати проїжджим.

Хлестаков. Позичте, позичте мені, я зразу ж поверну трактирникові. Мені б тільки карбованців двісті або хоч навіть і менше.

Городничий (подаючи гроши). Рівно двісті карбованців, і не трудіться рахувати.

Хлестаков (беручи гроши). Дуже вам дякую; я вам зразу ж пришлю їх із села, у мене це випадково... Я бачу, ви благородна людина. Тепер інша справа.

Городничий (набік). Ну, слава Богу! Гроши взяв. Діло, здається, піде тепер, як по маслу. Я-таки йому, замість двохсот, чотириста всунув.

Хлестаков. Йосипе! (*Йосип входить*). Поклич сюди трактирного слугу! (*До городничого і Добчинського*). Зробіть ласку, сідайте. Я тепер бачу цілком відвертість вашої вдачі й гостинність, а то, признаюсь, я вже гадав, що ви прийшли з тим, щоб мене... (*Добчинському*). Сідайте.

Городничий і Добчинський сідають. Бобчинський заглядає в двері й прислухається.

Городничий (набік). Треба бути сміливішим. Він хоче, щоб вважали його інкогнітом. Добре, і ми удамо, ніби зовсім і не знаємо, що він за один. (*Уголос*). Ми, проходжуючись у службових справах, ось із Петром Івановичем Добчинським, тутешнім поміщиком, зайдли в гостиницю, щоб подивитися, чи добре живеться проїжджим, бо я не так, як інший городничий, якому все байдуже; але я, я, крім обов'язку, ще й, як християнин-людинолюбець, хочу, щоб кожного смертного тут хороше приймали, і от ніби в нагороду випадок подарував таке приємне знайомство.

Ілюстрація Ювеналія Коровіна, 1951 рік

Хлестаков. І я сам дуже радий. Без вас я, кажу щиро, довго б просидів тут: зовсім не знати, чим заплатити.

Городничий (набік). Еге, розказуй! Не знати, чим заплатити! (*Вголос*). Чи насмілюється запитати, куди і в які місця їхати зволите?

Хлестаков. Я їду в Саратовську губернію, у власне село.

Городничий (набік, з обличчям, що набирає іронічного виразу). В Саратовську губернію! Га? І не почевоніє! О, та з ним рота не роззвяляй. (*Уголос*). Добре діло зволите робити. Та от і щодо дороги: кажуть, з одного боку неприємності щодо затримки коней, та, проте, з другого боку розвага для ума. Адже ви, мабуть, більше для власної приємності їдете?

Хлестаков. Ні, батенько мене викликає; розгніався старий, що досі нічого не вислужив у Петербурзі. Він гадає, що так от приїхав, так миттю тобі Володимира¹ й дадуть. Ні, я б послав його самого поштовхатися в канцелярію.

Городничий (набік). І старого батька приплів! (*Уголос*). І надовго зволите їхати?

Хлестаков. Їй-право, не знаю. Адже мій батько упертий і тупий, старий хрін, як колода. Я йому просто скажу: як хочете, я не можу жити без Петербурга. А за що, справді, я маю занапастити життя з мужиками? Тепер не ті потреби; душа моя прагне просвіти.

Городничий (набік). Бреше-бреше — і ніде не спіткнеться! А дивись, яке мале, миршаве. Здається, нігтем би його — раз! Ну, та стривай, ти в мене проговоришся. (*Уголос*). Справедливо зволили сказати: що можна зробити в глухині? Та от хоча б і тут: ночі не спиш, стараєшся для вітчизни, не шкодуєш нічого, а нагорода, невідомо ще, коли буде. (*Оглядає кімнату*). Здається, ця кімната трохи вогкувата?

Хлестаков. Поганюща кімната, а блощиці такі, яких я ніде не бачив: як собаки, кусають.

Городничий. Дивіться! Такий освічений гость, і терпить, і від кого? Від якихось негідних блошиць, яким і на світ не слід би було родитися. Та й темно, здається, в цій кімнаті?

Хлестаков. Так, зовсім темно. Хазяїн завів звичку не давати свічок. Іноді щось хочеться зробити, почитати, або спаде фантазія річ якусь написати; не можу — темно, темно.

Городничий. Насмілююсь прохати вас... але ні, я не достойний... не достойний.

Хлестаков. А що?

Городничий. Я б насмілився... У мене в домі є чудесна для вас кімната, світла, затишна... Але ні, почиваю сам, це вже надто велика честь... Не прогнівайтесь. Їй-богу, від щирої душі запропонував.

Хлестаков. Навпаки, будь ласка, я з радістю; мені значно приємніше в приватнім домі, ніж у цьому шинку.

Городничий. А який радий буду я! А вже як дружина зрадіє. Така вже в мене вдача: гостинність з самого дитинства; особливо, коли гість освічена людина.

¹ Орденом Святого Володимира в Російській імперії нагороджували чиновників і військових.

на. Не подумайте, щоб я казав це з лестощів. Ні, не маю цієї вади, від щирої душі говорю.

Хлестаков. Сердечно дякую. Мені дуже подобається ваша відвертість і привітність, і я б, скажу правду, більше б нічого й не вимагав, як тільки виявляй мені віddаність і повагу, повагу й віddаність.

ДІЯ ТРЕТЬЯ

Кімната першої дії.

Ява 6

Хлестаков, городничий, попечитель богоугодних закладів, смотритель училиш, Добчинський і Бобчинський, Ганна Андріївна і Марія Антонівна, квартиральні.

Городничий. Насмілюсь рекомендувати родину мою: дружина й дочка.

Хлестаков (уклоняючись). Який я щасливий, пані, що маю втіху вас бачити.

Ганна Андріївна. Нам ще приемніше бачити таку особу.

Хлестаков (манірно). Та що ви, пані, зовсім навпаки: мені ще приемніше.

Ганна Андріївна. Це ви так зволите говорити для компліменту. Прошу вас сідати.

Хлестаков. Біля вас стояти вже є щастя; проте, коли ви так уже неодмінно бажаєте, я сяду. Який я щасливий, що, нарешті, сиджу біля вас.

Ганна Андріївна. Даруйте, я ніяк не смію взяти це на свою адресу... Я гадаю, вам після столиці подорож здалася дуже неприємною.

Хлестаков. Надзвичайно неприємна. Звикнувши жити, comprenez vous¹, в світі і раптом опинитися в дорозі: брудні трактири, темрява неуцтва... Правду казавши, коли б не такий випадок, що так мене... (дивиться на Ганну Андріївну, кокетуючи) нагородив за все...

Ганна Андріївна. Це для мене забагато честі. Я цього не заслуговую.

Хлестаков. Чому ж не заслуговуєте? Ви, пані, заслуговуєте.

Ганна Андріївна. Я живу на селі...

Хлестаков. Так, село, між іншим, теж має свої пагорби, струмочки... Ну, звичайно, хто ж зрівняє з Петербургом. Ех, Петербург! Що за життя! Ви, може, думаєте, що я тільки переписую; ні, начальник віddілу зі мною по-приятельськи. Отак лясне по плечу: «Заходь, братіку, обідати». Я тільки на дві хвилини заходжу в департамент для того тільки, щоб сказати: це ось так, це ось так! А там уже чиновник для письма, такий собі пацюк, пером тільки: тр, тр... пішов писати. І сторож летить ще на сходах за мною із щіткою: «Дозвольте, Іване Олександровичу, я вам», каже, «чуботи почищу».

(До городничого). Чого ви, панове, стоїте? Будь ласка, сідайте!

Городничий. Чин такий, що можна й постояти.

Лука Лукич. Не звольте турбуватися!

Хлестаков. Без чинів. Прошу сідати. (*Городничий і всі сідають*). Я не люблю церемонії: навпаки, я навіть намагаюсь прослизнути непомітно. Але ніяк не можна заховатися, ніяк не можна! Тільки вийду куди-небудь, зразу ж гово-

¹ Чи розумієте (фр.)

рять: «Он», кажуть, «Іван Олександрович іде!» А одного разу мене прийняли навіть за головнокомандуючого: солдати повискакували і салютували рушницями. Потім уже офіцер, який мені добре знайомий, каже мені: «Ну, братіку, ми тебе просто-таки прийняли за головнокомандуючого».

Ганна Андріївна. Скажіть як!

Хлестаков. З гарненькими актрисами знайомий... Літераторів бачу. З Пушкіним запанібрата. Бувало, часто кажу йому: «Ну що, брат Пушкін?» — «Та так, брат», відповідає було, «якось так усе...» Страшений оригінал.

Ганна Андріївна. Так ви й пишете? Як воно, мабуть, приємно письменників! Ви, певне, і в журналах друкуєтесь?

Хлестаков. Авжеж, і в журналах друкую. Моїх багато є творів: «Весілля Фігаро», «Роберт Диявол», «Норма»¹. Уже й назв навіть не пригадую. Я не хотів писати, але театральна дирекція не відстає: «Будь ласка, напиши що-небудь». Думаю собі: «Будь ласка!» І зразу ж в один вечір, здається, все написав, усіх здивував. У мене легкість надзвичайна в думках. Все те, що було за ім'ям барона Брамбуса, «Фрегат Надії» та «Московський Телеграф»... все це я написав. Я їм усім підправляю статті. Мені Смірдін дає за це сорок тисяч.

Ганна Андріївна. То, певне, і «Юрій Мілославський» ваш твір?

Хлестаков. Так, це мій твір.

Ганна Андріївна. Я зразу догадалась.

Марія Антонівна. Ах, мамочко, там написано, що це пана Загоскіна твір.

Ганна Андріївна. От маєш: я так і знала, що навіть тут будеш сперечатися.

Хлестаков. Ах так, це правда, це справді Загоскіна; але є інший «Юрій Мілославський», так той уже мій.

Ганна Андріївна. Ну, то, очевидно, я ваш читала. Як хороше написано!

Хлестаков. У мене дім найкращий у Петербурзі. Так усі й знають: дім Івана Олександровича. (*Звертаючись до всіх*). Панове, коли будете в Петербурзі, прошу до мене. Адже я теж бали даю.

Ганна Андріївна. Я думаю, з яким смаком і пишністю там даються бали.

Хлестаков. І не кажіть. На столі, приміром, кавун — на сімсот карбованців кавун. Суп у каструльці — просто на пароплаві приїхав з Парижа. Я щодня на ба-

Ілюстрація Олександра Константиновського, 1950 рік

¹ Хлестаков, забрехавшись, називає видатні опери; далі — відомі літературні імена і твори.

лах. Там у нас і віст свій уже постійний: міністр закордонних справ, французький посланник, англійський, німецький посланник... і я... І так уже замориша гравши, що, просто, ні на що не схоже. Як вибіжиш сходами до себе на четвертий поверх, скажеш кухарці: «На, Маврушко, шинель»... Та що я брешу, я й забув, що живу в бельетажі. Та в мене самі сходи коштують... А цікаво поглянути до мене в прихожу, коли я ще не прокинувся: графи та князі товпляться там і дзижчати, як джмелі, тільки й чути: жжжж... Іноді й міністр... (*Городничий та інші боязко підводяться зі своїх стільців*). Одного разу я навіть керував департаментом. І дивно: директор виїхав, куди виїхав, невідомо. Ну, натурально, пішли пересуди: як, що, хто замінить? Бачать, нічого не поробиш — до мене! І тої ж хвилини вулицями кур'єри, кур'єри, кур'єри... можете уявити собі — тридцять п'ять тисяч самих кур'єрів! Яке становище, я питию? «Іване Олександровичу, ідіть департаментом керувати!» Я хотів одмовитися, але думаю, дійде до государя; ну, та й послужний список теж... «Добре, панове, я приймаю посаду, я приймаю», кажу, «хай так», кажу «тільки вже в мене: ні, ні, ні!.. У мене держись!..» І справді було, як проходжу через департамент — просто землетрус, все дрижить, все тримтить, як лист. (*Городничий та інші дрижать від страху. Хлестаков гарячиться дужче*). О! я жартувати не люблю. Я їм усім нагнав страху. Та мене сама державна рада боїться! Та що справді? Я такий! Я не подивлюся ні на кого... я кажу всім: «я сам себе знаю». Я у дворець щодня їжджу. Мене завтра ж призначать фельдмарш... (*підсковзнувся і мало не простягся на підлозі, але його поштово підтримують чиновники*).

*Городничий (підходить, трясеться ввесь, намагається вимовити). Ва-ва-ва... ваше пре-
восходительство, чи не зволите відпочити?.. Ось і кімната і все, що треба.*

*Хлестаков. Гаразд, я згоден відпочити. Сніданок у вас, панове, чудовий... Я вдо-
волений, я вдоволений. (Іде в бічну кімнату, за ним городничий).*

Ява 9

Ті ж і *городничий*.

*Городничий (входить навипиньках). Чш... ш... І не радій, що напоїв. Ну, що як хоч половина з того, що він говорив, правда? Напідпитку людина все ви-
кладає. Звичайно, прибрехав трохи. Та без брехні нема жодної розмови.
З міністрами грає і в дворець їздить... Не знаєш, що і в голові коїться; про-
сто ніби ти чи на якусь дзвіницю виліз, чи тебе хочуть повісити.*

*Ганна Андріївна. А я аж ніяк не злякалася, я просто бачила освічену, світську,
найвищого тону людину, а щодо чинів, те мені байдуже...*

*Городничий. Ну, вже ви — жінки! І все, одного цього слова досить! Вам усе —
фінтифлюшки! Раптом ляпнуть ні з того, ні з цього слівце.*

*Ганна Андріївна. Про це вже я раджу вам не турбуватися. Ми дещо знаємо таке...
(поглядає на дочку).*

*Городничий (сам). Ну, вже з вами говорити!.. Справді, дивись, яка оказія! Досі не можу отямитися від страху. (*Відчиняє двері й говорить у двері*). Мишко, поклич квартальних Свистунова і Держиморду. Дивно якось повелося те-*

пер на світі: хоча б із себе було щось показне, а то худеньке, тоненьке, — як його вгадаєш, хто він? Ще військовий, його видно, а як натягне фрачинку — ну, муха з підрізаними крильцями й квіт. А як кріпився ото в трактирі. Здавалося, до віку не розумекаєш. А от, нарешті, й піддався. Та ще й наговорив більше, ніж треба. Видно, що молоде ще...

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Та сама кімната в домі городничого.

Ява I

Входять обережно, майже навшпиньках: *Амос Федорович, Артем Пилипович, поштмейстер, Лука Лукич, Добчинський і Бобчинський*, при повному параді, в мундирах.

Вся сцена відбувається півголосом.

Амос Федорович (ставить усіх півколом). Панове, швидше в коло, та більше порядку! Бог з ним: і у дворець їздить, і державну раду розпікає!

Обидва *Петри Івановичі* забігають навшпиньках.

Артем Пилипович. Воля ваша, Амосе Федоровичу, але нам треба дещо зробити.

Амос Федорович. А що саме? Підсунути?

Артем Пилипович. Та хоч би й підсунути.

Амос Федорович. Небезпечно, чорт забирай! Розкричиться: державна людина.

Хіба, може, як дар від дворянства на який-небудь пам'ятник?

Поштмейстер. Або: «от, мовляв, надійшли поштою гроші, невідомо чиї...»

Артем Пилипович. Дивіться, щоб він вас поштою не вирядив кудись подалі. Ці справи не так робляться в упорядкованій державі. Знайомитися слід сам на сам і того... щоб і вуха не чули. Ось як у благородному товаристві робиться. От ви, Амосе Федоровичу, першим і починайте.

Амос Федорович. Ні, краще вже ви: у вашій установі гостя високого пригощали хлібом-сіллю.

Артем Пилипович. Ні, Амосе Федоровичу, крім вас, нікому. У вас кожне слово, ніби Цицерон з язика пурхнув.

Амос Федорович. Що ви? Що ви: Цицерон! Ото вигадали. Ну, іноді захопишся, розмовляючи про домашніх собак або про гончака...

Всі (насадають на нього). Ні, Амосе Федоровичу, не покидайте нас, будьте батьком рідним!.. Ні, Амосе Федоровичу!

У цей час чути ходу й покахикування в кімнаті *Хлестакова*. Усі біжать навпереди до дверей, юрмляться й намагаються вискочити, що відбувається не без того, щоб когось не притиснули. Вихоплюється кілька вигуків: «ой! ой!», нарешті всі виштовхуються, й кімната лишається порожня.

Ява 2

Хлестаков сам, виходить, очі в нього заспани.

Я, здається, хропонув добряче. Звідки вони понабирали таких перин? Аж упрів. Здається, вони вчора мені таки чогось підсунули під час сніданку: в голові

й досі туте. Тут, як я бачу, можна з приємністю пожити. Я люблю гостинність, і мені, по правді, більше подобається, коли мені догоджають від широго серця, а не те, щоб з інтересу. А доњка в городничого дуже непогана, та й мамочка така, що ще можна б... Мені, справді, таке життя подобається.

Ява 3

Хлестаков і суддя.

Суддя (входить і зупиняється, сам собі). Боже мій, Господи! Винеси щасливо; так ото коліна й підгинаються. (*Голосно, виструнчившись*). Маю честь рекомендуватися: суддя тутешнього повітового суду Ляпкін-Тяпкін.

Хлестаков. Прошу сідати. Так ви тут суддя?

Суддя. З 816-го був обраний волею дворянства...

Хлестаков. А вигідно, однаке ж, бути суддею?

Суддя. За три триріччя представлений до Володимира 4-го ступеня, за ухвалою начальства. (*Набік*). А гроші в кулаці, та кулик ото вогнем горить.

Хлестаков. А мені подобається Володимир. От Анна 3-го ступеня вже не те.

Суддя (висуваючи поволі вперед стиснутий кулак. Набік). Господи, Боже мій, не знаю, де сиджу. Ніби жар під тобою.

Хлестаков. Що це у вас в руці?

Амос Федорович (розгубився й випустив асигнації). Нічого, прошу вас.

Хлестаков. Як нічого? Я бачу, гроші впали.

Амос Федорович (тремтить). Але ж ні. (*Набік*). О, Господи, от я й під судом!

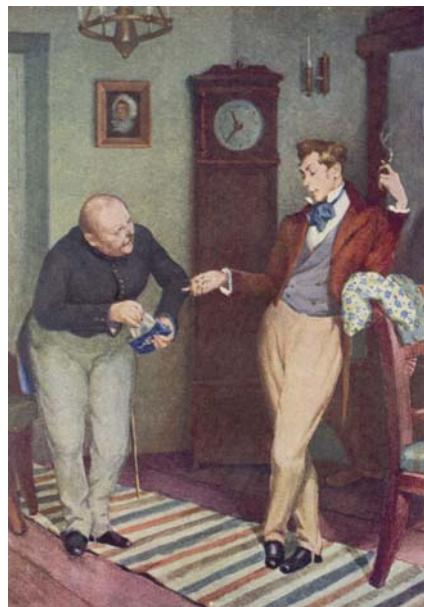
Хлестаков. Знаєте що: позичте мені їх...

Амос Федорович (поквапливо). Аякже... З радістю. (*Набік*). Ну, сміливіше, сміливіше! Виручай, Пречистая Мати!

Хлестаков. Я, знаєте, в дорозі витратився... Але я вам із села відразу ж надішлю!

Амос Федорович. Та прошу вас! Як це можна! І без того це така честь... звісно, слабенькими моїми силами, ретельністю і ширістю до начальства... постараюся заслужити. (*Підводиться із стільця, струнко, руки по швах*). Не смію більше турбувати своєю присутністю. Чи не буде якого наказу?

Хлестаков. А навіщо? (коли суддя вийшов). Суддя — хороша людина!

Ілюстрація Олександра Константиновського, 1950 рік

Ява 4

Хлестаков і поштмейстер (входить, виструнчившись, у мундирі, притримуючи шпагу).

Поштмейстер. Маю честь рекомендуватися: поштмейстер, надвірний радник.

Хлестаков. А, милості просимо. Сідайте. Адже ви тут постійно живете?

Поштмейстер. Так точно.

Хлестаков. А мені подобається це місто. Звичайно, людей не так багато — ну, що ж? Це ж не столиця. Правда, — це ж не столиця? Одначе, признайтесь, адже і в маленькому місті можна прожити щасливо?

Поштмейстер. Так точно.

Хлестаков. На мій погляд, що треба? Треба тільки, щоб тебе поважали, любили широ — адже ж так?

Поштмейстер. Цілком справедливо.

Хлестаков. Я, правду казавши, радий, що ви однієї думки зі мною. (*Дивиться йому в очі, говорить сам собі*). А попрошу я в цього поштмейстера в борг! (*Голосно*). Чи не можете ви мені дати триста карбованців у борг?

Поштмейстер. Чому ні? Вважатиму за величезне щастя. От, прошу вас.

Хлестаков. Дуже вдячний. А я, признаюсь, до смерті не люблю відмовляти собі в дорозі — та й навіщо? Чи ж не так?

Поштмейстер. Так точно. (*Підводиться, виструнчується і підтримує шпагу*). Не смію далі турбувати своєю присутністю... Чи не буде якихось зауважень?

Хлестаков. Ні, нічого.

Поштмейстер кланяється й виходить.

Хлестаков (*закурюючи сигару*). Поштмейстер, мені здається, теж дуже хороша людина. Принаймні послужливий; я люблю таких людей.

Ява 8

Хлестаков сам.

Тут багато чиновників. Мені здається, однак, що вони вважають мене за державну особу. Мабуть, я вчора напустив їм туману. Ох, і дурні ж! Напишу я про все в Петербург, до Тряпічкіна. Він пописує статейки, хай-но він їх проперчить гарненько. Ей, Йосипе, дай мені паперу й чернила! (*Йосип визирнув із дверей, промовивши: «зараз».*) А вже Тряпічкіну, справді, як хтось потрапить на зубок — бережись: батька рідного для слівця не пошкодує, і грошенята теж любить. А проте ці чиновники — непогані люди: прекрасна це в них риса, що вони дали мені в борг. Передивлюсь, скільки у мене грошей. Це від судді триста; це від поштмейстера триста, шістсот, сімсот, вісімсот,— і який засмальцюваний папірець! — вісімсот... Ото! Через тисячу перевалило.

Ява 9

Хлестаков і *Йосип* з чернилом та папером.

Хлестаков. Ну що, бачиш, дурню, як мене пригощають? (*Починає писати*).

Йосип. Так, слава богу! Тільки знаєте що? Виїздіть звідси, їй-богу, вже пора.

Хлестаков (*тише*). Ет, дурниці! чому?

Йосип. Та так. Бог з ними з усіма! погуляли тут деньків зо два, — ну й годі. Що з ними довше зв'язуватись? трапиться часом: якийсь інший наскочить...

Хлестаков (*тише*). Ні. Мені ще хочеться пожити тут. Нехай завтра.

Йосип. Щи-богу, поїдемо, Іване Олександровичу. Воно хоч і велика шана вам, та проте, знаєте, краще швидше виїхати: адже вас, справді, за когось іншого вважають... Та ѿ батенько гніватимуться, що так забарилися...

Хлестаков (пише). Ну, гаразд. Віднеси спочатку цього листа, та візникам скажи, що я даватиму по карбованцю; щоб так як фельд'єгеря мчали! і щоб пісень співали! (*Пише далі*). Уявляю, Тряпічкін помре зо сміху...

Йосип. Я, пане, відправлю ѹого з тутешнім служкою, а сам краще вкладатимусь.

Йосип приносить свічку. Хлестаков запечатує. В цей час чути голос *Держиморди*: «Куди лізеш, борода? Кажуть тобі: нікого не велено пускати».

Ява 10

Хлестаков і купці з кошиком вина й цукровими головами.

Купці. Чолом б'ємо вашій милості. Не погуби, паночку! Кривди терпимо!

Хлестаков. Від кого?

Один із купців. Та все від городничого тутешнього. Такого городничого ніколи ще, пане, не було. Та-кі кривди чинить, що ѿписати не можна. Хоч у зашморг лізь. Ми порядку завжди додержуємо: що слід на сукню там дружині чи донощі, — хіба ж ми проти. Так ні, ѹому всього цього мало. Прийде в крамницю і все, що під руку потрапить, тягне. Сукна побачить сувій, зразу: «Е, любий, це добреньке сукненце: а відправ-но ѹого до мене». Ну ѿ несеш!

Хлестаков. Невже? Ох, який же він шахрай!

Купці. Щи-богу! Ніхто ѿ не пригадає такого городничого! Та хоча б щось путнє вже брав, всіляке дрантя тягне: чорнослив такий, що років уже по сім лежить у бочці, а він цілу пригорщу туди запустить. Іменини ѿного бувають на Антона, і вже, здається, всього понаносиш, чого тільки душа бажає. Ні, ѹому ще давай: каже, що ѿ на Онуфрія він іменинник. Що вдієш?..

Хлестаков. Та це ж просто розбішака!

Купці. Щи-богу! А спробуй суперечити, приведе до тебе в дім цілий полк на постій¹. А коли що, замкне двері: «Я тобі», каже, «не буду», каже, «завдавати

Ілюстрація Ювеналія Коровіна, 1951 рік

¹ Постій — зупинка військ у приватних помешканнях.

тілесної кари й не катуватиму — це», каже, «законом заборонено, а от ти в мене, любий мій, оселедчика попоїж!»

Хлестаков. Ах, який шахрай! Та за це просто в Сибір!

Купці. Та куди милість твоя не запроторить його, все буде добре, аби тільки тобою від нас подалі. Кланяємося тобі цукорком та кошиком вина.

Хлестаков. Ні, ви цього не думайте: я зовсім не беру ніяких хабарів. От якби ви, приміром, позичили мені карбованців триста, — ну то зовсім інша річ: у борг я можу взяти.

Купці. З радістю, батьку наш! (*Виймають гроши*). Та що триста! Візьми вже краще п'ятсот, допоможи тільки.

Хлестаков. Будь ласка: в борг — я ні слова, я візьму.

Купці (*подають йому на сріблому підносі* гроші). Вже, будь ласка, і підносика разом візьміть.

Хлестаков. Ну, і підносика можна.

Купці (*вклоняючись*). Та вже візьміть заразом і цукорку.

Хлестаков. Е ні: я хабарів ніяких...

Йосип. Ваше високоблагородіє! А чому ви не берете? Візьміть! В дорозі все знадобиться. Давайте сюди голови і кошичок! Давай усе! Все знадобиться. Що там? Мотузочок? Давай і мотузочок!

Купці. Ваше сіятельство. Коли вже ви тобто не допоможете в нашему проханні, то вже не знаємо, як і бути: просто хоч у зашморг лізь.

Хлестаков. Неодмінно, неодмінно. Я постараюся.

Ява 12

Хлестаков і Марія Антонівна.

Марія Антонівна. Ах!

Хлестаков. Чого ви так перелякалися, пані?

Марія Антонівна. Ні, я не перелякалась.

Хлестаков (*кокетує*). Даруйте, пані, мені дуже приємно, що ви мене маєте за таку людину, яка... Насмілююсь запитати вас: куди ви мали намір іти?

Марія Антонівна. Справді, я нікуди не йшла.

Хлестаков. А чому, приміром, ви нікуди не йшли?

Марія Антонівна. Я вам перешкодила. Ви працювали над важливими справами.

Хлестаков (*кокетує*). А ваші очі кращі, ніж усякі важливі справи... Ви ніяк не можете мені перешкодити; і, навпаки, ви можете ощасливити.

Марія Антонівна. Ви говорите по-столичному.

Хлестаков. Для такої прекрасної особи, як ви. Чи дозволите мати щастя запропонувати вам стільця? Але ні, вам треба не стілець, а трон.

Марія Антонівна. Справді, я не знаю... мені так треба було йти. (*Сіла*).

Хлестаков. Яка у вас прекрасна хусточка! Як би я бажав, пані, бути вашою хусточкою, щоб обнімати вашу лілейну шийку.

Марія Антонівна. Я зовсім не розумію, про що ви говорите: якась хусточка... Сьогодні предивна погода.

Хлестаков. А ваші устоночки, пані, кращі за всяку погоду.

Марія Антонівна. Ви все таке якесь говорите... Я б вас попрохала, щоб ви мені написали краще на пам'ять якісь віршки до альбома.

Хлестаков. Для вас, пані, все, що бажаєте. Вимагайте: які вам вірші?

Марія Антонівна. Якісь такі — хороші, нові.

Хлестаков. Та що там вірші! Я їх знаю силу. В мене їх багато всяких. Ну, хай так, я вам оці: «О, ти, що в горі надаремне на бога нарікаєш так!..» Ну та й інші... не можу якраз пригадати; але все це нічого. Я вам краще замість цього виявлю моє кохання, яке від вашого погляду... (*Присуває стільця*).

Марія Антонівна. Кохання! Я не розумію кохання... я ніколи й не знала, що за кохання... (*Одсовує стільця*).

Хлестаков. Чого ж ви одсовуєте свій стілець? Краще буде сидіти близенько.

Марія Антонівна (*одсовуючись*). А для чого близько? Однаково й далеко.

Хлестаков (*присовуючись*). А для чого далеко? Однаково й близько.

Марія Антонівна (*одсовуючись*). А навіщо ж це?

Хлестаков (*присовуючись*). Та це ж вам тільки так здається, що близько, а ви уявіть собі, що далеко. Як би я був щасливий, пані, коли б міг стиснути вас у своїх обіймах.

Марія Антонівна (*дивиться у вікно*). Що це там, ніби полетіло? Сорока чи якась інша птаця?

Хлестаков (*цилує її в плече і дивиться у вікно*). То сорока.

Марія Антонівна (*встає розгнівана*). Ні, це вже занадто... Яке нахабство!..

Хлестаков (*затримує її*). Пробачте, пані: я це зробив тільки од кохання.

Марія Антонівна. Ви вважаєте мене за таку провінціалку... (*Силкується піти*).

Хлестаков (*усе затримуючи її*). Тільки од кохання. Я пожартував. Маріє Антонівно, не гнівайтесь! Я ладен навколішках прохати у вас пробачення. (*Падає навколошки*). Простіть же, простіть. Ви бачите, я навколошках.

Ява 13

Ті ж і Ганна Андріївна.

Ганна Андріївна (*до доньки*). Що це значить, люба моя? Що це за витівки такі!

Марія Антонівна. Я, мамочко...

Ганна Андріївна. Іди геть звідси! Геть! І не смій показуватися на очі. (*Марія Антонівна виходить, плачуши*). Пробачте, я, признаюсь, так вражена...

Хлестаков (*набік*). А вона теж дуже апетитна, дуже непогана. (*Падає навколошки*). Пані, ви бачите, я палаю з кохання.

Ганна Андріївна. Як, ви навколошках! Ах, устаньте! Тут підлога така брудна.

Хлестаков. Ні, навколошках, і тільки навколошках! Я хочу знати, що мене чекає, життя чи смерть.

Ганна Андріївна. Але дозвольте, я ще не розумію цілком значення слів. Коли не помиляюся, ви робите декларацію щодо моєї дочки.

Хлестаков. Ні, я закоханий у вас. Життя моє на волосинці. Якщо ви не признаєте палкого кохання моого, то я недостойний земного існування. З полум'ям у грудях прошу руки вашої.

Ганна Андріївна. Але дозвольте сказати: я до деякої міри... я заміжня.
Хлестаков. Це нічого! Для кохання нема різниці, і Карамзін сказав: «Закони за-
суджують». Ми підем в холодок струмків. Руку вашу, руку прошу.

Ява 14

Ті ж і *Марія Антонівна* (*раптом вбігає*).

Марія Антонівна. Мамочко, таточко сказав, щоб ви... (*Побачивши Хлестакова навколошках, скрикує*). Ах, який пасаж!

Ганна Андріївна. Ну, що ти? Чого? За чим? Що за легковажність така! Раптом ускочила, як очманіла кішка. Ну, що тобі привиділось? Справді, ніби дитина яка трирічна. Аж ніяк, ну, ніяк не схоже, щоб їй було вісімнадцять років. Я не знаю, коли поводитимеш себе, як належить вихованій дівиці.

Марія Антонівна (*крізь слізози*). Я, їй-право, мамочко, не знала.

Ганна Андріївна. У тебе завжди якийсь вітер в голові; ти береш приклад з дочок Ляпкіна-Тяпкіна. Не треба наслідувати їх. Тобі є інші приклади: перед тобою мати твоя. Ось які приклади ти повинна наслідувати.

Хлестаков (*хатаючи за руку доньку*). Ганно Андріївно, не суперечте нашому щастю, благословіть вічну любов!

Ганна Андріївна (*вражена*). Так ви в неї?..

Хлестаков. Рішайте: життя чи смерть?

Ганна Андріївна. Ну, от бачиш, дурна, ну, от бачиш: через тебе, таке дрантя, гість зволив стояти навколошках; а ти вскочила, як божевільна. Ну, от, справді, варто, щоб я навмисне відмовила: ти недостойна такого щастя.

Марія Антонівна. Не буду, мамочко. Справді, більше не буду.

Ілюстрація Ювеналія Коровіна, 1951 рік

Ява 15

Ті ж і *городничий*, захекавшись.

Городничий. Ваше превосходительство! Не занапастіть! Не занапастіть!

Хлестаков. Що з вами?

Городничий. Там купці скаржились вашому превосходительству. Честю запевняю, що й половини нема того, що вони кажуть. Вони самі обдурюють та обмі-

рюють народ. Унтер-оффіцерша набрехала вам, ніби я її відшмагав; вона бреше, їй-богу, бреше. Вона сама себе відшмагала.

Хлестаков. Та під три чорти унтер-оффіцершу. Мені не до неї!

Городничий. Не вірте, не вірте! Це такі брехуни... їм отака дитина не повірить.

Ганна Андріївна. А ти знаєш, яку честь нам робить Іван Олександрович? Він просить руку нашої доньки.

Городничий. Куди! куди!.. Збожеволіла, голубонько! Не прогнівайтесь, ваше превосходительство: вона трохи придурукувата, вся в свою матінку.

Хлестаков. Так, я, справді, прошу руки. Я закоханий.

Городничий. Не смію вірити, ваше превосходительство!

Хлестаков. Я не жартуючи вам кажу... Я можу від кохання з глузду з'їхати.

Городничий. Не смію вірити, недостойний такої честі.

Хлестаков. Так, як ви не погодитесь віддати руку Марії Антонівни, то я, чорт знає, що ладен...

Городничий. Не можу вірити: зволите жартувати, ваше превосходительство.

Ганна Андріївна. Ой, яке дурбило! Та тобі ж говорять!

Городничий. Не можу вірити.

Хлестаков. Віддайте, віддайте — я одчайдушна людина, я всього можу накоїти: якщо застрелюсь, вас під суд віддадуть.

Городничий. Ах, боже мій! Не прогнівайтесь! Робіть так, як вашій милості завгодно! У мене, їй-богу, в голові тепер... я й сам не знаю, що робиться. Таким дурнем тепер зробився, яким ще ніколи не бував.

Ганна Андріївна. Ну, благословляй!

Хлестаков підходить із *Марією Антонівною*.

Городничий. Хай благословить вас Бог, а я не винуватий.

Хлестаков цілується з *Марією Антонівною*. Городничий дивиться на них.

Що за чорт! справді-таки! (*Протирає очі*). Цілються! Ой, батечку, цілються! Справжній жених! (*Скрикує, підскакуючи з радості*). Ой, Антон! Ой, Антон! Ой, городничий! Он воно як діло пішло!

Ява 16

Ти ж і *Йосип*.

Йосип. Коні готові.

Хлестаков. А, добре... я зараз.

Городничий. Як? Зволите їхати?

Хлестаков. Так, їду.

Городничий. А коли ж той... ви ж самі зводили натякнути на... той... весілля?

Хлестаков. А це... На хвильку тільки... на один день до дядька — багатий дідуган; а завтра ж і назад.

Городничий. Не сміємо ніяк затримувати, з надією на щасливе повернення.

Хлестаков. Як же, як же, я вміть. Прощавайте, моя кохана... ні, просто не можу висловити! Прощавайте, душечко! (*Цілує її ручку*).

Городничий. А чи не треба вам чогось у дорогу; ви зволили, здається, мати потребу в грошах?

Хлестаков. О, ні, навіщо це? (*Трохи подумавши*). А втім, хай так.

Городничий. Скільки вам треба?

Хлестаков. Тоді ви дали двісті, тобто не двісті, а чотириста; то, мабуть, і тепер стільки ж, щоб уже рівно було вісімсот.

Городничий. Зараз! (*Виймає з гамана*). Ще як навмисне новісінськими папірцями.

Хлестаков. А, так. (*Бере й розглядає асигнації*). Це добре. Це ж, кажуть, нове щастя, коли новенькими папірцями?

Городничий. Так точно.

Хлестаков. Прощавайте, Антоне Антоновичу! Дуже вдячний за вашу гостинність!

Щиро сердо признаюсь, що ніде мене так добре не вітали! Прощавайте, Ганно Андріївно! Прощавайте, моя душечко, Маріє Антонівно!

Виходять.

ДІЯ П'ЯТА

Та сама кімната.

Ява 8

Ті ж і поштмейстер, із розпечатаним листом у руці.

Поштмейстер. Дивна справа, панове! Чиновник, що ми його вважали за ревізором, зовсім не ревізор.

Всі. Як не ревізор?

Поштмейстер. Зовсім не ревізор, я дізвався про це з листа... Приносять до мене на пошту листа. Глянув на адресу, бачу: «на Поштамтську вулицю». Я так і обмер. «Ну», гадаю собі, «напевно знайшов непорядки на пошті і повідомляє начальство». Узяв та й розпечатав.

Городничий. Як же ви?..

Поштмейстер. Сам не знаю, нечиста сила підбила. Така мене взяла цікавість, що й зроду такої не відчував. Не можу, не можу, почуваю, що не можу, тягне мене, от тягне й квит. І як придавив сургуч: по жилах огонь, а розпечатав — мороз, їй-богу, мороз, і руки тремтять, і в очах темно.

Городничий. Та як же ви насмілились розпечатати листа такої уповноваженої особи?

Поштмейстер. То ж бо й штука, що він не уповноважений і не особа!

Городничий. А що ж він, по-вашому, таке?

Поштмейстер. Ні се, ні те; чорт його знає що!

Городничий (запально). Як ні се, ні те? Та як ви смієте називати його ні тим, ні сим, та ще й чорт знає чим? Я вас під арешт...

Поштмейстер. Хто? Ви? Руки короткі.

Городничий. А ви знаєте, що він жениться на моїй дочці, що я сам буду вельможею, що я в самісінський Сибір запроторю?

Поштмейстер. Ех, Антоне Антоновичу! Що Сибір? Далеко Сибір! От краще я вам прочитаю. Панове! дозвольте прочитати листа?

Всі. Читайте, читайте!

Поштмейстер (читає). «Спішу повідомити тебе, серце Тряпічкін, які зі мною чудеса. По дорозі обчистив мене як липку піхотний капітан, так що трактирник хотів уже посадити мене в тюрму, як ось по моїй петербурзькій фізіономії й по костюму все місто прийняло мене за генерал-губернатора. І я тепер живу в городничого, упадаю напропалу біля його дружини й дочки; не вирішив тільки, з котрої почати; гадаю, спочатку з мамочки, бо, здається, зразу готова до всіх послуг. Всі мені позичають, скільки завгодно. Ти б луснув зо сміху. Ти, я знаю, статейки пописуєш; вмісти їх у свою літературу. По-перше: городничий — дурний, як сива шкапа...»

Городничий. Не може бути! там нема цього.

Поштмейстер (показує листа). Читайте самі!

Городничий (читає). «Як сива шкапа». Не може бути! Це ви самі написали.

Поштмейстер. А як би це я міг писати?

Артем Пилипович. Читайте!

Поштмейстер (читає далі). «Городничий — дурний, як сива шкапа...»

Городничий. О, чорт забери! Треба ще повторювати!

Поштмейстер (читає далі). Гм... гм... гм... «сива шкапа. Поштмейстер теж хороша людина...» Ну, тут про мене він теж непристойно висловився. [...]

Городничий. От коли зарізав, так зарізав! убив, убив, зовсім убив! Нічого не бачу. Бачу якісь свинячі рила, замість облич; а більше нічого... Вернути, вернути його! (*Махає рукою*).

Поштмейстер. Куди вернути? Я, ніби навмисне велів, щоб доглядач дав найкращу тройку, чорт надав і наперед дати розпис.

Дружина Коробкіна. Оце так, оце нечувана конфузія!

Амос Федорович. Одначе ж, панове! Він у мене триста карбованців позичив.

Артем Пилипович. У мене теж триста карбованців.

Поштмейстер (зітхає). Ох! І в мене триста карбованців.

Бобчинський. У нас із Петром Івановичем шістдесят п'ять, прошу вас, асигнаціями. Іменно.

Амос Федорович (розгублено розводить руками). Як же це так, панове? Як же це так, справді, ми сплохували?

Городничий (б'є себе в лоб). Як я? ні, як я, старий дурень! одурів, старий баран!.. Тридцять років служу; жоден купець, жоден підрядчик не могли мене обдурити, шахраїв над шахраями обдурював; трьох губернаторів обдурив... та що губернаторів! (*махнувши рукою*) нічого й говорити...

Ява ОСТАННЯ

Ті ж і жандарм.

Жандарм. Чиновник, що приїхав по іменному велінню з Петербурга, викликає вас зараз же до себе. Він зупинився в гостиниці.

Слова ці, ніби громом, разять усіх. Здивовано вигукують дами:
вся група, раптом змінивші пози, кам'яніє.

НІМА СЦЕНА

Городничий посередині мов стовп з розпростертими руками і закинутою назад головою. Праворуч нього дружина й дочка завмерли в русі до нього; за ними поштмейстер, що обернувся на знак питання, звернений до глядачів; за ним Лука Лукич, якось невинно збентежений. Ліворуч од городничого: Земляніка, схилив голову трохи набік, немов до чогось прислухається; за ним суддя з розчепіреними руками присів майже до землі й зробив губами так, ніби хотів посвистати або вимовити: «Отака ловись!» За ним Коробкін, повернувшись до глядачів з примурженим оком і їдким виразом на адресу городничого; за ним, із самого краю, Добчинський і Бобчинський з простягнутими один до одного руками, роззваленими ротами й виряченими один на одного очима. Решта гостей — постовілі. Мало не півтори хвилини скам'яніла група стоїть нерухомо. (*Завіса падає*).

Переклад із російської Остапа Вишні

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

• Працюємо над текстом твору

1. Про яку надзвичайну подію повідомили *городничого* Антона Антоновича Сквозніка-Дмухановського? Якою була реакція посадовця на новину?
2. Чому *Хлестакова* прийняли за ревізора? Які були для цього підстави?
3. У чому полягає *комізм* сцени знайомства чиновників із уявним ревізором? Знайдіть підтвердження в тексті твору.
4. Як упродовж твору змінюється поведінка Івана Олександровича Хлестакова?
5. Що свідчить про бурхливу фантазію молодого чоловіка? Знайдіть відповідні цитати в тексті. Уявіть, що герой розповість своїм батькам, коли приде додому.
6. Як посадовці й купці вирішили задобрити «ревізора»?
7. Поясніть суть прохання купців, які прийшли до Хлестакова. Як вони характеризують городничого?
8. Що дивного в поведінці купців, які прийшли до Хлестакова скаржитися на *хабарництво*?
9. У який спосіб поштмейстер з'ясував, що сталося непорозуміння щодо Хлестакова?
10. Як у своїй комедії автор зробив спробу втілити ідею невідворотності покарання?

• Узагальнюємо і підсумовуємо

11. Визначте головні риси вдачі Хлестакова. Поміркуйте, навіщо він бреше.
12. Як його характеризує *Йосип*? Знайдіть відповідну цитату в тексті.
13. У чому невідповідність між сутністю цього образу й тим, як його сприймає місцеве начальство?
14. Схарактеризуйте образи посадовців міста. Що можна назвати головною рисою характерів цих персонажів?
15. Що свідчить про тотальну корумпованість російського провінційного містечка, в яке потрапив Хлестаков? Відповідь обґрунтуйте.

16. Поясніть, у чому полягає сутність корупції і чим вона шкодить суспільній моралі, економіці країни.
17. У чому сьогодні полягає актуальність твору Миколи Гоголя?
18. Яким ви собі уявляєте продовження подій після «*німої сцени*»?

 Пов'язуємо новий матеріал із вивченим раніше

19. Пригадайте, які твори ми називаємо *сатиричними*. Наведіть приклади вивчених вами сатиричних творів.
20. Проти яких негативних рис у людських характерах і явищ у житті суспільства спрямована *сатира* М. Гоголя в комедії «Ревізор»?
21. Назвіть особливості *драматичного роду літератури*. Доведіть, що «Ревізор» належить до драматичних творів.
22. Яку *виховну функцію* виконує комедія Миколи Гоголя? Доведіть, що виховна мета гоголівських творів (XIX століття) співзвучна мистецьким принципам *Мольєра* (XVII століття).

 Застосовуємо теоретичні поняття

23. Поясніть, чому комедію М. Гоголя визначають як *реалістичний твір*.
24. У чому полягає відмінність між героями *романтичних* і *реалістичних* творів?

 Виконуємо творче завдання

25. Змоделюйте ситуацію: Іван Олександрович Хлестаков стає героєм *романтичної поеми*. Якими ви уявляєте події романтичного твору? А яким уявляєте образ *романтичного бунтівника* Хлестакова?

 Літературний коментар

Повість Миколи Гоголя «Шинель»

Тематично до «петербурзьких повістей» належить і *повість «Шинель»* (1842 рік), задум якої народився ще у 1830-х роках з оповідки про те, як один чиновник дуже довго складав гроші на рушницю, а потім загубив її.

Головний герой «Шинелі» — *недоладна істота*, дрібний петербурзький чиновник *Акакій Акакійович Башмачкін*, який чесно служить в якісь канцелярії і з широю любов'ю переписує нікому не потрібні папери. Йому байдуже, що він отримує мізерну платню, що живе надголодь і одягнений у лахміття. Зрештою, усього цього чиновник просто не помічає. Башмачкін — наївна поетична натура.

Так Гоголь відкриває нову для російської літератури тему — *тему пересічної «маленької» людини*. Вона не наділена особливими талантами і здібностями, але здатна до тонких душевних переживань і палких прагнень. Ніби пародіюючи пристрасність романтичних героїв, Гоголь з усмішкою пише про єдине палке бажання, яке заполонило все єство бідного Акакія Акакійовича, — звичайнісіньку теплу шинель.

Щасливе володіння обновкою тривало лише один день: варто було Башмачкіну вийти ввечері на порожню петербурзьку вулицю, як на нього напали грабіжники й зірвали новісінку шинель. Мрія Акакія Акакійовича, яка вже була в руках, розбилася вщент об брутальну дійсність. Маленька вразлива людина, така

самотня і безпорадна в цьому величезному місті, не витримує душевного потрясіння й помирає.

Критики назвали повість «Шинель» «одним із найглибших творінь Гоголя». У ній яскраво розкрито *тему маленької людини* у великому Петербурзі, часто недологої у своїх вчинках і жалюгідної у мріях та страхах. Тема маленької людини, яка намітилася ще в «петербурзьких повістях», була новою в російській літературі і тим паче новою була порушена в повісті гуманістична проблема рівності всіх людей незалежно від їхніх статків і посад.

ШИНЕЛЬ

(скорочено)

Ілюстрація Кукриніків, 1952 рік

хвальний звичай наполягати на тих, хто не може кусатися. На прізвище чиновник був Башмачкін. Уже з самого імені видно, що воно колись пішло від башмака; та коли, в який час і яким способом пішло воно від башмака, нічого про це не відомо. І батько, і дід, і навіть шурин, і чисто всі Башмачкіни ходили в чоботях, підбиваючи тільки разів зо три на рік нові підметки. Ім'я йому було Акакій Акакійович. [...] Коли і в який час він вступив до департаменту і хто призначив його, цього ніхто не міг пригадати. Скільки не змінялось директорів та всяких начальників, його бачили всі на одному і тому самому місці, в тім самім стані, на тій самій посаді, все тим самим чиновником для письма — так що потім упевнилися, що він, видно, так і на світ народився вже зовсім готовий, у віцмундирі і з лисиною на голові. В департаменті не виявляли до нього ніякої пошани. Сторожі

не тільки не вставали з місця, коли він проходив, але навіть і не дивились на нього, немов через приймальню пролетіла звичайна муха! Начальники поводилися з ним якось холодно-деспотично. Який-небудь помічник столоначальника просто тикав йому під ніс папери, не сказавши навіть: «Перепишіть», — чи там: «Ось цікава, нічогенъка справа», — чи що-небудь таке приємне, як заведено в благопристойних службах. І він брав, поглянувши тільки на папір, не дивлячись, хто йому поклав і чи мав на те право! Він брав і одразу ж прилаштовувався писати його. Молоді чиновники підсміювалися й глузували з нього, скільки ставало канцелярської дотепності, розказували тут же при ньому всякі вигадані про нього історії, про його хазяйку, сімдесятилітню бабу, говорили, що вона б'є його, допитувались, коли буде їхнє весілля, сипали на голову йому папірці, називаючи це снігом. Та ні одним словом не обзвивався на це Акакій Акакійович, начебто нікого і не було перед ним; це не мало навіть впливу на роботу його: серед усіх цих докук не робив він жодної помилки в письмі. Тільки коли занадто вже нестерпний був жарт, коли штовхали його під руку, заважаючи робити своє діло, він промовляв: «Облиште мене, навіщо ви мене кривдите?» І щось чудне було в словах і в голосі, яким їх проказувало. [...] В цих вражаючих словах бриніли інші слова: «Я брат твій».

Навряд чи де можна було знайти людину, що так жила б у своїй посаді. Мало сказати: він служив ревно, ні, він служив з любов'ю. Так, у цьому переписуванні йому вважався якийсь свій розмаїтій і приємний світ. Насолода відбивалась на обличчі його; деякі літери у нього були фаворити, до яких коли він добирався, то був сам не свій: і підсміювався, і підморгував, і допомагав губами, так що в обличчі його, здавалося, можна було прочитати кожну літеру, яку виводило перо його. Коли б відповідно до його старанності давали йому нагороди, він би, на диво собі, може, навіть потрапив би у статські радники; але вислужив він, як висловлювалися дотепники, його товариші, пряжку в петлицю та нажив геморой у сідницю. А втім, не можна сказати, щоб не було до нього ніякої уваги. Один директор, будучи доброю людиною і бажаючи нагородити його за довголітню службу, наказав дати йому що-небудь значніше, ніж звичайне переписування; а саме, з закінченої вже справи звелено було йому скласти якогось листа до другої урядової установи; робота полягала тільки в тому, щоб перемінити заголовний титул та замінити подекуди діеслова першої особи на третю. Це завдало йому стільки роботи, що він упрів зовсім, тер лоба і, нарешті, сказав: «Ні, краще дайте я перепишу що-небудь». Відтоді й залишено його назавжди переписувати. Поза цим переписуванням, здавалося, для нього нічого не існувало. Він не думав зовсім про овій одяг: віцмундир у нього був не зелений, а якогось рудувато-борошняного кольору. Комірчик на ньому був вузенький, низенький, так що шия його, хоч була й недовга, поверх цього комірчика здавалася надзвичайно довгою, немов у тих гіпсових кошенят, які мотають головами, що їх носять на головах цілими десятками російські іноземці. І завжди що-небудь та прилипало до його віцмундира; до того ж, він мав особливу вправність, ходячи вулицею, нагодитися під вікно саме тоді, коли з нього викидали всяку погань, і тому раз у раз ніс на своєму кашкеті луш-

пиння з кавунів і динь та інший такий непотріб. Ні разу за життя не звернув він уваги на те, що діється й відбувається кожного дня на вулиці.

[...] Навіть тоді, коли всі чиновники розпорощуються по маленьких квартирках своїх приятелів пограти в штурмовий віст, присъорбуючи з склянок чай з копійчаними сухарями, затягуючись димом з довгих чубуків, розказуючи під час здачі яку-небудь плітку, Акакій Акакійович не віддавався ніякій розвазі. Ніхто не міг сказати, щоб коли-небудь бачив його на якому-небудь вечорі. Написавшись досхочу, він лягав спати, усміхаючись заздалегідь від думки про завтрашній день: що то Бог пошле переписувати завтра. Так проходило мирне життя людини, що, з чотирмастами плати, уміла бути задоволеною з своєї долі, і дійшло б, можливо, до глибокої старості, якби не було різних бід, розсипаних на життєвій дорозі.

Є в Петербурзі сильний ворог усіх тих, хто дістає чотириста карбованців на рік платні чи близько того. Ворог цей не хто інший, як наш північний мороз, хоч і кажуть, проте, що він дуже корисний для здоров'я. О дев'ятій годині ранку, саме в той час, коли вулиці вкривають чиновники, простуючи до департаменту, починає він давати таких сильних і колючих щиглів без розбору по всіх носах, що бідолашні чиновники зовсім не знають, куди й подіти їх. В той час, коли навіть у тих, що посідають високі посади, болить від морозу лоб і слози виступають з очей, біdnі титулярні радники іноді бувають зовсім беззахисні. У весь порятувонок полягає в тому, щоб у благенській шинельчині перебігти якомога швидше п'ять чи шість вулиць і потім натупатись добре ногами в швейцарській, поки не відтануть усі замерзлі дорогою здібності й обдаровання для справляння служби. Акакій Акакійович з якогось часу почав відчувати, що його якось особливо дошкально стало припікати в спину і плече, хоч він і старався перебігти якомога швидше законну відстань. Він подумав, нарешті, чи не криється яких гріхів у його шинелі. Розглянувши її гарненько в себе дома, він виявив, що в двох чи трьох місцях, саме на спині та на плечах, сукно так уже вiterлось, що світилося, і підкладка розлізлась. Треба знати, що шинель Акакія Акакійовича теж правила за об'єкт глузувань чиновникам; у неї відбирали навіть благородне ім'я шинелі і називали її капотом. Та й справді, вона мала якусь дивну будову: комір її зменшувався щороку дедалі більше, бо йшов на доточування інших частин. Доточування не показувало вправності кравця і виходило, справді, мішкувато й негарно. Побачивши в чому річ, Акакій Акакійович вирішив, що шинель треба буде віднести до Петровича, кравця, що мешкав десь на четвертому поверсі по чорних сходах, і хоч був сліпий на одне око і мав ряботиння по всьому обличчю, досить уміло латав чиновницькі та всякі інші панталони й фраки, розуміється, коли бував у тверезому стані і не плекав у голові якого-небудь іншого наміру.

Піднімаючись сходами, що вели до Петровича, які, слід сказати правду, були всі вимашені водою, помиями і пройнялися наскрізь тим спиртуозним духом, що виїдає очі і, як відомо, є неодмінно на всіх чорних сходах петербурзьких домів,— піднімаючись сходами, Акакій Акакійович подумає уже про те, скільки заправить Петрович, і в думці поклав не давати більше двох карбованців. [...] На шиї у Петровича висів моток шовку і ниток, а на колінах лежало якесь шмаття. Він уже

хвилин зо три протягав нитку в голчане вушко, не попадав і тому дуже сердився на темряву і навіть на саму нитку, бурмочучи півголосом: «Не лізé, варварка; ўїлась ти мені, шельма така!» Акакію Акакійовичу було неприємно, що він прийшов саме в ту хвилину, коли Петрович сердився: він любив замовляти що-небудь Петровичу тоді, коли той був уже трохи напідпитку, або, як висловлювалася його жінка: «Заправився сивухою, одноокий чорт». В такому стані Петрович бувало дуже охоче здешевлював, всякого разу навіть кланявся й дякував. Потім, правда, приходила жінка з плачем, що чоловік, мовляв, був п'яний і через те дешево взявся; та гривеника, бувало, одного накинеш, і все гаразд. Тепер же Петрович, здавалося, був у тверезому стані, а тому крутій, незгідливий і охочий загинати чорт знає які ціни. Акакій Акакійович зміркував це і хотів був уже, як то кажуть, по-задкувати звідси, та діло вже було почате. Петрович примружжив на нього дуже пильно єдине своє око, і Акакій Акакійович мимохітів вимовив: «Здоров, Петрович!» «Здравствувати бажаю, пане», — сказав Петрович і скосив своє око на руки Акакія Акакійовича, бажаючи видивитися, яку здобич той приніс.

— А я оце до тебе, Петровичу, той... — треба сказати, що Акакій Акакійович висловлювався здебільшого прийменниками, прислівниками, і, нарешті, такими часточками, що зовсім нічого не означають. Якщо ж справа була дуже трудна, то він мав звичку зовсім не докінчувати фрази, так що дуже часто, почавши мову словами «воно, справді, зовсім той...», а потім уже й нічого не було, і сам він забував, думаючи, що все вже виговорив.

— Що ж таке? — сказав Петрович і оглянув у той самий час своїм єдиним оком весь віцмундир його, починаючи з коміра до рукавів, спини, фалд і петель, що все він дуже добре знов, бо воно було власної його роботи. Такий уже звичай у кравців; це перше, що він зробить при зустрічі.

— А я оце той, Петровичу... шинель от, сукно... ось бачиш, скрізь у інших місцях зовсім міцне... воно трошки припилилося і здається, немов старе, а воно нове, та ось, тільки в одному місці трохи той... на спині, та ще ось на одному плечі проптерлось, та ще на цьому плечі трошки — бачиш, оце й усе. І роботи небагато...

Петрович узяв капот, розклав його спершу на столі, роздивлявся довго, похитав головою і поліз рукою на вікно взяти круглу табакерку з портретом якогось генерала, якого саме, невідомо, бо те місце, де було обличчя, було проткнуте пальцем і потім залиплене чотирикутним шматочком паперу. Понюхавши табаки, Петрович розчепірив капот на руках і подивився його проти світла, і знов похитав головою. Потім повернув його підкладкою догори і знову похитав, ще раз зняв кришку з генералом, залиплим папірцем, і, набивши ніс табакою, закрив, сховав табакерку і аж тоді вже сказав:

— Ни, не можна полагодити: поганий гардероб!

У Акакія Акакійовича від цих слів тъхнуло серце. «Чого ж не можна, Петровичу? — сказав він мало не благальним голосом дитини. — Тільки ж і всього, що на плечах попротиралося, а у тебе ж є які-небудь клаптики...»

— Та клаптики можна знайти, клаптики знайдуться, — сказав Петрович, — та пришити їх не можна: діло зовсім гниле, зачепиш голкою — от воно й розлазиться.

— Нехай собі розлазиться, а ти зараз же латочку.

— Та латочку ж ні на що покласти, держатися їй нема за що, виносилося дуже вже. Тільки й слави, що сукно, а вітер подме, то й розлетиться.

— Ну, та вже прикріпи. Як же це так, справді, той!..

— Ні,— сказав Петрович твердо,— нічого не можна зробити. Діло зовсім погане. Ви краще вже, як прийде зимова холодна пора, наробіть собі з неї онучок, бо панчоха не гріє. Це німці вигадали, щоб собі більше грошей забирати (Петрович любив при нагоді шпигнути німців); а шинель уже, мабуть, доведеться вам нову справляти.

На слові «нову» Акакієві Акакійовичу потемніло в очах, і все, що було в кімнаті, так і пішло перед ним плутатися. «Як же нову? — сказав він, все ще ніби перебуваючи вві сні.— У мене ж і грошей на це нема».

— А так, нову, — сказав з варварським спокоєм Петрович.

— Ну, а коли б довелося нову, то якби вона той...

— Цебто, скільки коштуватиме?

— Еге.

— Та три півсотні з лишком треба буде покласти, — сказав Петрович і стиснув при цьому значущо губи. Він дуже любив сильні ефекти, любив раптом як-небудь спантеличити до краю і потім подивитися скоса, як спантеличений скривиться від таких слів.

— Півтораста карбованців за шинель! — скрикнув бідолашний Акакій Акакійович, скрикнув, можливо вперше на віку, бо відзначався завжди тихістю голосу.

— А так, — сказав Петрович, — та ще яка шинель. Коли покласти на комір куницю, та дати відлогу на шовковій підкладці, то й у двісті вскочить.

— Петровичу, будь ласка, — говорив Акакій Акакійович благальним голосом, не чуючи і не стараючись чути сказаних Петровичем слів і усіх його ефектів, — як-небудь уже полагодь, щоб хоч скільки-небудь іще послужила.

— Та ні, це вийде: і роботу марнувати, і гроші задарма витрачати, — сказав Петрович, і Акакій Акакійович після таких слів вийшов зовсім знищений. А Петрович, коли той пішов, довго ще стояв, значущо стиснувши губи і не беручись до роботи, задоволений, що й себе показав, та й кравецького майстерства теж не зганьбив.

Зрозумівши, що без нової шинелі таки не обійтися, Акакій Акакієвич зовсім упав духом. Усі його збереження становили сорок карбованців. Він був упевнений, що більше вісімдесяти карбованців шинель не коштуватиме. Ale де ж узяти сорок карбованців? На службі очікувалася нагорода в сорок карбованців до свят, але ці гроши вже давно були розписані на інші речі, зокрема й на повернення боргів. Акакій Акакієвич думав-думав і вирішив зменшити витрати на своє і так дуже злиденне життя.

Треба сказати правду, що спочатку йому було трохи трудно звикати до таких обмежень, та потім якось воно звиклося і пішло на лад; він зовсім привчився навіть голодувати вечорами; та зате він живився духовно, носячи в думках своїх вічну ідею майбутньої шинелі. З того часу неначе саме існування його стало якимось повнішим, ніби він одружився, неначе якась інша людина присутня була

з ним, неначе він був не сам, а якась приемна подруга життя згодилася з ним проходити разом життєву путь,— і подруга ця була не хто інша, як та ж шинель на товстій ваті, на міцній підкладці, що її й не зносити. Він став якийсь жвавіший, навіть твердіший характером, як людина, що вже визначила їй поставила собі мету. З обличчя і з вчинків його зникли самі собою сумнів, вагання, словом — усі нерішучі їй непевні риси. Вогонь часом з'являвся в очах його, в голові навіть мелькали найсміливіші й найзухваліші думки: а чи не покласти, справді, куницю на комір? Роздумування про це мало не призвело його до неуважності. Одного разу, переписуючи папір, він мало не зробив навіть помилки, так що майже вголос крикнув «Ух!» і перехрестився. Протягом кожного місяця він хоч один раз навідувався до Петровича, щоб поговорити про шинель: де краще купити сукна, і якого на колір, і в яку ціну, і хоч трохи заклопотаний, та завжди задоволений повертається додому, помилюючи, що прийде ж, нарешті, час, коли все це купиться і шинель буде пошита. Діло пішло навіть швидше, ніж він сподівався. Наперекір усім сподіванням, директор призначив Акакію Акакійовичу не сорок і не сорок п'ять, а цілих шістдесят карбованців: чи передчував він, що Акакію Акакійовичу потрібна шинель, чи само собою воно так склалось, та тільки в нього через це виявилося зайвих двадцять карбованців. Це прискорило хід діла. Ще яких-небудь два-три місяці невеликого голодування — і в Акакія Акакійовича набралося, справді, близько вісімдесяти карбованців. Серце його, загалом дуже спокійне, почало битися. Першого ж дня він вирушив разом з Петровичем по крамницях. Купили сукна дуже гарного — і не диво, бо про це думали ще за піврік раніше, і не було того місяця, щоб не заходили до крамниць примірятися до цін; зате сам Петрович сказав, що кращого сукна їй не буває, на підкладку вибрали коленкору, але такого добротного та міцного, що він, як говорив Петрович, був ще кращий за шовк і навіть на вигляд показніший і глянцовитіший. Куниці не купили, бо вона була справді дорога, а замість неї вибрали кішку, найкращу, яка тільки знайшлася в крамниці, кішку, яка здаля могла завжди видатись за куницю. Петрович порався з шинелею тільки два тижні, бо чимало було стебнування, а то вона була б готова раніш. За роботу Петрович узяв дванадцять карбованців — менш ніяк не можна було: геть чисто все було шито на шовку, подвійним дрібним швом, і по кожному шву Петрович потім проходив власними зубами, витискуючи ними всякі фігури. Це було... трудно сказати, в який саме день, та, мабуть, в найурочистіший день у житті Акакія Акакійовича, коли Петрович приніс, нарешті, шинель. Він приніс її ранком, перед тою самою годиною, коли треба було йти до департаменту. Ніколи б іншим часом не припала так до речі шинель, бо вже починалися досить міцні морози і, здавалося, мали ще збільшитись. Петрович з'явився з шинелею, як і подобає пристойному кравцеві. На обличчі його з'явився вираз такий значущий, якого Акакій Акакійович ніколи ще не бачив. Здавалося, він відчув повною мірою, що зробив неабияке діло і що враз показав у собі безоднію, яка розділяє кравців, що пришивають тільки підкладки та перешивають, від тих, що шиють нове. Вийнявши шинель, він дуже гордо поглянув і, держачи в обох руках, накинув дуже вправно на плечі Акакію Акакійо-

вичу; потім потяг і обсмикнув її ззаду рукою донизу; далі драпірував нею Акакія Акакійовича трохи наrozпашку. Акакій Акакійович, як людина літня, хотів спробувати в рукава; Петрович поміг надіти і в рукава — вийшло, що і в рукава було добре. Одно слово, виявилося, що шинель була зовсім і якраз до міри. Петрович не пропустив нагоди сказати, що він так тільки тому, що живе без вивіски на невеликій вулиці, і до того ж давно знає Акакія Акакійовича, тому взяв так дешево; а на Невському проспекті з нього взяли б за саму тільки роботу сімдесят п'ять карбованців. Акакій Акакійович про це не хотів розводитися з Петровичем, та й боявся всяких великих сум, якими Петрович так любив напускати туману. Він розплатився з ним, подякував і вийшов одразу ж у новій шинелі до департаменту. Петрович пішов слідом за ним і, залишаючись на вулиці, довго ще дивився здаля на шинель і потім пішов навмисне вбік, щоб, обійшовши кривим провулком, забігти знову на вулицю й подивитися ще раз на свою шинель з другого боку, тобто просто спереду. Тим часом Акакій Акакійович ішов у найсвятковішому настрої всіх почувань. Він відчував кожну мить хвилини, що на плечах у нього нова шинель, і кілька разів навіть усміхнувся від внутрішнього задоволення. Та й справді, дві вигоди: одне те, що тепло, і друге, що гарно. Дороги він не примітив зовсім і опинився враз у департаменті; в швейцарській він скинув шинель, обдивився її навколо і доручив під особливий нагляд швейцарові. Невідомо, яким способом у департаменті враз всі дізналися, що в Акакія Акакійовича нова шинель. Всі тієї ж хвилини вибігли у швейцарську дивитися нову шинель Акакія Акакійовича. Стали поздоровляти його, вітати, так що той спершу тільки усміхався, а потім стало йому навіть соромно. Коли ж усі, приступивши до нього, почали говорити, що треба сприснуди нову шинель і що принаймні він повинен запросити їх на вечірку, Акакій Акакійович оторопів зовсім, не здав, що йому треба, що його відповідати і як відмогтися. Він уже хвилин через декілька, увесь зачервонівшись, почав був запевняти досить простодушно, що це зовсім не нова шинель, що це так собі, що це стара шинель. Нарешті один із чиновників, якийсь навіть помічник столонаочальника, мабуть, для того, щоб показати, що він зовсім не гордовитий і знається навіть з нижчими за себе, сказав: «Так тому й бути, я замість Акакія Акакійовичаправляю вечірку, і прошу до мене сьогодні на чай: я ж, як на те, сьогодні іменинник». Чиновники, натурально, тут же й поспішивали помічника столонаочальника і охоче пристали на запросини. Акакій Акакійович став був відмагатися, та всі почали говорити, що нечесно, що просто стид і сором, і він уже не міг відмовитися. А втім, йому потім стало приємно, коли згадав, що він матиме через те нагоду пройтися навіть увчері в новій шинелі.

Чиновник, який запросив усіх на вечірку, жив у кращій частині міста, тобто дуже далеко від Акакія Акакієвича. Пішки дорога до нього зайняла багато часу, і спочатку довелося йти погано освітленими і підозрілими вулицями. Утім, що близче було до квартири чиновника, то освітленішими і жвавішими ставали вулиці. Акакій Акакієвич дивився на все як на новину, бо він уже багато років не виходив вечорами на вулицю, а тим паче в цю частину міста.

На вечірку Башмачкін спізнився, але прийняли його радо. Змусили випити шампанського, нагодували вечерею. Щоправда, Акакій Акакієвич геть не знат, куди себе подіти, він не звік розважатися і йому було нудно. О дванадцятій ночі, в час, коли він уже давно мав би спати, Акакій Акакієвич тихенько, щоб не образити господаря, залишив вечірку.

На вулиці все ще було ясно. Акакій Акакійович ішов у веселому настрої, на віт побіг був раптом, не знати чого, за якоюсь дамою, що близька промайнула повз нього і в якої кожна частина тіла була сповнена надзвичайного руху. Та, проте, він одразу ж спинився і знов пішов, як і раніш, дуже тихо, здивувавшись навіть з своєї моторності, що невідомо звідки взялася. Незабаром простяглися перед ним ті пустельні вулиці, що навіть і вдень не такі й веселі, а ввечері то й поготів. Тепер вони стали ще глухіші та відлюдніші: ліхтарів порідшало — масла, як видно, вже менше видавалося; почалися дерев'яні будинки, паркани; ніде ні душі; блищає тільки сніг на вулицях та засмучено чорніли з причиненими віконницями сонні низенькі халупки. Він наблизився до того місця, де перерізувалася вулиця безконечним майданом з ледве видними на другому боці його домами, що мав вигляд страшної пустелі.

Віддалік, Бог знає де, миготів огник у якійсь будці, що, здавалося, стояла на краю світу. Веселість Акакія Акакійовича якось тут значно зменшилась. Він ступив на майдан не без якогось мимовільного остраху, начебто серце його передчувало щось недобре. Він оглянувся назад і на всі боки: наче море навколо нього. «Ні, краще й не дивитись», — подумав і йшов, заплющивши очі, і, коли розплющив, щоб глянути, чи близько кінець майдану, враз побачив, що перед ним стоять майже перед носом якісь люди з вусами, які саме, цього вже він не міг навіть розібрати, йому затуманилося в очах і забилося їв грудях. «А шинель же моя!» — сказав один з них громовим голосом, схопивши його за комір. Акакій Акакійович хотів був уже закричати «караул», як другий приставив йому до самого рота кулак, завбільшки як чиновницька голова, і промовив: «Ану, тільки крикни!» Акакій Акакійович почув тільки, як зняли з нього шинель, дали йому штовхана коліном, і він упав навзнак на сніг і нічого вже більше не почував. Через кілька хвилин він спам'ятався і звівся на ноги, та вже нікого не було. Він почував, що в полі холодно і шинелі нема, почав кричати, та голос, здавалося, й не думав долітати до країв майдану. Повний одчаю, не перестаючи кричати, кинувся він бігти через майдан просто до будки, біля якої стояв будочник і, спершись на свою алебарду, дивився, здається,

Ілюстрація Кукриніксів, 1952 рік

з цікавістю, бажаючи дізнатись, якого це чорта біжить до нього здаля і кричить людина. Акакій Акакійович, прибігши до нього, почав задиханим голосом кричати, що він спить і ні за чим не дивиться, не бачить, як грабують людину. Будочник відповів, що він не бачив нікого, що бачив, як спинили його серед майдану якісь двоє людей, але думав, що то були його приятелі; а нехай він, замість того, щоб задарма лаятись, піде завтра до наглядача, то наглядач розшукає, хто взяв шинель. Акакій Акакійович прибіг додому зовсім у безладді: волосся, яке ще водилося у невеликій кількості в нього на скронях, на потилиці, геть розтріпалося; бік і груди були в снігу. Стара, хазяйка його квартири, зачувиши сильний стукіт у двері, похапцем скочила з постелі і в черевику на одній тільки нозі побігла відчинити двері, притримуючи на грудях своїх, ради скромності, рукою сорочку; але, відчинивши, відступила назад, побачивши в такому вигляді Акакія Акакійовича. Коли ж розповів він, що сталося, вона сплеснула руками і сказала, що треба йти просто до часного, що квартальний обдуриТЬ, пообіцяє й почне водити; а найкраще йти просто до часного, що він навіть їй знайомий, і що він буває кожної неділі в церкві, молиться, і в той же час весело дивиться на всіх, і що, виходить, з усього видно, повинен бути доброю людиною.

Звернення до поліції було марним. Після зустрічі з квартальним, якої Акакій Акакієвич довго добивався, стало зрозуміло, що ніхто не буде особливо намагатися знайти шинель. На службі ж багатьох чиновників його історія зворушила, і один доброзичливець нарадив йому звернутися до значної особи, яка, списавшись із ким треба, може примусити поліцію пришвидшити справу. Однак значна особа стала значною зовсім недавно і мала свою систему роботи з підлеглими.

Головною підвальною його системи була строгість. «Строгість, строгість і — строгість», — говорив він звичайно і при останньому слові пильно дивився в обличчя тому, до кого говорив. Хоча, зрештою, для цього й не було ніякої причини, бо той десяток чиновників, що становили весь урядовий механізм канцелярії, і без того перебував у належнім страху: побачивши його здаля, залишив уже діло й дожидався, стоячи навитяжку, поки начальник пройде через кімнату. Звичайна розмова його з нижчими відзначалася строгістю і складалася майже з трьох фраз: «Як ви смієте? Чи знаєте, з ким говорите? Чи розумієте ви, хто стоїть перед вами?» А втім, він був душою не зла людина, добра з товаришами, послужлива; але генеральський чин зовсім збив його з пантелику. Діставши генеральський чин, він якось сплутався, збився з пуття і зовсім не знав, як йому бути. Коли йому випадало бути з рівними собі, він був іще людина як слід, людина дуже порядна, з багатьох поглядів навіть не дурна людина; та як тільки траплялося йому бути в товаристві, де були люди хоч на один чин нижчі проти нього, там він був просто хоч викинь: мовчав, і становище його викликало жаль ще й тому, що навіть і сам він почував, що міг би провести час незрівнянно краще. В очах його часом світилося сильне бажання пристати до якоїсь цікавої розмови та гуртка, але його спиняла думка: чи не буде це занадто вже з його боку, чи не буде фамільярно, і чи не зменшить він тим свого значення? І внаслідок таких міркувань він зоставався постійно вже в однаковому мовчазному стані, вимовля-

ючи тільки зрідка якісь односкладні звуки, і набув таким чином титулу найнудотішої людини. До такої ото значної особи з'явився наш Акакій Акакійович і з'явився в час найнесприятливіший, вельми недоречно для себе, хоча, зрештою, доречно для значної особи. Значна особа перебував у своєму кабінеті і дуже весело розговорився з одним недавно прибулим давнім знайомим і товарищем дитинства, що з ним кілька років не бачився. В цей час доповіли йому, що прийшов якийсь Башмачкін. Він спітав уривчасто: «Хто такий?» Йому відповіли: «Якийсь чиновник». «А! Може почекати, зараз не час», — сказала значна людина. Тут треба сказати, що значна людина порядно прибрехнула: в нього був час, вони давно вже з приятелем переговорили все чисто і давно вже перекладали розмову дуже довгими мовчанками. Та при всьому тому, все ж, звелів він чиновникові почекати, щоб показати приятелеві, людині, що давно не служила й засиділася дома на селі, скільки часу чиновники чекають у нього в прихожій. Нарешті, наговорившись, а ще більше намовчавшись досхочу та викуривші цигарку в дуже вигідних кріслах з відкидними спинками, він, нарешті, начебто враз згадав і сказав секретареві, що спинився біля дверей з паперами для доповіді: «Ага, там же стоїть, здається, чиновник; скажіть йому, що він може зайти». Побачивши покірливий вигляд Акакія Акакійовича та його старенький віцмундир, він обернувся до нього і раптом сказав: «Чого вам треба?» — голосом уривчастим і твердим, якого він навмисне вчився заздалегідь у себе в кімнаті, на самоті і перед дзеркалом, ще за тиждень до того, як дістав теперішню свою посаду і генеральський чин. Акакій Акакійович уже заздалегідь відчув належний острах, трохи зніяковів і, як умів, скільки могла дозволити йому здатність до мови, висловив, додаючи навіть частіше, ніж іншим разом, часточки «той», що була, мовляв, шинель зовсім нова, і тепер пограбований нелюдським способом, і що він звертається до нього, щоб він заступництвом своїм як-небудь, той, списався б з паном обер-поліцмейстером чи з ким іншим і розшукав шинель. Генералові, не знати чому, видалася така поведінка фамільярною. «Що ж ви, шановний пане, — провадив він уривчасто, — не знаєте порядку? Куди ви зайшли? Не знаєте, як ведуться справи? Про це ви б повинні були спершу подати прохання до канцелярії; воно пішло б до столоначальника, до начальника відділу, потім передали б його секретареві, а секретар приставив би його вже до мене...»

— Але ж, ваше превосходительство, — сказав Акакій Акакійович, намагаючись зібрати всю невеличку жменю духу, що тільки була в ньому, і почуваючи разом з тим, що він упрів страшенно, — я, ваше превосходительство, насмілився утруднити тому, що секретарі, той... ненадійний народ...

— Що, що, що? — сказав значна особа. — Звідки ви набрались такого духу? Звідки ви думок таких набрались? Що це за буйство таке повелося поміж молодими людьми проти начальників та вищих! — Значна особа, здавалося, не помітив, що Акакієві Акакійовичу переступило вже за п'ятдесят років. Виходить, якби він і міг назватися молодою людиною, то хіба тільки відносно, тобто відносно до того, кому вже було сімдесят років. — Чи знаєте ви, кому ви це кажете? Чи розумієте ви, хто стоїть перед вами? Чи розумієте ви це? Я вас питаю! — Тут він тупнув

ногою, підвищивши голос до такої сильної ноти, що навіть і не Акакієві Акакійовичу зробилося б страшно. Акакій Акакійович так і обмер, заточившися, затрусившися всім тілом і ніяк не міг устояти: якби не підбігли тут же сторожі підтримати його, він би звалився на підлогу; його винесли майже непритомного. А значна особа, втішений тим, що ефект перевищив навіть його сподівання, і зовсім захоплений від думки, що слово його може вкинути людину в непритомність, скоса поглянув на приятеля, щоб побачити, якої він про це думки, і не без втіхи спостеріг, що приятель перебував у найнепевнішому стані і починав навіть і сам відчувати острах.

Як зійшов із сходів, як вийшов на вулицю, нічого вже цього не пам'ятав Акакій Акакійович. Він не почував ні рук, ні ніг. За весь вік його ще так сильно

не розпікав генерал, та ще й чужий. Він ішов по хуртовині, що свистіла у вулицях, розявивши рота, збиваючись з тротуарів; вітер, петербурзьким звичаєм, віяв на нього з усіх чотирьох боків, з усіх провулків. Вмить надуло йому в горло жабу, і добився він додому, неспроможний бувши сказати жодного слова; весь розпух і зліг у постіль. Таку силу має часом належне розпікання! На другий же день виявилася в нього сильна гарячка. Завдяки великудущній підмозі петербурзького клімату, хвороба пішла швидше, ніж можна було сподіватися, і коли прийшов лікар, то він, помацавши пульс, нічого не надумався зробити, як тільки приписати припарку, єдино вже для того, щоб хворий не залишився без доброчинної допомоги медицини; а втім, тут же оповістив йому за півтори доби неминучий капут. Після чого звернувся до хазяйки і

Ілюстрація Кукриніксів, 1952 рік

сказав: «А ви, матінко, і часу марно не гайте, замовте йому одразу ж соснову труну, бо дубова буде для нього дорога». Чи чув Акакій Акакійович ці вимовлені фатальні для нього слова, а коли чув, то чи вразили вони його тяжко, чи пожалкував він за безталанним життям своїм, — нічого про це невідомо, бо він перебував увесь час у маренні та в гарячці. Видива, одне одного дивніші, ввижалися йому безперестанку: то він бачив Петровича і замовляв йому пошити шинель з якимись пастками на злодіїв, що привиджувалися йому безперестанку під ліжком, і він щохвилини кликав хазяйку витягти в нього одного злодія навіть з-під ковдри; то запитував, чого це висить перед ним старий капут його, коли в нього є нова шинель; то здавалося йому, що він стоїть перед генералом, вислухуючи належне розпікання, і промовляє: винуват, ваше превосходительство; то, нарешті, навіть лихословив, виголошуєчи найжахливіші слова, аж стара хазяйка навіть

хрестилася, зроду не чувши від нього нічого такого, тим більше, що слова ці вимовлялися безпосередньо за словом «ваше превосходительство». Далі він говорив цілковиту нісенітницю, так що нічого не можна було зрозуміти; можна було тільки бачити, що безладні слова й думки оберталися все навколо однієї і тієї ж самої шинелі. Нарешті, бідолашний Акакій Акакійович помер. Ні кімнати, ні речей його не опечатували, бо, по-перше, не було спадкоємців, а по-друге, залишилось дуже небагато спадщини, а саме: пучок гусичих пер, десь білого казенного паперу, три пари шкарпеток, два чи три гудзики, що відірвалися від панталонів, і відомий уже читачеві капот. Кому все воно дісталось, Бог відає: цим, призначатися, навіть не цікавився розповідач цієї повісті. Акакія Акакійовича одвезли й поховали. І Петербург зостався без Акакія Акакійовича, наче в ньому його ніколи й не було. Зникла і сховалась істота, ніким не оборонена, нікому не дорога, ні для кого не цікава, що навіть не привернула до себе уваги і природодослідника, який не промине настромити на шпильку звичайну муху і роздивитись її в мікроскоп; істота, що зносила покірно канцелярські глузування і без будь-якого надзвичайного діла лягла в домовину, та для якої все ж, хоч перед самим кінцем життя, промайнув світлий гість в образі шинелі, що оживив на мить злиденне життя, і на яку отак потім нестерпно звалилося нещастя, як звалюється воно на голови володарів світу цього!.. Через кілька днів після його смерті послано було до нього на квартиру з департаменту сторожа з наказом негайно з'явитися: начальство, мовляв, кличе; але сторож мусив був повернутися ні з чим, доповівши, що не може вже прийти, і на запитання: «З якої причини?» — відповів словами: «Та так: він уже помер; три дні як поховали». Отак довідалися в департаменті про смерть Акакія Акакійовича, і на другий день на його місці сидів інший чиновник, значно вищий на зріст, що виставляв літери не таким рівним почерком, а куди похиліше й косіше. Та хто міг би уявити, що це ще не все про Акакія Акакійовича, що судилося йому кілька днів прожити гучно по своїй смерті, ніби в нагороду за не помічене ніким життя? Але так трапилось, і бідна історія наша несподівано набуває фантастичного закінчення. По Петербургу раптом пішли чутки, що біля Калинкіного мосту і далеко подалі став появлятися ночами мрець в образі чиновника, що шукає якусь украдену шинель, і, під приводом украденої шинелі, здирає з усіх плечей, незважаючи ні на чин, ні на звання, всякі шинелі: на котах, на бобрах, на ваті, єнотові, лисячі, ведмежі шуби, одно слово, всякого роду хутра й шкури, які тільки вигадали люди, щоб прикрити власну. Один з департаментських чиновників на власні очі бачив мерця і впізнав у ньому одразу Акакія Акакійовича; але це нагнало на нього такого страху, що він кинувся бігти скільки сили й через те не міг гаразд роздивитись, а бачив тільки, як той здаля посварився на нього пальцем. Звідусіль надходили безперстанку скарги, що спини й плечі, нехай би вже тільки титулярних, а то й тайних радників, зазнають справжньої простуди з причини частого здирання шинелі. [...] Та ми, однак, зовсім забули про одну значну особу, який, правду кажучи, мабуть, чи не був причиною фантастичного повороту, зрештою, зовсім правдивої історії. Насамперед обов'язок справедливості вимагає сказати, що одна значна особа, незабаром по відході нещасно-

го, рознесеної впух Акакія Акакійовича, відчув щось ніби жаль. Почуття жалю було йому властиве; серце його знало чимало добрих порухів, дарма, що чин дуже часто заважав їм виявлятися. Як тільки вийшов з кабінету приїжджий приятель, він навіть задумався про бідолашного Акакія Акакійовича, і з цього часу мало не щодня ввижався йому блідий Акакій Акакійович, що не витримав службового розпікання. Думка про нього такою мірою непокоїла його, що через тиждень він навіть послав до нього чиновника, щоб довідатись, що він і як, і чи не можна, справді, чим допомогти йому; і коли йому діповіли, що Акакій Акакійович нагло помер з гарячки, це його навіть вразило, він почув докори сумління і весь день був у поганому настрої. Щоб якось розважитись і забути про неприємне враження, вирядився він на вечірку до одного з приятелів своїх, де застав чимале товариство, а що найкраще, всі там були майже в однаковім чині, отож йому ніщо не могло заважати. Це мало надзвичайний вплив на душевний його стан. Він розходився, став приємним у розмові, чесним, одно слово, провів вечір дуже приємно. За вечерею випив він склянок зо дві шампанського — спосіб, що, як відомо, добре впливає щодо веселощів. Шампанське схилило його до всяких екстремностей, а саме: він надумався не їхати ще додому, я заїхати до однієї знайомої дами, Кароліни Іванівни, дами, здається, німецького походження, до якої він мав зовсім приятельські почуття. Треба сказати, що значна особа був уже чоловік немолодий, добрий сім'янин, поважний батько родини. Два сини, що з них один служив уже в канцелярії, і вродлива шістнадцятирічна дочка, з трохи вигнутим, але гарненьким носиком, приходили щодня поцілувати його руку, приказуючи: *bonjour, papa!*¹ Дружина його, жінка ще свіжа й навіть зовсім не погана, давала йому спершу поцілувати свою руку і потім, перевернувши її на другий бік, цілуvala його руку. Але значна особа цілковито, зрештою, задоволений домашніми родинними ніжностями, вважав за пристойне мати для дружніх стосунків приятельку в іншій частині міста. Ця приятелька була нічим не краща і не молодша за дружину його; але такі вже загадки бувають на світі, і розбиратись у них не наше діло. Отож, значна особа зійшов сходами, сів у сани і сказав кучерові: «До Кароліни Іванівни», — а сам, закутавшись дуже розкішно в теплу шинель, перебував у тому приемному стані, що кращого й не вигадаєш для росіяніна, тобто коли сам ні про що собі не думаєш, а тимчасом думки самі впадають в голову, одна за одну приемніші, не завдаючи навіть клопоту ганятися за ними та шукати їх. Сповнений утіхи, він потроху пригадував усі веселі хвилини проведеного вечора, всі слова, що викликали сміх у невеличкому товаристві; багато з них він навіть повторював півголосом і вважав, що вони такі ж смішні, як і раніш, а тому й не дивно, що й сам посміхався від широго серця. Зрідка заважав йому, проте, поривчастий вітер, що, вихопившись раптом, Бог знає звідки і не знати з якої причини, так і стъобав по обличчю, закидаючи його жменями снігу, здилюючи, як парус, комір шинелі, або враз із надприродною силою накидаючи його на голову йому і завдаючи таким чином безнастанного клопоту з нього виборсуватись. Враз відчув значна особа, що його схопив хтось дуже міцно за ко-

¹ Добрый день, тату!

мір. Обернувшись, він побачив чоловіка, невеликого на згіст, в старому, поношенному віцмундирі, і не без жаху впізнав у ньому Акакія Акакійовича. Обличчя в чиновника було бліде, як сніг, і мало вигляд зовсім як у мерця. Але жах значної особи переступив усі межі, коли він побачив, що рот мерця скривився і, дихнувши на нього страшною домовоиною, вимовив такі слова: «А! То ось ти, нарешті! Нарешті, я тебе, той, впіймав за комір! Твоя шинель мені й потрібна! Не потурбувався про мою, та ще й вилаяв — віддавай ж тепер свою!» Бідна значна особа мало не вмер. Хоч який він був крутий у канцелярії та взагалі перед нижчими, і хоч, поглянувши на самий мужній вигляд його та поставу, кожний говорив: «У, який характер!», — але тут він, подібно до багатьох, що мають богатирську зовнішність, відчув такий страх, що не без причини почав навіть побоюватись якого-небудь хворобливого припадку. Він сам навіть скинув мерцій з плечей шинель свою і крикнув кучерові не своїм голосом: «Гони щодуху додому!» Кучер, почувши голос, що підвіщується звичайно в рішучі хвилини і навіть у супроводі дечого значно більше діючого, втягнув на всякий випадок свою голову в плечі, замахнувся батогом і помчав, як стріла. Хвилин щось за шість значна особа вже був біля ганку свого дому. Блідий, переляканій і без шинелі, замість до Кароліни Іванівни, приїхав він додому, доплентався сяк-так до своєї кімнати і перебув ніч у такому великому розладі, що на другий день вранці, за часем дочка сказала йому просто: «Ти сьогодні зовсім блідий, тату». Але тато мовчав і нікому й слова про те, що з ним трапилось, і де він був, і куди хотів їхати. Ця пригода спровокація на нього сильне враження. Він навіть не так часто почав говорити підлеглим: «Як ви смієте, чи розумієте ви, хто перед вами», — а коли й говорив, то вже не раніш, як вислухавши спершу, про що мова. Та ще дивніше те, що відтоді зовсім перестав з'являтися чиновник-мрець; видно, генеральська шинель була зовсім до міри; принаймні вже ніде не чути було таких випадків, щоб здириали з кого шинель. [...]

Переклад із російської Антіна Хуторяна

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

• Працюємо над текстом твору

1. Прокоментуйте назгу повісті **Миколи Гоголя «Шинель»**.
2. Визначте **тему** цього твору.
3. Поясніть, чому всі негаразди життя дрібного чиновника були добре відомі авторові повісті.
4. Знайдіть у творі і прочитайте **опис зовнішності** чиновника Башмачкіна. Чому його портрет можна назвати **промовистим**?
5. Чому, на вашу думку, автор наділив свого героя таким «*трохи чудним та вишуканим іменем*»? У чому полягає **ironія** письменника?
6. Як «проходило мирне життя» Акакія Акакійовича? Доведіть, що він справді любив свою роботу.
7. Як ставилися до Башмачкіна його молоді товариші по службі? Чому їхня поведінка нагадує поведінку школярів? За яких обставин чиновники сприймали би Башмачкіна з більшою повагою?

8. Про які риси вдачі свідчить фраза Башмачкіна: «*Облиште мене. Навіщо ви мене кривдите?*»
9. Яку жахливу новину Башмачкін почув одного разу від кравця Петровича? Чому усвідомлення, що шинель «*трошки припинилася*», вразила чиновника?
10. На які жертви пішов Акакій Акакійович заради нової шинелі? Що змінилося в його настрої під впливом «*вічної ідеї майбутньої шинелі*»?
11. Чому автор порівнює шинель із *нареченовою*?
12. Що трапилося з Башмачкіним уже першого ж дня виходу в новій шинелі?
13. До кого чиновник звернувся по допомогу? Чому Башмачкіна не захотіли навіть вислухати?
14. М. Гоголь пише: «*Петербург зостався без Акакія Акакійовича, наче в ньому його николи не було*». Чому автор порівнює Башмачкіна з *мухою*?
15. Яке *«фантастичне закінчення»* має сумна історія про Акакія Акакійовича? Після чого душа Башмачкіна знайшла спокій?

Узагальнюємо та підсумовуємо

16. Якими постають перед нами російські чиновники нижчого і вищого рангів? Чому їх можна назвати *зайвими людьми*?
17. Схарактеризуйте образ Башмачкіна Акакія Акакійовича. Як цей образ *контрастує* з образами літературних *героїв-романтиків*?
18. Яку роль у житті Башмачкіна зіграв «*світлий гість в образі шинелі*»?
19. Поміркуйте, як шинель прикрасила існування чиновника — «*істоти, ніким не бороненої, нікому не дорогої, ні для кого не цікавої*».
20. Спробуйте схарактеризувати образ омріяної *шинелі*. Чому ставлення Башмачкіна до неї нагадує нам ставлення до *Прекрасної Дами*? Чи могла Прекрасна Дама в реальному житті залишитися з Акакієм Акакійовичем?

Застосовуємо теоретичні поняття

21. Доведіть, що Башмачкін став новим образом у літературі. Поясніть сутність *образу маленької людини*.
22. Поміркуйте, чому його називають *пародією* на романтичного героя.
23. Доведіть, що повість Миколи Гоголя поєднує в собі риси *романтичної* та *реалістичної* літератури.

Виконуємо творче завдання

24. Підготуйте комп'ютерну *презентацію* на тему «*Микола Гоголь і Україна*».
25. Продумайте, який *ілюстративний матеріал* і доречний *музичний супровід* ви використаєте у своїй роботі.
26. Продемонструйте свою роботу на уроці зарубіжної літератури.

Радимо прочитати

Микола Гоголь «Портрет»

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ К ДРАМАТУРГІї КІНЦЯ 19-ПОЧАТКУ 20 СТОЛІТТЯ

ОСОБЛИВОСТІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Упродовж XIX століття в умовах бурхливого розвитку світової економіки, науки і техніки розвиток культури, порівняно з попередніми епохами, також був дуже швидким. Що близче до межі XIX–XX століть, то більше з'являлося митців, які намагалися зламати усталені уявлення про закони мистецтва. Вони прагнули самореалізації і пропонували свіжий погляд на людину і світ. Цей період став підґрунтам для виникнення нових художніх тенденцій у культурі XX століття.

Як ви вже знаєте, у літературі *другої половини XIX століття* в деяких країнах Західної Європи ще продовжував існувати *романтизм* із властивим цьому мистецькому напряму захопленням непересічними особистостями та поетизацією пригод. Але повсюдно і безумовно переважав *реалізм*. Завдяки (або всупереч) естетичним принципам реалізму, розвивалися й нові літературні явища кінця століття. Так, у мистецтві завдяки принципам реалізму виник *натуралізм* і всупереч принципам реалізму з'явилися *нереалістичні течії*, об'єднані поняттям *декадансу: імпресіонізм, символізм, естетізм*.

Прихильники натуралізму вважали себе продовжувачами традицій реалістичної школи. Однак, зображуючи тогочасне суспільство, вони зосереджували увагу не на соціальних проблемах, а на фізіологічних чинниках, які, на їхню думку, визначали поведінку сірої, вульгарної особистості, рабині дріб'язкових потреб і низьких почуттів. Натуралістам була притаманна особлива увага до внутрішнього світу людини і вишукана досконалість стилю.

Різноманітність виражальних засобів, постійні пошуки нових форм, образів, тем та ідей стали ознакою літератури другої половини XIX століття. Дух експериментаторства і новаторства торкнувся також театру і визначив головні риси нової *драматургії кінця XIX – початку XX століття*.

Історичні умови і культурні досягнення не могли не вплинути на розвиток театрального мистецтва. У традиційному театрі, ключові принципи якого були сформовані ще в *античні часи*, основу п'єси становила *дія*, яка рухалася завдяки інтризі. Характери героїв розкривалися через їхні вчинки, монологи та діалоги, а про свої почуття дійові особи розповідали вголос.

Усталений спосіб побудови п'єси вповільнював розвиток реалістичних тенденцій у драматургії. Драматичні жанри сприймалися як видовище, спрямоване або на розвагу, або на повчання, і не передбачали переосмислення світу та місця людини в ньому. Як не дивно, упродовж цілого XIX століття актуальною була запекла дискусія між прихильниками **класичної** і **романтичної** драми.

Перші вважали, що театр і надалі повинен підпорядковуватися законам, сформованим ще **античними** авторами трагедій і запозиченими французькими класицистами XVII століття (закон трьох єдностей, неприпустимість змішування комічного і трагічного, оспівування видатних особистостей минулого тощо). Класицистичні драми продовжували йти в європейських театрах.

Натомість прихильники романтичної драми захоплювалися творчістю **Вільяма Шекспіра**, трагедії і комедії якого з великим успіхом ставили на всіх сценах тогочасної Європи. Вони сприймали митця доби *Відродження* як визначного романтичного драматурга, і його п'єси, які суперечили всім законам класицистичного театру, були для них утіленням бурхливої романтичної фантазії. У багатьох його творах (зокрема й у відомій вам трагедії «Ромео і Джулєтта») герой кидають виклик несправедливому й лицемірному суспільству. Також їм імпонувало, що Шекспір створив багато п'єс із фантастичними та екзотичними сюжетами.

У **романтичній драмі** XIX століття митці допускали змішування жанрів трагедії і комедії, зверталися до фольклорних образів, історичних і легендарних особистостей. Вони контрастно поділяли персонажів на **позитивних** і **негативних**, вдавалися до змалювання сильних пристрастей і навіть подекуди використовували елементи фантастики.

ПРИНЦИПИ «НОВОЇ ДРАМАТУРГІЇ»

Наприкінці XIX століття драматурги звернулися до **актуальних** тогочасних проблем, які часто були дискусійними. Перед людиною кінця XIX століття стало багато запитань, на які вона не мала відповідей. І митців дедалі більше цікавили сучасні люди із сучасними проблемами, а не події далекого минулого, які повинні були бстати взірцем для теперішніх поколінь, виховувати в них силу характеру, здатність до героїчних учинків.

Так у європейській драматургії з'явився **«новий театр**, що прагнув показати повсякденне, прозаїчне життя звичайних людей, які нічим особливо не вирізняються. Художники звертають увагу на питання занепаду моральних цінностей, духовного зубожіння суспільства, здрібніння особистості, яка все ж намагається віднайти гармонію у власному непримітному і водночас такому складному житті.

Великого значення у творах драматургів кінця XIX століття набувають **переживання** дійових осіб. Ми можемо не тільки спостерігати за подіями твору, а й занурюватися в напружене **«внутрішнє життя»** герой, яких тепер неможливо поділити на позитивних і негативних. Зовнішні обставини вже не визначають характер персонажів, а розвиток сюжету залежить від **духовних змін** в особистості героя. Головним у новій драматургії стає не рух сюжету, тобто не зовнішня, а **внутрішня дія.**

У «новій» драмі розвиваються два **конфлікти: побутовий** (зовнішній) і **духовний** (внутрішній). І у цьому двоїстому конфлікті побутовий конфлікт драматурги розглядають як *вирішуваний*, натомість духовний — як *невирішуваний*. Однак саме духовний конфлікт, суть якого становлять складні філософські питання, митці визначають як центральний.

Нові драматичні герої про свої душевні переживання й пошуки не говорять прямо, як раніше, а ніби натякають про них. Певну демонстративність і екзальтованість почуттів традиційного театру змінили *підтекст, недомовки* і навіть *символи*. Актори «нового» театру повинні були не стільки захопити публіку розвитком подій, скільки змусити зануритися у внутрішній стан геройв, відчути його.

Також, на відміну від традиційного театру, де сучасні проблеми часто зображені комедійно, у «новій» драмі сучасні конфлікти набули трагічногозвучання і не завжди у фіналі мали вирішення. Таким чином, глядачам залишався простір для роздумів, можливість робити власні висновки й шукати варіанти розв'язання конфлікту.

Драма перестає бути розвагою. Глядач у дійових особах твору побачив себе, а в подіях п'єси — власні повсякденні проблеми. Складні життєві питання з помешкань і кінтор перенесли на сцену, відбулося *своєрідне злиття театру і дійсності*. Публіка перетворилася з емоційного споглядача в активного співтворця дійства, здатного до розумових і творчих зусиль у процесі осянення ідеї твору.

Крім того, особливого значення набула режисерська робота. Якщо раніше постановка здійснювалася за текстом п'єси, то тепер режисер, забезпечуючи взаємодією акторів і зали глядачів, міг утілити своє бачення твору і власне розуміння сутності конфлікту. Тим паче, що театр почав відчувати на собі тиск і вплив нового виду мистецтва — сінематографа (кінематографа).

Хода вулицями Лондона за право жінок голосувати на виборах до органів влади (літографія з англійського журналу початку ХХ століття)

«Новий» театр кінця XIX — початку ХХ століття, який порушував філософські питання і спонукав публіку до роздумів, отримав назву **дискусійного** та **інтелектуального**. Він поєднував риси найрізноманітніших літературних напрямів. Найяскравішими представниками *нової драматургії* стали **Генрік Ібсен** (Норвегія), **Антон Чехов** (Росія), **Бернард Шоу** (Велика Британія).

Генрік Ібсен

(1828 – 1906)

Основоположником «нової» драматургії у світовій літературі вважають норвезького поета і драматурга *Генріка Ібсена*. Його художні принципи обумовили основні принципи розвитку театрального мистецтва ХХ століття.

Сувору *Норвегію* — батьківщину вікінгів — Європа тривалий час сприймала як провінційну країну. З XIV століття і протягом п'яти віків вона більшою чи меншою мірою була залежною від сусідньої Данії. Економічно Норвегія не відчула значного тиску, проте культурний розвиток країни зазнав великих втрат: мовою церковних богослужінь, освіти, офіційних документів і літератури стала данська.

Унаслідок наполеонівських воєн у 1814 році Данія змушені була передати Норвегію Швеції. І хоча норвежці намагалися скористатися історичним моментом і відстояти свою незалежність, ця спроба не мала успіху — шведи направили в Норвегію війська, відтоді країна була залежною до кінця XIX століття.

Однак поступово до середини XIX століття в Норвегії відбуваються серйозні зміни: активний розвиток національної економіки (міжнародна торгівля і перевезення; поява невеликих підприємств); надання населенню ширших можливостей для освіти; активізація політичного життя в країні. У літературі з'явилася низка митців, які вбачали свою особливу місію у відродженні норвезької культури і особливо — мови. До них належав і Генрік Ібсен.

Майбутній драматург, творчість якого набула світового значення, народився 20 березня 1828 року в родині багатого судновласника. Однак у 1836 році батько збанкрутівав, і життя родини Ібсенів кардинально змінилося. Генрікові, який мав літературні здібності і мріяв про славу поета, довелося в шістнадцять років піти навчатися до аптекаря. Проте за п'ять років, здобувши репутацію вільнодумця й мало не революціонера, юнак залишив рідні місця. У 1850 році хлопець подався до столиці Норвегії, яка мала тоді назву Християнія (зараз Осло). Генрік мріяв про продовження освіти, але на іспитах зазнав невдачі.

Утім, юнак не збирався повернутися додому. Він спробував видавати щотижневу газету, в якій поряд з іншими матеріалами друкував і свої твори. Але видання проіснувало лише кілька місяців. Якийсь час Генрік заробляв собі на життя журналістикою, беручи доволі активну участь у робітничому русі.

Після постановки на сцені у 1852 році невеличкої поетичної драми Ібсен отримав пропозицію обійтися посаду керівника першого норвезького національного театру спочатку в Бергені, а пізніше в Християнії. Увесь цей час, потерпаючи від бідності, він продовжував писати.

Революційні події в Європі (1848 рік) сповнили молодого митця бунтарськими настроями. Вони знайшли відображення у творах Ібсена *раннього — романтичного — періоду* (1848–1864 роки). Із часом Ібсен став доволі відомим автором романтичних драм. Він звертається до скандинавської історії та давнього національного епосу і фольклору. Головними героями Ібсена у цей період стали сильні, безкомпромісні романтичні особистості, які мали слугувати для норвезького глядача прикладом боротьби за правду. У драмах з бурхливими пристрастями відчувається вплив *Вільяма Шекспіра*, творчістю якого завжди захоплювався Ібсен. Ці п'єси мали великий успіх, їх ставили не тільки в найбільших містах Норвегії, а й за межами країни.

Уже в романтичних драмах Ібсена виявилася особливість його нового творчого методу: глибинний *психологізм*, акцентування не на зовнішній інтризі, а на душевній боротьбі головного героя, тобто на *внутрішній дії*. Ібсен прагнув створювати не розважальні, а серйозні драми, щоб порушувати в них важливі питання, розв'язання яких (усупереч традиції) не міститься у фіналі твору.

Ібсен, звертаючись у своїх романтичних творах до далекого минулого, торкався актуальних тогочасних тем (наприклад, свободи особистості, протистояння людини і суспільства, боротьби за владу, проблеми вибору та ін.). Ці теми, на думку автора, мали спонукати глядача до роздумів і після закінчення вистави.

Головна вулиця Християнії (Осло)
(поштова картка кінця XIX століття)

Ібсен вважав, що його завдання полягає не в розв'язуванні у п'єси проблем, а в їх порушенні. Глядач, розмірковуючи над поставленими питаннями, повинен виявити в такий спосіб «особисту творчість» і стати *співавтором п'єси*.

Зрілий період творчості Ібсена, який розпочався з другої половини 1860-х років, характеризується цікавістю норвезького драматурга до сучасної дійсності і є переходом від романтизму до *реалізму*.

У повсякденному житті

Ібсен теж став реалістом — ілюзії юності розвіялися під тиском розчарувань. Він так і не дочекався ні глобального перевороту в житті суспільства, ні національного відродження Норвегії. Отримавши від парламенту пенсію, митець у 1864 році виїжджає з країни і живе переважно в Італії та Німеччині. На рішення залишити батьківщину також вплинуло цькування, якого зазнав драматург.

Світову славу Генрікові Ібсену принесли *соціально-психологічні драми про сучасних людей у сучасних умовах*. Вони стали новим словом у драматургії другої половини XIX століття. Драматург-реаліст викриває суспільство, у якому дух

комерції і розрахунку проникає в усі сфери життя. Зовнішня добропорядність сучасного суспільства і його лицемірно-міщанська сутність спричиняють деградацію і духовне спустошення людини.

Створений Ібсеном новий тип драми називають *драмою ідей*. Особливість цього типу творів полягає не стільки в проголошенні певних ідей, скільки в конфлікті різних ідей, різних поглядів, у *дискусійності* твору. Причому ідеї формуються не прямо, а вимальовуються поступово: з недомовок і підтексту.

Ібсен, здається, володів здатністю будь-яку загальноприйняту, абсолютно звичну ідею повернути до глядача несподіваним боком, показавши штучність і облудність тої чи іншої норми життя добропорядного товариства, викликавши цим хвилю і здивування, і обурення. Новаторський метод Генріка Ібсена отримав назву *ібсенізм*.

Із добровільного вигнання Генрік Ібсен повернувся на батьківщину лише в 1891 році. На той час він став уже одним із найвідоміших драматургів Європи, його п'єси ставили у багатьох театрах світу. Вдячні норвежці відзначили 70-річчя свого видатного співвітчизника як національне свято. Останні 15 років життя Генрік Ібсен мешкав у Християнії, де і помер 23 травня 1906 року.

Літературний коментар

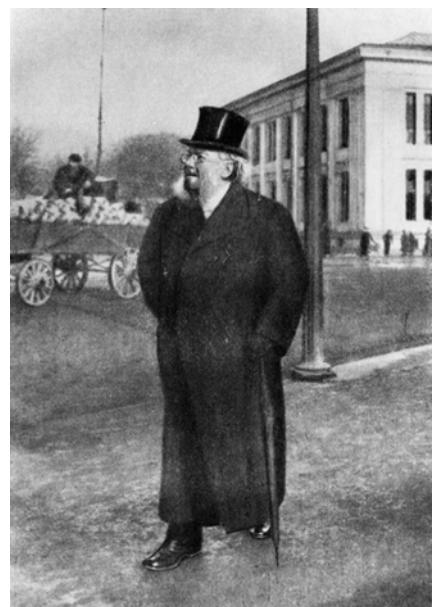
Драма Генріка Ібсена «Ляльковий дім»

До дискусійних ібсенівських творів належить *соціально-психологічна* драма «Ляльковий дім», написана *у 1879 році*. Дискусійність драми полягає у зверненні до актуальної для тогочасної Європи проблеми *несвободи особистості* і тиску на неї лицемірної суспільної моралі.

У центрі уваги драматурга образ *Нори* – і вродливої, і хазяйновитої, і грайливої жінки. Вона справжня окраса родини і домівки молодого адвоката Торвальда Гельмера. На прикладі долі головної геройні твору (на перший погляд, цілком щасливої і реалізованої в сімейному житті) драматург показує безправ'я жінки, її суспільну і родинну неповноцінність. Усе, чим пишалася і що любила геройня твору, виявилося красивим самообманом.

Однак не лише Нора потерпає від облудних уявлень оточення про доброочесність. Її чоловік також стає жертвою суспільних забобонів, виявившись набагато слабшим за свою дружину.

Образ Нори подано у розвитку. На початку драми жінка цілком серйозно вважає, що гідність її чоловіка постраждає, якщо він дізнається, що вона врятувала йому життя. Утім, на-

Ібсен на прогулці
(фотографія 1902 року)

прикінці твору перед нами постає сильна і зріла особистість: вона не хоче виконувати роль прикраси в подружньому домі. Не хоче почуватися винною, що свого часу самостійно прийняла життєво важливе рішення. Нóра залишається вірною своїм уявленням про гуманність і порядність та покидає світ «лялькового дому», в якому панує «правильна» фальш.

Головна геройня драми мала реальний прототип — норвезьку письменницю *Лауру Кілер*. Вона для лікування свого чоловіка взяла в банку велику позику, оскільки він відмовився позичати гроші у свого заможного батька. Не змігши вчасно повернути позику і опинившись у скруті, жінка мало не зважилася на підробку платіжного векселя. Після одужання коханий чоловік дізнався про фінансові проблеми дружини. Під тиском оточення він розлучився з нею, забравши дітей. Лауру ж визнали душевно хворою та аморальною особою. Однак згодом пристрасті вляглися і сім'я відновилася.

Копенгагенський королівський театр, на сцені якого в 1878 році відбулася перша постановка п'єси Генріка Ібсена «Ляльковий дім»

Генрік Ібсен у творі «Ляльковий дім» переносить проблеми із соціальної площини в **моральну**. Творець «нової драми» показує, як хвороби суспільства стають моральними хворобами громадян і проникають у повсякденне життя їхніх сімей, роз'їдаючи цим основи людського існування.

У драмі Ібсена «Ляльковий дім» використано прийом **ускладнення композиції** подіями минулого — звернення до якоїсь великої **таємниці**, що колись була в житті персонажа. Композицію, яка передбачає викриття фатальних таємниць, що виявляють зовні благополучні, а, по суті, трагічні події твору, **називають аналітичною композицією**.

Автор використовує в «Ляльковому домі» **принцип «кокона**, з якого розмоститься ціла низка несподіваних подробиць, важливих для розкриття характерів героїв. Також драматург уникає прямих оцінок своїх героїв і залишає незавершений, **відкритий фінал**.

Ібсенізмом називають **новаторський** метод у драматургії кінця XIX – початку XX століття. Його розробив у своїй творчості норвезький драматург Генрік Ібсен, автор «*п'ес про людську душу*».

В основі художніх принципів ібсенізму лежить **дискусійність** порушених у творі проблем і зображення актуальних для сучасників конфліктів. Прихильники ібсенізму відстоювали необхідність **реалістичного** змалювання повсякденного життя звичайних людей.

Послідовники Ібсена намагалися пояснити — проаналізувати — різкі повороти в долях своїх герой, виходячи із **соціальних причин**. Водночас вони акцентували увагу не на зовнішньому драматизмі обставин, а на **внутрішньому конфлікті** в душах героїв.

ЛЯЛЬКОВИЙ ДІМ

(уривки)

ДІЙОВІ ОСОБИ

Адвокат *Гельмер*, *Нора*, його дружина, *фру Лінне*, приватний повірений *Крогстад*, троє маленьких дітей Гельмерів, *Анна-Марія*, їхня нянька, хатня служниця Гельмерів, посланець.

Дія відбувається в домі Гельмерів.

ДІЯ ПЕРША

Затишна кімната, обладнана зі смаком, але недорогими меблями. У задній стіні двоє дверей: ті, що праворуч, ведуть до передпокою, ті, що ліворуч, — до кабінету Гельмера. Між дверима стоїть піаніно. Біля вікна круглий стіл із стільцями й канапкою. Невелика шафа з книжками в дуже гарних палітурках. На підлозі килим, у грубі палитися. Зимовий день.

У передпокої лунає дзвінок, чути, як відчиняються двері. До кімнати, весело мугикаючи, заходить Нора. Вона у верхньому вбранині й несе цілий оберемок пакунків, які складає на стіл. Двері до передпокою вона не зачиняє, і там видно посланця, що приніс ялинку та кошика й саме віddaє їх служниці.

Нора. Добре заховай ялинку, Гелено. Не треба, щоб діти бачили її, доки вона не буде прикрашена.

Нора зачиняє двері, вдоволено усміхається, роздягається. Потім витягає з кишені торбинку з мигдалевими тістечками і кілька з'їдає. Тоді обережно підходить до дверей кабінету свого чоловіка і прислухається.

Так, він у дома. (*Іде до столу, знов мугикаючи.*)

Гельмер (зі свого кабінету). Це що, ластівка щебече?

Нора (розгортуючи пакунки). Ластівка.

Гельмер. То білочка там шурхотить? Коли ж білочка повернулася?

Нора. Щойно. (Ховає торбинку з тістечками до кишені і витирає рота.) Іди сюди, Торвальде, глянь, чого я накупила.

Гельмер. Підожди, не заважай. (Згодом відчиняє двері і заглядає до кімнати.) Ка-жеш, накупила? То моя марнотратка знов ходила сіяти грішми?

Нора. Але ж, Торвальде, ми справді можемо дозволити собі таке. Це ж перше Різдво, коли нам не треба ощадити.

Гельмер. Та не можемо й тринькati гроши.

Нора. Торвальде, тепер трішки можемо. Хіба не правда? Тільки трішечки. Тобі ж призначили велику платню, ти зароблятимеш дуже багато.

Гельмер. Так, із нового року. Але отримаю я гроші аж через три місяці.

Нора. Нічого, можна тим часом позичити.

Гельмер. Норо! (Підходить і жартівливо смикає її за вухо.) Знов легковажність бере гору. Сьогодні позичу тисячу крон, ти витратиш їх на свята, а в новорічний вечір мені на голову впаде черепиця з даху, і кінець.

Нора (кладе їйому руку на плече). Ох, не кажи такого страхіття. Якби сталося таке лихо, то мені було б байдуже, є в мене борги чи немає.

Гельмер. Ну, а людям, у яких я позичав?

Нора. Людям? Що мені до них? Вони ж чужі.

Гельмер. Норо, Норо, ти жінка жінкою! Ти знаєш мої погляди на це. Ніколи не позичати! На домашнє вогнище, засноване на позичках і боргах, лягає якась негарна тінь залежності. Ми мужньо трималися досі, то пропримаємося й ще трохи.

Нора. Що ж, як хочеш, Торвальде.

Гельмер (іде за нею). Ну от, моя ластівка вже опустила крильця. Білочка насупилася. (Витягає гатманця.)

Норо, як ти гадаєш, що в ньому?

Нора (швидко обертається). Гроши!

Гельмер. На. (Подає кілька асигнацій.) Чи я не знаю, скільки видатків на Різдво.

Нора (рахує). Десять, двадцять, тридцять, сорок. О, дякую, Торвальде, тепер мені стане надовго.

Гельмер. Та вже подбай, щоб їх справді стало надовго.

Нора. Подбаю. Але ходи сюди, я покажу тобі, що я накупила. І так дешево!

Глянь, ось новий костюмчик Іварові й шабля. Ось коник і трубка Бобові. А для Емі ось лялька з ліжечком. А тут іще крам на сукні і фартухи служницям. Старій Анні-Марії треба було б купити щось більше.

Гельмер. Ну добре, скажи мені, мое рідне тринькало, що ти собі набачила?

Нора. Ет, мені не треба нічого.

Нора
(фотографія першої
постановки в Копенгаген-
ському театрі)

Гельмер. Треба. Назви щось не дуже дороге, що б ти найдужче хотіла мати.

Нора. Ні, мені справді нічого не треба. А втім, послухай, Торвальде... (*перебирає гудзики на його піджаку й не дивиться на нього*). Як ти хочеш щось подарувати мені, то дай мені... То дай мені грошима. Скільки можеш...

Гельмер. Але ж, Норо...

Нора. Ох, я дуже прошу тебе, любий, послухай мене. Я загорнула б гроші в золотий папір і почепила б на ялинку. Хіба так не було б весело?

Гельмер. (*Обіймає її стан.*) Моя пташка чарівна, але потребує силу-силенну грошей. Чоловікові неймовірно дорого обходиться така пташка.

Нора. Фе, не кажи такого! Я ж заощаджую, скільки можу.

Гельмер. Ти дивачка, серденко. Достоту як твій батько. Кидаєшся на всі боки, щоб добути грошей, а коли вже їх маєш, то вони вмент прослизують крізь пальці, і ти ніколи не знаєш, на що їх витратила. Що ж, треба сприймати тебе такою, як ти є. Це у крові. Це спадкове, Норо.

Нора. Ох, я б хотіла успадкувати від батька якнайбільше рис.

Гельмер. А я б не хотів, щоб ти була інша, ніж ти є, моя мила щебетушко. Але слухай, щось тут не те... Справді. Ану глянь мені у вічі. (*Свариться пальцем*). Чи ласунка не забігала до цукерні?

Нора. Та де там.

Гельмер. І навіть не похрумкала мигдалевих тістечок?

Нора. Ні, запевняю тебе... Мені б і на думку не спало чинити всупереч тобі.

Гельмер. Так, я знаю, ти ж дала мені слово... (*Підходить до неї*) Ну, нехай, тримай при собі свої маленькі різдвяні секрети, люба моя Норо... Ти не повіриш, Норо, як я радію сьогоднішньому вечорові. Ох, як приемно відчувати, що ти досяг порядного становища, що маєш солідну платню.

У передпокої чути дзвінок.

Служниця (у дверях). Пані, прийшла якась дама.

Нора. То проси її зайти.

Гельмер іде до свого кабінету. *Служниця* заводить до кімнати *фру Лінне*, вбрану по-дорожньому, і зачиняє за нею двері.

Фру Лінне (несміливо). Добрий день, Норо. Ти не пізнаєш мене?

Нора. Та не знаю... Ні, здається... (*Вигукує.*) Кристина? Невже це ти? А я тебе не впізнала! (*Тихіше.*) Ти так змінилася, Кристино!

Фру Лінне. Ще б пак. За дев'ять чи десять років...

Нора. Невже ми так довго не бачилися? Ото час біжить. А останні вісім років таки були щасливі. То ти приїхала до міста? Взимку! Не злякалася!

Фру Лінне. Щойно приїхала пароплавом.

Нора. О, чудово! Як нам буде весело! Але роздягнися. Тобі ж не холодно? (*Допомагає їй.*) Сядьмо собі гарненько тут біля груби. (*Бере її за руки.*) О, тепер ти така на вигляд, як була колись, то тільки в першу мить мені здалося... хоч ти все-таки блідіша, Кристино... і, може, трохи схудла.

Фру Лінне. І дуже, дуже постарілася, Норо.

Нора. Тільки ледь-ледь. (*Рантом похоплюється і далі каже поважно.*) Та що це!

Вибач мені, люба, дорога Кристино! Ти ж овдовіла, Кристино.

Фру Лінне. Так, три роки тому.

Нора. Ох, я стільки разів збиралася написати тобі, та все відкладала, все щось заважало. Це гайдко з моого боку. А ти, сердешна, за весь час стільки пережила. І він не залишив тобі жодних засобів на життя? І дітей не залишив?

Фру Лінне. Ні. Нічого. Навіть жалю і туги, щоб живити ними пам'ять.

Нора (*недовірливо дивиться на неї*). Кристино, як таке може бути?

Фру Лінне (*гірко сміється і гладить Нору по голові*). Часом буває, Норо.

Нора. Зовсім сама. Як тобі, мабуть, було тяжко. Я маю троє чудових дітей. Вони гуляють надворі з нянькою. Але розкажи мені все про себе.

Фру Лінне. Ні, ні, краще розкажуй ти.

Нора. Ти знаєш, яке велике щастя нам випало цими днями? Уяви собі, мій чоловік стане директором Акціонерного банку.

Фру Лінне. Твій чоловік? Як пощастило!

Нора. Так, неймовірно. Адвокатська праця не дає твердого заробітку, а надто як берешся тільки за чисті, чесні справи. Торвальд, певна річ, за інші ніколи й не брався. Тож розумієш, які ми раді! Він обійме посаду вже з нового року і буде отримувати велику платню. Тоді ми зможемо жити зовсім інакше, як жили досі. Ох, Кристино, яка я щаслива!

Фру Лінне. Так, звичайно, чудово мати все необхідне.

Нора. Не тільки необхідне, а й багато-багато грошей!

Фру Лінне (*усміхається*). Норо, Норо, ти й далі така сама легковажна?

Нора (*сміється*). Торвальд і тепер так каже. (*Сварить пальцем.*) Але «Нора, Нора» не така вже й навіженна, як вам здається. Нам справді не так жилося, щоб я могла тринькати гроші. Обом доводилося працювати.

Фру Лінне. І тобі?

Нора. Так, я вишивала, плела, гаптувала. (*Рвучко встає.*) Торвальд залишив працю в міністерстві, коли ми одружилися. Не мав ніяких надій на підвищення, а йому треба було заробляти більше. Першого року він страшенно перевтомлювався. Йому доводилося брати додаткову роботу, і він працював з ранку до пізнього вечора. Зрештою він не витримав і захворів, хвороба була смертельна, й лікарі сказали, що йому необхідно поїхати на південь.

Фру Лінне. Чула. Ви, здається, пробули цілий рік в Італії?

Нора. Так. Повір, що нам нелегко було зрушити з місця. Івар тоді щойно нарівнявся. Але довелося їхати. Яка то була дивовижна подорож! І вона врятувала Торвальдові життя. Та скільки це коштувало, Кристино! Купу грошей.

Фру Лінне. Але принаймні щастя, що вони знайшлися.

Нора. Скажу тобі, що їх нам дав батько.

Фру Лінне. Он що. Здається, він десь тоді й помер.

Нора. Так. І я не могла поїхати й доглянути його. Я от-от мала народити і повинна була доглядати Торвальда. Сердешний батько! Я так його любила. Це найбільше горе, якого я зазнала, відколи вийшла заміж.

Фру Лінне. І твій чоловік повернувся цілком здоровий?

Нора. Здоровий-здоровісінький. Як гарно жити і почувати себе щасливою!.. Але я говорю тільки про себе. (*Сідає біля фру Лінне.*) Скажи, то правда, що ти не любила свого чоловіка? Чого ж ти вийшла за нього заміж?

Фру Лінне. Тоді ще була жива моя мати, але хворіла, вже не вставала з ліжка. А крім того, мені ще треба було піклуватися про своїх двох менших братів. Тож я подумала, що було б нерозважно відмовити йому.

Нора. І, мабуть, слушно. То він був тоді заможний?

Фру Лінне. Думаю, що досить заможний. Але його підприємство не було надійне, і коли він помер, то все розвалилося, нічого не лишилось. І мені довелось перебиватися дрібною торгівлею, уроками й усім, що траплялося. Ці останні три роки були для мене суцільним робочим днем. Тепер усе скінчилося, Норо. Моїй бідолашній матері вже не потрібна допомога, вона вже відійшла в інший світ. І хлопці вже можуть самі себе забезпечити.

Нора. То тепер тобі полегшало на душі...

Фру Лінне. Не сказала б, я відчуваю тільки бездонну порожнечу. Нема для чого жити. (*Схвилювано підводиться.*) Тому я не витримала в тому закутку. Тут, мабуть, буде легше знайти, до чого взятися і чим заповнити свої думки. Аби тільки пощастило отримати якесь постійне місце...

Нора. Ох, Кристино, тобі було б краще поїхати кудись на купелі.

Фру Лінне. Я, Норо, не маю батька, щоб дав мені грошей на дорогу.

Нора (підводиться). Ох, не гнівайся на мене!

Фру Лінне. Люба Норо, ти не гнівайся на мене. В моєму становищі найгірше те, що в душі осідає багато гіркоти. Працювати нема для кого, а однаково доводиться кидатись на всі боки. Адже треба якось жити, от і стаєш егоїсткою. Коли ти розповіла мені про щасливі зміни у вашому становищі, то, повіриш, я зраділа не так за вас, як за себе.

Нора. Ти подумала, що Торвальд міг би щось зробити для тебе. І зробить, Кристино. Ох, я від широго серця бажаю прислужитися тобі.

Фру Лінне. Дуже мило з твого боку, Норо, тим більше мило, що сама ти мало знайома з життєвими труднощами й турботами.

Нора. Я?.. Я мало знайома?..

Фру Лінне (сміється). Ну, певне, Боже мій... Ти дитина, Норо.

Нора (гордо підносить голову йходить по кімнаті). Дарма ти розмовляєш зі мною так зверхнью. Ви всі думаете, що я не здатна на щось справді вагоме... (*Стишує голос.*) Я не розповіла тобі про головне. Ти пишаєшся тим, що важко працювала задля матері і братів, але я також маю чим пишатися.

Фру Лінне. Не сумніваюся. Але чим саме?

Нора. Говори тихіше. А то ще Торвальд почує. А він нізащо в світі не повинен... ніхто не повинен знати про це. Ніхто, крім тебе, Кристино. Отож... я також маю чим пишатись і тішитися. Бо це я врятувала Торвальдові життя.

Фру Лінне. Врятувала? Твій батько дав вам на це гроші.

Нора. Батько не дав нам нічогісінько. Це я роздобула гроші на подорож.

Фру Лінне
(фотографія першої постановки в Копенгагенському театрі)

Фру Лінне. Ти? Таку велику суму? Як ти змогла її роздобути, Нора? Не могла ж ти їх позичити.

Нора. Не могла? Чому?

Фру Лінне. Бо дружині не позичать, якщо на те нема згоди її чоловіка.

Нора (високо підіймає голову). Я ж не кажу, що позичила гроші. Могла ж я роздобути їх інакше, отримати від котрогось зі своїх залицяльників. Бувши такою чарівною, як про мене кажуть...

Фру Лінне. Ти здуріла. Нора, ти часом не зробила чогось нерозважного?

Нора (сидіє рівно). Хіба нерозважно врятувати життя своєму чоловікові?

Фру Лінне. Нерозважно без його відома...

Нора. Тож він якраз і не повинен був нічого знати! Не повинен був знати, в якій він небезпеці. Це мені лікарі сказали, що він смертельно хворий і єдиний спосіб урятувати його — повезти на південь. Думаєш, я спершу не пробувала хитрувати? Казала йому, що дуже хотіла б поїхати за кордон, благала: мовляв, він не повинен забувати, в якому я стані, мав би бути ласкавим до мене,

сказала, що він міг би позичити грошей. Але тоді він розлютився. Назвав мене легковажною, заявив, що його обов'язок не потурати моїм примхам. Кажи, кажи, міркувала я, а рятувати тебе треба...

Фру Лінне. І твій чоловік так і не довідався від батька, що то не його гроші?

Нора. Тато якраз тими днями помер. Я хотіла розповісти йому про свій вчинок.

Але він був дуже хворий, не вставав із ліжка...

Фру Лінне. І ти досі не призналася чоловікові?

Нора. Ні, боронь Боже! Торвальд зі своїм глибоко вкоріненим почуттям власної гідності... як гірко і принизливо було б для нього знати, що він мені чимось зобов'язаний. Це б зіпсуvalо наші стосунки.

Фру Лінне. І ти ніколи не скажеш йому про це?

Нора (роздумує і ледь усміхається). Може, колись... скажу... То що ти скажеш про мою велику таємницю, Кристино? Здатна я на щось? І ця позика, щоб ти знала, завдає мені багато прикростей. Доводиться заощаджувати на чому тільки можна. Із грошей на господарство я не могла нічого відкласти, бо Торвальдові треба добре харчуватися. Дітей також не можна одягати абияк!

Фру Лінне. То тобі, сердешній, доводилося відривати щось від себе?

Нора. Звичайно. Щоразу, коли Торвальд давав мені гроші на нову сукню, я витрачала тільки половину, завжди купувала найдешевше. Слава Богу, що мені все личило. Але часто мені бувало тяжко на серці. Адже це така втіха гарно вдягатися. Минулої зими пощастило — мені дали переписувати цілу

купу паперів. Я замикалася й сиділа над ними до пізньої ночі. Ох, часом бувало так стомишся, що з ніг падаєш. Та все ж таки було дуже приємно працювати, заробляти гроші. Я почувала себе майже чоловіком.

Фру Лінне. І скільки ж ти змогла таким чином сплатити боргу?

Нора. Та я й сама добре не знаю. Я віддаю все, що мені щастить зібрати. Та часто в мене просто руки опадають. Тепер я вже не маю клопоту. (*Схоплюється.*) О Господи, яка це радість, Кристино! Не маю клопоту! Зате маю змогу вовтузитися з дітьми, опоряджати дім речами, які подобаються Торвальдо! Може, ми знов кудись поїдемо. Так чудово почуватися щасливо!

У передпокої чути дзвінок.

Нора. Це, певне, до Торвальда...

Служниця. Вибачте, пані... Там хтось хоче поговорити з паном адвокатом...

Нора. А хто там такий?

Крогстад (у дверях передпокою). Це я, фру Гельмер.

Фру Лінне здригається, але опановує себе і відвертається до вікна.

Нора (поволі підходить до Крогстада і напружено, стиха питає). Ви? Що таке?

Про що ви хочете говорити з моїм чоловіком?

Крогстад. До певної міри про банківські справи. Я посідаю невеличку посаду в банку, а ваш чоловік, як я чув, тепер буде нашим директором...

Нора. То заходьте, будь ласка, он двері до його кабінету. (*Зачиняє двері.*)

Фру Лінне. Норо, хто це був?

Нора. Приватний повірений Крогстад. Ти його знаєш?

Фру Лінне. Знала... Кілька років тому він якийсь час провадив справи в наших околицях. Як він змінився! То тепер він удівець?

Нора. Із купою дітей...

Фру Лінне. Він, кажуть, береться до найрізноманітніших справ?

Гельмер із плащем на руці, тримаючи в ній капелюха, виходить зі свого кабінету.

Нора (до нього). Ну, Торвальде, ти спекався його?

Гельмер. Так, він пішов.

Нора. Дозволь познайомити тебе... Це, любий, фру Кристина Лінне.

Гельмер. Он як! Мабуть, товаришка моєї дружини з часів дитинства?

Фру Лінне. Так, ми знайомі віддавна.

Нора. І уяви собі, Кристина дуже вправна канцеляристка і має велике бажання попрацювати під керівництвом тямущого фахівця, щоб іще більше навчитися... І коли вона почула, що ти стаєш директором банку, то відразу приїхала сюди. Правда, Торвальде, ти задля мене зробиш щось для Кристини?

Гельмер. Можливо. Ви, здається, вдова? І маєте досвід праці в канцелярії?

Фру Лінне. Так, чималий.

Гельмер. То, мабуть, я зможу дати вам місце... Ви з'явилися вчасно, пані...

Фру Лінне. Ох, як мені дякувати вам?..

Гельмер. Нема за що. (*Надягає пальто.*) Але сьогодні ви вже вибачте мені...

Розмовляючи, всі йдуть до передпокою. Зі сходів чути дитячі голоси.

Нора. Це вони! Це вони!

Біжить і відчиняє вхідні двері. Заходить нянька *Анна-Марія* з дітьми.

Заходьте, заходьте! (*Нагинається і цілує дітей.*) Ох, мої милі сонечка...
Глянь на них, Кристино. Правда ж, вони чарівні?

Гельмер. Ходімо, фру Лінне, тепер тут нікого не треба, крім матері. [...]

Нора роздягає дітей і слухає, що вони розповідають.

Бурхлива радість. Тим часом у вхідні двері хтось стукає, але ніхто стукоту не чує.
Тоді леді відчиняються двері, і в них з'являється приватний повірений *Крогстад*.

Крогстад. Вибачте, фру Гельмер...

Нора (глухо скрикує, обертається і леді підводиться). Ох! Чого ви хочете?

Крогстад. Перекинутися словом із вами.

Нора. Із... (Тихо до дітей.) Ідіть до Анни-Марії. Коли він піде, ми знов будемо
гратися. (Відводить дітей і зачиняє двері. Стурбованим голосом.) Ви хочете
поговорити зі мною?.. Але ж це ще не перше число...

Крогстад. Поки що не говорімо про це. Є ще й інша справа. Я бачив, як ваш
чоловік ішов вулицею... З дамою. То була не фру Лінне?

Нора. Так, вона.

Крогстад. Щойно приїхала до міста? Фру Лінне матиме посаду в банку?

Нора. Як ви смієте випитувати мене, Крогстаде, ви, підлеглий моого чоловіка?
Але якщо ви вже запитали, то знайте: так, фру Лінне матиме посаду. І по-
сприяла цьому я, пане Крогстад. Так і знайте.

Крогстад. Отже, я не помилився у своїх розрахунках.

Нора (ходить по кімнаті). Я гадаю, що нам усе-таки можна мати якийсь вплив.
Те, що хтось народився жінкою, зовсім не означає...

Крогстад. Фру Гельмер, може, ви застосували свій вплив на мою користь?

Нора. Як це? Що ви маєте на думці?

Крогстад. Може, ви потурбувалися, щоб я зберіг у банку своє скромне місце?

Нора. Що ви кажете? Хто ж його буде відбирати у вас?

Крогстад. О, я добре знаю, що вашій товарищі буде неприємно наражатися на
зустріч зі мною, і знаю також, кому маю завдячувати, що мене виженуть.
І я раджу вам використати свій вплив, щоб запобігти цьому.

Нора. Але ж, пане Крогстад, я не маю ніякого впливу.

Крогстад. Не маєте? Мені здається, ви щойно самі казали...

Нора. Як ви могли подумати, що я маю вплив на свого чоловіка?

Крогстад (трохи стриманіше). Як буде треба, я боротимуся за своє скромне місце
в банку не на життя, а на смерть... Річ, бачите, ось у чому. Ви, як усі добре
знаєте, що колись я нерозважно зробив те, чого не можна було робити.

Нора. Здається, я чула щось таке.

Крогстад. До суду не дійшло, та всі шляхи для мене відтоді закрилися. Отож я й
узявся до тих справ, про які ви знаєте. За щось же треба було вхопитися.
І насмілюся сказати, що я був не з найгірших. У мене підростають сини,

і задля них я мушу відновити своє становище в суспільстві. Посада в банку була для мене ніби перший східець. А тепер ваш чоловік хоче мене зіпхнути з цього східця, щоб я знову впав у яму.

Нора. Але ж, Боже мій, я не маю ніякої змоги допомогти вам, пане Крогстад.

Крогстад. Тому, що не хотите, але в мене є спосіб примусити вас.

Нора. Не думайте ж ви сказати моєму чоловікові, що я винна вам гроші?

Крогстад. Гм, а якби й сказав?

Нора. То ви повелися б ганебно. (*Ковтає слізами.*) Щоб про мою таємницю, якою я так пишалася, він довідався у такий брутальний спосіб... Ви хочете, щоб у мене були жахливі неприємності... (*Палко*). Але якщо ви це зробите, то вам же буде гірше. Мій чоловік тоді справді побачить, яка ви погана людина, і нізащо не залишить вас у банку.

Крогстад. Ви боїтесь хатніх неприємностей?

Нора. Якщо мій чоловік довідається про цей борг, то відразу оплатить решту, і ми не будемо більше з вами знатися.

Крогстад (підступає ближче). Фру Гельмер... або у вас коротка пам'ять, або ви зовсім не розумієтесь у цих справах. Доведеться докладніше розтлумачити, що ви вчинили. Коли ваш чоловік захворів, ви прийшли до мене позичити тисячу двісті спецій.

Нора. Я більше нікого не знала.

Крогстад. Я пообіцяв роздобути вам гроші на певних умовах. Ви тоді були такі заклопотані чоловіковою хворобою, що, мабуть, зовсім не думали про подробиці. Я пообіцяв роздобути вам гроші під боргове зобов'язання, яке склав для вас.

Нора. Так, і я його підписала.

Крогстад. Гаразд. Але внизу було ще додано кілька рядків — порука вашого батька за вас. Ті рядки мав підписати ваш батько.

Нора. Мав?.. Він же підписав їх.

Крогстад. Я залишив місце на дату. Тобто ваш батько мав поставити її тоді, коли підписуватиме документ. Пам'ятаєте? Я передав вам, щоб ви поштою послили його своєму батькові. І вже через п'ять чи шість днів принесли мені зобов'язання з батьковим підписом. І вам тоді було виплачено позику.

Нора. Ну так, а хіба я не виплачу її вчасно?

Крогстад. Більш-менш. Здається, ваш батько був дуже хворий і скоро помер?

Нора. Так.

Крогстад. Скажіть, фру Гельмер, ви часом не пам'ятаєте дати смерті свого батька? Тобто якого дня і місяця він помер.

Крогстад
(фотографія першої постановки в Копенгагенському театрі)

Нора. Тато помер двадцять дев'ятого вересня.

Крогстад. Справді, я довідувався. І тому виходить дивина (*витягає документ*), яку я ніяк не можу пояснити. Дивина, пані, що ваш батько підписався на третій день після своєї смерті.

Нора. Як так? Не розумію...

Крогстад. Ваш батько помер двадцять дев'ятого вересня. Але погляньте сюди. Ось тут батько поставив дату свого підпису — друге жовтня. (*Нора мовчить.*) Ви можете пояснити мені це? (*Нора далі мовчить.*) Впадає у вічі, що слова «друге жовтня» і рік написані не батьковою рукою. Ну, це не така важлива річ. Головне — сам підпис. Чи він справжній, фру Гельмер? Чи це ваш батько підписався під документом?

Нора (після короткої паузи високо підносить голову). Ні, це я підписалася.

Крогстад. Фру Гельмер... Ви знаєте, що це небезпечне зізнання? Можна запитати вас, чому ви не послали цього документа своєму батькові?

Нора. Бо не могла. Тато був хворий. Якби я попросила його підписати зобов'язання, то довелося б пояснювати, навіщо ті гроші. А я ж не могла сказати йому, такому хворому, що життя моого чоловіка в небезпеці.

Крогстад. То вам краще було б відмовитися від подорожі за кордон.

Нора. Ні, не можна було. Та подорож урятувала моєму чоловікові життя.

Крогстад. А ви не подумали про те, що таким чином обдурюєте мене?..

Нора. На це я не зважала. Я вас терпіти не могла за те, що ви так безжалюно чіплялися до мене, хоч знали, яка небезпека нависла над моїм чоловіком.

Крогстад. Фру Гельмер, ви, мабуть, не уявляєте собі чітко, в чому полягає ваша вина. Але те, чого я колись допустився і що так заплямувало мене в очах суспільства, було нітрохи не гірше за ваш вчинок.

Нора. Як? Ви хочете переконати мене, що зважилися на таке, аби врятувати життя своїй дружині?

Крогстад. Закони не питаютъ, які в кого були спонуки.

Нора. То це якісь дуже погані закони.

Крогстад. Погані чи ні, та коли я подам цей документ до суду, вас засудять.

Нора. Я не вірю. Хіба дочка не має права вберегти свого старого, смертельно хворого батька від тривоги й журбі? Хіба дружина не має права врятувати життя своєму чоловікові? Я добре не знаюся на законах, але певна, що в них десь має бути написаний такий дозвіл.

Крогстад. Робіть, як хочете. Та скажу вам: якщо мене ще раз викинуть зі служби, ви будете в товаристві зі мною. (*Вклоняється і виходить.*)

Нора (після хвилинної задуми підводить голову). Хотів мене налякати! Не така я дурна. Але... Ні, я ж зробила це з любові. (*Сідає, бере шитво.*) Ні! (*Кидає шитво, підводиться.*) Огидна людина. Пусте, пусте, пусте! Нічого не стається. Я робитиму все, що ти любиш, Торвальде... Я співатиму, танцюватиму для тебе... (*Гельмер заходить з пакою паперів.*) Ох! Ти вже вернувся?

Гельмер. Так. Тут хтось був?

Нора. Тут? Ні.

Гельмер. Дивно. Я бачив, як із брами виходив Крогстад.

Нора. Хіба? О так, справді, Крогстад заходив сюди на хвилину.

Гельмер. Норо, я бачу по тобі, що він заходив сюди просити, аби ти замовила за нього слово. Він тебе не просив про це?

Нора. Просив, Торвальде, але...

Гельмер. Норо, Норо, як ти могла на таке пристати? Змовлятися з такою людиною і щось їй обіцяти! І ще й до всього казати мені неправду!

Нора. Неправду?..

Гельмер. Хіба ти не сказала, що тут нікого не було? (*Свариться на неї пальцем.*)

Нехай моя щебетуха більше такого не робить. Їй для щебету завжди треба мати чисте горлечко, з якого не виходило б жодного фальшивого звуку.

(*Обіймає її за стан.*) Хіба ні? (*Відпускає її.*) [...]

Нора. Але скажи мені, в чому завинив Крогстад, то справді щось таке страшне?

Гельмер. Він підробив підпис. Ти уявляєш собі, що це таке?

Нора. А не міг він зробити цього з біди?

Гельмер. Міг, або, як багато хто, з легковажності. Я не такий черствий, щоб беззастережно засудити людину за один такий вчинок. Часом людина може знов піднятися морально, коли визнає провину і відбуде кару.

Нора. Кару?..

Гельмер. Але Крогстад не пішов цим шляхом, він усякими правдами і неправдами виплутувався й цим морально занапастив себе.

Нора. Ти вважаєш, що треба було...

Гельмер. Ти уяви собі, як людині з нечистим сумлінням доводиться брехати, прикидатися перед усіма, носити маску навіть перед дружиною і власними дітьми. А щодо дітей, то це якраз найстрашніше, Норо. Отруйний чад брехні заражає домашнє життя. Діти в такому домі дихають зараженим повітрям, і в їхніх душах проростає зло.

Нора (*підходить близче до нього ззаду*). Ти певен цього?

Гельмер. Ох, люба моя, я вдосталь надивився на це, коли працював адвокатом.

Майже всі, хто рано збився на манівці, мали брехливих матерів.

Нора. Чому саме матерів?

Гельмер. Найчастіше це передається від матерів. Але і батьки, звичайно, діють на дітей так само. А Крогстад удома роками отруював брехнею своїх дітей, тому я називаю його морально пропащим. (*Простягає до неї руки.*) Тож, люба, пообіцяй мені, що не проситимеш за нього. Мені неможливо було б працювати разом із ним. Я відчуваю фізичну відразу до таких людей.

Нора (*відсмикує руку й переходить на другий бік ялинки*). Як тут гаряче. [...]

ДІЯ ДРУГА

Служниця відчиняє двері з передпокою, впускає *Крогстада* і знов зачиняє їх.

Він одягнений у дорожнє хутро, боти і шкіряну шапку.

Нора (*айде назустріч*). Говоріть тихо, мій чоловік удома. Чого вам треба?

Крогстад. Дещо з'ясувати. Ви, звичайно, знаєте, що мене звільнено.

Нора. Я не могла нічого вдіяти. Я до останнього боронила вас.

Крогстад. Отже, ваш чоловік так мало любить вас? Знає, що я можу заподіяти вам, і все-таки зважується...

Нора. Як ви можете думати, що він знає про це?

Крогстад. О ні, я, властиво, й не думав такого. Дивно було б, щоб мій любий Торвальд Гельмер спромігся на таку мужність...

Нора. Пане Крогстад, я вимагаю поваги до свого чоловіка.

Крогстад. Даруйте, я й виявляю до нього належну повагу. Та оскільки ви тримаєте цю справу в такій великій таємниці, то зважуюся припустити, що ви сьогодні краще, ніж учора, розумієте, що, власне, ви зробили.

Нора. Чого ви від мене хочете?

Крогстад. Я думав про вас цілий день. Бачите, лихвар, крутій, ну, одне слово, такий, як я, теж має трохи того, що зветься серцем.

Нора. То доведіть це. Подумайте про моїх малих дітей.

Крогстад. А ви і ваш чоловік подумали про моїх? Але тепер уже однаково. Я хотів тільки сказати, що вам не треба журистися цією справою. Поки що я не маю наміру оскаржувати вас у суді. Усе можна залагодити.

Нора. Мій чоловік нічого не повинен знати про це.

Крогстад. Чи маєте якусь можливість добути гроші за пару днів?

Нора. Не маю такої можливості.

Крогстад. Та якби ви й оце зараз виклали яку завгодно суму, я однаково не повернув би вам вашого боргового зобов'язання... Ніхто сторонній не буде про нього знати. Та якби ви зважились на якийсь відчайдушний крок... Якби надумали кинути дім і родину... Або задумали щось інше... То киньте ці химери.

Нора. Звідки ви знаєте, що я думала про таке?

Крогстад. Більшість із нас спочатку думає про таке. Я також думав, але мені не стало відваги.

Нора (ледь чутно). І мені не стає.

Крогстад (з полегкістю). От бачите. І то була б велика дурниця. Коли мине перша домашня буря... Я маю в кишенні листа до вашого чоловіка...

Нора (швидко). Не можна, щоб він отримав цього листа. Порвіть його. Скажіть, скільки грошей ви вимагаєте від моого чоловіка, і я дістану їх.

Крогстад. Я не вимагаю від вашого чоловіка грошей.

Нора. А чого?

Крогстад. Я скажу, чого. Я хочустати на ноги, пані, хочу піднятися, і ваш чоловік повинен допомогти мені. За півтора року я не припustився жодного нечесного вчинку, весь цей час ледве перебивався, але був задоволений, що своєю працею помалу підіймається знову. Тепер мене вигнали, і я вже не вдовольнюся тим, що мене з ласки приймуть назад. Я хочу піднятися вище, кажу вам. Хочу, щоб мене прийняли до банку на вищу посаду. Ваш чоловік повинен створити її для мене...

Нора. Він ніколи цього не зробить!

Крогстад. Зробить. Навіть не писне. А якщо тільки я опинюся там, у банку, по руч із ним, то не міне й року, як я стану правою рукою директора. Тоді Нільс Крогстад, а не Торвальд Гельмер керуватиме банком.

Нора. Ви цього ніколи не дочекаєтесь!

Крогстад. Ви не залякаєте мене. Така гарна, розбещена дама, як ви...

Нора. Побачите. Побачите!

Крогстад. Може, під кригу? В холодну, чорну глибину? І спливете навесні спотвореною, невізнанною, із вилізлим волоссям...

Нора. Ви мене не залякаєте.

Крогстад. І ви мене не залякаєте. Таких речей не роблять, фру Гельмер. Та й нічого це не дасть. Він же однаково буде в моїх руках.

Нора. Навіть тоді? Коли мене вже...

Крогстад. Не забувайте, що тоді від мене залежатиме, яка пам'ять про вас залишиться. (*Нора, занімівши, дивиться на нього*.) Я вас попередив. Коли Гельмер отримає мого листа, я чекаю від нього звістки. Ваш чоловік сам змусив мене стати на такий шлях. Я ніколи не подарую йому цього. До побачення, фру Гельмер. (*Виходить*.)

Нора (*підходить до дверей, ледь прочиняє їх і дослухається*.) О ні, ні! Що це? Він зупинився. Не спускається вниз. Вагається?.. Невже він...

Лист падає в поштову скриньку, після цього чути кроки *Крогстада*, що спускається до виходу. *Нора* приглушено зойкає, біжить назад до кімнати. Коротка пауза.

Лист у скриньці... Торвальде, Торвальде... Тепер нам немає рятунку!

Фру Лінне (*виходить із костюмом у руках із кімнати ліворуч*). Ну я не знаю, що тут іще можна поправити. Приміряємо?.. Що з тобою? На тобі лиця немає.

Нора. Іди сюди. Бачиш той лист? Дивися крізь скло в поштовій скриньці. То лист від Крогстада...

Фру Лінне. Норо... то ти в Крогстада позичила грошей!

Нора. І тепер Торвальд довідається про все.

Фру Лінне. Повір мені, Норо, це краще для вас обох.

Нора. Ти всього не знаєш. Я підробила підпис...

Фру Лінне. О Господи!

Нора. Якби я часом збожеволіла... а таке може статися... Або мене спіткає щось інше... що я не зможу бути тут...

Фру Лінне. Норо, Норо, ти наче не сповна розуму!

Нора. То якби хтось захотів узяти всю вину на себе, розумієш... Тоді ти маєш засвідчити, що це неправда. Я ще не збожеволіла й кажу тобі, що ніхто про це не зінав. Я все це зробила сама. Не забудь.

Фру Лінне. Не забуду. Але я все-таки не розумію всього. Я піду й побалакаю з Крогстадом. Був час, коли він зробив би для мене все.

Гельмер (*зі свого кабінету, стукаючи у двері*). Норо!

Нора (*злякано скрикує*). Ох! Що таке? Що ти хочеш від мене?

Гельмер. Ти ж защепнула двері. Може, приміряєш костюм?

Нора. Так, так, приміряю. Я буду така гарна, Торвальде.

Фру Лінне (з візиткою в руці). Він мешкає близько, тут за рогом.

Нора. Але це нічого не дасть. Нам немає рятунку. Лист лежить у скриньці.

Фру Лінне. Крогстад повинен забрати назад свого листа нерозпечатаним...

Нора. Але саме в цей час Торвальд завжди...

Фру Лінне. Затримай його. Я повернуся якомога швидше. (*Виходить.*)

Нора (підходить до Гельмерових дверей і заглядає всередину). Торвальде!

Гельмер (із кабінету). Ну, чи впустять мене нарешті до моєї власної вітальні?

Ходімо, Ранку, зараз побачимо... (*У дверях.*) Але що це означає? Я сподівався побачити тебе в розкішній бальній сукні.

Нора. Ні, до завтра мене ніхто не побачить у тому вбранні. [...]

ДІЯ ТРЕТЬЯ

Та сама кімната. На столі горить лампа. З горішнього поверху чути музику. *Фру Лінне* сидить біля столу й машинально гортає книжку, але не може зосередитися.

Часом напружено прислухається, чи хтось не йде знадвору.

Фру Лінне (дивиться на годинника). І досі немає. Аби він тільки не... (*Прислухається.*) О, йде! (*Виходить до передпокою і обережно відмикає двері. На сходах чути тиху ходу. Вона шепоче.*) Заходьте.

Крогстад (у дверях). Я знайшов вашу записку. Що це означає?

Фру Лінне. Мені треба поговорити з вами. Там, де я мешкаю, неможливо. Заходьте. Ми зовсім самі. Служниця спить, а Гельмери вгорі на балу.

Крогстад (заходить до кімнати). Он як, Гельмери сьогодні бенкетують?

Фру Лінне. А чому ж би й ні? Отже, Крогстаде, давайте поговорімо.

Крогстад. Хіба в нас є про що говорити? Не вірю.

Фру Лінне. Не вірите, бо ніколи по-справжньому не розуміли мене.

Крогстад. Що ж там було розуміти? Все як на долоні. Бездушна жінка спроваджує чоловіка, коли їй трапляється вигідніша партія.

Фру Лінне. Крогстаде, неваже ви справді так вважаєте?

Крогстад. Якщо це неправда, то навіщо ви написали мені такого листа?

Фру Лінне. Я не могла інакше. Коли мені довелося порвати з вами, то моїм обов'язком було вирвати з вашого серця всі почуття до мене.

Крогстад (стискає руки). Он воно що. І все це через гроші!

Фру Лінне. В мене на руках були тяжко хвора мати й двоє малих братів.

Крогстад. Але ви не мали права відштовхувати мене задля іншого.

Фру Лінне. Ну, не знаю. Я не раз питала себе, чи я мала таке право.

Крогстад (тихіше). Коли я втратив вас, у мене ніби вислизнула земля з-під ніг.

Я тепер схожий на людину з розтрощеного корабля.

Фру Лінне. Я сьогодні довідалася, що мене беруть на ваше місце в банку.

Крогстад. Коли ви вже знаєте про це, то, може, відмовитеся?

Фру Лінне. Ні. Вам із цього не було б ніякої користі.

Крогстад. Користь чи не користь, а я, бувши вами, однаково відмовився б.

Фру Лінне. Я навчилася діяти розважно. Цього мене навчило життя і нестатки.

Крогстад. А мене життя навчило не вірити словам.

Фру Лінне. Ви сказали, що схожі на людину з розтрощеного корабля, яка врятувалася на уламку. І я теж схожа на жінку з розтрощеного корабля.

Крогстад. Ви самі вибрали таку долю.

Фру Лінне. Тоді іншого вибору в мене не було. Крогстаде, а що якби ми, двоє людей із розтрощеного корабля, подали одне одному руки?

Крогстад. Кристино!

Фру Лінне. Мені треба працювати, щоб прожити. Відколи пам'ятаю себе, я працювала, і це була моя найкраща втіха. А тепер я лишилася сама. Така порожнеча і самота. А працювати на саму себе — невелика втіха. Крогстаде, зробіть так, щоб я мала для чого і для кого працювати.

Крогстад. То ви справді... Ви все знаєте про моє минуле, за кого мене мають?

Фру Лінне. З ваших слів, зі мною ви могли б бути іншою людиною?

Крогстад. Я певний цього. Кристино, ви все добре зважили?

Фру Лінне. Мені треба бути комусь за матір, а вашим дітям потрібна мати. Ми з вами потрібні одне одному. Крогстаде, у вас добра основа.

Крогстад (хапає її за руки). Дякую, дякую, Кристино... Тепер я знаю, як піднятися в очах інших... Ох, я ж забув...

Фру Лінне (дослухається). Цільте! Ідіть, ідіть! Чуєте танок нагорі? Коли він закінчиться, вони прийдуть сюди.

Крогстад. Однаково все дарма. Ви не знаєте, що я затіяв проти Гельмерів.

Фру Лінне. Знаю, Крогстаде.

Крогстад. І попри все ви зважилися б...

Фру Лінне. Я добре розумію, на що може піти з розпачу така людина, як ви.

Крогстад. Ох, якби я міг вернути назад те, що зробив.

Фру Лінне. Ви могли б його вернути, бо ваш лист іще лежить у скриньці.

Крогстад. Ви певні? (*Допитливо дивиться на неї*). Чи я маю вас так розуміти?

Ви хочете за всяку ціну врятувати свою товаришку. Правда?

Фру Лінне. Крогстаде, хто вже раз продавав себе задля інших, не зробить цього вдруге.

Крогстад. Я скажу, щоб мені віддали моого листа назад. Залишуся тут, поки Гельмер прийде, і скажу, щоб він віддав мені листа, що в ньому йдеться тільки про моє звільнення... і що йому не треба читати його...

Фру Лінне. Ні, Крогстаде, не забирайте назад листа.

Крогстад. Але скажіть мені, хіба ви не тому покликали мене сюди?

Фру Лінне. Так, першої хвилини, з переляку. Але тепер нехай Гельмер про все довідається. Треба, щоб вони нарешті порозумілися. Неможливо так жити далі, приховувати правду, викручуватися... (*Дослухається*). Покваптеся! Ідіть, ідіть! Танок скінчився. Нам не можна тут бути ні хвилини разом.

Крогстад. Я почекаю на вас унизу.

Фру Лінне. Гаразд. Тоді проведете мене додому.

Крогстад. Я зроду ще не був таким неймовірно щасливим. (*Виходить*.)

Фру Лінне (трохи прибирає на столі і бере свій верхній одяг). Яка зміна в житті!

Буде для кого працювати... і для кого жити, буде дім, якому треба надати

затишку й тепла. Ну, доведеться натужуватися... Аби вони швидше прийшли. (*Дослухається.*) Ага, йдуть. (*Надягає пальто.*) [...]

Гельмер рвучко відчиняє свої двері і стає на порозі з листом у руці.

Гельмер. Норо! Ти знаєш, що в цьому листі?

Нора. Знаю. Пусти мене! Дай мені вийти!

Гельмер (*не пускає її*). Куди ти?

Нора (*намагається випречатись*). Не треба рятовувати мене, Торвальде!

Гельмер (*відсахується*). Це правда! Правда, що тут написано? Страхіття!

Нора. Це правда. (*Ступає крок до нього*). Торвальде!..

Гельмер. Нещасна... Що ти наробила!

Нора. Не треба, щоб ти терпів через мене. Не бери цього на себе.

Гельмер. Не властивий комедії. (*Замикає двері на ключ*) Ти стоятиш тут, поки не даси мені звіту. Ти розумієш, що ти зробила?

Нора (*мовить із закам'янілим обличчям*). Так, тепер починаю розуміти, цілком.

Гельмер (*ходить по кімнаті*). О, яке страшне пробудження. Цілих вісім років... вона, моя радість і гордість... була брехункою... злочинницею. Ох, яке це все безмежно гидотне! Тыху! (*Нора й далі не зводить із нього очей*) Я мав би відчувати, що таке може статися. Знаючи легковажні засади твого батька... Мовчи! Ні побожності, ні моралі, ні почуття відповідальності... О, як мене покарано за те, що я дивився на все крізь пальці. Задля тебе. І ось як ти мені віддячила.

Нора. Отак.

Гельмер. Тепер ти зруйнувала все моє щастя. Поставила хрест на моєму майбутньому. Я в руках у людини, що не має совісті. Він може вимагати від мене що завгодно, наказувати мені, знущатися з мене, і я не посмію і писнути. Так низько скотитися, впасти в провалля через легковажну жінку!

Нора. Якщо мене не буде на світі, то ти вільний.

Гельмер. Ох, кинь ці коники. Яка мені користь із того, що тебе, як ти кажеш, не буде на світі? Ніякісінкої. Він однаково може оприлюднити цю справу, а коли так, то мене, мабуть, запідозрять у тому, що я знав про твій злочин. Можуть навіть подумати, що це я підштовхнув тебе! І цим я маю завдячувати тобі. А я ж на руках тебе носив. Розумієш, що ти мені заподіяла?

Нора (*з холодним спокоєм*). Так.

Гельмер. Це не вміщається в моїй голові. Але нам треба вилізти з цього. Треба за всяку ціну зам'яти цю справу. А щодо нас із тобою, то ми повинні вдавати,

Торвальд Гельмер
(фотографія першої постановки в Копенгагенському театрі)

немов нічого не сталося. Отже, ти лишишся тут. Але не матимеш права виховувати дітей, я тобі їх не можу довірити... Ох, і мені доводиться казати це тій, яку я так палко любив... Але цьому кінець. Відтепер уже не йдеться про щастя, а тільки про порятунок уламків декорації. (*Знизу чути дзвінок. Здригається.*) Хто це? Невже найгірше?.. Сховайся. Удай, що ти хвора.

Нора не рушає з місця. Гельмер відмикає двері до передпокою.

Служниця (у передпокії, напівроздягнена). Тут лист для пані.

Гельмер. Давай сюди. (*Хапає листа й зачиняє двері.*) Так, це від нього. Я тобі не дам, сам прочитаю. Мені страшно читати. Може, ми вже пропали, і ти, і я. Ні, треба дізнатися, що в ньому. (*Хапливо відкриває конверта, перебігає очима кілька рядків, дивиться на вкладений у листа папір і радісно вигукує.*) *Норо!* (*Нора запитально дивиться на нього.*) Норо! Ні, хай я прочитаю ще раз. Так, так, правда. Я врятований! Норо, я врятований!

Нора. А я?

Гельмер. І ти, звичайно. Ми обос врятовані, і ти, і я. Він повертає тобі боргове зобов'язання. Пише, що він шкодує... що щаслива зміна в його житті... Ну, та байдуже, що він пише. Ми врятовані! Ніхто нічого не зможе тобі зробити... Ні, спершу знищити всю цю гидоту... (*Рве на клапті зобов'язання й обідува листи, кидає їх у грубу.*) Отак. Нічого не залишилося... Він писав, що ти від Святвечора... Ох, то, мабуть, були страхітливі дні для тебе, Норо.

Нора. Я тяжко боролася ці три дні.

Гельмер. І мучилася, не бачила іншої ради, як... Ні, не згадуймо про те страхіття. Тільки радіймо, що все минуло, минуло. Норо, ти ще наче не збагнула, що все минуло. Що таке?.. Ти ніби закам'яніла. Ох, бідолашна, я добре розумію: ти, мабуть, не можеш повірити, що я все тобі простив. Адже я знаю: все, що ти зробила, зроблено з кохання до мене.

Нора. Це правда.

Гельмер. Ти любила мене, як дружина повинна любити свого чоловіка. Тільки засоби вибрала не такі, як слід. Та невже ти думала, що менше подобатимешся мені через те, що не здатна діяти самостійно? Ні, ні, зіприся на мене, я буду твоїм порадником і керівником. Не думай більше про ті гострі слова, що вихопилися в мене у перші хвилини переляку. Я простив тобі, Норо, присягаюся, що простив тобі.

Нора. Дякую тобі за твоє прощення. (*Виходить у двері праворуч.*)

Гельмер. Ні, стривай... (*Заглядає у двері.*) Спробуй заспокойтися, опанувати себе, моя ластівка. Відпочинь спокійно, я розгорну свої крила і прикрию тобою. Тут твій прихисток, тут я леліятиму тебе, як загнану голубку, яку врятував із кігтів яструба. Помалу все стане на місце, Норо, повір мені. Як ти можеш подумати, що мені спало б на думку відштовхнути тебе чи просто сказати докірливе слово? Ох, ти не знаєш, Норо, на що здатне серце справжнього чоловіка. Йому невимовно солодко і приємно усвідомлювати, що він простив своїй дружині... Це ніби вдвічі збільшує його усвідомлення,

що вона його власність. Вона стає, так би мовити, одночасно його дружиною і його дитям. Не бійся нічого, Норо... Що це? Чого ти одяглася?

Нора. Сядь, Торвальде, нам є про що поговорити. (*Сідає до столу.*)

Гельмер (*сидіє навпроти неї*). Ти мене лякаєш, Норо. І я не розумію тебе.

Нора. Отож-бо. Ти не розумієш мене. І я тебе не розуміла... до сьогоднішнього вечора. Ні, не перебивай мене... Ми вже одружені вісім років. Тобі не спадає на думку, що ми, ти і я, чоловік і жінка, вперше розмовляємо поважно?

Гельмер. Поважно... в якому розумінні?

Нора. Цілих вісім років... Ні, довше... з першого дня нашого знайомства ми не обмінялися жодним поважним словом про поважні речі.

Гельмер. Невже я мав звірятися тобі з турбот, які ти не могла б мені полегшити?

Нора. Я не кажу про турботи. Я кажу, що ми ніколи не заводили поважної розмови, не пробували разом обмірювати якісь важливі справи.

Гельмер. Але ж, кохана, хіба це твоє діло?

Нора. Отож-бо є. Ти ніколи не розумів мене... Зі мною поводилися дуже несправедливо, Торвальде. Спершу тато, а тоді ти.

Гельмер. Що? Ми обидва? Ми ж любили тебе більше, ніж будь-хто у світі!

Нора (*хитає головою*). Ви ніколи не любили мене.

Гельмер. Норо, що це за слова?

Нора. Такі, як чуєш. Коли я жила з татом, він висловлював мені свої погляди, тож я мала ті самі погляди. А коли в мене з'являлися інші, я їх приховувала, бо вони йому не сподобалися б. Він називав мене дитиною-лялькою і грався мною, як я гралася ляльками. Потім я опинилася у твоєму домі...

Гельмер. Як ти висловлюєшся про наш шлюб!

Нора (*незворушно*). Я хочу сказати, що я з татових рук перейшла у твої. Ти все влаштовував на свій смак, і в мене ставав такий самий смак... Тепер мені здається, що я жила тут жалюгідним життям, сяк-так перебивалася. Жила тільки, щоб розважати тебе, Торвальде. Але ти цього хотів. Ти і тато вчили мені велику кривду. Ви винні, що з мене нічого не вийшло.

Гельмер. Яке безглаздя! Яка невдячність! Хіба ти не була тут щаслива?

Нора. Ні, ніколи не була. Думала, що щаслива, а насправді не була такою.

Гельмер. Не була... не була щаслива!

Нора. Ні, тільки весела. І ти завжди був ласкавий до мене. Але наш дім був тільки кімнатою для дитячих ігор. Тут я була дружиною-лялькою, як удома дитиною-лялькою. А діти, знову ж таки, були моїми ляльками. Мені подобалося, коли ти грався зі мною, а їм подобалося, коли я гралася з ними. Ось яким було наше подружжя, Торвальде.

Гельмер. У твоїх словах є трохи правди... хоч яке це перебільшення. Але тепер усе буде інакше. Гра скінчилася, починається виховання.

Нора. Виховання кого? Мене чи дітей?

Гельмер. І тебе, і дітей, люба Норо.

Нора. О, не такий ти чоловік, щоб виховати з мене справжню дружину для себе.

Гельмер. І це кажеш ти?

Нора. А я... хіба я підготована виховувати дітей? Хіба ти оце не казав сам, що мені не можна довірити виховання дітей?

Гельмер. У хвилину роздратування! Хто звертає на таке увагу!

Нора. Ні, ти добре казав. Із цим завданням я не впораюся. Спершу треба подбати про своє виховання, а ти не такий чоловік, щоб допомогти мені. Мені самій треба взятися за це. Тому я залишаю тебе.

Гельмер (схоплюється). Що ти сказала? Норо! Норо!

Нора. І я піду зараз же. Кристина напевне пустить мене переночувати...

Гельмер. Ти збожеволіла! Хто тобі дозволить! Я забороняю!

Нора. Відтепер дарма щось забороняти мені. Я беру тільки свої речі. Від тебе я нічого не візьму, ні зараз, ні потім.

Гельмер. Що за божевілля!

Нора. Завтра вранці я поїду додому... тобто туди, де я народилася. Там мені буде легше влаштуватися. Треба ж мені набути досвіду, Торвальде.

Гельмер. Залишити дім, чоловіка й дітей! Що скажуть люди?

Нора. Я не буду на них зважати. Я тільки знаю, що необхідно це зробити.

Гельмер. Це неподобство. Ти нехтуєш своїми найсвятішими обов'язками.

Нора. Що ти вважаєш моїми найсвятішими обов'язками?

Гельмер. Хіба обов'язки щодо чоловіка та дітей не найсвятіші для тебе?

Нора. У мене є й інші обов'язки, такі самі святі. Обов'язки щодо себе самої.

Гельмер. Ти найперше дружина й мати.

Нора. Я в це більше не вірю. Я вірю, що найперше я людина, така, як і ти... або принаймні маю стати людиною. Я знаю, що більшість буде на твоєму боці. Але я вже не можу вдовольнятися тим, що каже більшість. Мені треба самій подумати про всі ці речі і самій розібратися.

Гельмер. Ніби ти не розумієш свого становища у власному домі? Ніби в тебе немає надійного провідника в цих питаннях? Немає релігії?

Нора. Ох, Торвальде, я добре не знаю, що таке релігія.

Гельмер. Ні, це просто нечувана річ для такої молодої жінки! Коли тебе не може нарозумити релігія, то хоч дай мені промовити до твого сумління. Адже почуття моралі ти, певне, маєш? Відповідай!..

Нора. Торвальде, я заплуталася в цих питаннях. Ось я чую, що закони цілком інакші, ніж я думала. Але що вони справедливі, я ніяк не можу погодитися. Виходить, що жінка не має права пожаліти свого батька, який лежить на смертній постелі, або врятувати життя своєму чоловікові! Цьому я не вірю.

Гельмер. Ти хвора, Норо. В тебе гарячка. Мені навіть здається, що ти майже не при своєму розумі.

Нора. Ніколи ще я не була при такому ясному розумі, як цього вечора.

Гельмер. І ти при ясному розумі кидаєш свого чоловіка і своїх дітей?

Нора. Так, кидаю.

Гельмер. Тоді це можна пояснити тільки одним: ти мене більше не любиш.

Нора. Так, саме цим.

Гельмер. Норо!.. І ти це кажеш!

Нора. Ох, мені самій прикро, Торвальде, бо ти завжди був дуже добрий до мене.

Але я інакше не можу. Я більше не люблю тебе.

Гельмер (насилу втримується). Це твоє тверде переконання?

Нора. Так, тверде переконання. Тому я не хочу тут довше залишатися.

Гельмер. Може б, ти пояснила мені, чому я втратив твою любов?

Нора. Так, поясню. Це відбулося сьогодні ввечері, коли не сталося дива. Я побачила, що ти не та людина, за яку я тебе вважала. Я так терпляче ждала цілих вісім років. На мене звалися страхіття. Поки Крогстадів лист лежав у скриньці... мені й на думку не спадало, що ти міг би пристати на умови тієї людини. Я була твердо впевнена, що ти скажеш їйому: розголошуй цю справу цілому світові. А коли б так сталося...

Гельмер. Ну, ѿ що ж тоді? Коли б я виставив на глум власну дружину!..

Нора. Коли б так сталося... Я була твердо впевнена, що ти виступиш і візьмеш все на себе, скажеш: «Це моя вина».

Гельмер. Норо!..

Нора. Ти маєш на думці, що я ніколи б не прийняла від тебе такої жертви? Звичайно, ні. Але що важили б мої запевнення супроти твоїх?.. Оцього дива я чекала з такою надією і таким страхом. І щоб цього не сталося, хотіла накласти на себе руки.

Гельмер. Я з радістю працював би для тебе день і ніч, Норо... терпів би лихо і злигодні. Але ніхто не жертвує честю задля того, кого любить.

Нора. Тисячі жінок жертвували.

Гельмер. Ох, ти думаєш і говориш, як нерозумна дитина.

Нора. Нехай і так. Але ти не говориш, як чоловік, на якого я могла б покластися. Коли в тебе минув страх — не за мене, а за себе, — ти повівся так, немов нічого не було. Я знов стала твоєю ластівкою, твоєю лялькою, яку ти відтепер мав іще дужче берегти, бо я виявилася така тендітна і крихка. (*Підводиться.*) Торвальде... тієї миті я збагнула, що вісім років прожила з чужим чоловіком і народила їйому троє дітей... Ох, мені гайдко подумати про це! Так і роздерла б себе на шматки.

Гельмер (гірко). Бачу, бачу. Між нами справді пролягла прірва... Але хіба її не можна заповнити, Норо? У мене вистачить сили стати іншим.

Нора. Може... коли від тебе заберуть ляльку.

Гельмер. Розлучитися з тобою! Ні, ні, Норо, я собі не можу цього уявити.

Нора (йде до дверей праворуч). Тим більше це має статися. (*Повертається з верхнім одягом і невеличким саквояжем, якого ставить на стілець.*)

Гельмер. Норо, Норо, не тепер! Почекай до ранку.

Нора (одягає пальто). Я не можу почувати у помешканні чужого чоловіка.

Гельмер. А хіба ми не могли б жити тут як брат і сестра?..

Нора. Ти добре знаєш, що так довго не потривало б. (*Загортается в шаль.*) Прощавай, Торвальде. Я не хочу заходити до дітей. Знаю, що вони в кращих руках, ніж мої. Такої, як я тепер є, їм не треба.

Гельмер. Але колись, Норо... Колись?..

Нора. Звідки мені знати? Я зовсім не знаю, що з мене вийде.

Гельмер. Але ж ти моя дружина, і така, як ти є, і така, як станеш.

Нора. Слухай, Торвальде... коли дружина кидає свого чоловіка, як оце я тебе, то, я чула, він за законом звільняється від усіх зобов'язань щодо неї. Причаймні я звільняю тебе від будь-яких зобов'язань. І ти, і я маємо бути цілком вільні. Я повертаю тобі обручку. А ти віддай мою.

Гельмер. На.

Нора. Ну тепер усе доведено до кінця. Отут я кладу ключі. Служниця знає, що в домі де лежить, краще за мене. Завтра, коли я поїду, Кристина прийде і спакує речі, які я привезла з дому. Хай їх відішлють мені.

Гельмер. Кінець. Кінець! Норо, ти ніколи й не згадаєш про мене?

Нора. Чому ж, я, мабуть, часто згадуватиму про тебе, про дітей і про цей дім.

Гельмер. Можна мені писати тобі?

Нора. Ні... не можна. Цього не можна.

Гельмер. Але ж треба буде посылати тобі...

Нора. Нічого не треба посылати. Нічого.

Гельмер. Допомагати, коли буде потрібно.

Нора. Ні, кажу. Я нічого не візьму від чужого чоловіка.

Гельмер. Норо... неваже я назавжди лишуся для тебе чужим чоловіком?

Нора (бере свій саквояж). Ох, Торвальде, хіба що станеться диво з дивом... Що обов'єми так змінимося, щоб... Ні, Торвальде, я вже не вірю в дива.

Гельмер. Але я віритиму. Скажи, яке! Змінимося так, щоб?..

Нора. Щоб наше життя разом могло стати подружжям. Прощавай. (Виходить.)

Гельмер (опускається на стілець біля дверей і затуляє обличчя руками). Норо! Норо! (Оглядається навколо і встає.) Порожньо. Її вже тут немає. (Обличчя його осяває промінь надії.) Диво з дивом?..

Знизу чути, як зачинилася, грюкнувши, брама.

Переклад із норвезької Ольги Сенюк

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

☞ Готуємося до роботи з твором

1. Поясніть особливості *драми як літературного роду*. Укажіть відмінності між *драмою, епосом і лірикою*.
2. Згадайте відомі вам драматичні жанри та їхні особливості.
3. Що вам відомо про історію розвитку давньогрецького театру? На прикладі трагедії *Есхіла «Прометей закутий»* розкажіть про особливості *античної трагедії*.
4. На прикладі трагедії *«Ромео і Джульєтта» Вільяма Шекспіра* розкажіть про особливості театру доби *Відродження*.
5. Якими були основні правила драматичного мистецтва в період *klassицизму*? Яка історична доба стала взірцем для класицистів?
6. Поясніть особливості поділу на *високі і низькі* драматичні жанри. Як ви знаєте, класицисти вважали *актуальні проблеми* і звичайних людей не вартими зобра-

ження у високих жанрах. Поясніть цю тезу на прикладі комедії *Мольєра «Мішань-шляхтич»*.

7. Розкажіть про особливості **«нової драматургії»** кінця XIX – початку ХХ століть.
8. Доведіть, що п'єса *Генріка Ібсена «Ляльковий дім»* належить до типу **соціально-психологічної драми**.

Працюємо над текстом твору

9. Якою постає **родина Гельмерів** на початку драми, а якою – наприкінці?
10. Розкажіть, які події привели подружжя до краху сімейного життя.
11. Чому **Нора** розчарувалася в коханій людині? Чого, на вашу думку, головна геройня чекала від свого чоловіка?
12. Як комерціалізація суспільної моралі відобразилася на стосунках головних героїв твору – Торвальда і Нори?
13. Яким було ставлення Торвальда до дружини? У чому він помилявся щодо неї?
14. Схарактеризуйте **образ Нори**. Доберіть відповідні цитати.
15. Простежте, як внутрішні зміни, що відбулися у свідомості Нори, відобразилися на розвитку подій у *«Ляльковому домі»*.
16. У чому Нора вбачає недоліки власного виховання і виховання своїх дітей?
17. Прокоментуйте слова Торвальда про те, що чоловікові **«невимовно солодко і приемно усвідомлювати, що він простив своїй дружині... Це ніби вдвічі збільшує його усвідомлення, що вона його власність»**.
18. Як сцена пробачення (дія III) характеризує подружжя?
19. Визначте **тему** та **ідею** твору Генріка Ібсена *«Ляльковий дім»*.

Узагальнюємо і підсумовуємо

20. Як у драмі *«Ляльковий дім»* розкривається тема суспільної **несвободи особистості і безправ'я жінки**?
21. Що, на вашу думку, **символізує** назва драми Генріка Ібсена *«Ляльковий дім»*?
22. Як у п'єсі **повсякденні проблеми** в житті жінки набули драматичного (високого)звучання?
23. Назвіть **риси реалізму** в драмі Ібсена *«Ляльковий дім»*.
24. Згадайте, що таке **психологізм**. Як ви вважаєте, у чому полягає прихованій психологізм зображення героїв драми *«Ляльковий дім»*?

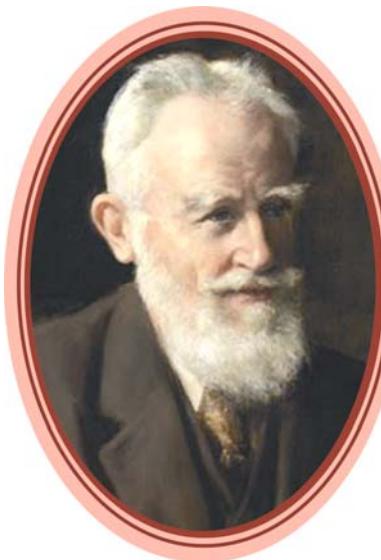
Застосовуємо теоретичні поняття

25. Знайдіть ознаки **дискусійності** у творі.
26. Визначте **зовнішній і внутрішній конфлікти** твору.
27. Поясніть сутність **внутрішнього конфлікту** Нори.
28. Доведіть, що **внутрішній конфлікт** визначив розвиток **зовнішнього конфлікту** драми *«Ляльковий дім»*.
29. Як норвезький драматург застосував **«принцип кокона»** у драмі *«Ляльковий дім»*?
30. У чому полягає **«відкритість фіналу»** драми Генріка Ібсена?

Радимо прочитати

Проспер Мерімé *«Кармén»* (переклад Михайла Москаленка)
Шарлотта Бронтé *«Джейн Ейр»* (переклад Петра Соколовського)

Бернард Шоу

(1856–1950)

Джорджа Бернарда Шоу ще за життя називали найвідомішим англійським драматургом після Вільяма Шекспіра. Він прожив дуже довге, дуже успішне життя і досяг вершин слави. Шоу став єдиним письменником у світі, що був удостоєний Нобелівської премії в галузі літератури (1925 рік) та призу американської кіноакадемії «Оскар» (за сценарій фільму «Пігмаліон», 1938 рік). Щоправда, митець доволі велику грошову винагороду Нобелівського комітету використав на заснування фонду перекладачів, залишивши собі лише медаль лауреата.

Джордж Бернард Шоу народився в місті *Дублін*, столиці Ірландії, яка тоді входила до складу Великої Британії. Його мати була професійною співачкою, а батько — не надто успішним бізнесменом, але людиною з величезним почуттям гумору. Це давало йому змогу весело долати життєві негаразди.

Батьки не переймалися вихованням і навчанням сина, і він часто змінював школи. Однак завдяки матері дитинство Бернарда минуло в атмосфері музики. Вона керувала хором, проводила репетиції навіть у домашніх постановках, давала приватні уроки. Виявилося, що в хлопця чудовий слух і музична пам'ять. У підлітковому віці він не просто знав твори всіх видатних композиторів, а й міг відтворити їхні мелодії від початку і до кінця.

Справжньою пристрастю Бернарда стало читання. Читати він навчився настільки рано, що навіть не пам'ятав, коли це було. «По-моєму, я народився грамотним», — любив згодом жартувати Шоу.

Він читав твори *Джонатана Свіфта*, *Чарльза Діккенса*, *Вільяма Шекспіра*, *Вальтера Скотта* тоді, коли його ровесників цікавили ще дитячі книжечки. Любов до читання компенсувала його недбалість у шкільному навчанні: він проводив увесь вільний час у бібліотеках, займаючись фактично самоосвітою.

Дитинство майбутнього драматурга закінчилося швидко. Мати, покинувши невдаху-чоловіка, разом із двома сестрами Бернарда поїхала до Лондона, сподіваючись на музичну кар'єру. Батько залишився в Дубліні, його справи розладнелись остаточно, і він не міг оплачувати подальшу освіту сина.

Так у неповні шістнадцять років через сімейні негаразди хлопцеві довелося покинути школу і шукати роботу. Починав Бернард з посади посильного, але розум, дисциплінованість і акуратність дозволили йому за кілька років стати касиром в конторі нерухомості. Тоді це було нечуваним кар'єрним злетом.

Свої обов'язки Бернард виконував бездоганно, тому начальство було вражене, коли Шоу прийшов за звільненням. Правда полягала в тому, що талановитий мистецький налаштований юнак не збирався все життя працювати клерком, а хо-

тів поїхати в столицю і спробувати себе як письменник. Його батько, однак, був переконаний, що син їде в Англію продовжувати кар'єру службовця, тому домігся від роботодавців рекомендаційних листів з описом професійних чеснот Бернарда і радо відпустив його до Лондона.

У великому місті, в столиці Англії, перед юнаком відкривалися великі можливості, як перед будь-яким честолюбцем, що прагне завоювати столицю. Водночас місто не здається йому чужим — воно було саме таким, як його описав у своїх творах Чарльз Діккенс. І найголовніше — там жила мати Бернарда, яка сподівалася, як і батько, що з такими чудовими рекомендаційними листами він швидко знайде роботу касира.

Дублін (фотографія кінця XIX століття)

Проте обдарований хлопець розраховував на зовсім інше. Невдовзі він навіть перестав робити вигляд, що шукає роботу, а розпочав систематичну літературну працю. З акуратністю клерка він постановив собі писати по п'ять сторінок на день. Так Шоу створив п'ять «товстих романів», які ніхто не брав до друку. Сильною стороною цих романів були чудові діалоги героїв, але все решта авторові не вдавалося. Він отримав шістдесят відмов від британських і американських видавців.

Десять років Бернард Шоу вперто намагався зробити літературну кар'єру. Без копійки в кишенні, злidenний письменник-початківець не міг собі дозволити жодних розваг, і весь свій час проводив у безкоштовній читальній залі Британського музею, де або читав чужі твори, або писав свої. Він міг піти працювати службовцем, але був настільки переконаний, що його покликання — література, що навіть не розглядав такої можливості.

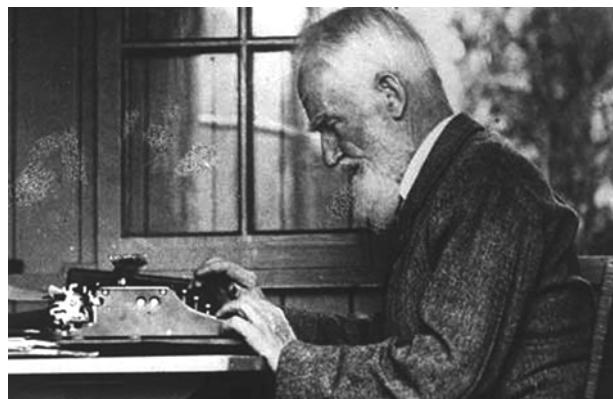
Коли Бернарду виповнилося 30 років, доля нарешті усміхнулася йому, хоча родина вже сприймала його як невдаху. Він познайомився з театральним критиком і перекладачем творів Генріка Ібсена на англійську мову *Вільямом Арчером*. Арчер (також постійний відвідувач бібліотеки) був здивований тим, що Шоу постійно щось пише, над чимось працює, але ніде не друкується. Вражений гострим розумом та особливою іронічною манeroю спілкування Бернарда, він допоміг йому влаштуватися на роботу в мистецький відділ однієї з газет.

Із цієї зустрічі розпочалася справжня літературна кар'єра Бернарда Шоу. Невдовзі музичні і театральні огляди принесли йому славу цікавого і безкомпромісного критика. Публікації Шоу були яскравими, злободенними, гострополемічними, часто скандальними, і писав він їх іронічно, чесно. Зазвичай огляди мистецьких подій у газетах були нудними і цікавили лише знатців. Молодий кри-

тик зламав цю традицію — він дотепно піджартовував над безталанними невдахами, які намагалися стати митцями, і вмів так просто і зрозуміло описати суть мистецької події, що його огляди із задоволенням читали люди, які не мали жодного стосунку до мистецтва.

Завдяки театральній критиці Бернард Шоу звернув увагу на актуальні проблеми сучасного йому театру. У більшості випадків на сценах англійських театрів ставили п'єси Шекспіра, які Шоу вважав застарілими, а також розважальні п'єси і п'єси з любовними сюжетами, які були далекі від реального життя. *Соціальні проблеми* (нерівність між бідними та багатими, принижене становище жінок), справжні життєві конфлікти залишалися за межами англійської сцени, і це обурювало театрального критика Шоу.

Його ставлення до театру як виду мистецтва кардинально змінилося лише після знайомства з творами *Генріка Ібсена*. Творчий підхід норвезького драматурга виявився настільки близьким Шоу, що він став активно пропагувати його ідеї, а драми Ібсена представляв як взірці для наслідування. У 1891 році Бернард Шоу навіть видав книгу під назвою **«Квінтесенція ібсенізму»**, яка мала на меті посприяти оновленню сучасного йому англійського театру.

Бернард Шоу за друкарською машинкою
(фотографія, 1929 рік)

Так сталося, що оновлювати англійський театр довелося самому Бернарду Шоу. Того ж **1891 року** в Лондоні відкрився «Незалежний театр». На його сцені режисери-реформатори почали ставити нові сучасні п'єси, зокрема й твори Генріка Ібсена. Головною перепоною в діяльності цього театру виявилася відсутність п'єс, які відповідали би духу *ібсенізму*, написаних англійським драматургом на англійському матеріалі. І Бернард Шоу вирішив допомогти молодому театру.

Перша п'єса драматурга Бернарда Шоу була поставлена на сцені вже в **1892 році**, коли авторові виповнилося 36. Як виявилося, це був лише початок великої кар'єри. Його п'єси почали ставити в європейських країнах і в Америці. Це принесло авторові світову славу видатного драматурга ХХ століття.

Переконаний вегетаріанець Бернард Шоу прожив довге життя. 90-річний драматург жартував, що лікарі, які лякали його проблемами зі здоров'ям, якщо він не їстиме м'яса, вже давно померли і не заважають йому жити.

Бернард Шоу продовжував працювати до глибокої старості: останній свій твір він написав у віці 92 років. Якось у вересні, працюючи у своєму саду Шоу впав і отримав важкий перелом. Від ускладнень видатний англійський письменник помер у листопаді 1950-го року у 94-річному віці.

«Пігмаліон» Бернарда Шоу

Бернард Шоу був щирим прихильником *творчого методу Генріка Ібсена*. Він цілком поділяв його естетичні принципи і так само вважав, що зображення потрібно злободенні проблеми суспільства, провокувати дискусії, спонукати до роздумів. Його п'єси 1890-х років, іронічні й скептичні, були спрямовані на викриття ганебних сторін життя поважного англійського суспільства. Вони противставлялися «легким» творам на любовні теми.

Творчість Бернарда Шоу характеризується жанровою і тематичною різноманітністю. *«Пігмаліон»*, написаний у 1912 році незадовго до початку Першої світової війни, дещо відрізняється від попередніх гострих п'єс-дискусій. У цій «високій комедії» Шоу розвинув ібсенівську ідею змішування жанрів і назвав цей твір «романом у 5-ти актах», розмишаючи таким чином межі між п'єсою і романом. До речі, драматург широко використав детальні ремарки-інструкції для акторів і постановників, аби забезпечити якнайточніше відображення на сцені авторського задуму.

Автор уявя за основу давньогрецький міф про *Пігмаліона* — скульптора царя Кіпру, — який закохався у власний досконалий мистецький витвір. Щоправда, у п'єсі замість прекрасної античної Галатеї з'являється *Лайза* — дивне замурзане створіння з жахливою говіркою, а замість мрійливого і трепетного Пігмаліона — доволі безцеремонний у поводженні професор фонетики *Гіггінс*.

Із дотепністю, властивою Бернардові Шоу, у творі змальовано перипетії перетворення вуличної недорікуватої квіткарки на шляхетну молоду леді. Роль Лайзи була написана спеціально для відомої англійської актриси *Стелли Патрік Кембелл* (1865–1940), у яку, як вважають біографи, автор був таємно закоханий. Постановкою твору на сцені керував сам драматург, і комедія стала однією із найпопулярніших серед глядачів.

Хоча «Пігмаліон» називають комедією, у творі розглядаються серйозні питання, адже Бернард Шоу вважав *театр засобом виховання свідомості глядачів*. Однак це виховання має здійснюватися не шляхом проголошення загальновідомих істин, а через розгляд проблем і дискусії. Таким чином, автор ненав'язливо звертає увагу на *гострі соціальні питання* бідності, неосвіченості, порушує про-

Квіткарки з Ковент-Гардену
(фотографія кінця XIX століття)

блему самореалізації жінки в тогочасному англійському суспільстві. Також він спонукає глядачів до дискусії щодо інтелектуальної рівності всіх людей, незалежно від їхнього соціального становища і статків.

Водночас Шоу залишає *відкритим фінал* щодо майбутнього талановитої і розумної дівчини «з низів». Адже автор не зобов'язаний давати своїм глядачам готові відповіді. Достатньо вже того, що він ці питання сформулював і представив на сцені для дискусії.

Комедія «Пігмаліон» і досі залишається одним із найпопулярніших творів у світовому мистецтві, а музичний фільм «Моя прекрасна леді», знятий на основі бродвейського¹ мюзиклу з музикою Фредеріка Лоу у 1964 році та з чудовою актрисою Одрі Хепберн (1929–1993) у головній ролі, — одним із найулюблених фільмів багатьох поколінь.

Для тих, хто хоче знати більше

Давньогрецький міф про Пігмаліона і Галатею

Афродіта дарує щастя тому, хто вірно служить їй. Так дала вона щастя і Пігмаліонові, великому кіпрському митцеві. Пігмаліон ненавидів жінок і жив самотньо, уникаючи шлюбу. Одного разу зробив він із блискучої білої слонової кістки статую дівчини незвичайної краси. Немов жива, стояла ця статуя в майстерні художника. Здавалося, вона дихає; здавалося, що ось-ось вона зрушиться, піде і заговорить. Цілими годинами милувався художник своїм твором і покохав нарешті створену ним самим статую. Він дарував статуї дорогоцінне намисто, зап'ястки і сережки, одягав її в розкішний одяг, прикрашав голову вінками з квітів. Як часто шепотів Пігмаліон:

— О, якби ти була жива, якби могла відповідати на мої слова, о, який би був я щасливий! — Але статуя була німа.

Настали дні святкувань на честь Афродіти. Пігмаліон приніс богині кохання в жертву білу телицю з визолоченими рогами; він простяг до богині руки і з молитвою прошепотів:

— О вічні боги і ти, золота Афродіто! Якщо ви можете дати все благаючому, то дайте мені дружину, таку ж прекрасну, як та статуя дівчини, що зробив я сам.

Пігмаліон не наважився просити богів оживити його статую, він боявся прогнівити такою просьбою богів-олімпійців. Яскраво спалахнуло жертовне полум'я перед зображенням богині кохання Афродіти; цим богиня нібито давала зрозуміти Пігмаліонові, що боги почули його благання.

Повернувшись художник додому. Він підійшов до статуї, і, о щастя, о радість! — статуя ожила! Б'ється її серце, в її очах світиться життя. Так дала богиня Афродіта красуню-дружину Пігмаліонові.

За книгою Миколи Куна «Легенди і міфи Стародавньої Греції»

¹ Бродвей — найдовша (50 км) і одна із найстаріших вулиць Нью-Йорка, на якій розташований відомий у всьому світі Театральний квартал. Театральні постановки і мистецькі виставки, які були здійснені на Бродвей, вважаються найуспішнішими і найпрестижнішими.

ПІГМАЛІОН

(уривки)
Дія перша

Лондон, 11.15 вечора. Щедрий літній дощ ллє як із відра. Пішоходи біжать, щоб сковатися під портиком церкви св. Павла (церкви Ініго Джонса, що в Ковент-Гардені, біля овочевого ринку); разом із усіма забігають до прихистку дама з дочкою у вечірніх сукнях. Люди похмуро видивляються на дощову завісу, і тільки один чоловік стоїть спиною до всіх, зосереджено щось занотовуючи у своєму записничку. [...]

Літній джентльмен — симпатичний тип старого військового — забігає під піртик і закриває парасолю, з якої скрапує вода.

Джентльмен. Ху!

Квіткарка (користуючись близькістю джентльмена, аби заприязнитися з ним). Полило ще гірше — так це признака, що скоро перестане. Тож веселіше, копитане, та купіть квіточку в бідої дівчини!

Джентльмен. Даруйте, але я не маю дріб'язку.

Квіткарка. А я вам розміняю, копитане.

Джентльмен. Розміняєте фунт? Дрібнішого нічого не маю.

Квіткарка. Та що ви! Ох, купіть у мене квіточку, копитане! Я можу розміняти півкрони. Візьміть ось це — за два пенси!

Джентльмен. Не мороч мені голови, будь доброю дівчиною! (Мацає по своїх кишенях.) У мене ѹ справді немає дріб'язку... Страйвай: ось тобі три монетки по півпенса, якщо це тебе зарятує. (Відходить до іншої колони.)

Квіткарка (розчаровано, але зміркувавши, що півтора пенса це краще, ніж нічого). Спасибі, пане.

Перехожий (до дівчини). Будь обачна — краще дай йому за це квітку! Там он, у тебе за спиною, стоїть типчик і записує кожнісіньке слово з твоїх уст. (Усі обертаються до чоловіка, який занотовує щось собі в записничку.)

Квіткарка (нажахано зриваючись на рівні ноги). Що я поганого зробила — що заговорила до того пана? Я маю право продавати квіточки де завгодно, аби тільки не стовбичила людям на дорозі. (Впадаючи в істерику.) Я — порядна дівчина, пособіть мені! Я не зачіпала його — тільки просила купити у мене квіточку!

Зчиняється галас. Публіка здебільшого співчуває квіткарці, засуджуючи однак, її надмірну вразливість.

Квіткарка (протискаючись до джентльмена). Ой, паночку, скажіть йому, щоб не писав на мене! Ви й не знаєте, що мені од того буде! Вони ж заберуть у

Квіткарка
Кадр із фільму «Пігмаліон»
(режисер Ентоні Есквіт,
1938 рік)

мене дозвіл торгувати їй виженуть мене на вулицю за те, що ніби чіплялася до мужчин. Вони...

Записувач (виступаючи наперед, праворуч від неї, а решта з'юрмлюється за ним).

Ну, годі! Годі, годі! Хто тебе кривдить, ти, дурна дівчина? За кого ти мене маєш?

Перехожий. Все гаразд — він джентльмен: гляньте-но на його чи-ри-вики! (*Пояснює записувачеві.*) Вона подумала, що ви — поліцайський навушник, пане!

Записувач (із жсавим інтересом). А що таке «поліцайський навушник»?

Перехожий (неспоможний пояснити). Це-е...ну та це поліцайський навушник та й годі! Як іще це назвати? Той, хто винюхує та доносить.

Квіткарка (все ще істерично). Я вам на Біблії присягну: щоб коли хоч словечко...

Записувач (владно, але добродушно). Ну, помовч, помовч. Невже я схожий на полісмена?

Квіткарка (аж ніяк не заспокоївшиясь). Тоді нащо вам записувати мої слова?

Звідкіля мені знати, чи правильно ви мене записали? Ану покажіть, що ви там нашкрябали про мене! (*Записувач розкриває свого записника й твердою рукою тримає перед її носом, хоча юрба, намагаючись читати через його плече, натирає, і хтось слабший не встояв би.*) Що це? Тут написано якось не так. Я цього не вчитаю!

Записувач. А я вчитаю. (*Читає, достеменно відтворюючи її вимову.*) «Висиліше, копитане...»

Квіткарка (дуже сприкreno). Це ви того, що я назвала його копитаном? Я ж не хотіла його скривдити! (*До джентльмена.*) Ой, паночку, попросіть його не писати на мене ахта за одне те слово! Ви ж...

Джентльмен. Акта? Я нікого не виню їй не треба ніякого акта. (*До записувача.*)

Справді, пане, якщо ви — детектив, то вам нічого братись захищати мене від докучливих молодих жінок, поки я не попрошу вас. Адже всі бачили, що дівчина не мала нічого лихого на думці.

Юрба (демонструючи проти поліційної сваволі). Авеж, усі бачили! Яке вам до неї діло? Нічого пхати носа, куди не слід! Вислужується чоловік! Записує, що люди говорять! Дівчина їй слова не мовила! А якщо їй сказала, то що? Добре мені діло: вже дівчині їй від дощу не можна заховатись без того, щоб її не скривдили!..

Перехожий. Ні, він не нишпорка. Просто він із тих, хто всюди пхає свого носа, хай їйому абищо! Кажу вам: гляньте на його чи-ри-вики.

Записувач (обернувшись до нього, приязно). А як там поживають усі ваші у Селсі?

Перехожий (підозріло). Хто сказав вам, що мій рід із Селсі?

Записувач. Та не переймайтесь. Бо таки з Селсі. (*До квіткарки.*) А як це вас занесло так далеко на схід? Ви ж народилися в Ліссон-Грові?

Квіткарка (жахнувшись). Ой, та що поганого в тому, що я вибралася з Ліссон-Грову? Я там жила у такому хліві — свиней і то тримають у кращому приміщенні; а платила по чотири їй шість на тиждень! (*Плаче.*) Ой-би-би-би-ии...

Записувач. Та живіть, де хочете, тільки не зчиняйте ревища.

Джентльмен (до дівчини). Ну тихо, тихо! він тебе не зачепить: ти маєш право жити, де тобі хочеться.

Саркастичний Перехожий (протиснувшись поміж записувачем і джентльменом).

Хоч би й у палахах на Парк-Лейні! А я хотів би позмагатися з вами у житловому питанні, саме так!

Квіткарка (поринувши у невеселі роздуми над своїм кошиком, примовляє сама до себе дуже пригнічено). Я хороша дівчина, хороша.

Саркастичний (не звертаючи на неї уваги). Знаєте ви, звідкіля я родом?

Записувач (не роздумуючи). Із Гокстона.

Тут і там хихотіння. Народ непомалу зацікавлюється дійством, яке творить записувач.

Саркастичний (вражено). Ну, хто б подумав! Ви таки всезнайко, хай вам абищо!

Квіткарка (все ще леліючи свою покривдену гордість). Яке в нього право втручатися в мої діла? Аніякого права!

Перехожий (до записувача). Звісно, що ніякого. А ти йому так не даруй цього. Слухайте-но: які такі законні підстави маєте ви знасти все про людей, котрі про вас і знати не знають?

Квіткарка. Хай він там балака, що хоче, а мені з ним ніякого гендлю мати не хочеться.

Саркастичний. Атож: скажіть і джентльменові, звідки він, якщо вам охота ще погадати.

Записувач. Челтнем, Гарроу, Кембрідж та Індія.

Джентльмен. Все правильно.

Регіт. Симпатії схиляються на бік записувача.

Вигуки: «Вчистив йому як по писаному!» — «Він усе

про всіх знає!» — «Чули, як він розказав панові, звідки той походить?» — тощо.

Джентльмен. Чи смію запитати вас, пане: ви цим заробляєте собі на прожиття у мюзик-холі?

Записувач. Я вже подумував про це. Може, колись і цим займуся.

Доць перестав, і люди з дальншого краю натовпу один по одному розходяться.

Квіткарка (все ще поглинута своїми ображеними почуттями). Він не має права зазіхати на мою репутацію! Мені своя репутація так само дорога, як і першій-ліпшій леді.

Записувач. Чи ви помітили: вже zo дві хвилини, як доць припинився? [...]

Квіткарка. Отак страхати людей! А якби на нього отак?

Усі вже досі порозходились, окрім записувача, джентльмена та квіткарки, що сидить, даючи лад кошикові й стиха нарікаючи на лиху свою долю.

Записувач
Кадр із фільму «Пігмаліон»
(режисер Ентоні Есквіт,
1938 рік)

Квіткарка. Бідна я дівчиночка! Як та м'ята при дорозі: хто не йде, той скубне.
Джентльмен (*вертаючись на попереднє своє місце ліворуч від записувача*). Чи можна вас запитати: як це у вас виходить?

Записувач. Сама фонетика, більш нічого. Сама наука про вимову. Це мій фах і мое улюблене захоплення. Щасливий той, хто може зробити зі свого хобі прожиток! От ви можете відрізнисти за наріччям, хто з Ірландії, а хто — з Йоркширу. А я визначаю місце кожної людини в межах шести миль. У Лондоні — в межах двох миль, іноді — двох вулиць.

Квіткарка. І стида він не має, нелюд, боягуз!

Джентльмен. А що, цього вам стає на прожиток?

Записувач. О так, ще й на добрий прожиток! Наш вік — вік високочнів. Скоробагатьки починають у Кентиш-тауні з вісімома десятками фунтів на рік і незабаром опиняються на Парк-Лейн із стома тисячами річного прибутку. Хочуть вони позбутися свого Кентиш-тауна і не можуть: видають себе кожнісінським словом! Я ж можу навчити їх...

Квіткарка. Сікається до бідної дівчини! не твоє мелеться — не бігай з...

Записувач (*вибухає*). Особо жіночого роду! Негайно припини це огидне скигління або пошукай собі прихистку десь під іншим храмом!

Квіткарка (*з несмілим викликом*). Я маю таке саме право бути тут, як і ви!

Записувач. Створіння, що видає такі гнітючі й поглинаючі звуки, не має права бути хоч би й де — не має права на життя! Затям: ти — людська істота, наділена душою і божественним даром ясного, виразного слова, а твоя рідна мова — це мова Шекспіра, Мільтона та Біблії, тож не курникай тут, неначе хвора голубиця!

Квіткарка (*цілковито приголомшена, втягнувши голову в плечі й спідлоба витріщивши на нього із змішаним почуттям зачудування й протесту*). Ах-ах-ах-о-о-о-у!

Записувач (*знов вихопивши записника з кишені*). Господи! Що за звук! (*Записує, тоді випростує руку з розгорнутим записником і читає, точно відтворюючи її голосівки*). Ах-ах-ах-о-о-о-у!

Квіткарка (*розсмішена його лицедійством, сміється мимоволі*). А хай йому!

Записувач. Бачите оцю істоту з її вуличною англійщиною? Таж оця англійщина не дасть їй виповзти з канави, поки її й віку. Так от, пане, за три місяці я провів би цю дівчину як герцогиню на садовий прийом до якого-небудь посла. Міг би навіть улаштувати її покоївкою в якоїсь леді чи продавщицею в крамниці, а для цього потрібно краще розмовляти по-англійському.

Квіткарка. Про що це ви?

Записувач. А про те саме — ти, розчавлена капустино, ти, ганьбо шляхетної архітектури цих колон, ти, втілена кривдо англійської мови: я міг би зробити з тебе царицю Савську. (*До джентльмена*.) Ви повірите в таке?

Джентльмен. Авжеж, повірю. Я сам вивчаю індійські діалекти і...

Записувач (*із жвавим зацікавленням*). Справді? А чи знайомі ви з полковником Пікерінгом, автором «Санскритського розмовника»?

Джентльмен. Я ж і є полковник Пікерінг. А ви хто?
Записувач. Генрі Гіттінс, автор «Універсальної абетки» Гіттінса.
Джентльмен (з ентузіазмом). Я ж приїхав з Індії, аби познайомитися з вами!
Гіттінс. А я збиралася в Індію, аби з вами познайомитися!

Пікерінг. Де ви мешкаєте?

Гіттінс. Вімпол-стріт, 27А. Приходьте до мене завтра.

Пікерінг. Я зупинився в «Карлтоні». Ходімо зараз зі мною та й погомонімо трохи за вечерею.

Гіттінс. А ѿ справді!

Квіткарка (до Пікерінга, коли той проходить повз неї).

Купіть квіточку, ласкавий пане! Мені ж нічим заплатити за квартиру.

Пікерінг. У мене дійсно немає дрібних грошей. Перепрошую. (Іде геть.)

Гіттінс (обурений брехливістю дівчини). Брехуха! Ти ж була сказала, що можеш розміняти півкрони.

Квіткарка (скочивши на ноги, у відчай). Чи ти цвяхами начинений, ти, колючка?!
(Штурляючи кошика йому під ноги.) Забирай усе це до бісу за шість пенсів!

Годинник на дзвіниці вибиває половину дванадцятої.

Гіттінс (вчуваючи в годинникових ударах глас Божий, що докоряє йому за фарисейський брак милосердя до вбогої). Нагадує! (Урочисто підіймає свого капелюха, тоді кидає жменю монет у кошик і йде слідом за Пікерінгом.)

Квіткарка (дістаючи з кошика півкрони). Ах-оо-уу! (дістаючи два флорини.) Аах-оо-уу! (Дістаючи ще кілька монет.) Аaaaaах-оо-уу! (Дістаючи півсоверена.) Аaaaaaaaaах-оо-уу!

Кадр із фільму «Пігmalіон»
(режисер Ентоні Есквіт, 1938 рік)

Дія друга

Одинадцята година наступного ранку. Гіттінсова лабораторія на Вімпол-стріт. [...]

До кімнати зазирає місіс Пірс, Гіттінсова економка.

Гіттінс. В чому річ, місіс Пірс?

Місіс Пірс (вагаючись, явно спантеличена). Пане, вас хоче бачити якась молода особа.

Гіттінс. Молода особа! Що ж їй треба?

Місіс Пірс. Ну, бачите, вона заявляє, що ви будете раді, коли довідаєтесь, чого вона прийшла. Проста собі дівчина, пане. Проста-простісінька. Я мала б відправити її геть, але подумала: а може, ви захочете, щоб вона наговорила

вам у ті ваші машини? Сподіваюсь, я не встругнула дурниці, але ж часом ви запрошуєте до себе таких химерних людей... То ви вже даруйте мені! Я певна, пане...

Гіггінс. Ну-ну, не переймайтесь так, місіс Пірс! У неї цікава вимова?

Micis Pirc. Ой, це справді щось жахливе, пане! Не втимлю, як ви можете цікавитися такими речами.

Гіггінс (до Пікерінга). Нумо, запросимо її! Проведіть її сюди, місіс Пірс. (*Кидається й дістає нового валика, щоб закласти у фонограф.*)

Micis Pirc (позбувшись тільки половини своїх сумнівів). Гаразд, пане. Ваша воля! (*Іде вниз по східцях.*)

Гіггінс. От і поталанило нам трохи! Покажу вам, як я роблю записи. Ми розговоримо її, і я запишу її спочатку в Белловій «видимій мові», а тоді в транскрипції. Потім зафіксуємо її на фонографі, й ви зможете прокручувати запис скільки хочете, звірюючи звук із писаною транскрипцією.

Входить схвильована *Квіткарка*.

Гіггінс (різко, впізнавши її з неприхованим розчаруванням і зразу же по-дитячому роблячи з цього нестерпну приkrість). Ну, та це ж та дівчина, яку я занотував учора ввечері! Пуття з неї ніякого: ліссонгровського жаргону я вже зробив собі записів, скільки хотів, і не збираюсь витрачати на це зайвого валика. (*До дівчини.*) Забираїся геть — мені ти не потрібна.

Квіткарка. А ви не будьте такі зухвалі! Бо ще й не вислухали, чого я прийшла. (*До місіс Pirc, що на порозі чекає подальших вказівок.*) Ви сказали йому, що я приїхала на таксях?

Micis Pirc. Які дурниці, дівчино! Невже ти гадаєш, що такому джентльменові, як містер Гіггінс, залежить на тому, чим ти там приїхала?

Квіткарка. Ти ба, які ми горді! Але ж він не гребує уроками, тільки не він: сама чула, як він казав. Що ж, я не прийшла сюди випрошувати кумпліментів, і якщо мої гроші не підходять, то подамся деінде.

Гіггінс. Не підходять для чого?

Квіткарка. Не для чого, а для кого: не підходять для ва-ас! Тепер ви втимили, ге ж? Я прийшла брати уроки, ось так! І платити за них ти-еж, будьте певні!

Гіггінс (oshelesheno). Ну!!! (*Хапнувши повітря, бо йому забило дух.*) І що ж я, потвоєму, повинен тобі відповісти?

Квіткарка. Я думаю собі, коли б ви були джильтменом, то сказали б мені сісти. Чи ж я не сказала, що принесла вам заробіток?

Гіггінс. Що ж нам робити, Пікерінгу: попросити це нахабне дівчисько сісти чи викинути його у вікно?

Квіткарка (злякано забігши в куток до рояля й зацьковано роззираючись звідти).

Ах-ах-о-о-о-у! (*Ображено пхикаючи.*) Не хочу, щоб мене взвивали нахабним дівчиськом! Адже я сказала, що платитиму, як леді.

Обидва чоловіка, оставші з подиву, видивляються на неї з другого кінця кімнати.

Пікерінг (лагідно). Чого ж ви бажаєте?

Квіткарка. Бажаю стати продавщицею у квітковому магазині, щоб не стирчать із кошиком на розі Тотнем-Корт-роуд. Але ж мене туди не візьмуть, поки я не навчуся балакати по-панському. А він же сказав, що міг би навчити мене. Ну, ось я і прийшла, і ладна платить йому, нічого не випрошую, а він: викину! — наче я покидьок.

Micis Pirs. Як це ви, дівчино, могли собі придумати таку дурницю, ніби ви спроможні платити містерові Гіггінсу?

Квіткарка. А чом би й ні? Я знаю, скільки платять за уроки, як і ви знаєте, і я готова платити, скільки треба.

Гіггінс. Скільки ж?

Квіткарка (*тріумфуючи, вертається близче до нього*). Оце ви нарешті заговорили! Я знала, що ви не втерпите, коли вчуєте нагоду забрати собі назад десницю з того, що ви кинули мені учора ввечері. (*По-змовницьки.*) Були гульнули трохи, ге ж?

Гіггінс (владно). Сідайте!

Квіткарка. Ох, якщо ви хочете розважитись за мій рахунок...

Гіггінс (громовим голосом). Сідайте!!!

Micis Pirs (суворо). Сідайте, дівчино. Робіть, як вам кажуть.

Квіткарка. Ах-ах-ах-о-о-у! (*Вона стоїть, із змішаним виразом затяжості й збен-теження на обличці.*)

Пікерінг (дуже чемно). Будьте ласкаві, сідайте! (*Ставить третього стільця біля килимка перед каміном, поміж собою і Гіггінсом.*)

Квіткарка (сором'язливо). То вже й сяду! (*Вона сідає; Пікерінг вертається до килимка.*)

Гіггінс. Як вас звати?

Квіткарка. Лайза Дулитл. [...]

Гіггінс. Повернулися до діла! Скільки ж ви пропонуєте платити мені за уроки?

Лайза. О, я знаю, що по чім! Одна пані, подруга моя, бере уроки хранцузької у широго хранцузького джильтмена — по вісімнадцять пенсів за годину. Ли-бонь, совість вам не дозволить здерти з мене за навчання моєї рідної мови стільки ж, скільки б ви взяли за хранцузьку. Тож я даю вам шилінг — і не більш! Або так, або ніяк!

Гіггінс (*походить туди-сюди по кімнаті й брязочучи ключами та монетами в кишенях*). Знаєте, Пікерінгу, коли розглядати шилінг не як просто шилінг, а як певний відсоток заробітку цієї дівчини, то для неї він буде все одно що шістдесят чи сімдесят гіней для мільйонера.

Пікерінг. Як це?

Гіггінс. От полічіть. Мільйонер дістає близько ста п'ятдесяти фунтів на день. А вона заробляє якихось півкрони.

Лайза (*набундючивши*). Хто вам сказав, що я тільки...

Гіггінс (*розвиває думку, не звертаючи на неї уваги*). За один урок вона пропонує мені дві п'ятих від свого денного заробітку. А дві п'ятих мільйонерського

денного прибутку складе фунтів шістдесят. Це чимало. святий Боже, це пре-
багато! Більшої плати мені зроду ще ніхто не пропонував.

Лайза (на жахано скочивши на ноги). Шістдесят фунтів! Та що це ви кажете? Ні,
я не пропонувала вам шістдесят фунтів! Де я дістану...

Гіггінс. Притримайте язика.

Лайза (плачуши). Але ж я не маю шістдесяти фунтів! Ох...

Micic Пірс. Не плачте, дурна дівчино! Сядьте. Ніхто не зачепить ваших грошей.

Гіггінс. Але зараз хтось зачепить вас мітлою, якщо не перестанете киснути.
Сядьте!

Лайза (скоряючись, поволі сідає). Ах-ах-ах-о-о-у! Можна подумати, ніби ви — мій
батько.

Гіггінс. Якщо вже я вирішу взятись за ваше навчання, то буду для вас гірший за
двох батьків. Нате! (*Простягає їй свого шовкового носовичка.*)

Лайза. Навіщо це?

Гіггінс. Втирати очі. Втирати будь-яку частину вашого обличчя, де тільки просту-
пить волога. Затямте: оце ваш носовичок, а це — рукав. Не переплутайте од-
ного з одним, якщо ви хочете стати продавщицею у магазині!

Геть спантеличена *Лайза* дивиться на нього безпорадними очима.

Micic Пірс. Ви тільки марно тратите на неї слова, містер Гіггінс: вона вас не
розуміє! До того ж, ви жорстоко помиляєтесь: вона ні разу не втерла носа
рукавом. (*Забирає у неї носовичка.*)

Лайза (вихоплюючи носовичка). Гей, віддайте його мені! Він дав це мені, а не вам!

Пікерінг (сміючись). Авжеж! Мені здається, місіс Пірс, що тепер носовичка слід
вважати її власністю.

Micic Пірс (змирившись). Так вам і треба, містер Гіггінс.

Пікерінг. Гіггінсе, я зaintrigovаний! Пам'ятаєте, що ви сказали вчора про прийом
у посолському саду? Якщо ви впораєтесь з цим, я назву вас найбільшим з
усіх учителів, сущих нині на світі. Закладаюся на всі витрати, що підуть на
цей експеримент: вам цього не втнути. А ще я заплачу за уроки.

Лайза. Ой, ви такі добри! Спасибоньки вам, копитане!

Гіггінс (неспроможний здолати спокусу, дивиться на неї). Це майже непереборне...
Вона така розкішно ниця... така страшенно брудна...

Лайза (протестуючи з усіх своїх сил). Ах-ах-ах-ах-о-о-у-у!!! Я не брудна — коли я
йшла сюди, я вмилася: умила обличчя, руки!

Пікерінг. Чим-чим, Гіггінсе, а вже лестощами ви не закрутите її голови.

Micic Пірс (із тривогою в голосі). Ой, не кажіть, пане: хіба тільки самими лесто-
щами можна закрутити дівчині голову? І хто ще такий на це здатний, як не
містер Гіггінс? Хоч він може й не мати цього на меті. Вся моя надія на вас,
пане, що ви не станете підохочувати його до якихось дурних витівок.

Гіггінс (хвилюючись дедалі дужче в міру того, як ідея заволодіває ним). Що є жит-
тя, як не низка безумств? Тяжко тільки на них натрапити. Бійся втратити
нагоду — нагоджується вона не щодня! Я таки зроблю герцогиню з цієї за-
дрипаної нетіпахи!

Лайза (вельми засуджуючи таку його думку про неї). Ах-ах-ах-о-о-о-у!

Гіггінс (захопившись). Так, за півроку, ба навіть за три місяці, якщо в неї гостре вухо й легкий язик, — я візьму її куди-завгодно й подам як що-завгодно. Почнемо сьогодні ж — зараз! Цю мить! Місіс Пірс! Заберіть її та почистіть гарненько. Як не віддиратиметься бруд — спеціальним порошком її! Чи є в кухні добрий вогонь?

Місіс Пірс (протестуючи).

Так — але ж...

Гіггінс (насилаючись на неї). Здеріть із неї все це лахміття і спаліть! Подзвоніть до Вайллі чи ще в який універмаг і замовте новий одяг. Поки все це прибуде, закутайте її в обгортковий папір.

Лайза. Ви ніякий не джильтмен, от, як таке балакаєте! А я хороша дівчина, хороша, і я знаю таких, як ви, знаю вас!

Гіггінс. Нічого вам тут розводити вашу ліссонгровську вдавану сором'язливість, молода особо! Ви маєте навчитися поводитись, як герцогіня. Заберіть її, місіс Пірс. Огинатиметься — лупцойте!

Лайза (скочивши на ноги й забігши між Пікерінгом і місіс Пірс у пошуках захисту). Ні! Я покличу поліцію, от покличу!

Місіс Пірс. У мене ж і місця немає, куди б її ткнути.

Гіггінс. Ткніть її в кошик на сміття.

Лайза. Ах-ах-ах-о-о-у!

Пікерінг. Ну-бо, Гіггінсе, будьте розважливі!

Місіс Пірс (рішуче). Ви мусите бути розважливим, містере Гіггінсе, конче мусите! Чи то ж можна отак топтатися по людях!

Гіггінс від таких докорів ущухає. Ураган змінюється леготом лагідного подивування.

Гіггінс (професійно витончено модулюючи голос). Це я топчуся по людях! Дорога моя місіс Пірс, любий мій Пікерінгу, я ніколи не мав ані найменшого наміру топтатися хоч би й по кому. Я одне тільки пропоную: будьмо добрі до цієї вбогої дівчини. Ми повинні допомогти їй приготуватися, пристосуватися до її нового становища в житті. Якщо я десь висловився неточно, це лише тому, що я не хотів уражати ні її делікатних почуттів, ні ваших.

Заспокоєна Лайза покрадьки вертається до свого стільця.

Професор Гіггінс і Лайза Дуліпл
Кадр із фільму «Пігмаліон» (режисер Ентоні
Есквіт, 1938 рік)

Micic Пірс (до Пікерінга). Ну, чи ви чули коли щось подібне, пане?

Пікерінг (щиро сміючись). Ніколи, місіс Пірс, ніколи!

Гіггінс (терпляче). В чому річ?

Micic Пірс. Знаєте, пане, річ у тім, що ви не можете взяти собі дівчину, от ніби взяли й поклали в кишеню камінчик десь на узбережжі.

Гіггінс. А чом би й ні?

Micic Пірс. Чом би й ні! Але ж ви нічогісінько про неї не знаєте. Є ж у неї десь батьки. Може, вона одружена.

Лайза. Таке!

Гіггінс. Чуєте? Як дівчина дуже слушно каже: таке! Таке скажете: одружена! Чи ви не знаєте, що жінка цього класу за рік після одруження виглядає такою зношеною від виснажливої праці, мовби їй минуло п'ятдесят?

Лайза. І хто б то одружився зі мною!

Гіггінс (несподівано вдаючись до чудових оксамитово-низьких ноток свого красномовства, від яких у того, хто його чує, має затрепетати серце). Клянусь святым Георгієм, Елайзо: я ще й не кінчу роботи з вами, а вулиці вже будуть усіяні тілами чоловіків, що стрілятимуться заради вас.

Micic Пірс. Дурниці, пане! Ви не повинні забивати їй баки такими речами.

Лайза (підводячись і рішуче випростовуючи плечі). Та він з глузду з'їхав, авжеж! Не хочу я, щоб мене вчили такі нинармальні!

Гіггінс (зачеплений за живе її нечутливістю до його красномовства). Он як! То я божевільний, кажете? Дуже добре, місіс Пірс: не треба замовляти їй нової одежі! Викиньте цю невдячну особу геть!

Лайза (хлипаючи). Не-е! Не смійте чіпати мене!

Micic Пірс. От бачите, до чого призводить зухвальство. (*Показуючи на двері.*) Прощу сюди.

Лайза (мало не плачучи). Не хотіла я ніякої одежі! І не взяла б нічого. (*Шпурляє геть носовичка.*) Я сама собі можу справити одежду!

Гіггінс (спритно підхоплюючи носовичка й переймаючи Лайзу, що зневідповідно посуватиметься до дверей). Ви — невдячна, лиха дівчина! Оце так ви мені відплачуйте за те, що я запропонував витягти вас з канави, гарно врати й зробити з вас пані?

Micic Пірс. Стривайте, містер Гіггінс! Я не допущу цього. Це ви лихий!.. А ти, дівчино, вертайся додому та скажи своїм батьку-матері, щоб краще про тебе дбали.

Лайза. Немає в мене батьків. Вони сказали мені, що я вже велика, можу сама заробити на себе, й вигнали мене геть.

Micic Пірс. Де ж твоя маті?

Лайза. Нема в мене ніякої матері. А вигнала мене аж шоста моя мачуха. Та я не пропала без них. І я хороша дівчина, хороша!

Гіггінс. Ну й чудово. І через що тоді, скажіть, будь-ласка, весь цей шум учинився? Дівчина нічия, нікому, крім мене, не потрібна. (*Підступає до місіс Пірс, починає улещати її.*) Ви б могли взяти її за дочку, місіс Пірс, — я певен,

дочка стала б вам великою втіхою! Тож не зчиняйте більше галасу. Візьміть її вниз і...

Micic Pіrs. Але ж що вийде з неї? І чи буде їй яка плата? Будьте ж розважливі, пане!

Гіггінс. Ну, видавайте їй, скільки там буде треба, — запишіть це в книгу хатніх витрат. (*Нетерпляче.*) Та на якого дідька потрібні їй гроши? Матиме вона їжу, в branня. А дайте їй гроші, то вона їх проп'є.

Лайза (*виклично обернувшись до нього*). Та ви просто тварюка! Це брехня: ніхто ніколи не бачив мене п'яною. (*До Пікерінга.*) Ох, пане, ви — джильтмен; не дозволяйте, щоб він наговорював на мене!

Пікерінг (*добродушно-напутливо*). Чи не спадає вам на думку, Гіггінсе, що дівчина має характер, почуття?

Гіггінс (*оцінюючи дивлячись на неї*). Ні-ні, я так не думаю. А якщо їй має, то не такі почуття, щоб нам панькатається з ними. (*Жартівливо.*) Чи маєте, Елайзо?

Лайза. Я маю свої почуття, як і хто завгодно.

Гіггінс (*задумано до Пікерінга*). Бачите ви трудність?

Пікерінг. Що? Яку трудність?

Гіггінс. Навчити її говорити по граматиці. Сама вимова їй дастися їй досить легко.

Лайза. Не хочу я говорити по граматиці. Я хочу говорити, як продавщиця у квітковому магазині.

Micic Pіrs. Будьте ласкаві, містере Гіггінсе, не ухиляйтесь від розмови. Я хочу знати, на яких умовах має дівчина тут перебувати. І чи одержуватиме вона якусь платню. І що з неї вийде, коли закінчиться ваша наука. Треба хоч трохи заглядати вперед!

Гіггінс (*нетерпляче*). А що з неї вийде, коли я лишу її в канаві? Скажіть-но мені, місіс Пірс!

Micic Pіrs. То вже її справа, а не ваша, містере Гіггінсе.

Гіггінс. Гаразд, коли я впораюся з нею, ми так само зможемо викинути її назад у канаву, ѹ тоді це знов буде її справа... Отже, з цим усе гаразд. [...]

Пікерінг. Даруйте, Гіггінсе, але я таки мушу втрутитися. *Micic Pіrs* потерпає цілком слушно. Якщо ця дівчина має віддати себе у ваші руки на півроку на-вчального експерименту, вона повинна добре усвідомлювати, на що йде.

Гіггінс. Вона — усвідомлювати? Таж вона нічогісінько не здатна розуміти. А втім, чи тямить хоч хто-небудь із нас, що ми робимо? А коли б тямili, то чи робили б хоч щось?

Пікерінг. Вельми дотепно, Гіггінсе, але задалеко від нашої теми. (*До Елайзи.*) *Mic Dулитл...*

Лайза (*приголомшено*). Ах-ах-о-у!

Гіггінс. Ну от! Більш нічого ви ѹ не доб'єтесь від Елайзи. Ах-ах-о-у! Нічого ѹ не розтлумачиш. Ви як військовий мали б це знати. Її треба давати накази — і цього з неї вистачить. Елайзо! На наступних півроку ви лишаєтесь жити тут: будете вчитися розмовляти красиво, як продавщиця у квітковому магазині. Якщо будете добре поводитись і виконувати все, що вам звелять, то

спатимете ви у пристойній спальні, їстимете всього досочу й матимете гроші на шоколадки й на таксі. А якщо будете неслухняна й ледача, то спатимете в комірчині серед чорних тарганів, а місіс Пірс лупцюватиме вас вінком. Через шість місяців ви чудово вберетесь і поїдете і кареті до Букінгемського палацу. Якщо король скаже, що ви не леді, поліція забере до лондонського Тауеру, де вам відрубають голову, аби застерегти від такого зухвальства інших квіткарок. Якщо вас не викриють, ви дістанете подарунок: сім шилінгів і шість пенсів, з якими почнете життя продавщиці у магазині. Якщо ж ви відмовитеся від цієї пропозиції, то будете найневдачнішою, найлихішою дівчиною, й ангели небесні оплачуть вас. (До *Пікерінга*.) Ну то як: ви задоволені, *Пікерінгу*? (До *місіс Пірс*.) Чи міг я висловитися простіше й чесніше, місіс Пірс? [...]

Місіс Пірс (вертаючись). Чуєте, Елайзо? Прибуло нове вбрання для вас. Ходіть приміряйте!

Лайза. Ах-оу-о-ох! (Вибігає з кімнати.)

Місіс Пірс (ідучи за нею слідом). Ох, та не швидкуйте так, дівчино! (Зачиняє за собою двері.)

Гіггінс. Пікерінгу, ми з вами взяли на себе тяжку справу!

Пікерінг (переконано). А таки тяжку, Гіггінсе! [...]

Дія четверта

Лабораторія на Вімпол-стріт. Опівночі. Нікого в кімнаті. Годинник на лабораторній полиції б'є дванадцять. В каміні не горить вогонь — надворі тепла літня ніч.

Незабаром зі сходів долинають голоси Гіггінса і Пікерінга.

Гіггінс (гукаючи вниз до Пікерінга). Слухайте, Піку: замкнете двері, добре? Я більше не виходжу на вулицю.

Пікерінг. Гаразд. *Місіс Пірс* може йти спати? Адже нам більше нічого не треба, правда?

Гіггінс. Бог свідок — ні!

Елайза відчиняє двері; площинка освітлена, тож дівчину видно в усьому чудовому вбранні, в якому вона щойно виграла Гіггінсів заклад. Вона підходить до каміна і вмикає електричне світло. Вона зморена. Її блідість сильно контрастує з темними очима й косами; вираз обличчя у неї майже трагічний. Вона скидає з себе манто, кладе віяло й рукавички на рояль і сідає на лаву — мовчазна, в тяжкій задумі. *Гіггінс* у вечірньому костюмі, плащі й капелюсі, входить до кімнати, несучи домашню куртку, яку підхопив у передпокої внизу. Він скидає капелюха й плаща і недбало шпурлює їх на журнальний столик, так само позбувається фрака й надягає домашню куртку, а тоді стомлено падає в крісло біля каміна. *Пікерінг*, десь так само вбраний, заходить до кімнати, також скидає капелюха й плаща і хоче шпурнути на Гіггінові речі, але передумує.

Пікерінг. Чуєте? *Місіс Пірс* буде сваритися, якщо ми залишимо одяг отак на купі у вітальні.

Гіггінс. Та киньте їх через перила в хол! Вона натрапить на них уранці й приткне де слід. Подумає, що ми були п'яні.

Пікерінг. Ми й справді трохи напідпитку. А є листи?

Гіггінс. Я не глянув. (*Пікерінг бере капелюхи й плащи і йде вниз. Гіггінс заводить, напівспіваючи, напівпозіхаючи, арію з «Дівчини із золотого Заходу». Раптом припиняє співати й вигукує.*) І де в чорта мої капці, хотів би я знати?

Елайза похмуро дивиться на нього, тоді раптом підводиться й виходить із кімнати.

Гіггінс знов позіхає й починає наспівувати.

Пікерінг вертається, несучи в руці вміст поштової скриньки.

Пікерінг. Самі проспекти, а вам — ось цей любовний лист із графською короною.

(*Кідає проспекти в камін і вклякає на килимку, спиною до граток.*)

Гіггінс (зиркнувши на «любовного листа»). Лихвар! (*Кідає листа слідом за проспектами.*)

Елайза вертається з парою великих капців без п'ят. Кладе їх на килимок перед *Гіггінсом* і знов сідає на своє місце, не мовивши й слова.

Гіггінс (знов позіхаючи). О Господи! Що за вечір! Що за компанія! Що за дурне блазнювання! (*Нахиляється розшинурувати черевика й помічає капці. Облишує шнурки й дивиться на капці, так ніби вони самохітъ з'явилися перед ним.*) Ой, вони тут! Отакої!

Пікерінг (потягуючись). Ну, я таки трохи стомився! Довгий був день. Прийом у саду, званий обід і ще той, останній прийом! Чи не забагато таких розкішів? Але ви виграли свій заклад, Гіггінсе. Елайза зіграла свою роль, та ще й блискуче, правда ж?

Гіггінс (палко). Хвалити Бога, цьому кінець!

Елайзу всю аж пересмикнуло, але чоловіки не помічають її, тож вона опановує себе й знов сидить, мов закам'яніла.

Пікерінг. Ви нерувалися на прийомі в саду? Я нерувався. А Елайза нібіто була спокійнісінка.

Гіггінс. О, вона була спокійна! Я знов, що з нею буде все гаразд. Ні, це я первомився: стільки місяців пропихати отаку роботу! Спочатку, поки ми займалися фонетикою, воно було ще цікаво, але потім це мені смертельно набридло. Якби я не змушував себе до цього, то облишив би все ще два місяці тому. Дурна то була затія і вийшла сама докука.

Пікерінг. Ну що ви! Я на прийомі в саді страшенно хвилювався. Серце мое так калатало, трохи не вискочило з грудей.

Гіггінс. Атож, перші три хвилини і я хвилювався. Та коли побачив, що перемога буде наша і то без бою, то почувся, мовби ведмідь у клітці, який тиняється з кутка в куток знічев'я. А обід — то було ще гірше: добру годину сидіти й запихатися їжею, не мавши з ким і словом перемовитися, крім якоїсь клятої світської дурепи! Ось що скажу я вам, Пікерінгу: такого з мене — годі.

Досить створювати штучних герцогинь. Уся ця справа була для мене чистісіньким чистилищем.

Пікерінг. Ви ж ніколи по-справжньому не поринали в рутину світського життя. (Звільна переходячи до рояля.) А мені приємно час від часу зануритися в цю стихію — тоді я молодію знов. Так чи так, і це був успіх — незмірний успіх! Раз чи двічі я був добряче перелякався, бо ж Елайза так добре грала свою роль. Бачите, стільки щиріх герцогинь зовсім на це нездатні: вони такі дурні, що гадають, ніби стиль сам собою, від природи, приходить до людей їхнього стану, і не вчаться ніколи. Завжди є щось професіональне в тому, коли щось роблять неперевершено добре.

Гіггінс. Атож, саме це й лютить мене до безумства: дурні люди не тямлять свого власного дурного діла. (*Підвідячись.*) Але з цим покінчено, й нарешті я можу лягти спати без страху перед завтрашнім днем.

Елайзина природа стає лиховісною

Пікерінг. Мабуть, і я піду на боковеньку. І все-таки, це була велика подія — ваш тріумф! Добраніч! (*Іде до дверей.*)

Гіггінс (*рушаючи слідом за ним.*) Добраніч. (*Кидає через плече від дверей.*) Вимкніть світло, Елайзо, і скажіть місіс Пірс, хай не варить мені вранці кави: я вип'ю чаю. (*Виходить.*)

Елайза намагається триматися спокійно, мовби їй байдуже, коли підводиться і йде через кімнату до каміна, щоб вимкнути світло. Ale, ще й не дійшовши туди, вона вже ладна була закричати. Сідає в Гіггінсове крісло, міцно стиснувши руками бильця. Зрештою дає серцю волю й кидається на підлогу, корчиться в безсильі люті.

Гіггінс (*у гнівному відчай з-за дверей.*) І де це в чорта подів я свої капці? (*З'являється у дверях.*)

Лайза (*хапаючи капці й один по одному, з усієї сили, штурляючи в нього.*) Ось вам ваші капці! І ось! Беріть свої капці й щоб ви цілими днями шукали їх та не знаходили!

Гіггінс (*ошелешено.*) Це що за... (*Підходить до неї.*) Що сталося? Устаньте! (*Зводить її на ноги.*) Щось негаразд?

Лайза (*задихано.*) Все гаразд — у вас. Я виграла ваш заклад, чи не так? То й досить для вас. А я для вас, певне ж, нічого не значу.

Гіггінс. Ви вигралі мій заклад! Ви! Самовпевнена комаха! Це я виграв заклад. Нащо ви штурляли в мене капці?

Лайза. Бо хотіла розбити вам обличчя. Я б вас убила, якби могла, самолюбива ви тварюко! Чом ви не лишили мене там, де підібрали, — на вулиці? Ви дякуєте Богові, що все скінчилося і що тепер ви можете знов викинути мене туди, чи не так? (*Несамовито заламує руки, аж хрускають пальці.*)

Гіггінс (*дивлячись на неї з холодним подивом.*) Створіння таки рознервувалося.

Лайза (*із приглушенім зойком люті несамохітів кидається на нього, аби вгородити нігти йому в обличчя*). !!!

Гіггінс (схопивши її за зап'ястя). Ах, ви так? Втягніть кігті, кішечко! Як ви смієте показувати мені ваш характер? Сядьте і заспокойтесь. (*Грубо кидає її в крісло.*)

Лайза (знищена його перевагою в силі й вазі). Що буде зі мною? Що буде зі мною?

Гіггінс. Де мені в дідька знати, що буде з вами? І яке це має значення, що буде з вами?

Лайза. Вам байдуже. Я знаю, що вам байдуже. Коли б я оце померла, вам усе одно було б байдужісінько. Я для вас нішо — навіть оці капці дорожчі вам за мене!

Гіггінс (громовим голосом). Оці капці!

Лайза (з гірким смиренням). Оці капці. Та й яка різниця, з чим мене порівняти: з капцями чи з чимось іншим?

Пауза. Елайза — зламана, без на-
дій. *Гіггінс* трохи знічений.

*Гіггінс (так бундючно, що бундю-
чніш бути не може).* Чому ви завели таку мову? Чи смію я спитати: може, ви нарікаєте на те, як тут з вами обходяться?

Лайза. Ні.

Гіггінс. Чи хтось погано повівся з вами? Полковник Пікерінг? Місіс Пірс? Хтось зі слуг?

Лайза. Ні.

Гіггінс. Смію сподіватися, ви не будете стверджувати, ніби я вас кривдив?

Лайза. Ні.

Гіггінс. Радий це чути. (*Пом'якише тон.*) Можливо, ви перевтомилися від випробувань цього дня. Вип'єте келишок шампанського? (*Робить рух у напрямку дверей.*)

Лайза. Ні. (*Згадавши про свої манери, додає.*) Дякую.

Гіггінс (знову в доброму гуморі). Це у вас накопичилося за кілька останніх днів. Гадаю, це було природно: ви хвилювалися перед тим прийомом. Але все це вже позаду. (*Добродушно поплескує її по плечі — вона корчиться, сахається.*) Більш нема про що турбуватися.

Лайза. Ні — це для вас більш нема про що турбуватися. (*Несподівано підводить-
ся й тікає від нього на лавку біля рояля — сідає і затуляє обличчя руками.*) О Боже! Як я хочу померти!

Кадр із фільму «Пігмаліон»
(режисер Ентоні Есквіт, 1938 рік)

Гіггінс (випрішивши на неї в щирому подиві). Чому? Ради Бога, чому? (*Розважливо, підходячи до неї.*) Послухайте мене, Елайзо. Все це ваше роздратування — воно суто суб'єктивне.

Лайза. Я не розумію. Я така невігласка.

Гіггінс. Це вам приверзлося. Нічого лихого, все гаразд. Лягайте спати, як хороша дівчина, проспітесь — і все розвіється. Поплачте трішки, помолітесь — і вам стане легко й добре.

Лайза. Вашу молитву я вже чула: «Хвалити Бога, цьому кінець!»

Гіггінс (нетерпляче). Ну, а ви хіба ж не хвалите Бога за те, що цій справі настав кінець? Ви тепер вільні й можете робити, що забажаєте.

Лайза (у відчай зібравши всі свої сили). А на що я годжуся? На що я годжуся після вашої науки? Куди мені подітися? За що братися? Що буде зі мною?

Гіггінс (збагнувши нарешті, в чому річ, але ніскільки не перейнявшись її тривогами). О, то ось що вас турбує! (*Закладає руки в кишені й починає походжати, звично брязкаючи вмістом своїх кишень, от ніби з чистого милосердя людського зволив приділити трохи своєї уваги таким дрібницям.*) Я б на вашому місці не потерпав за це. Мені уявляється, що вам нетяжко буде влаштуватися де-небудь, хоча мені й не спадало на думку, що ви негайно підете від мене. (*Вона кидає на нього швидкий погляд, але він не дивиться на неї, бо саме розглядає десертний таріль на роялі й надумує з'їсти яблуко.*) Знаєте, ви можете вийти заміж. (*Відкушує великий шмат яблука й жує, плямкаючи.*) Бачите, Елайзо, не всі чоловіки — отакі затяті старі парубки, як ми з полковником. Більшість чоловіків залюбки женяться (бідолахи!), а ви ж маєте нічогеньку вроду: часом просто любо на вас подивитись — не зараз, звісно, бо ви все плачете і вигляд у вас бридкий, мов у самої чортиці, а коли ви в доброму настрої і схожі на саму себе, — отоді ви, можна сказати, привабливі. Себто привабливі для чоловіків, котрі схильні до одруження, ви ж розумієте. Лягайте собі спати, відпочиньте гарненько, а тоді встаньте та погляньте на себе в дзеркалі — і ви вже не здаватимемесь самі собі такою дешевою.

Елайза знову дивиться на нього, не мовлячи й слова і не ворушачись.

Але він того її погляду зовсім не помічає, з'їдаючи, з виразом надмірної втіхи, своє яблуко, адже воно таки смачне.

Гіггінс (заднім розумом спіймавши геніальну думку). Може, моя мати підшукає вам якого підходящого хлопця.

Лайза. Ми були вище цього там, на розі Тотнем-корт-роуд.

Гіггінс (прочнувши сіль). Що ви хочете тим сказати?

Лайза. Я продавала квіти. Себе не продавала. А зараз, коли ви зробили з мене леді, мені не лишається нічого іншого, як торгувати собою. Краще б ви були залишили мене там, де знайшли.

Гіггінс (рішуче штурнувшись недогризок у камінові гратах). Дурниці, Елайзо! Не плямуйте людських стосунків усім цим лицемірним ниттям про купівлю-продаж. Ніхто не присилує вас вийти заміж за того, хто вам не до вподоби.

Лайза. Що ж тоді мені робити?

Гігінс. О, багато чого! Взяти хоча б вашу давню мрію про квітковий магазин.

Пікерінг міг би допомогти вам відкрити магазинчик, адже має купу грошей. (*Хихоче.*) Доведеться йому заплатити за всі ці вбрання, в яких ви красувалися сьогодні, а коли приплюсувати сюди ще плату за прокат коштовностей, то й попрощайся, полковнику з двома сотнями фунтів! Ну, а півроку тому навіть думка про власний квітковий магазин видалась би вам пустою химерою. Та годі! Все у вас буде гаразд. А мені пора вже залізти в ліжко — диявольськи хочеться спати! До речі, я прийшов сюди по щось, а по що саме — забув.

Лайза. По капці.

Гігінс. Ах так, звісно! Ви пошпуріли їх у мене. (*Піднімає капці і йде до дверей, але вона підводиться й заговорює до нього.*)

Лайза. Перш ніж ви підете, пане...

Гігінс (*утустивши на підлогу капці — вражений таким її звертанням.*). Що?

Лайза. Я хочу дізнатися: чи моя одяга належить мені, чи полковнику Пікерінгу?

Гігінс (*вернувшись до кімнати з таким виглядом, от ніби її запитання було вершиною дурості.*). Та на якого черта здалася вона Пікерінгові?

Лайза. Може, ця одяга знадобиться йому для наступної дівчини, яку ви підчепите для своїх експериментів.

Гігінс (*приголомшений і діткнутий до живого.*) Оце таке ваше ставлення до нас?

Лайза. Про це я більш нічого не хочу чути. Я лише хочу знати, чи бодай щонебудь належить мені. Адже мою власну одіж спалено.

Гігінс. Але яке це має значення? Нащо ви зчиняєте через це бучу серед глупої ночі?

Лайза. Я хочу знати, що я можу забрати з собою. Щоб потім мене не звинуватили у крадіжці.

Гігінс (*уражений уже в саме серце.*). В крадіжці! Як ви могли це сказати, Елайзо?

Видно, що вам бракує щиріх почуттів.

Лайза. Перепрошую. Я всього лише проста неосвічена дівчина, і мені в моєму становищі слід бути обачною. Не може бути ніяких щиріх почуттів між такими як ви, і такими, як я. Чи не були б ви такі ласкаві, щоб сказати мені, що мое, а що — ні?

Гігінс (*дуже сердито*). Можете забирати до дідька все, що є в цьому домі. Okрім коштовностей — їх узято напрокат. Це вас задовольнить? (*Крутнувшись на закаблуках, він, украй розгніваний, хоче вийти.*)

Лайза (*утиваючись його гнівом, немов нектаром, і бажаючи допекти йому ще, аби потішитися довше.*). Стривайте, будь ласка! (*Знімає коштовності.*) Чи не заберете ви оцього на збереження до вашої кімнати? Я не хочу ризикувати — коли б щось не пропало.

Гігінс (*люто*). Давайте сюди! (*Вона кладе коштовності йому в руки.*) Якби ці діаманти належали мені, а не ювелірові, я запхнув би їх вам у вашу невдя-

чну горлянку. (*Він недбало запихає їх у свої кишені, мимохітъ прикрасивши себе кінцями ланцюжків, що стирчать назовні.*)

Лайза (знямаючи з пальця перстень). Це не ювелірів перстень — це той, що ви купили мені в Брайтоні. Він мені більше не потрібен. (*Гіггінс несамовито жбурляє його в камін і так погрозливо обертається до Елайзи, що та, затуливши руками обличчя, припадає до рояля й вигукує.*) Не бийте мене!

Гіггінс. Бити вас! Ви, нице створіння, як ви тільки сміли таке подумати! Це ви вдарили мене. І вразили в самісіньке серце!

Лайза (тішачись зачаеною радістю). Я рада! Бо хоч трохи відігралась за свою кривду.

Гіггінс (з гідністю, у своєму найкращому професійному стилі). Ви змусили мене втратити самовладання, а цього ще ніколи не траплялося зі мною. Я волію більш нічого не казати цієї ночі. Я йду спати.

Лайза (зухвало). Ви б залишили записочку про каву для місіс Пірс, бо я їй нічого не перекажу.

Гіггінс (сухо). Прокляття на місіс Пірс, на каву і на вас, і (нестримано) хай буде проклята моя власна дурість, що я так щедро тратив своє тяжким трудом призбиране знання та ще коштовний скарб моєї турботи й приязні на безсердечну задрипанку з вулиці! (*Виходить із підкresлено добropристойною гідністю, але, не втерпівши, щосили хряскає дверима.*) [...]

Кадр із фільму «Пігмаліон»
(режисер Ентоні Есквіт, 1938 рік)

Дія п'ята

Вітальня місіс Гіггінс. Вона сидить за письмовим столом. Заходить покоївка.

Покоївка (від порога). Містер Генрі, мем, у холі з полковником Пікерінгом.

Micic Гіггінс. Ну, то ведіть їх нагору.

Покоївка. Вони засіли за телефон, мем. Дзвонять у поліцію, здається.

Micic Гіггінс. Що?!

Покоївка (трохи піdstупивши до господині й стишивши голос). Містер Генрі сам на себе не схожий, мем. Я подумала: треба б вам сказати.

Micic Гіггінс. Коли б ви мені сказали, що містер Генрі сам на себе схожий, я б тоді здивувалася дужче. Скажіть їм, хай ідуть сюди, коли скінчать з поліцією. Певне, він щось загубив.

Покоївка. Добре, мем. (*Рушає.*)

Micic Гіггінс. Та спершу піdnіміться нагору й попередьте міс Дулітл, що містер Генрі й полковник тут. Попросіть її, щоб не сходила вниз, поки я не пошлю по неї.

Покоївка. Добре, мем.

Гіггінс вдирається до кімнати. він і справді, як сказала покоївка, сам на себе не схожий.

Гіггінс. Слухай, мамо: це ж чортівня якась!

Місіс Гіггінс. Так, любий. Доброго ранку. (*Він стримує свою нетерплячість і цілує матір, а покоївка тим часом виходить.*) Що скойлось?

Гіггінс. Елайза дременула геть.

Місіс Гіггінс (спокійно, не відриваючись від свого писання). Либоń, ти налякав її.

Гіггінс. Налякав її! Дурниці! Вчорашиної ночі ми, як завжди, залишили її, щоб вона повимикала світло і все таке, а вона, замість лягти спати, перевдяглась та ї подалася геть. Ліжко її лишилось неторкане. Десять перед сьомою вранці вона приїхала в таксі забрати свої речі, ї та дурепа місіс Пірс, не сказавши мені ї слова, віддала їй усе! Що мені тепер робити?

Місіс Гіггінс. Мабуть, обходиться без неї, Генрі. Дівчина має повне право піти собі — коли завгодно ї куди завгодно.

Гіггінс (неуважливо ходячи туди-сюди по кімнаті). Але ж я не можу нічого знайти! Я не пам'ятаю, про що з ким і на коли домовився. Я... (*Входить Пікерінг. Місіс Гіггінс кладе ручку й відсувається від столу.*)

Пікерінг (тиснучи руку господині). Доброго ранку, місіс Гіггінс. Генрі вже сказав вам? (*Сідає на отоманку.*)

Гіггінс. Що каже той осел-інспектор? Ви запропонували винагороду?

Місіс Гіггінс (підводячись, вражена і обурена). Невже ви хочете сказати, що заявили на Елайзу в поліцію?

Гіггінс. Авжеж! А нашо ж тоді поліція? І що ще нам лишалося робити? (*Сідає в елизаветинське крісло.*)

Пікерінг. Інспектор дуже прискіпувався. Здається він запідозрив нас у якихось безчесних намірах.

Місіс Гіггінс. Ну звісно ж, запідозрив! Яке ви мали право заявляти на дівчину в поліцію, от ніби вона злодійка, чи загублена парасоля, чи ще там щось? Подумати тільки! (*Вельми сприкrena, сідає знову.*)

Гіггінс. Але ж нам треба знайти її! [...]

Місіс Гіггінс. Генрі, не дурій! Як хочеш знати, де Елайза, то вона тут, нагорі.

Гіггінс (вражено). Нагорі!!! То я хутенько спущу її вниз. (*Рішуче прямує до дверей.*)

Місіс Гіггінс (підводячись і йдучи слідом за ним). Заспокойся, Генрі. Сядь.

Гіггінс. Я...

Місіс Гіггінс. Сядь, любий, і вислухай мене.

Гіггінс. Ну добре, добре, добре! (*Немилосердно падає на отоманку, обличиям до вікон.*) Але ви могли б сказати це нам іще півгодини тому.

Місіс Гіггінс. Елайза прийшла до мене вранці. Вона розповіла мені, як нелюдяно ви обійшлися з нею.

Гіггінс (знов підскакуючи). Що?!

Пікерінг (і собі підводячись). Дорога місіс Гіггінс, повірте, це вона нарозказувала вам вигадок. Ми не обходилися з нею нелюдяно. Ми ж їй майже нічого не сказали, і попрощалися дуже тепло. (*Обертаючись до Гіггінса.*) Гіггінсе, ви часом не нагрубили їй після того, як я пішов спати?

Гіггінс. Якраз навпаки. Це вона пошпурila мої капці мені в обличчя. Вона повелася грубо, грубіше бути не може. Я ж не дав їй ані найменшого приводу. Тільки зайшов до кімнати і ще й слова не вимовив, як лясь! лясь! — капці мені по обличчю. А вже що наговорила — жах один!

Пікерінг (приголомшено). Але чому? Що ми їй заподіяли?

Micis Гіггінс. Мабуть, я досить добре знаю, що ви заподіяли. Дівчина від природи має чулу, ніжну душу, так мені здається. [...] Вона прихилилася до вас обох. Вона дуже тяжко працювала на тебе, Генрі. Навряд чи ти цілком усвідомлюєш, що означає розумова робота для дівчини її класу. Так от, здається мені, що, коли настав великий день випроби і вона для тебе створила це чудо, без жодної помилки, ви обидва сиділи собі там і хоч би слово кинули їй! Ні, ви лініво перемовлялися, які ви раді, що все це скінчилося, та як вам остогидла уся ця справа. І ти ще дивуєшся, Генрі, що вона пошпурila в тебе капцями? Я б на її місці пожбурила в тебе кочергу.

Гіггінс. Нічого ми не сказали — ото тільки потомилися і хочемо спати. Правда ж, Піку?

Пікерінг (знизуочи плечима). Ото й всього.

Micis Гіггінс (іронічно). Ви цілком певні?

Пікерінг. Абсолютно. Ми й справді більш нічого не казали.

Micis Гіггінс. Ви ж не подякували їй, не похвалили, не висловили свого захоплення, не сказали, що вона все виконала просто близкуче.

Гіггінс (нетерпляче). Але ж вона й сама все це знала! ми й справді не виголошували перед нею вітальних промов — якщо ви це маєте на увазі.

Пікерінг (караючись докорами сумління). Може, ми були трохи неуважливі. Дуже вона гнівається?

Micis Гіггінс (вертаючись на своє місце за письмовим столом). Ну, мені видається, вона вже не вернеться назад, на Вімпол-стріт. Але вона каже, що залюбки побачиться з вами на дружніх засадах, щоб пустити минуле в непам'ять: що було — загуло.

Гіггінс (розлючено). На дружніх засадах? Святий Георгію! Хо!

Micis Гіггінс. Якщо ти, Генрі, пообіцяєш чесно поводитися, то я попрошу її сюди спуститись. Якщо ні — йди краще додому, бо вже й так забрав у мене чимало часу.

Гіггінс. Ну та гаразд! Дуже добре. Піку! Гляди, поводься чесно! Приберімо наші найкращі недільні манери заради цього створіння, яке ми витягли з грязюки. (*Сердито падає в елизаветинське крісло.*)

Micis Гіггінс. Пам'ятай про свою обіцянку, Генрі! (*Натискає кнопку дзвінка на письмовому столі.*)

На дзвінок приходить покоївка.

Місіс Гіггінс. Будь ласка, попросіть міс Дулітл спуститися до нас.

Покойвка. Добре, мем. (*Виходить.*)

Місіс Гіггінс. Ну ж бо, Генрі, будь чесний.

Гіггінс. Я поводжуся абсолютно чесно.

Пікерінг. Він старається з усіх сил, місіс Гіггінс.

Пауза. *Гіггінс* закидає голову на спинку крісла, простягає ноги й починає свистіти.

Місіс Гіггінс. Генрі, дороге сеньор, ти в цій позі аж ніяк не виглядаєш пристойно.

Гіггінс (сидячи прямо). А я ж і не старався виглядати пристойно, мамо.

Місіс Гіггінс. Це не має значення, любий. Просто я хотіла, щоб ти заговорив.

Гіггінс. Чому?

Місіс Гіггінс. Тому що ти ж не можеш одночасно говорити і свистіти.

Гіггінс стогне. Знов западає стомлива пауза.

Гіггінс (з нетерплячкою зриваючись на рівні ноги). І де в чорта оте дівчисько? Чи нам цілий день її дожидати?

Входить *Елайза* — осяйна, впевнена в собі, справляючи приголомшливо переконливе враження своєю невимушеною розкіштю. В руках у неї кошик із шиттям — видно, що почувається вона, як вдома.

Пікерінг такий ошелешений, що забув навіть підвистися.

Лайза. Гау ду ю ду, професоре Гіггінсе? Чи ж ви при добром здоров'ї?

Гіггінс (давлячись). Чи я... (*Не може більше мовити й слова.*)

Лайза. Та при здоров'ї, а як же ще — ви ж ніколи не хворієте. Дуже рада бачити вас знов, полковнику Пікерінгу. (*Той кваліво підводиться, і вони тиснуть одне одному руки.*) Ну й холодний сьогодні ранок, правда? (*Сідає по праву руч від полковника. Той і собі сідає поруч неї.*)

Гіггінс. Не смійте випробовувати цю гру на мені. Я навчив вас цього, тож воно не про мене. Вставайте і марш додому! Годі клеїти дурня.

Елайза бере з кошика полотнину й починає вишивати, не звертаючи ані найменшої уваги на цей вибух гніву.

Місіс Гіггінс. Дуже мило, Генрі, краще й не скажеш. Яка жінка устоїть, коли її отак припрощують!

Гіггінс. Облиште її, мамо. Хай вона говорить сама за себе. Тоді ви зразу ж переконаєтесь, що вона не має жодної думки, якої я не вклав би в її голову, чи слова, якого б я не вложив їй в уста. Кажу ж вам, я витворив оцю досконалість із пожмаканої капустини, яку підібрав у Ковент-гардені. А тепер вона корчить тут переді мною витончену леді.

Місіс Гіггінс (спокійно). Гаразд, любий, але ж ти сядеш, правда?

Гіггінс розлючено сідає.

Лайза (до *Пікерінга*, ніби й не помічаючи *Гіггінса*, і водночас спритно орудуючи голкою). Чи ж ви, полковнику Пікерінгу, вже назовсім одцуряєтесь од мене тепер, коли експеримент закінчено?

Пікерінг. О, не кажіть так! Ви не повинні думати, що то був експеримент. Мене, принаймні, це слово прикро вражає...

Лайза. Ну! Я всього лиш пожмакана капустина...

Пікерінг (імпульсивно). Ні!

Лайза (продовжуючи незворушино). ...але я настільки завдячулю вам, що почувалася б вельми нещасною, коли б ви мене забули.

Пікерінг. Такі до мене слова — це дуже мило з вашого боку, міс Дулитл.

Лайза. І це не тому, що ви платили за мої сукні. Я знаю, що ви всіх щедро обдаровуєте грішми. Але тільки від вас я навчилася справді гарних манер — тож саме гарні манери роблять із жінки справжню леді, чи на так? Бачите, вони мені давалися дуже нелегко, бо переді мною всяка час був приклад професора Гіггінса. Я була так вихована, що поводилася геть як він: нездатна стримуватися, вдавалася до лайки, коли щось хоч трохи мене зачіпало. І я б так ніколи й не довідалася, що леді і джентльмені поводяться зовсім інакше, коли б вас не було поруч.

Гіггінс. Ну-ну!

Пікерінг. О, це, знаєте, у нього просто так виходить. Він це ненавмисне.

Лайза. Ох, я теж ненавмисне поводилася так, коли була квіткаркою. Просто у мене так виходило. Але ж, бачите, я саме так поводилася, і в цьому, зрештою, полягає різниця.

Пікерінг. Безперечно. І все ж, саме він навчив вас правильно розмовляти, а я, самі знаєте, цього не зумів би.

Лайза (байдужим тоном). Звісно — але ж це його фах.

Гіггінс. Прокляття!

Лайза (продовжуючи). Це було щось таке, ніби я вчилася модного танцю, — більш нічого. Але чи знаєте ви, з чого починалося моє справжнє виховання?

Пікерінг. Із чого ж?

Лайза (облизивши на мить шиття). Із «міс Дулитл» — так ви звернулися до мене того дня, коли я вперше прийшла на Вімпол-стріт. Із цього почалася моя самоповага. (Знов береться до шиття.) І ще було сто таких дрібничок, яких ви й не завважували, бо все це у вас виходить само собою. От я заїшла — ви підвелися; скинули капелюха переді мною на вулиці; відчинили мені двері...

Пікерінг. Ну, це просто ніщо.

Лайза. Так — але ці дрібнички засвідчували, що ви шануєте мене і маєте за щось краще, ніж яксь посудниця, хоча, звісно ж, я знаю, ви б так само ставилися й до посудниці, коли б її запустили до вітальні. Ви ніколи не роззувалися при мені в їадальні.

Пікерінг. Не слід ображатися на нього за це. Гіггінс роззувався де завгодно в дому.

Лайза. Я знаю. І не звинувачую його. Просто так воно у нього виходить, правда ж? Але для мене було так важливо, що ви цього не робите! Бачите, коли по щирій правді, то, не беручи до уваги речей, що їх будь-хто може набути (гарно вдягатися, чисто розмовляти і все таке), — різниця між леді й квіт-

каркою полягає не в тому, як вона поводиться, а як до неї ставляться. Я довіку буду квіткаркою для професора Гіггінса, бо він з самого початку ставиться до мене як до квіткарки й вічно так ставитиметься. Але я знаю, що можу бути для вас леді, бо ви повсякчас ставитеся до мене як до леді й завжди будете ставитися до мене так.

Місіс Гіггінс. Будь ласкав, Генрі, не скрегочи зубами.

Пікерінг. Дуже приємно чути це від вас, міс Дулітл.

Лайза. І мені хотілося б, щоб відтепер ви звали мене Елайзою, якщо ви не проти.

Пікерінг. Дякую вам, Елайзо, — залюбки!

Лайза. А ще мені хотілося б, щоб професор Гіггінс звав мене «міс Дулітл».

Гіггінс. Швидше я пошлю вас до чорта.

Місіс Гіггінс. Генрі! Генрі!

Пікерінг (сміючись). Чом би й вам на «жаргонути» його? Не терпіть кривди. Це буде йому на користь.

Лайза. Не можу. Колись я дала б йому одкоша, але зараз не можу знов зійти до цього. Пам'ятаєте, ви розповідали мені, що коли дитину привезти на чужину, вона за кілька тижнів вивчить місцеву мову й забуде свою, рідну. Що ж, і я — дитина у вашій країні. Я забула свою мову й розмовляти вмію тепер тільки по-вашому. Так, я по-справжньому порвала з Тотнем-корт-роуд. Із цим покінчено — після того, як я пішла з Вімпол-стріт.

Пікерінг (дуже стривожено). О! Ви не повернетесь на Вімпол-стріт, правда? І простите Гіггінса?

Гіггінс (підводячись). Вона простить? Чорта з два! Та нехай іде собі. Хай сама переконається, що без нас їй не прожити. Без моєї підтримки вона через три тижні знов скотиться на дно. [...]

Аби не зоставатися наодинці з Гіггінсом, Елайза виходить на балкон. Він устає і собі йде на балкон. Вона негайно вертається в кімнату, прямуючи до дверей, але він швидко проходить по балкону й переймає її, затуливши спиною двері.

Гіггінс. Годі-бо, Елайзо, адже ви трохи відігрались, як ви кажете, за свою кривду. Чи не досить? Чи не пора взятися за розум? Чи, може, вам іще мало?

Лайза. Вам треба, щоб я вернулась тільки на те, аби підбирати ваші капці, терпіти вашу лайку і взагалі бути у вас на побігеньках?

Гіггінс. Я зовсім не сказав, що хочу, щоб ви вернулися.

Лайза. Ах, так! Тоді про що ж ми говоримо з вами?

Гіггінс. Про вас — не про мене. Якщо ви повернетесь назад, я обходитимуся з вами так само, як обходився досі. Я не можу змінити свої натури й не маю наміру міняти манери. А манери мої точнісінько такі самі, як і у полковника Пікерінга.

Лайза. Неправда. Він обходиться із квіткаркою, немов з герцогинею.

Гіггінс. А я обходжуся з герцогинею так, неначе вона — квіткарка.

Лайза. Розумію. (Зосереджено вертається й сідає на отоманку лицем до вікна.) До всіх однаково.

Гіггінс. Саме так.

Лайза. Як мій батько.

Гіггінс (осміхаючись трохи присоромлено). Не у всьому приймаючи це порівняння, скажу, Елайзо: так, це правда, ваш батько не сноб, і він чудово почуватиметься будь-де в житті, хоч би куди його приклікала химерна його доля. (*Поважно.*) Великий секрет, Елайзо, полягає не в тому, щоб мати погані чи добрі там манери, чи взагалі якість особливі манери, а щоб бути на один манер з усіма людськими душами; коротше, поводитися так, ніби ти на небі, де немає пасажирів третього класу й панує всезагальна рівність.

Лайза. Амінь. Ви природжений проповідник.

Гіггінс (роздратовано). Річ не в тому, буцім я грубо обходжуся з вами, а в тому, що я ніколи й ні з ким не буваю інший.

Лайза (з несподіваною відвертістю). Мені байдуже, як ви обходитеся зі мною. Я можу не звертати уваги на вашу лайку. Не звертала б уваги й на побої — били мене й до вас. Але (*встаючи й дивлячись йому просто у вічі*) я не хочу, щоб мене топтали під ноги.

Гіггінс. Тоді геть з дороги — бо я не зупинюся перед вами. Ви так говорите про мене, немовби я — автобус.

Лайза. Ви ж і є автобус: усі розбігаються, кидаються вrozтіч перед вами, а вам начхати на всіх. Але я можу обйтися без вас — ще й як обійдуся, не думайте.

Гіггінс. Знаю, що можете обйтися. Сам казав вам про це.

Лайза (скривдженна, тікає від нього на другий бік отоманки, повернувшись обличчям до каміна). Знаю і пам'ятаю ваші слова, бездушна ви людино. Ви хотіли позбутися мене.

Гіггінс. Брешете.

Лайза. Дякую. (*Сідає з підкресленою гідністю.*)

Гіггінс. А ви ніколи не питали самі себе, чи я зможу обйтися без вас?

Лайза (серйозно). Не старайтеся перехитрувати мене. Таки доведеться вам обходитися без мене.

Гіггінс (зверхнью). I обійдуся. Без усіх обійдуся. Я маю свою власну душу — мою іскру божественного вогню. Але (*з несподіваним смиренням*) мені бракуватиме вас, Елайзо. (*Сідає біля неї на отоманку.*) Мене дечого навчили ваші ідіотські ідеї — признаюся в цьому покірливо і вдячно. А ще я звик до вашого голосу й вигляду. Вони мені, як-не-як, подобаються.

Лайза. Ну, перше є у вас на фонографі, а друге — в альбомі з фотографіями. Коли знудьгуетесь без мене, можете увімкнути машину. У машини немає почуттів, їй не можна завдати болю.

Гіггінс. Але мені не увімкнути вашої душі. Лиштів мені вашу душу, а голос та обличчя можете забрати геть. Вони — не ви.

Лайза. О, ви диявол! Ви можете завиграшки скрутити серце дівчині, достоту як хтось інший міг скрутити її руки, щоб завдати болю. Місіс Пірс остерігала мене. Скільки разів пробувала вона піти від вас, але щоразу в останню

мить ви обводили її кругом пальця. А вам начхати на неї. І до мене вам байдужісінько.

Гіггінс. Мені на байдуже до життя, до людськості, а ви — часточка людськості, що трапилася мені на шляху, будувалася в мій дім. І чого ще треба вам чи будь-кому?

Лайза. А мені байдуже до тих, кому байдуже до мене.

Гіггінс. Торгашеські засади, Елайзо. От як (з професійною точністю відтворюючи її ковентгарденську вимову) «придавати хвіялки», чи не так?

Лайза. Не знущайтесь з мене. З вашого боку це ницість — знущатися з мене.

Гіггінс. Я ніколи в житті ні з кого не знущався. Знущання не личить ані самій людині, ані її душі. Просто я висловлюю свою праведну зневагу до всякого Торгашества. Я не торгую і не буду торгуватися почуттям. Ви узиваєте мене тваррюкою, бо не вийшло у вас купити мене тим, що ви приносили мені капці та розшукували окуляри. Це була ваша дурість: як на мене, бо жінка, що приносить чоловікові капці, це огидне видовище. Хіба я коли подавав вам капці? От коли ви пожбурили їх мені і обличчя, цим ви неабияк виросли в моїх очах. Марна справа: по-рабському прислуговувати мені, а тоді заявляти, мовляв, ви хочете, щоб до вас були небайдужі, — хто небайдужий до раба? Якщо ви повернетесь, то вертайтесь заради широї дружби, бо нічого іншого ви й не дістанете. Ви й так від мене здобули в тисячу разів більше, ніж я від вас. А якщо ви посмієте ще виконувати ваші нікчемні собачі трюки з носінням капців, усупереч моєму витвору — герцогині Елайзі, то я захрясну двері перед вашою дурною пичкою.

Лайза. Нащо ж ви творили з мене герцогиню, коли вам було байдуже до мене?

Гіггінс (широ). Як це — нащо? То ж моя робота!

Лайза. І ви ні разу не подумали, який з того вийде клопіт для мене.

Гіггінс. А чи був би взагалі будь-коли створений світ, коли б Творець боявся наборити клопоту? Творити життя означає творити клопіт. Є лише один спосіб уникнути клопоту — вбивство. Боягузи, якщо ви помітили, завжди вимагають, щоб клопітливих людей убивали.

Лайза. Я ніяка не проповідниця й нічого такого не помічаю. Тільки помічаю, що ви не помічаєте мене.

Гіггінс (скочивши на ноги й нетерпляче ходячи туди-сюди). Елайзо, ви ідіотка!

Я витрачаю скарби моого мільтонівського розуму, розсипаючи їх перед вами. Раз і назавжди збегніть: я йду своїм шляхом і роблю своє діло, і мені байдужісінько, що спіткає вас чи мене. Тож ви можете або вернутись, або забиратися до дідька: що вам більше до вподоби.

Лайза. Для чого мені вертатись?

Гіггінс (скочивши колінами на отоманку й перехиляючись до неї). А щоб було цікаво. На те ж я вас і брав.

Лайза (відвернувшись). А завтра ви викинете мене геть, якщо я не виконуватиму всіх ваших забаганок?

Гіггінс. Так. Але ж ви теж можете піти від мене завтра, якщо я не виконуватиму всіх ваших забаганок.

Лайза. Щоб жити біля мачухи?

Гіггінс. Так — або продавати квіти.

Лайза. Ох, коли б я тільки могла вернутися до моого кошика з квітами! Я б тоді ні від кого не залежала — ні від вас обох з батьком, ні від будь-кого в світі! Нашо ви забрали у мене мою незалежність? Нашо я відмовилася від неї? А тепер я рабиня, попри всю мою гарну одіж.

Гіггінс. Аніскілочки. Якщо хочете, я вдочерю вас і покладу гроші на ваше ім'я. Чи ви радше б вийшли заміж за Пікерінга?

Лайза (*люто повернувшись до нього*). Я б навіть за вас не пішла заміж, коли б ви попросили моєї руки, а ви ж мені віком більш підходяща за нього пара.

Гіггінс (*лагідно*). Не «за нього», а «ніж він».

Лайза (*підводиться, втративши терпець*). Як захочу, так і розмовлятиму. Ви мені більше не вчитель.

Гіггінс (*розмірковуючи вголос*). Хоча навряд чи Пікерінг на це зважиться. Адже він — переконаний старий парубок, як і я. [...]

Лайза (*дуже стурбовано*). Мені хочеться трохи доброти. Я знаю, що я проста невчена дівчина, а ви — повний книжкової прімудрості пан. Тільки ж я — не грудка бруду під вашими ногами. Я пристала до вас (*вистравляється*) — я лишилася у вас не заради вбрання й таксі; я лишилась, бо нам було пріємно разом, і я навчилася... стала небайдужою до вас, але не так, щоб забажати від вас кохання: я не забувала про різницю між нами... Це було більше схоже на дружбу.

Гіггінс. Ну звісно ж так! Саме таке і в мене почуття. І в Пікерінга теж. Елізо, ви дурна!

Лайза. Я такої відповіді не заслужила. (*Заплакана, опускається на стілець біля письмового столу.*)

Гіггінс. Нічого іншого й не сподівайтесь, поки не перестанете бути звичайнісінькою ідіоткою. Якщо ви хочете бути леді, вам доведеться навчитися не почувати себе нещасною та покинутою, якщо тільки всі ваші знайомі чоловіки половину свого часу не розводять нюнів коло вас, а другу половину — не прикрашають вам очі синцями. Якщо вам не до снаги моє напружене, але позбавлене пристрастей життя, то йдіть собі назад, на вулицю. Працюйте, поки зробитеся більш твариною, ніж людиною, а тоді бийтеся, впивайтесь і, скрутivши калачиком, залягайте спати. О, воно таки чудове, це життя вулиці! Воно справжнє, бо воно гаряче, несамовите; його відчуєш і крізь найтовщу шкіру, його і на зуб спробуєш, і понюхаєш, і пізнаєш без будь-якої підготовки, без будь-яких зусиль. Не те, що науку, чи літературу, чи класичну музику, чи філософію, чи мистецтво. Вам я видаюся холодним, нечулим, себелюбним, чи не так? Дуже добре: вшивайтесь до тих людей, корті вам до вподоби. Вийдіть за котрогось сентиментального кнуря з купою грошей і парою товстих губів, щоб ними вас цілувати, та з парою

товстих підошов, щоб ними вас копати. Якщо не можете оцінити те, що маєте, то отримуйте вже те, що годні поцінювати.

Лайза (з відчаем у голосі). Ох, ви, жорстокий тиран! Я ж не можу розмовляти з вами: ви все обертаєте проти мене, хоч би що я сказала — все не так! Але ж ви всякас дуже добре тямите, що ви самі — звичайнісінький грубіян. І ви добре знаєте, що я вже не можу повернутися на вулицю, як ви це називаєте, і що в світі у мене немає справжніх друзів, окрім вас з полковником. Ви чудово знаєте, що після товариства вас двох мені нестерпне буде життя з ницим звичайним чоловіком, і це жорстоко, негарно з вашого боку — ображати мене, прикидаючись, ніби я змогла б таке стерпіти. Ви гадаєте, що я мушу вернутися на Вімпол-стріт, бо мені більш нікуди піти, крім хіба до батька. Але не будьте ви такі певні, що я вже у вас під ногами, і ви можете по мені топтатися, забивати мене презирливими словами. Я вийду заміж за Фредді, таки вийду, — хай-но лиш спроможуся допомогти йому.

Гіггінс (мов громом прибитий). За Фредді!!! За того юного телепня! За того нікчему, що не впорався б і з роботою посильного, навіть коли б у нього стало духу це спробувати! Жінко — невже вам невтамки, що я зробив з вас дружину для короля?

Лайза. Фредді любить мене — то й буде мені з нього король. Я не посилатиму його на роботу — його не привчали так до роботи, як мене. А сама я піду вчителювати.

Гіггінс. І що ж ви, в ім'я Бога, будете викладати?

Лайза. Те, чого ви навчили мене. Я викладатиму фонетику.

Гіггінс. Ха! Ха! Ха!

Лайза. Запропоную послуги асистентки отому пелехатому угорцеві.

Гіггінс (розлючено зводячись на ноги). Що? Тому самозванцеві? отому шахраєві? Отому підлесливому неукові? Навчити його моїх методів! Віддати йому мое відкриття! Один ваш крок у цьому напрямку — і я скручу вам в'язі. (Хапає її за плечі.) Чуєте?

Лайза (виклично, не чинячи опору). То й скрутіть. Мені байдуже. Я знала, що рано чи пізно ви мене вдарите. (*Він відпускає її, тупає ногою, спресердя, що забувся і дав почуттям волю, і так кваліво задкує, що спотикається і падає на своє колишнє місце на отоманці.*) Ага! Тепер я знаю, як вас приборкати. Яка я дурепа, що не додумалася до цього раніше! Ви не можете забрати назад ті знання, що дали мені. Ви самі казали, що я маю чуліше вухо, ніж у вас. І ще я можу бути чемною та доброзичливою з людьми, на що ви нездатні. Ага! (*Навмисне пропускаючи звуки «г», щоб дозолити йому.*) Оце й доконало вас, Енрі Іггінсе, авжеж! Тепер мені начхати (клащає пальцями) на ваші грубоці та на вашу похвальбу. Я дам оголошення в газеті про те, що ваша герцогиня — всього лише квіткарка, яку ви навчили, і що ця квіткарка навчить будь-яку дівчину, як стати герцогинею — за ті самі півроку ще й за тисячу гіней. О, коли я здумаю, як то повзала у вас під ногами та як ви мене попихали і всіляко узивали, — коли в будь-яку мить

мені досить було тільки підняти мізинця, щоб дорівняти до вас, — тоді я ладна вбити себе!

Гіггінс (дивуючись їй). Ах ви кляте нахабне дівчисько! Але це краще, ніж розпускати нюні, краще за приношення капців та пошуки окулярів, чи не так? (*Підводячись.*) Бог свідок, Елайзо, я сказав, що зроблю з вас справжню жінку, і я таки зробив! Отака ви мені подобаєтесь.

Лайза. Так: тепер ви знову візьметeся за своє, почнетe підлещуватись, бо я не боюся вас і можу без вас обйтися.

Гіггінс. Авже, саме так я і вчиню, дурненька! П'ять хвилин тому ви ж були, мов жорно на моїй шиї. А тепер ви дужi, неначе вежа, немов бойовий корабель! Ви та я, та Пікерінг — буде нас троє заклятих самітників замість якихось там двох чоловків і дурного дівчиська.

Вертається місіс Гіггінс. Елайза враз робиться холодна й елегантна.

Місіс Гіггінс. Карета чекає, Елайзо. Ви готовi?

Лайза. Цілком. Професор теж буде там?

Місіс Гіггінс. Звісно, що нi, вiн-бо не вмiє поводитися в церквi. Всякчас вiдпускає зауваження щодо священикової вимови.

Лайза. Тодi я бiльше не побачу вас, професоре. На все добре! (*Прямує до дверей.*)

Місіс Гіггінс (пiдходячи до Гіггінса). До побачення, любий!

Гіггінс. До побачення, мамо. (*Хоче поцiлувати матiр, коли згадує щось.*) Ой, до речi, Елайзо, замовте шинки та стилтонського сиру, добре? Та купiть менi пару шкiряних рукавичок, номер вiсiм, i ще краватку до того мого нового костюма. Пiдберiть там колiр, який краiший. (*Його бадьорий, недбалий, дужий голос свiдчить, що вiн невiправний.*)

Лайза (звеважливо). Номер вiсiм замалий для вас, якщо ви хочете, щоб рукавички були всерединi пiдбитi смухом¹. У вас є три новi краватки — ви їх забули в шухлядi умивальника. Полковник Пiкерiнг вiддає перевагу подвiйному глостеровi перед стiлтоном, а ви й не помiчаєте рiзницi мiж двома сортами. Я ще вранцi подзвонила мiсiс Пiрс, нагадала їй про шинку. Що ви без мене робитимете — я просто не уявляю. (*Випливає з кiмнати.*)

Місіс Гіггінс. Боюсь, ви зiпсували цю дiвчину, Генрi! Я б потерпала за тебе й за неї, коли б вона не любила так полковника Пiкерiнга.

Гіггінс. Пiкерiнга? Дурницi! Вона збирається замiж за Фреддi! Ха, ха! Фреддi! Фреддi!! Ха-ха-ха-ха!!!! (*Його громовим реготом i закiнчується п'еса.*)

Переклад з англiйської Олександра Мокровольського

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

❖ Готуємося до роботи з твором

1. Назвіть представників *романтичного напряму лiтератури*. У яких творах яскраво відобразилися естетичнi принципи романтизму?

¹ Смух — вовна.

- Згадайте, творчість яких *письменників-реалістів* ви вивчали в попередніх класах на уроках літератури?
- Прокоментуйте думку «У літературі реалізму активно розвивалася соціальна тематика». Розкажіть про головні засади літератури *реалізму*.
- Творчість якого драматурга вплинула на формування естетичних принципів *Бернарда Шоу*?
- У чому особливість творчого методу англійського письменника?

☞ *Працюємо із текстом твору*

- Якими науковими дослідженнями займається *Гіггінс*? Що нас вражає у його знаннях?
- Із якою метою дівчина прийшла до Гіггінса? Чому її наміри викликають у нас повагу?
- Що, на вашу думку, свідчить про демократизм і наукову цікавість героя твору?
- Які зміни відбулися в характері і поведінці *Лайзи*? Із чим вони пов'язані?
- На прикладі долі квіткарки доведіть, що мова має надзвичайний вплив на свідомість людини.
- Прокоментуйте назву комедії Бернарда Шоу *«Пігмаліон»*.
- Доведіть, що драматург надає величезного значення ролі освіти в житті людини. Поясніть цю думку на прикладі образу *Лайзи*.

☞ *Узагальнюємо і підсумовуємо*

- Доведіть, що *антична культура* мала вплив на творчість англійського письменника, який жив у XIX–XX століттях.
- Доведіть, що *п'еса «Пігмаліон»* є прикладом *реалістичної* літератури.
- Які *актуальні* для суспільства проблеми порушив у творі Бернард Шоу?
- Якою, на вашу думку, автор бачить роль соціальних чинників у житті людей?
- Яким ви бачите майбутнє геройні твору?
- Зробіть висновок про необхідність знання своєї рідної мови і значення правильного мовлення у вашому житті. Відповідь обґрунтуйте.
- Поясніть, чому ваше мовлення є відзеркаленням вашого внутрішнього світу.

☞ *Застосовуємо теоретичні поняття*

- Дайте відповідь, у чому полягає *дискусійність* п'еси Бернарда Шоу.
- У чому суть прийому *«відкритий фінал»*? Поміркуйте, з якою метою автор твору використав цей прийом у своїй комедії.
- Розкажіть про особливості *«нової драми»*. На прикладі п'еси Бернарда Шоу зробіть висновок, чим відрізнялася «нова драма» від традиційної.

☞ *Виконуємо творче завдання*

- Виберіть епізод, який у п'есі *Бернарда Шоу «Пігмаліон»* вам подобається найбільше. Розподіліть ролі між учнями і підготуйте невеличку інсценізацію. Поміркуйте «над особливостями акторського виконання ролей».

Радимо прочитати

Érix Марія Ремárк «Три товариші»
(переклад Миколи Дятленка, Аркадія Плюто)

ЛІТЕРАТУРА ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ

Шолом-Алейхем

(1859–1916)

Шолом-Алейхем (справжнє ім'я Шолом Рабинович) — видатний єврейський письменник, один із основоположників сучасної єврейської літератури. Шолом-Алейхем народився і тривалий час жив в Україні. Його часто називали київським письменником, він писався цим і казав: «Київ — мое місто». Шолом-Алейхем любив український народ та українські пісні, захоплювався творчістю Тараса Шевченка. Він часто декламував вірші з «Кобзаря», постійно підкреслюючи милозвучність поезій видатного поета.

Народився майбутній письменник у місті **Переяслав** (зараз Переяслав-Хмельницький) у родині статечного й побожного єврея Нохума

Рабиновича. З раннього дитинства Шолом виявив потяг до знань. Єврейські хлопчики не ходили до звичайної початкової школи, їх із чотирьох років віддавали до хедеру — єврейської релігійної школи. У хедері основну увагу приділяли вивченю священних книг та давньоєврейської мови. Шолом досяг чималих успіхів у навчанні.

Батько розумів, що хлопцеві варто вчитися далі, але для цього треба наважитися і віддати його в російську школу. Євреї дуже рідко віддавали своїх дітей до російських навчальних закладів, де ті навчалися б разом із християнами. Це вважали першим кроком до відступництва від віри батьків.

Незважаючи на спротив рідні, у 1873 році Шолом вступає до російського повітового училища в Переяславі. Серед двох сотень хлопців у ньому було лише двоє євреїв — він і його друг Еля, і обидва вони виявилися найкращими учнями. За успіхи в навчанні хлопці, єдині на все училище, отримували стипендію.

Саме в училищі з'явився потяг Шолома до творчості — прочитавши роман **Даніеля Дефо** «Робінзон Крузо», під враженням від цього твору, хлопець написав свій роман зі схожим сюжетом, який назвав «Єврейський Робінзон Крузо». Ро-

ман сподобався всім, особливо батькові автора. Відтоді Нохум Рабинович став рідше давати синові доручення по господарству і просив його приділяти більше уваги навчанню.

Після закінчення училища 17-річний Шолом починає давати приватні уроки, а в 1877 році стає домашнім учителем у домі багатого єврея Елімелеха Лоєва. Три роки юнак провів у селі Софіївка Київської губернії, де був маєток Лоєва, і ці три роки він сам називав найкращими та найщасливішими роками свого життя.

У домі Лоєва панували демократичні порядки, і юнака прийняли як члена родини. Учениця Ольга — єдина донъка господаря — була розумною та вродливою дівчиною. Між учителем та ученицею виникла взаємна симпатія, яка переросла в кохання. Шолом відчув надзвичайний душевний підйом, що вилився в напружену творчу роботу — він почав писати.

Закохані були переконані, що Шолом стане відомим письменником, вони постійно розмовляли про це і мріяли про майбутнє. У 1883 році Шолом та Ольга одружилися. Це був щасливий шлюб: вони прожили разом усе життя, розуміючи одне одного з півслова. Цього ж року вийшли друком перші повісті та оповідання 24-річного письменника, які, однак, були підписані псевдонімами. Пізніше, коли література стала справою його життя, письменник зберіг із величезної кількості своїх псевдонімів лише один — Шолом-Алейхем, що єврейською означає привітання ***Mir Bam!***

Історична енциклопедія

Євреї та Україна

Історично склалося так, що доля єврейського народу багато століть була пов’язана з Україною. Євреї ще в XV–XVI століттях масово переселялися на територію Речі Посполитої, до складу якої на той час входила й Україна. Польські королі активно цьому сприяли, бо євреї традиційно займалися торгівлею та фінансами і їхня діяльність пожвавлювала економіку країни.

Однак коли наприкінці XVIII століття більша частина Польщі опинилася у складі Російської імперії, становище євреїв погіршилося. Царський уряд проводив щодо них доволі жорстку політику. Так, у 1791 році було визначено територію, у межах якої євреї мали право на постійне проживання (так звана *смуга осіlosti*) — Білорусія, Литва, Польща та більша частина України. В інших місцях селитися їм було заборонено.

Євреї в Україні жили компактно в торгових містечках (або ж, як говорили самі євреї, — в *штетлах*), де вели традиційний спосіб життя. У великих містах вони мали право жити лише в певних кварталах (у Києві, наприклад, лише на Подолі), а їхні діти могли навчатися у визначених навчальних закладах, але й там влада дозволяла тільки невеликий відсоток учнів-євреїв (2–5 %)¹.

¹ Ці обмеження стосувалися лише євреїв, які сповідували іудаїзм, якщо ж єврей переходив у православ’я, то він отримував усі права інших громадян імперії (у паспортах тоді вказували не національність, а віросповідання).

Незважаючи на дискримінацію єреїв, їхня роль в економічному і культурному житті України була величезною. Значна частина промислового, торговельного та банківського капіталу перебувала в руках підприємців-єреїв. Єреї утворили спільноту, яка жила бурхливим культурним життям. В Україні виходили друком книги, журнали і газети єрейською мовою, існували єрейські театри, у Житомирі був відкритий єрейський учительський інститут.

Літературний коментар

«Тев'є-молочар»

У творах Шолома-Алейхема продовжується тема *маленької людини*. Зокрема, у повісті «Тев'є-молочар», яка була написана і видана у 1894–1914 роках, зображене старого й мудрого єрея Тев'є. Він описує своє життя, розповідає про дружину, про дочек, як вони росли, виходили заміж, якими були їхні чоловіки. Перед читачем розгортається доля звичайної родини, що живе в смузі осілості у невеликому єрейському селі неподалік великого міста в Україні. Вона переживає і радісні, і гіркі моменти.

Образ Тев'є — це образ людини, яка ніколи не падає духом, чого б їй це не вартувало. Він постійно цитує Біблію, Талмуд і молитви на давньоєрейській мові, перекладаючи на їдиш¹ і перекручуючи їхній зміст, додає їм філософічності і водночас сумного гумору. Здається, що своїм гумором і світлим поглядом на життя Тев'є намагається полегшити удари долі. Він ніколи не впадає у відчай чи агресію і завжди має що сказати своїм близьким, підтримує їх у скрутний час. Тев'є — чудовий батько, але він не може вберегти своїх дітей ні від життєвих негараздів, ні від хибних кроків.

Твір складається із 7-ми частин, у кожній із них Тев'є оповідає про певну подію в житті своєї родини: від випадку, коли він став щасливим власником корови, до миті, коли сім'ї старого єрея довелося покинути рідний дім за наказом урядника і поїхати світ за очі.

Події твору зображують правдиве тло історії царської Росії, до складу якої входила тоді й Україна. Заборона володіти нерухомістю у селях, примусові виселення, погроми і масові вбивства, яких єреї зазнали на межі XIX і XX століття у Ростові-на-Дону, Кишиневі та Одесі, далеким відголоском позначилися на долях геройів Шолома-Алейхема.

Шолом-Алейхем писав: «Я єрейський народний побутописець». У творі «Тев'є-Молочар» вгадуються реалістичні описи Києва, Одеси й інших міст України, зображене побут і традиції їхніх мешканців на межі XIX–XX століття. Героями повісті стали прості люди, сучасники письменника: кравці, студенти, крамарі, рабини. Їм доводилося не тільки долати життєві проблеми, а й захищати себе і своїх дітей від релігійної і національної нетерпимості, відстоювати власну гідність і право на спокійне життя.

¹ Ідиш — єрейська мова германської групи, якою послуговувалися єреї, що населяли Центральну і Східну Європу. Містить елементи німецької, слов'янських і семітських мов.

ТЕВ'Є-МОЛОЧАР

(уривки)

Велика Удача

Розповів її сам Тев'є, і тут вона переказується слово в слово.

З багна підійма біdnяка.

Із сміття піdnосить злідаря.

(Псалтир, СХІІІ)

Коли «вже» судилася велика удача, чуєте, пане Шолом-Алейхем, то вона приходить сама до хати. І не потрібні тут ні розум, ні вміння. А коли, крий Боже, навпаки, то можете хоч луснути, вам це допоможе, як позаторішній сніг. Як у Біблії сказано: «Щастя і порятунок будуть іudeям». Людина, поки є душа в тілі, поки ще живчик б'ється, не повинна втрачати надії. Я пересвідчився в цьому з власного досвіду, з того, як Господь Бог привів мене до моєї теперішньої професії. Бо справді, чого це я, з доброго дива, раптом почав продавати сир і масло, коли навіть бабка моєї бабусі ніколи не торгувала молочними продуктами? Слово честі, варто, щоб ви вислухали всю цю історію.

Я був тоді злідар, біdnий, як миша, хоч, правда, мені ще й тепер дуже далеко до багатія. Ale проти минулого я тепер, можна сказати, заможна людина: маю власного коника й візок, дві корівчини, які, нівроку, дояться, та ще одну, що ось-ось отелиться. Є, не прогнівити Бога, сир і масло, і сметану свіжу маю щодня власного виробу, бо ми всі працюємо, ніхто не байдикує. Моя жінка, дай боже їй здоров'я, доить корів, діти виварють глечики, збивають масло, а я сам, ось як бачите, іду собі щоранку на базар, заходжу до кожної дачі в Бойберику, бачуся з найбільшими хазяїнами з Єгипця. Ну, а в суботу і казати нічого! Сиджу собі поважно, наче король, заглядаю в яку-небудь книжку, повторюю розділ з Біблії... Ви дивитесь на мене, пане Шолом-Алейхем, і при цьому, певно, думаєте собі: «Е, оцей Тев'є таки не гвіздком у тім'я битий!...»

Одним словом, про що ж я почав розповідати? Ага, був я, значить, тоді, з ласки Божої, серед біdnяків біdnяк, тричі на день подихав з голоду разом із жінкою і дітьми. Працював я тяжко, як віл, возив колоди з лісу на вокзал... І з такими заробітками спробуй нагодуй, нівроку, повну хату голодних ротів. Ale ж на те є Бог на небі! Побачив він, як я мучуся, здобуваючи шматок хліба, й звертається до мене: «Ти ж, мабуть, гадаєш, Тев'є, що вже кінець усьому, світ гине, земля горить під ногами? Фе, ти великий дурень, Тев'є! Ось побачиш, як доля, коли Бог тільки схоче, за одну мить обернеться «наліво кругом». Все виходить саме так, як ми кажемо в молитві: «Кого буде піdnесено, а кого принижено! А що тим часом поневіряєшся, просвітку не бачиш? На те ж ми єvreї — недарма нам так заздрити цілий світ...»

Одного разу влітку, присмерком, вертаюсь назад додому уже порожняком; на серці гірко й тоскно: кобила, бідолашна, ледве плентаеться.

Навколо тиша, кожне ляскання батога відгукується луною у лісі; сідає сонце, день згасає. Тіні дерев стають довгі-предовгі. У хаті темно, тоскно; дітоньки,

дай їм боже здоров'я, голі і босі, виглядають, бідолашні, чи не ѹде тато-неборака, може, привезе свіжого хлібця чи калача.

Тим часом згадуєш, що ти єврей: вечірня молитва, — коняка раптом зривається з місця і мчить стрімголов вперед. Доводиться бігти за нею, натягаючи віжки, молячись при цьому: «Бог Авраама, Бог Ісаака і Бог Іакова...» Гарна молитва, нічого казати!..

Одним словом, біжу я отак за підводою і показую молитву вголос: «Господь годує все живуще від щедрот своїх, виконує обітницю перед смертними» — навіть перед тими, що лежать уже в могилі і гниють. «Ой, думаю собі, лежимо ми всі в могилі! Ой, поневіряємося як! Не так, як ті, приміром, єгупецькі багатії, що живуть ціле літо в Бойберику на дачах, їдять, і п'ють, і купаються в розкошах. Ой владико небесний, за що мене так покарано?..

Батько наш милосердий, Боже милостивий! Помилуй нас, поглянь на жінку і діток моїх. Вони ж, бідолахи, голодні...» Раптом стій! Кобила зупинилася. Я нашвидку закінчу молитву — дивлюся: виходять з лісу мені назустріч дві чудні якісь істоти, незвично закутані і вдягнені. «Розбійники! — промайнула в мене думка, але я сам себе заспокоїв: — Фе, Тев'є, ти дурний! Схаменися! Стільки років їздиш лісом удень і вночі, чого ж це тобі раптом сьогодні приверзлися розбійники?»

— Війо! — звертаюсь я до кобили, немовби мене ніщо не обходить.

— Гей, дядьку! Послухайте, земляче! — гукає до мене одна з цих двох істот жіночим голосом і махає до мене хусткою. — Ану, зупиніться!

«Ага, нечиста сила! — думаю, але одразу-таки кажу собі: — Безголовий йолопе! Де це з доброго дива взялися тут чорти й біси?» — і зупиняю коня. Придивляюсь добре до цих двох істот: жінки. Одна — літня — з шовковою хусткою на голові, друга — молодша — у парику¹. Обидві розчервонілись.

— Добривечір! Як ся маєте? — озываюсь я до них дуже голосно, немовби в веселому настрої: — Чого ви бажаєте? В мене тут нічого не знайдете, хіба що трохи головного болю, кольки, душевних турбот, скрути й лиха...

— Годі, годі! — кажуть вони. — Диви-но, як він замолов! Ми тільки хотіли вас запитати, може, знаєте, де тут дорога на Бойберику? Ми нетутешні, з Єгупця ми, і живемо тут у Бойберику на дачі. Вийшли ми на час подихати свіжим повітрям і кружляємо в цьому лісі не мало не багато, з самого ранку, і ніяк не можемо вибратись на шлях. Тим часом, — кажуть вони, — ми почули: хтось співає у лісі. Ми спершу подумали, може, це, не дай Боже, розбійник! Але потім, коли ми побачили зблизька, що ви, хвалити бога, звичайнісінький єврей, нам трохи полегшло на серці. Тепер ви розумієте?

— Ха-ха-ха, нічого собі розбійник! — кажу я. — Бойберику? Отакої, це ж і є дорога на Бойберику! Якби навіть і не схотіли, — кажу, — ви все одно цим шляхом дістанетесь тільки до Бойберика.

— Ви, певно, знаєте також, чи ще далеко звідси до Бойберика?

¹ За старим звичаєм єврейські заміжні жінки мали носити парики. (*Тут і далі примітки перевідкладача.*)

— До Бойберика, — кажу, — недалеко, кілька верст. Тобто, — кажу, — верст із п'ять-шість чи сім, а може, навіть усі вісім.

— Вісім верст?! — одночасно вигукнули обидві жінки, заломили руки й мало не заплакали: — Що ви кажете? Це ж страх який — вісім верст!

— Ну, що ж я можу зробити? — кажу. — Якби це від мене залежало, я б для вас трохи вкоротив дорогу. Людина, — кажу, — мусить усього зазнати...

— Ви щось верзете, наче якийсь причинний, — кажуть вони мені. — Ми вже сил не маємо ногами плентати. За цілий день, крім склянки кави і здобної булки, ми і рісочки в роті не мали, а ви тут з вашими теревенями!..

— Якщо так, — кажу, — то це інша річ. Що таке голод, я розумію дуже добре, можете мені цього не пояснювати. Цілком можливо, — кажу, — що я кави із здобною булкою у вічі не бачив уже цілий рік...

І отак розмовляючи, я уявляю собі склянку гарячої кави з молоком і свіжу булку з маслом та ще багато інших смачних наїдків...

— Знаєте що, реб Тев'є? — звертаються до мене обидві жінки, — Може, б ви одвезли нас додому в Бойберику? Що ви на це скажете?

— Ото ще, — кажу, — вигадаєте. Я іду з Бойберика, а вам треба до Бойберика! Де Крим, де Рим, а де Семенове лоша!

— Ну, то що? — кажуть вони. — Хіба ви не знаєте, що треба робити? Не турбуйтесь, реб Тев'є, — кажуть вони, — будьте певні, коли, Бог дастъ, ми повернемось щасливо додому, ви не пошкодуєте, що привезли нас.

— Гаразд, сідайте!

Почувши це, жінки, не чекаючи нового запрошення, гайдя мершій на воза; я слідом за ними сів на передок, завертаю голоблі, хвиськаю коня: раз, два, три, війо! Та де там. Даремна річ! З місця не рушає, хоч ріж його на шматки. «Ну, — думаю собі, — тепер я вже розумію, що то за жінки... І надала ж мені нечиста сила зупинитися тут, завести розмову з жінками!..»

Уявіть собі — з одного боку ліс,тиша і сум вечірнього мороку, а тут — ці дві істоти, з вигляду немовби жінки. Пригадую окажію з біндюжником, що якось їхав лісом і побачив на шляху мішок вівса. Біндюжник зліз з воза, схопив мішок на плечі, ледве доніс його до візка, і поїхав далі. Проїхавши з версту, оглянувшись на мішок вівса — нема мішка. Замість цього лежить у нього на возі коза з борідкою. Він хотів торкнутися її рукою, а вона йому показала язика з аршин завдовжки, вибухнула чудернацьким реготом і зникла...

— Чому ж ви не їдете? — звертаються до мене жінки.

— Чому не їду? Ви ж бачите, — кажу, — чому: моя шапа не слухається.

— То почастуйте її батогом, — кажуть вони, — ви ж маєте батіг?

— Дякую за пораду. Добре, що ви мені нагадали. Шкода тільки, — кажу, — що моя шкапина не лякається таких речей! Вона вже звикла до батога, як я до злиднів. — Так кажу я їм, а сам тремчу, як у пропасниці.

Одне слово, що вам довго розказувати — я вилив усе, що накипіло на серці, на мою бідну шкапину, аж поки Бог зглянувся, візок рушив з місця і ми попрямували лісом до Бойберика. Їдемо отак, і раптом у мене промайнула нова думка:

«Ой Тев'є, який же ти бовдур! Ти був злидарем і залишишся навіки злидарем! Бог прислав тобі нагоду, яка трапляється раз у сто років, чого ж ти не сторгувався заздалегідь, щоб знати наперед, що матимеш з цього? Якщо судити з погляду справедливості і з погляду совісті, з погляду людяності і з погляду закону та навіть з погляду не знаю ще чого, не гріх, щоб ти на цьому щось заробив, а чому, справді, не заробити, коли вже таке трапилось? Але одразу ж я подумав і інше: «Ти таки йолоп, Тев'є! Ти хіба не знаєш, що шкуру з ведмедя не можна в лісі продавати.

— Чому ви не їдете швидше? — кажуть жінки, торсаючи мене ззаду.

— Від поспіху, — кажу, — нічого путнього не буває. — Так кажу я і зиркаю скоса на моїх їздців. Здається, це все-таки жінки, звичайнісінькі жінки: одна в шовковій хустці, друга з париком. Вони сидять і перешпітуються.

— Ще далеко? — запитують вони в мене.

— Не ближче і не далі, — кажу, — ніж звідси. Ось зараз, — кажу, — ми маємо великий узвіз, а звідти дорога піде простісінько до Бойберика...

— Якийсь пришелепуватий! — озивається одна до другої.

— Така ще напасть на нашу голову! — каже друга.

«Авжеж, — міркую собі, — я божевільний, коли дозволяю водити себе за носа!..»

— Цікаво знати, любі мої жінки, де ви накажете скинути себе?

— Як то, — кажуть вони, — скинути? Що це за скидання?

— Це так говориться мовою биндюжників, а по-нашому, куди накажете підвезти, коли ми приїдемо до Бойберика, дастъ Бог, здорові і дужі?

— Ви нас, — кажуть, — довезіть, будь ласка, до зеленої дачі. Знаєте, де?

— Чому мені не знати? — кажу. — Я в Бойберику, як у себе вдома. Дай мені боже стільки тисяч карбованців, скільки колод я туди одвіз. Там жив один великий багач з Єгупця, мільйонщик, що має не менше як сто тисяч карбованців, а може, навіть двісті тисяч.

— Він тепер теж там живе, — озываються до мене обидві жінки, перезираються, перешпітуються і сміються.

— Послухайте, — кажу я, — то може статися, що ви маєте якесь відношення до нього? Тоді, може, — кажу, — ви були б такі ласкаві і поговорили з ним за мене. Яку-небудь підмогу, заробіток, посаду абощо? Коли ждеш, то діждешся: ось маєте річку, а ось велика зелена дача, — і заїжджаю з гуркотом, голоблями просто в самий ганок.

Тільки-но побачили нас, як знявся гамір, шарварок, лемент: «Ой бабо! Матусю! Тітонько!.. Знайшлася пропажа! Вітаємо!.. Гвалт, де це ви запропали?.. Цілий день місця собі не знаходимо... Розіслали людей по всіх дорогах... Думали, — мало що буває? — може, вовки, хай Бог милує, чи розбійники!..»

— Справа дуже цікава: ми заблудились у лісі і зайшли ген-ген далеко, верст за десять звідси. Раптом візник... Який візник?.. Якийсь пришелепуватий єврей з підводою... На превелику силу умовили...

— Тъху на його голову!.. Самі, без будь-якої охорони? Ото пригода! Треба богові дякувати, що щасливо врятувались...

Одним словом, винесли лампи на ганок, накрили стіл і почали виносити гарячі самовари, таці з чаєм, цукром, з варенням, тортами, пухкими свіжими запашними пряниками, а потім всілякі страви, дорогі наїдки, жирні бульйони з курей, смажених гусей, печеню, найкращі вина і наливки. Я тільки стояв здалеку і дивився, як, нівроку, ідять і п'ють у єгупецьких багатіїв, щоб лихе око їм не зашкодило. «Останні штані в заставу віддати, — подумав я собі, — аби багатієм бути!» Знаєте, здається, того, що тут падає під стіл, вистачило б для моїх дітей на цілий тиждень. Всеблагий Господь, великий і добрий Бог, який вершить усе по справедливості і совісті, як же це так вийшло, що ти одному віддав усе, а другому нічого? Одному калачі, а другому дулі?.. Людина повинна вірити і сподіватись; кожний мусить вірити, по-перше, що є Бог на світі, і покладатись на Всешишнього, що з часом життя, певно, покращає...

— А де подівся візник? — чую я чийсь голос. — Уже поїхав, неборака!

— Боронь Боже! — озываюсь я здалеку. — Як це можна поїхати не попрощавшись? Добревечір вам усім, їжте на здоров'я, і хай вам усе смакує.

— Ідіть же сюди, — звертаються вони до мене. — Чого ви стоїте там у темряві? Хоча б побачимо, який ви з вигляду. Може, чарку вип'єте? Як вас звуть? — звертається до мене сам багатій, гарний на вроду єврей в єрмолці. — Звідки ви? Де живете? Чи ви жонаті? Чи маєте дітей і скільки дітей?

— Дітей? — кажу. — Хвалити Бога! Якщо кожна дитина варта, як моя Голда хоче мене переконати, мільйон, то я багатший від найбільшого єгупецького багатія. Та нічого, Господь Бог — наш батько. Він завжди доб'ється свого, себто він сидить там високо на небі, а ми мучимось тут, унизу. Працюєш, тягаєш колоди, хіба маєш інший вихід? Як у талмуді сказано: «Де путніх нема людей...» — там і осел соловей. Єдине нещастия — це харчі. Як моя бабка, хай царствує, бувало каже: «Коли б пелька в домовині лежала, голова б у золоті купалась...» Пробачте, — кажу, — що згадую про пельку.

— Дайте людині щось поїсти! — озывається багатій, і на столі з'являється усяка всячина: риба, і м'ясо, і печеня, і кури, і тъма-тъмуща пупків та печінок.

— Що ж, — кажу, — спасибі вам. Але піти до столу, розсітися і бенкетувати в той час, коли там, у дома, моя дружина і діти, дай їм Боже здоров'я...

Одним словом, вони, видно, здогадалися, на що я натякаю, і почали вантажити на мою підводу кожен окремо: хто булку, хто рибу, а хто печеню, той курку, цей чаю з цукром, той горщик смальцю, а той слоїк варення...

— Це ви, — кажуть вони, — привезете в подарунок вашій жінці і дітям, а тепер скажіть, скільки треба вам заплатити за те, що ви зробили для нас?

«Що робити? — міркую собі. — Кепська справа: сказати карбованця, — школда, а що, коли можна взяти два? Сказати два — боюсь, може, подумають, що я збожеволів: за що тут платити два карбованці?»

— Троячку!!! — зірвалось у мене з язика, і вибухнув такий регіт, що я від сорому мало не крізь землю пішов. — Не ображайтесь на мене, — кажу, — може,

я прохопився зайвим словом. Кінь — кажу, — на чотирох ногах спотикається, тим більше людина з одним язиком...

Знявся ще більший регіт, всі просто за боки бралися від сміху.

— Годі вже сміятися! — озивається багатій, витягає з кишень великого гаманця і виймає — скільки гадаєте, наприклад? Ану, вгадайте! — Десятку, червону, як жар, щоб я так на світі жив, не знаючи лиха разом з вами! — і каже: «Оце маєте від мене. А ви, діти, дайте, хто скільки вважає за потрібне».

Одним словом, чого тут довго розводиться! Як посипались на стіл п'ятірки, троячки і карбованці — руки і ноги затремтіли в мене, мені здавалось, що от раз упаду непритомний.

— Ну, чого стоїте? — звертається до мене багатій. — Зберіть свої кілька карбованців, що на столі, та їдьте собі на здоров'я до своєї жінки і дітей.

— Хай вам Бог дасть, — кажу, — удвічі більше, щоб ви мали вдесятеро, у сто разів більше, щоб ви мали всякого добра і багато втіх! — І загрібаю обома руками гроші, запихаю в усі кишені. — Бувайте здорові, бажаю багато втіх вам, і вашим дітям, і вашим онукам, і всій вашій сім'ї, — кажу я і подаюсь до воза. Раптом озивається до мене багатійка, ота, що в шовковій хустці:

— Заждіть хвилинку, реб Тев'є, від мене ви дістанете зовсім окремий подарунок. Приїздіть, будь ласка, завтра! Я маю, — каже вона, — муругу корову. Була це колись чудова корова, давала двадцять чотири склянки молока, тепер її зурочили, і вона перестала дойтися, тобто вона доїться, але молока не дає...

— Дай Боже вам багато здоров'я, — кажу я, — а ви не турбуйтесь, у мене ваша корова і доїтиметься, і молоко даватиме. Моя стара така хазяйка, що з нічого робить локшину, з пальців варить затірку... На добраніч, усього найкращого вам, бувайте здорові, — кажу я і подаюсь геть з ганку...

Приїхав я додому пізно вночі, і радісний, щасливий розбудив жінку.

— З праздником, — звертаюсь до неї, — вітаю тебе, Гольдо!

— Згорів би ти з твоїм праздником, — каже вона. — Чого ти сьогодні такий святковий, мій дорогий хлібодавцю? Ти з весілля повертаєшся?

— Постривай, дружино моя, розбуди дітей, нехай вони, бідолашні, теж поласкують, — кажу, — єгупецькими стравами...

— Чи ти здурів, чи ти сказився, чи клепки всі порозгублювали, чи з глузду з'їхав? Плетеш таке, наче збожеволів, прости господи!

— Баба, — кажу, — лишається бабою! Недаремно твердить цар Соломон, що серед тисячі жінок він не знайшов жодної путньої, — так кажу я, повертаюсь до воза і вношу звідти все, що мені там поклали, і ставлю всі страви на стіл Мої дітлахи, побачивши булки, почувши запах м'яса, почали хапати, аж руки в них тремтіли, спритно орудували зубами, поїдали все, як сарана. Дивився я, і слози навертались на очі...

— Ну, скажи, нарешті, — звертається до мене моя дружина, — в кого це була така учта чи просто вечеря, що ти такий радісний?

— Не поспішай, — кажу я, — Гольдо, ти про все дізнаєшся. Тим паче, — кажу, — що ми вже маємо тепер свою власну корову на двадцять чотири склянки

молока щодня. Узавтра, Бог дастъ, я її приведу. Ану, Голдо, — кажу я і вихоплюю пак асигнацій, — ану, вгадай, скільки ми тут маємо грошей?

Дивлюсь на мою жінку — вона змінилась на виду, стала біла, як крейда, не може слова вимовити.

— Голдо-серце, — кажу я, — чого ти так перелякалась? Може, боїшся, що це я когось пограбував? Фе, — кажу, — соромно тобі! Ти Тев'єва жінка вже стільки років і можеш таке подумати на мене? Дурненька, — кажу, — це чисті гроші, зароблені чесно моїм розумом і моєю працею. Я врятував дві істоти від великої небезпеки, якби не я, бозна-що сталося б з ними!..

Одним словом, я її розповів усе від аза до їжиці, як Господь Бог повівся зі мною, і ми почали вдвох перелічувати гроші ще раз і ще раз. Там було двічі по вісімнадцять¹ карбованців і ще один карбованець, отже, маєте, значиться, капітал у тридцять сім карбованців. Моя стара аж заплакала.

— Чого ти плачеш, — кажу, — дурна бабо!

— Як мені не плакати, — каже вона, — коли серце вщерть сповнене, з очей ллеться через вінця. Богом клянуся, серце мені віщувало, — каже вона, — що ти прийдеш з радісною звісткою. Я вже не пам'ятаю того часу, коли мені снилася бабуся Цейтл, хай земля її пером. Я сплю, і раптом сниться мені дійниця, ущерть повна; баба Цейтл, мир її, несе дійницю під фартухом, щоб, крий Боже, не зурочили, а діти кричать: «Мамо, моні!..»

— Не лізь тільки поперед батька в пекло, — кажу я, — серце моє... Дай мені краще пораду, Голдо-серце, що робити з грішми?

І ми вдвох почали міркувати і так, і сяк, п'яте й десяте, ламали собі голову, перераховуючи всі можливі на світі заробітки. Тієї ночі ми торгували чим хочете: купили пару коней і відразу-таки продали їх із зиском, відкрили бакалію в Бой-берику, поспродували весь крам і одразу ж відкрили мануфактурну крамницю; придбали ділянку лісу, взяли відступного кілька карбованців і накивали п'ятами; навіть віддавали гроші в позичку під процент.

— Не доживуть того мої вороги! — озивається моя жінка. — Ти хочеш розтринькати наші грошенята, лишитися з батіжком?

— Що ж ти хочеш? — кажу я.

— Що я хочу? — каже вона. — Я хочу, щоб ти не був йолопом і не плів дурниць.

Одне слово, ми кілька разів посварились і зразу ж помирилися. Вирішили до муругої корови докупити ще одну корову, таку, що дає молоко...

Ви ж, мабуть, запитаєте: чому корову? На це я вам відповім: Бойберик таке місце, куди щоліта збираються всі єгупецькі багатії на дачі, і оскільки єгупчани люди делікатні, призвичаєні до того, щоб їм усе підносили мало не до рота, починаючи від дров, м'яса, курей і кінчаючи цибулею, петрушкою, — чому ж не знайтися людині, яка б взяла на себе приносити їм в хату сир, масло і сметану? Можна заробити коло них гарну копійчину. Головне, щоб товар був добрячий. А такого товару, як у мене, ви навіть у Єгупці не знайдете. Дай боже мені стільки

¹ Число 18, за народним повір'ям, вважається щасливим числом.

років щастя разом з вами, скільки разів дуже поважні люди, з християн, просили в мене, щоб я їм привозив свіжий товар.

— Ми чули, — кажуть вони, — Тевелю, — що ти чесна людина, хоч ти й нехрист¹...

Але здається мені, я трохи забалакався. Не гнівайтесь, треба взятися до справ, як то кажуть, кожному своє. Ви до своїх книжок, а я до своїх горнят і глечиків... Одно прошу вас, пане: щоб ви хоч не вписали мене в книжку. А коли впишете, то принаймні не виставляйте моого імені... Бувайте здорові, і хай вам добре ведеться...

Переклад із ідиши Єфраїма Райцина

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

❖ Готуємося до роботи з твором

1. Яку національну літературу представляє *Шолом-Алейхем*?
2. Розкажіть, як доля письменника пов'язана з Україною.

❖ Працюємо із текстом твору

3. Що розповідає *Тев'є* про себе і свою родину?
4. Завдяки якому дивному випадку *Тев'є* став молочарем?
5. Прокоментуйте слова головного героя: «Людина, поки є душа в тілі, поки ще живічник б'ється, не повинна втрачати надій».
6. Яким постає у творі Шолома-Алейхема життя бідних євреїв?
7. Яких страхів зазнав старий єврей під час поїздки і перебування в Бойберику?
8. Що вразило *Тев'є* в поведінці багатіїв із Бойберика?
9. Що свідчить про щирість євреїв із Бойберика?
10. Доведіть, що *Тев'є* — чудовий батько і чоловік.

❖ Узагальнюємо і підсумовуємо

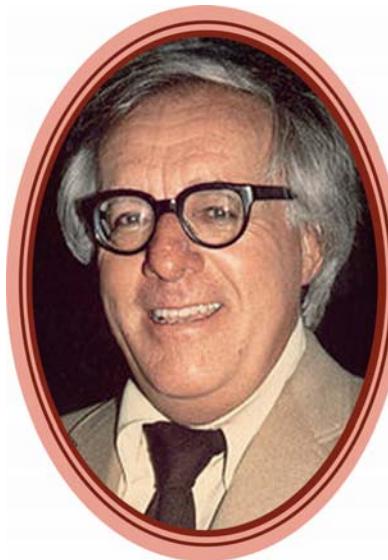
11. Схарактеризуйте образ старого єрея. Якими є його визначальні риси?
12. У чому полягає *гумор* *Тев'є*? Як він допомагає герою у скруті?
13. Поясніть суть *трагікомічності образу* *Тев'є*. А як сам герой ставиться до себе? Відповідь обґрунтуйте.
14. Яким зображується *Тев'є* в *театральних* і *телевізійних* постановках (скористайтеся відеоматеріалами з Інтернет-мережі)? Як у постановках відображені побут євреїв і національний колорит?

❖ Пов'язуємо новий матеріал із вивченим раніше

15. Чому образ *Тев'є*-молочара можна назвати образом *маленької людини* в єврейській літературі?
16. Які образи маленьких людей із вивчених творів ви можете назвати?
17. Згадайте особливості *літератури реалізму*.
18. У чому реалістичність зображеніх автором твору картин життя?

¹ Тобто нехрестений, оскільки єреї, що сповідують юдаїзм, не визнають обряду хрещення.

Рей Бредбері

(1920 – 2012)

Рей Дюглас Брэдбери – відомий американський письменник-фантаст, сценарист, драматург. Він народився і виріс на заході Америки в містечку **Вокіган** штату Іллінойс. Пізніше письменник стверджував, що чудово пам'ятає себе з перших днів свого життя. Його прадід і дід видавали в Іллінойсі дві газети. Батько працював дрібним службовцем, а найбільшою його пристрастю були мандрівки. Одного разу малий Рей утік із дому, щоб приєднатися до батькової подорожі Америкою.

Мати Рея, втративши двох дітей, оточила молодшого сина надмірною опікою, що неабияк дратувало батька. Хлопчик ріс вайльуватим, короткозорим і дуже емоційним, великою втіхою для нього було слухати, як мама або тітка читають йому вголос книжки. Він дуже відрізнявся від свого старшого брата, який пізніше став професійним футbolістом.

Навчившись читати, Рей, який не мав коштів на придбання книжок, із дев'яти до двадцяти років проводив вечори у бібліотеці. Серед улюблених авторів Рея були **Жуль Верн**, **Чарльз Діккенс**, а пізніше – **Вільям Шекспір**, **Едгар По** і **Бернард Шоу**.

У роки економічної кризи, яку в Америці називали Великою депресією, батько втратив роботу, і родина змушені була 1932 року переїхати до Лос-Анджелеса (штат Каліфорнія). Тут у бібліотеці юнак займався самоосвітою, оскільки після закінчення школи через безгрошів'я не зміг продовжити навчання в коледжі. Із закінченням школи був пов'язаний трагікомічний епізод у житті Рея. Для випускного вечора він не мав піджака, і його одягли в костюм покійного дядька, якого вбили грабіжники. Дірки від куль ретельно заштопали.

У 18 років Бредбері почав продавати на вулиці газети і покинув цю роботу у 22, коли літературна діяльність почала приносити хоч якісь гроші. До речі, Рей абсолютно свідомо вирішив стати письменником ще у 12 років: хлопчині на його прохання купили дитячу друкарську машинку, на якій він написав свої перші твори.

Із 1940-х років твори Рея Бредбері почали все частіше публікувати на сторінках американських журналів. Однак він продовжував відвідувати бібліотеку. Не маючи змоги працювати вдома, у підвалному приміщенні бібліотеки винаймав друкарську машинку і ночами друкував твори, які здобули всесвітнє визнання. Цікаво, що письменник так ніколи й не поміняв друкарську машинку на комп'ютер.

Перший великий успіх Рею Бредбері принесла у 1950 році збірка оповідань **«Марсіанські хроніки»**. Багато повістей та оповідань Рея Бредбері належать до

наукової фантастики. Проте письменник не просто зображує неймовірні світи, події та відкриття, а насамперед розмірковує над значенням освіти і духовності в житті суспільства, над сутністю Любові, сенсом великого дару Життя. Він із три-вогою дивиться у майбутнє людської цивілізації, яка в бездумній гонитві за відкриттями і технологіями може знищити саму себе.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ. АНТИУТОПІЯ

Твір Рея Бредбері «451° за Фаренгейтом» належить до різновиду художньої літератури — **антиутопії**, якій властиве зображення негативних моделей суспільства. З прикладом такої антиутопії ви вже ознайомилися у 6 класі в оповіданні «Усмішка», автором якого також є **Рей Бредбері**.

Антиутопія протиставляється **утопії** — зображеню ідеальної моделі світу-устрою. Утопія була згадана ще давньогрецьким філософом **Платоном**, який жив у V столітті до нашої ери. В перекладі це слово означає «*місце, якого не існує*», тобто фантазію, мрію, ідеал.

Літературний коментар

«451° за Фаренгейтом»

Особливе місце у творчості Рея Бредбері посідає опублікований у 1953 році роман **«451° за Фаренгейтом»**. У творі зображується майбутнє цивілізації, яка вважає, що найбільшим злом для людини є книги.

В антиутопії Рея Бредбері «451° за Фаренгейтом» змальовано **тоталітарне суспільство**, яке характеризується прагненням держави повністю контролювати усі сфери людського життя. Найменші ознаки політичного вільнодумства чи не-згоди із загальноприйнятою державною ідеологією у будь-якому тоталітарному суспільстві суворо караються. До такого типу організації суспільства належали реальні історичні режими нацистів, фашистів і сталіністів. Їх наслідком стали жахливі репресії проти мирного населення та криваві загарбницькі війни.

У романі «451° за Фаренгейтом» держава намагається чітко відстежувати і карати усіх, хто ховає у себе... книжки, адже читання в цій країні визнано шкідливим! Людей, які переховують у себе вдома книги, визнають божевільними, а їхні безцінні друковані скарби безжалісно спалюють разом із будинками. Пожежники, завданням яких є такого роду зачистки вогнем, завжди готові до виконання наказів, навіть якщо з книгами заживо згорять нещасні інтелектуали.

Для усіх без винятку громадян вважається кориснішим дивитися безкінечні серіали і телешоу, які відволікають їх від роздумів про життя, замінюють їм живе спілкування одне з одним, із природою. Науковці, викладачі і просто освічені мислячі люди намагаються врятувати книги, у яких збережено багатовіковий досвід людської цивілізації, історію, наукові здобутки й художні твори, які вчать думати, аналізувати і просто розуміти інформацію.

Однак такі громадяни державі не потрібні — їй потрібні зазомбовані споживачі телевізійних передач і «правильних» новин, які навіть освіту здобувають за

навчальними фільмами. Вони, поступово тупіючи, не піддаватимуть сумніву жодного розпорядження, радітимуть спрошеному життю маріонеток без емоцій і думок та не протестуватимуть проти тотального контролю їхнього життя. Такі законослухняні громадяни беззаперечно коритимуться кожному слову влади, прагнучи прислужитися політичному режиму, рабами якого вони стали.

Головний герой роману Рея Бредбері пожежник *Гай Монтег* несподівано для себе виявляє існування своєрідного паралельного світу, який є доступним лише для вибраних, освічених людей. До нього належить *Кларіса Маклелен*, сусідка і подруга Гая. Дівчина з погляду обивателів поводиться підозріло: гуляє вулицями, любить спілкуватися з людьми, не дивиться серіали, вважає варварством знищення книг... Зрештою Кларіс гине за незрозумілих обставин, і Гай не сумнівається, що його юну подругу знищили, як і багатьох інших співгromадян, які мали сміливість на власну думку і незалежну поведінку.

Читач мимоволі порівнює Кларіс із *Мілдред* – дружиною Гая Монтега. Це холодна, не здатна співчувати істота, яку цікавлять лише телешоу і радіопередачі. Вона цілісінські дні проводить біля екранів і навіть уночі спить у радіонавушниках. Її мозок перебуває під постійним впливом порожніх розважальних передач, не отримуючи від цього ніякої інтелектуальної поживи. Мілдред навіть не усвідомлює того, що в безтямі мало не загинула від передозування снодійним, без якого вона, як і тисячі інших людей, вже не здатна жити.

Гай поступово починає по-іншому дивитися на світ. Головний герой раптом усвідомив, що його подружнє життя руйнується. Він навіть не пам'ятає, як познайомився з жінкою, з якою прожив 10 років. Не змогла цього згадати і Мілдред. Водночас робота пожежника, яка раніше видавалася йому корисною і приносила хороші заробітки, перетворилася на пекельні тортури.

Намагаючись зрозуміти, що ж особливого є в книжках, заради чого інтелектуали йдуть на смерть, Гай доходить висновку, що суспільство невиліковно хворе. Монтег стає свідком того, як зовні благополучне суспільство гине, втративши будь-яке почуття міри, розв'язавши не тільки внутрішню, а й зовнішню війну.

Монтег перебуває під пильною увагою свого шефа, начальника пожежного депо. *Брандмейстер Бітті* – людина груба і цинічна, він цілком розуміє, які переживання мучать Гая, і застерігає свого підлеглого від фатальних протизаконних кроків. Згодом з'ясовується, що Монтег тихцем вдома читає книги і з величезними зусиллями намагається зрозуміти сенс прочитаного. Про це стає відомо, і його будинок спалюють, а сам Гай стає вбивцею Бітті.

Лише з часом Гай розуміє, що брандмейстер фактично спровокував його, що це було своєрідне самогубство людини, яка вже не мала сил знищувати найцінніше, що залишилося у їхньої цивілізації.

Монтег змушений тікати, але десь вулицями нічного міста уже взяв його слід невтомний механічний пес, який рано чи пізно обов'язково його наздожене, якщо Гай не дістанеться річки за містом і не приєданеться до гурту вигнанців-інтелектуалів. Цю дорогу йому вказав знайомий професор Фабер, який разом із тисячами інших викладачів став безробітним через те, що знання людям більше

не потрібні. Разом із Гаєм вони планували таємно передруковувати найцінніші книги, аби зберегти їх для прийдешніх поколінь. Адже рано чи пізно це божевілля повинно закінчитися: країна, яка знищує своїх громадян і провокує військові конфлікти із сусідніми державами, повинна зазнати краху.

Події твору так чи інакше наштовхують нас на паралелі з реальними тоталітарними режимами. Згадується посмертна доля книг *Генріха Гейне*, які у 1933 році нацисти спалювали на вулицях німецьких міст через те, що їхній автор був євеєм. Генріх Гейне, ніби передбачивши смерті мільйонів людей у печах нацистських концтаборів, у своїй трагедії «Альманзбр» ще у 1821 році писав: «Це було лише прологом. Там, де спалюють книги, зрештою спалюють і людей». Гейне вже тоді розумів, що суспільство, яке не цінує культури, згодом морально деградує, скочується в темряву зла, вчиняючи жахливі злодіяння.

451° ЗА ФАРЕНГЕЙТОМ

451° за Фаренгейтом — температура, при якій загоряється папір.

Якщо тобі дадуть лінійований папір, пиши впоперек.

Хуан Рамон Хіменес

Частина перша. Насолода спалювати

Так приемно було дивитись, як вогонь поглинає речі, як вони черніють і змінюються. В кулаках — мідний наконечник брандспойта; величезний пітон випльовує отруйний гас; кров бухкає у скронях, а руки, що перетворюють на попіл сторінки історії, здаються руками дивовижного музики, який диригує симфонію полум'я. Шолом насунений на чоло; очі палають вогнем. Він натискає на запальник — і будинок ніби підстрибує в жадібному полум'ї, що забарвлює вечірнє небо в червоне, живте й чорне. Книжки, змахуючи крилами-сторінками, вмирають на ганку й на лужку перед будинком, злітають іскристими вихорами.

На обличчі Монтега застигла посмішка-тремаса, яка з'являється на губах людини, коли її раптом обпалить вогнем. Він знав, що, повернувшись у пожежне депо, він, глянувши в дзеркало, дружньо підморгне своєму обпаленому, вимазаному сажею обличчю. Він старанно вітер і повісив на цвяхів свій чорний лискучий шолом, дбайливо повісив брезентову куртку, з насолодою помився під душем, потім, заклавши руки в кишені та насвистуючи, перетнув майданчик верхнього поверху пожежної станції.

Він вийшов і нічною вулицею рушив до метро. Потяг невдовзі викинув його разом із сильним струменем теплого повітря на викладений жовтими кахлями ескалатор. Насвистуючи, Монтег піднявся на ескалаторі в нічну тишу. Він проспавав до рогу, не думаючи ні про що особливе. Але раптом сповільнив ходу, ніби звідкись налетів вітер і хтось покликав його на ім'я.

[...] По тротуару, осяяному місячним світлом, вітер гнав осіннє листя, і здавалося, ніби дівчина, яка йшла назустріч, не ступає, а пливе в повітрі. Ледь нахиливши голову, вона дивилась, як її черевички чіпляють рухливе листя. На її тонкому, матово-білому обличчі застиг вираз лагідної, невситимої цікавості й

ледь помітного подиву. Дівчина зупинилась і глянула на Монтега темними, сяйливими, жвавими очима, так ніби він сказав їй щось надзвичайно приємне. Але він лише привітався. Помітивши, що дівчина зачудовано дивиться на саламандру на його рукаві й на диск із феніксом на грудях, він проказав:

— Ви, певне, наша нова сусідка?

— А ви, мабуть... — вона відвела очі від емблеми його професії, — пожежник? — її голос завмер. — Я... я здогадалася б навіть із заплющеними очима.

— Що, запах гасу? Моя дружина завжди на це скаржиться, — засміявся він. — Його ніколи не можна цілком позбутися.

— Атож, не можна, — мовила вона з якимось острахом. — Можна, я піду з вами? Мене звуть Кларіс Маклелен.

— А я — Гай Монтег. А чому ви блукаєте так пізно? Скільки вам років?

Теплої, але свіжої ночі вони йшли срібним від місячного сяйва тротуаром, і Монтегові здавалося, ніби в повітрі повівало ароматом абрикосів.

— Так-от, — промовила дівчина, — мені сімнадцять і я божевільна. Мій дядько запевняє, що це в такому віці неминуче. Коли питаютъ, скільки тобі років, каже він, відповідай, що сімнадцять і що ти схибнута. Вночі добре гуляти, правда ж? Я люблю вдихати запах речей, бачити їх, а інколи отак блукаю цілу ніч аж до схід сонця. Знаєте, я вас анітрохи не боюсь.

— А чого мене боятися? — здивувався він.

— Багато хто боїться вас. Я маю на увазі, боїться пожежників...

Її обличчя здавалося тендітним, матово-білим кристалом, що світився зсередини м'яким, немеркнучим світлом... Раптом Кларіс Маклелен сказала:

— Можна щось запитати? Чи давно ви працюєте пожежником?

— Відтоді, як мені виповнилось двадцять, тобто вже десять років.

— А ви коли-небудь читаєте книжки, які палите?

— Це протизаконно! — він засміявся. — Це непогана робота. В понеділок палити книжки Єдни Міллей, в середу — Уїтмена, в п'ятницю — Фолькнера, петретворювати їх на попіл, а потім спалювати навіть попіл. Отакий наш девіз...

Вони пройшли ще трохи. Раптом Кларіс запитала:

— Я чула, ніби колись пожежники існували для того, щоб гасити вогонь.

Він засміявся. Дівчина швидко поглянула на нього.

— Чого ви смієтесь?

— Не знаю. — він знову засміявся, та зненацька замовк. — А що?.. Ви таки дивна, — промовив Монтег, глянувши на неї. — Ну, а це вам ні про що не говорить? — він поплескав по цифрі «451» на рукаві своєї вугляно-чорної куртки.

— Говорить, — прошепотіла вона. — Я рідко коли дивлюсь телевізійні передачі, не ходжу на автомобільні гонки й не буваю в парках розваг. Певне, тому в мене досить часу для всяких безглуздих думок. Вранці на траві лежить роса.

Він намагався пригадати, чи чув колись про це, і раптом розсердився. Далі вони йшли мовчкі; вона замріялась, а він, відчуваючи досаду, докірливо поглядав на неї. Вони підійшли до її будинку — всі вікна в ньому світилися.

— Що тут таке? — Монтегові не часто доводилося бачити стільки світла в житловому приміщенні.

— Нічого, просто мама, тато й дядько сидять разом і розмовляють. Зараз таке рідко зустрінеш. Так, ми дуже дивні люди.

— Але про що ви розмовляєте? — дівчина у відповідь лише засміялась.

— На добранич! — вона повернула до свого будинку. Тоді, ніби щось пригадавши, зупинилася і подивилася здивовано й допитливо йому в обличчя.

— Ви щасливий? — запитала.

— Що?! — вигукнув він. Але дівчина вже бігла в місячному свіtlі. Тихо причинилися вхідні двері її будинку. — Щасливий? От дурниці!

Монтег перестав сміятися. Він засунув руку в спеціальний отвір у дверях свого будинку, й вони у відповідь на його доторк відчинились.

— Звісно, щасливий. А що вона собі думає? Що я нещасний? — запитував він у порожніх кімнат, його погляд натрапив на вентиляційну решітку в передпокой. І він нараз пригадав, що там сховане. Зараз воно ніби дивилось на нього звідти. Він швидко відвів очі.

Яка дивна зустріч цього дивного вечора! Такого з ним ще не було, хіба що рік тому, коли він зустрівся в парку зі старим і вони розмовляли...

Скільки вони йшли разом? Три хвилини? П'ять? І водночас ніби дуже довго. Він думав: «А вона ніби навмисне чекала мене там о такій порі...»

Монтег прочинив двері спальні й наче опинився у мармуровому холодному склепі. Непроглядна темрява, нема й натяку на залитий срібним сяйвом зовнішній світ; вікна щільно завішені, а сама кімната схожа на могилу, куди не проникає жоден звук великого міста. Проте кімната не була порожня.

Він прислухався... Пітьма. Він не був щасливий. Ні, він нещасний. Він сказав це сам собі. Визнав як факт. Він носив своє щастя, мов маску, а дівчина зірвала її і втекла через лужок, і вже не можна постукати до неї в двері, щоб вона повернула йому цю маску.

Не вмикаючи світла, він уявив собі кімнату: дружина на ліжку, не вкрита ковдрою й холодна, наче надгробний пам'ятник; її нерухомі очі вступилися в стеллю. А у вухах — манюсінькі «черепашки», радіоприймачі-втулки завбільшки як наперсток, і океан електронних звуків — музика й голоси, — виплескується на береги її безсонного мозку. І з почуттям людини, яка ось-ось помре від задухи, він помацки дістався до своєї самітної, холодної постелі.

Монтег прислухався до дихання жінки, що лежала на ліжку в темряві. Дихання було дуже слабке, в ньому ледь вгадувалося життя.

— Мілдред!

Її обличчя нагадувало засніжений острів. Безрух, німування... Тільки спів бджіл-втулок, заткнутих у вуха; тільки скляний погляд і слабке, майже нечутне дихання, її повна байдужість до того, чи дихатиме вона взагалі. [...]

Через осяяній місячним світлом лужок, із будинку, де жила Кларіс із батьками й дядьком, долинав сміх. Вони вміли сміятися спокійно і широко. Крім того, цей сміх був природний, сердечний і невимушений, він долинав з будинку, яск-

раво освітленого цієї пізньої пори. Монтер чув голоси людей, вони щось говорили, запитували, відповідали, сплітаючи чарівну тканину розмови.

Монтер вийшов через скляні двері, перетнув лужок, навіть не усвідомлюючи, що робить. Він стояв у тіні перед будинком, де точилася розмова, й думав про те, що от зараз він може постукати в двері й прошепотіти: «Впустіть мене. Я мовчачим. Я хочу лише послухати вашу розмову».

Монтер подався назад, до свого дому. Не зчинивши вікна, підійшов до Мілдред, дбайливо вкутав її ковдрою і ліг у свою постіль.

— Нічого більше не знаю,— промовив Монтер, поклавши в рот снодійну таблетку. Вона повільно розтала на языку. [...]

Щодня, виходячи з дому, він знов, що Кларіс десь поблизу. Одного разу він бачив, як вона трусила горіхове дерево, другого разу вона сиділа на лужку й в'язала синій светр, разів зо три чи з чотири він знаходив на своєму ганку букет осінніх квітів, пригорщу каштанів у маленькій торбинці, кілька опалих листків. Щодня Кларіс проводжала його до повороту.

— Чом ви не в школі? День при дні блукаєте... — запитав якось Монтер, коли вони підходили до метро.

— За мною в школі не тужать, — відказала дівчина. — Кажуть, нібито я нетовариська, важко сходжуся з людьми. А насправді я дуже товариська. По-моєму, спілкуватися з людьми — це розмовляти, як ось ми з вами. Спілкуватися з людьми приємно. А хіба це спілкування, коли зібрати всіх докупи й нікому не давати й слова сказати. Урок по телебаченню, урок з баскетболу, з бейсболу чи з бігу, ще урок з історії — примушують щось переписувати, щось перемальовувати. Знаєте, ми ніколи нічого не запитуємо в школі, принаймні більшість; а нас обстрілюють відповідями — бах! бах! — потім ще сидимо чотири години, дивимось навчальний фільм. Як на мене, це ніяке не спілкування... Всі мої ровесники галасують і танцюють, мов несамовиті, або ж лупцють одне одного. Я боюся своїх однолітків. Вони вбивають одне одного. Лише минулого року застрелено шість моїх ровесників. Дядько каже, що його дід пам'ятав часи, коли діти не вбивали одне одного... Я люблю спостерігати за людьми. Буває, цілісінський день їжджу в метро, дивлюся на них. Мені кортить знати, хто вони, куди їдуть. Інколи я підслуховую розмови в метро чи біля фонтанчиків. І знаєте що? Люди ні про що не говорять.

— Не може бути!

— Та кажу ж вам — ні про що! Одне й те саме — марки автомобілів, моди, плавальні басейни... Всі торочать одне й те саме! А в кав'яні вмикають ящики жартів і слухають ті самі жарти чи вмикають музичний екран. А музей? Дядько каже, колись було інакше...

— Дядько каже це, дядько каже те! Ваш дядько незвичайна людина.

— Таки незвичайна. Ну, мені треба йти. До побачення, містер Монтеру.

А потім Кларіс зникла. Спочатку він ніяк не міг збагнути, чим цей день не схожий на інші, а все полягало в тому, що ніде не було видно Кларіс. Щось скoilося, щось порушилося в щоденному порядку. [...]

Один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім днів. Пожежна станція.

— ...Монтегу, послухайте дивину — мені розповіли сьогодні вранці. Один пожежник у Сієтлі навмисне настроїв на свій хімічний склад механічного пса і випустив його з буди. Що ви скажете про цей спосіб самогубства? — Бітті розглядав його, наче скульптуру в музеї. От зараз він підійде, доторкнеться до Монтега, розгадуючи його провину. Провину? Але чим він завинив?

Шелестіння карт, порухи рук. Десь бурмотіло радіо, «...будь-якої хвилини може бути оголошена війна. Країна готова захищати свою...»

Монтег здригнувся, поглянув на карти, що тримав у руці:

— Я... я згадав пожежу на минулому тижні й того чоловіка, чию бібліотеку ми спалили. Що з ним сталося?

— Він волав як несамовитий, і його відвезли до божевільні.

— Ale ж він не божевільний!

— Кожен, хто вважає, що можна обдурити уряд і нас, божевільний.

— Я намагався уявити, — вів далі Монтег, — що відчуває людина в такій ситуації. От коли б, приміром, спалювали наші будинки й наші книжки?

— У нас немає книжок.

— А якби були?

— Може, у вас є? — Бітті повільно опустив і підвів повіки.

— Hi. — Монтег наче відчув легесенький доторк прохолодного вітру.

«От я дурний, — подумав Монтег, — я ж сам себе виказую!»

— Я хочу сказати, — провадив він, — що в давні часи, коли будівлі ще не були вогнетривкими... — Нараз йому здалося, ніби то не він промовляє ці слова, говорила ж за нього Кларіс Маклелен. — Хіба тоді пожежники не гасили пожеж, замість того, щоб розпалювати їх?

— Оце здорово! — Стоунмен і Блек разом вихопили з кишень пожежні статути й поклали перед Монтегом. I Монтег прочитав добре знайомі рядки:

«Правила

1. За сигналом тривоги виїжджати негайно.
2. Швидко розпалювати вогонь.
3. Усе спалювати дотла.
4. Негайно повернутися до пожежної станції.
5. Бути напоготові до нових сигналів тривоги».

Всі дивилися на Монтега. Він не ворухнувся. Раптом пролунав сигнал тривоги. Закалатав дзвін під стелею. Чотири стільці миттю спорожніли. [...]

Монтег схопив шолом, що висів на стіні, вибіг, стрибнув у машину, і вона помчала, а нічний вітер розносив виття сирени й могутній гуркіт металу.

Це був облуплений триповерховий будинок у старій частині міста. Йому було не менш як сто років.

Двигун пирхнув і зупинився. Бітті, Стоунмен і Блек уже бігли по тротуару, незграбні у грубих вогнетривких комбінезонах. Монтег подався за ними.

Вони розтрощили вхідні двері й схопили жінку, дарма що та й не намагалася тікати. Вона стояла, похитуючись, вступивши у порожню стіну перед собою.

Її вуста безгучно ворушилися, а в очах застиг такий вираз, ніби вона силкувалася щось пригадати; нарешті пригадала, і вуста заворушилися знову:

— «Будьте мужнім, Рідлі. Божою ласкою ми сьогодні засвітили в Англії таку свічку, якої, я певен, їм ніколи не загасити».

Із приголомшливою байдужістю Бітті дав жінці ляпаса.

Стоунмен простяг карту тривоги з копією телефонограми на звороті:

«Є підстави підозрювати горище будинку № 11, Елм-стріт, Сіті, Е.Б.».

— Це пані Блейк, моя сусідка, — мовила жінка, глянувши на ініціали.

— Гаразд, хлопці, ставайте до роботи!

За мить пожежники бігли по сходах, виламували сокирами незамкнені двері, — спотикалися, галасували, наче ватага шкодливих хлопчаків. Книжки лавиною ринули на Монтега, коли він, здригаючись, дерся вгору стрімкою драбиною. Зненацька Монтег страшенно розлютився. Як усе недобре склалося! Досі все було. Спочатку приїздила поліція, жертві заклеювали рота пластирем, зв'язували і кудись відвозили. Коли прибували пожежники, будинок уже був порожній.

Але сьогодні хтось помилився. Ця жінка псувала усталений ритуал. Це не порядок! Неправильно! Зненацька Монтег страшенно розлютився.

Книжки гупали по руках і плечах Монтега, падали на його зведені догори обличчя. Якась книжка, наче білий голуб, покірливо опустилась йому просто в руки, тремтячи сторінками-крилами. Він міцніше вхопив книжку і з божевільною нерозважливістю притис її до грудей. Нагорі пожежники ворушили купи журналів, здіймаючи куряву. Журнали падали, наче підстрелені птахи, а жінка внизу стояла, ніби маленька дівчинка, серед цих мертвих тіл.

Ні, сам Монтег не зробив нічого — то все його рука, в якої був свій мозок, своє сумління; ця рука зненацька стала злодійкою. Ось вона пірнула під пахву, притисла книжку до спіtnілого тіла і виринула, вже порожня, зі спритністю чародія! Дивіться, нічого немає! Нічого!

Ввімкнули помпи, і струмені холодного гасу ринули з баків. Кожну книжку, кожну кімнату було політо гасом. Тоді всі квапливо спустились униз. Монтег, похитуючись і задихаючись від випарів гасу, йшов останній.

— Виходьте! — наказали вони жінці.

Вона стояла навколошки серед книжок, торкаючись їхніх просякнутих гасом шкіряних і картонних палітурок, обмащувала золоте тиснення, з німим докором дивлячись на Монтега.

— Не матимете ви моїх книжок, — проказала вона.

— Ви знаєте закон, — відповів Бітті. — Де ваш глузд? У книжках повно суперечностей. Облиште все! Людей, про яких ідеться в цих книжках, ніколи не було. Ну-бо, ходімо! Зараз будинок займеться, — сказав Бітті.

Пожежники незграбно простували до дверей. Вони озирнулися на Монтега, який ще стояв коло жінки.

— Не можна ж її залишати тут! — рішуче заявив він.

— Пора повернутися до пожежної станції. А ці фанатики завжди намагаються заподіяти собі смерть, річ відома. — Бітті піdnіс руку з запальничкою.

Монтег доторкнувся до жінчного ліктя.

— Ходімо зі мною.

— Ні, — відказала та. — Але вам — дякую.

— Рахую до десяти, — мовив Бітті. — Один. Два.

— Я волію залишитися тут. Можете не рахувати, — сказала жінка й розтулила кулак — на долоні лежала якась тоненька паличка.

Звичайний собі сірник. Але, забачивши його, пожежники метнулися геть із дому. Брандмейстер Бітті позадкував до виходу. На червоному обличчі Бітті, який зашпартавсь у дверях, промайнув страх. Жінчина рука судомно стиснула сірника. Повітря було просякнуте випарами гасу.

Книжка, яку Монтег заховав під пахву, калатала в груди, немов серце.

Монтег відчув, що мимохіть задкує до дверей слідом за Бітті, тоді сходами вниз, через лужок. Жінка вийшла за ними, зупинилася на ганку і зміряла їх спокійним поглядом, але в цьому спокої виразно відчувався осуд.

Монтегові перехопило подих — жінка на ганку тернула сірником об поруччя. З будинків на вулицю вибігали люди.

Назад поверталися мовчки, не дивлячись один на одного. Монтег сидів попереду з Бітті. «Саламандра» круто повернула за ріг і помчала далі.

— Рідлі, — нарешті промовив Монтег.

— Що? — спитав Бітті.

— Вона сказала «Рідлі». Коли ми ввійшли, вона пробурмотіла якісь дивні слова: «Будьте мужнім, Рідлі». І ще щось... щось іще...

— «Божою милістю ми сьогодні засвітимо в Англії таку свічку, якої, я вірю, їм ніколи не загасити», — промовив Бітті.

Після цих слів Стоунмен і Монтег здивовано глянули на брандмейстера. Бітті потер підборіддя.

— Чоловік на ім'я Латімер сказав це чоловікові, якого звали Ніколас Рідлі, коли їх за єресь спалювали живцем на багатті в Оксфорді шістнадцятого жовтня тисяча п'ятсот п'ятдесят п'ятого року.

Монтег і Стоунмен знов перевели погляд на дорогу.

— Я геть напханий всякими цитатами й висловами, — сказав Бітті. — Та й більшість брандмейстерів так само. Інколи собі дивуюсь...

[...] Мілдред, схилившись над ліжком, зацікавлено дивилася на нього. Він відчував її присутність, бачив її, не розплющаючи очей, — волосся, спалене хімічною фарбою, ламке, мов солома, очі, наче прикриті невидимими більмами, намальовані закопилені вуста, худорляве від діети, сухе, ніби тичка, тіло, біла, як сало, шкіра. Іншою вона йому й не пригадувалась...

— Дай мені таблетку аспірину й води.

— Треба вставати, — відказала вона. — Вже полудень. Ти проспав на п'ять годин більше, ніж звичайно.

— Ти можеш це зробити заради хворої людини?

— Ти ніколи досі не хворів.

— Так, а тепер хворий. На роботу не піду. Зателефонуй Бітті.

- Ти так дивно поводився вночі. — наспівуючи, вона підійшла до нього.
- Ти нічого не хочеш запитати про вчорашній вечір? — сказав він. — Ми спалили з тисячу книжок. І жінку.
- Ну? Ти що, хочеш, щоб я сама подзвонила брандмейстерові Бітті?
- Так, я ж сказав!
- Не кричи!
- Я не кричу, — він підвівся в ліжку. Раптом його охопила лють і він, спаленівши, аж затрусився. — Мілдред, що ти скажеш, якщо я піду з роботи?
- Ти хочеш усе покинути? Лише тому, що якась жінка з книжками...
- Якби ж ти її бачила, Мілдред!
- Вона ніхто для мене; хай би не тримала книжок. Вона знала, що за це доведеться відповідати. Ненавиджу її. Через неї ти хочеш піти з роботи, і не встигнеш оком змигнути, як нас викинуть на вулицю — і не буде нічого!
- Ти там не була, ти не бачила, — промовив Монтер. — Певне, в книжках є щось таке, чого ми не можемо навіть уявити собі, тому ця жінка залишилась у будинку, охопленому вогнем. Хто піде на смерть отак, ні сіло ні впало?
- Вона просто дурна.
- Не дурніша за нас з тобою, а може, й розумніша. А ми її спалили.
- З вітальні долинали звуки танцюальної музики.
- І річ не тільки в тому, що та жінка померла, — вів далі Монтер. — Учора я думав про книжки. І вперше зрозумів, що за кожною стоїть людина. Людина плекала свої думки. Хтось, може, поклав усе життя, щоб записати те, що думав, що бачив, а тут з'являється я і — ф'юйт! — все перетворено в попіл.
- [...] Брандмейстер Бітті сів у найзручніше крісло. Він неквапливо натоптав тютюном і запалив інкрустовану міддю люльку, випустивши велику хмару диму.
- Ось надумав завітати, провідати хворого.
- А як ви здогадалися, що я хворий?
- Бітті посміхнувся звичайною посмішкою, показавши білі мов цукор зуби.
- Та бачив я, що воно до того йде. Коли ви одужаєте?
- Завтра. Може, післязавтра. На початку наступного тижня.
- Бітті пахкав люлькою.
- Кожен пожежник, раніше чи пізніше, проходить через це. І йому треба допомогти; треба, щоб він знов історію професії. Зараз я вам дещо поясню. Отож ви запитаете, як це все — тобто наша робота, — почалася. Почалася десь під час так званої громадянської війни. Але по-справжньому діло пішло на лад лише з впровадженням фотографії. А потім, на початку двадцятого століття — кіно, радіо, телебачення; дуже скоро все стало масовим. Оскільки все стало масовим, то все й спростилося, — провадив Бітті. — Колись книжками цікавилися тільки одиниці. Отже, їх книжки могли бути різними. Світ був простий. Зміст фільмів, радіопередач, журналів, книжок зменшився до певного стандарту, розумієте?
- Здається, так, — відповів Монтер.
- Уявіть собі людину дев'ятнадцятого століття — коні, собаки, карети, по-вільний темп життя. Потім двадцяте століття — темп прискорюється. Обсяг кни-

жок зменшується. Стисле видання. Переказ. Екстракт. Твори класиків скорочуються до п'ятнадцятихвилинної радіопередачі. Далі ще більше: один стовпчик тексту, який можна прочитати за дві хвилини. Чимало людей ознайомилися з «Гамлетом», прочитавши одну сторінку переказу в збірнику, який твердив: «Нарешті ви зможете прочитати всіх класиків! Не відставайте від своїх сусідів!» Ось вам інтелектуальний стандарт, що панував минулі п'ять століть. А тепер, Монте, переказ переказу! Політика? Відцентрова сила викинула геть усі непотрібні, зайві, шкідливі думки!..

Мілдред узялася розправляти простирадло. Серце Монтега тьохнуло і завмерло, коли її руки торкнулися подушки. Нараз вона смикнула його за плече, щоб він трохи підвівся і дав їй змогу витягти подушку, підбити її і знову покласти йому за спину. Може, вона скрикне й широко розплющить очі, або просто, засунувши руку під подушку, запитає: «Що це?» — і зі зворушливою наїvnістю покаже сховану книжку.

— Термін навчання в школах скорочується, дисципліна знижується, філософія, історія, мови скасовуються, англійські мові й правопису приділяється дедалі менше уваги, зрештою, про них майже зовсім забувають. Життя коротке, отож треба перш за все працювати, а після роботи розважатися досхочу. І навіщо навчатися чогось іншого, крім уміння натискувати на кнопки, вмикати перемикачі і загвинчувати гайки?..

— Дай-но я поправлю подушку, — сказала Мілдред.

— Та дай ти мені спокій, ради бога! — люто крикнув Монтег.

Бітті здивовано глянув на них. Рука Мілдред застигла під подушкою. Пальці обмацували книжку. Цікавість на її обличчі змінилася надзвичайним подивом. Губи її розтулились... Зараз вона запитає...

— З театрів треба викинути все, крім клоунади. Треба якнайбільше спортивних ігор, розваг, треба, щоб людина завжди перебувала в натовпі, щоб її не покидало відчуття стадності — тоді вона не матиме часу думати, чи не так? Більше книжок з малюнками. Більше фільмів. А поживи для розуму менше й менше...

Мілдред вийшла, grimнувши дверима.

— Журнали перетворились у якийсь різновид ванільного сиропу. Книжки стали схожі на підсоложені помії. Ну і, звичайно, еротичні журнали. Ось так, Монтег. І все це відбулося без будь-якого втручання зверху, без уряду. Технологія і масовість ужитку — ось що, хвалити бога, привело до сучасного становища. Тепер завдяки їм ви завжди можете бути щасливим: читайте собі комікси, солоденькі любовні сповіді чи торговельно-рекламні видання.

— Гаразд, але до чого тут пожежники? — запитав Монтег.

— Ну, це дуже просто. Коли школи почали випускати дедалі більше бігунів, стрибунів, автогонщиків, льотчиків, механіків, ремісників замість дослідників, критиків, учених і людей мистецтва, слово «інтелектуал», звісно, стало лайкою, і це справедливо. Людині притаманна неприязнь до всього незвичайного. Пригадайте, адже у вашому класі був який-небудь обдарований хлопчина, що краще за інших читав і відповідав, а решта учнів сиділи, мов бовдури, і глибоко ненавиді-

ли його? Ми всі повинні бути однакові. Не вільні й різні від народження, як сказано в конституції, а просто однакові, і тоді всі будуть щасливі, бо не буде велетів, перед якими треба схилятися в шанобі, на яких треба рівнятись. Отак! А книжки — це заряджена рушниця в помешканні сусіда. Спалити її! Зруйнувати людський розум!. Так-от, на пожежників були покладені нові обов'язки — стежити, щоб нічого не бентежило нашого розуму. Це ми, Монтер, — ви і я. Ми не можемо дозволити заворушень. Потрібні безтурботність і спокій. Знищити все, ще викликає тривогу! У сміттєспалювальну піч!.. Вогонь палає, вогонь очищає.

— У сусідньому будинку, жила дівчина, — повільно промовив Монтер. — Її вже немає, здається, померла. Вона була не така. Як... як це могло трапитися?

Бітті всміхнувся.

— На щастя, такі дивачки, як вона, зустрічаються рідко. Ми вміємо знищувати небажані прояви ще в зародку. Головне — спокій, Монтер! Влаштовуйте різні конкурси. Напихайте людям голови інформацією, яку не можна перетравити; захаращуйте їх нічого не вартими «фактами», аби вони переситилися, аби відчували себе «чудово поінформованими». І тоді вони вважатимуть, що думають, що рухаються вперед, хоч насправді їй стоять на місці. І вони будуть щасливі. Той, хто вміє розібрати їй зібрати телевізорну стіну, щасливіший за того, хто намагається виміряти їй математично обчислити Всесвіт, бо той Всесвіт не можна ні виміряти, ні обчислити, не відчувши власної мізерності і нікчемності. До дідька! Краще давайте нам клуби, вечірки, фокусників, карколомні трюки, реактивні автомобілі,екс і герой, якнайбільше того, що викликає автоматичні рефлекси! — Бітті підвівся. — Я мушу йти. Лекцію закінчено. Вам слід запам'ятати, Монтеру, що ми — борці за щастя, і ви, і я, їй решта наших колег. Тримайтесь, Монтеру! Не дайте потокові меланхолії та похмурої філософії затопити світ. Ви, мабуть, не уявляєте, як ви *потрібні* в цьому щасливому світі сьогоднішнього дня.

Бітті потис безжизнну руку Монтера. Той нерухомо сидів на ліжку — здавалося, він не поворухнеться, хоч хай падає на нього стеля.

— Ще одне наостанок, — мовив Бітті. — Принаймні хоч раз за життя кожного пожежника буває така хвилина: юному раптом захочеться дізнатися, що ж *написано*? І так захочеться, що немає сили боротися. Так-от, Монтеру, повірте, мені свого часу довелося прочитати кілька книжок, і кажу вам: у них *нічогісінько* немає! Нічогісінько, чому можна було б повірити чи навчити інших. [...]

Частина друга. РЕШЕТО І ПІСОК

[...] «Монтеру, — сказав він сам до себе, — ти таки дурний. Але що робити? Повідомити про книжки, забути про них?» — Він знову розгорнув книжку.

«Бідна Міллі, — думав він. — Бідний Монтер. Адже їй ти нічого не можеш втятити в них. Де знайти вчителя, коли змарновано стільки часу?»

Монтер знову згадав, як у парку випадково зустрів одного старого у чорному одязі, як той похапцем сховав у кишеню книжку. У розмові із незнайомцем виявилось, що він — колишній викладач англійської мови, який дуже давно став безробітним, оскільки його професія виявилася не потрібною людям. Чоловік помітно нервував, однак назвав своє ім'я (професор Фабер) і написав Монтеру адресу і номер те-

лефону. Монтег зателефонував Фаберу і повідомив, що до його рук потрапив при-
мірник Святого Письма, який, вочевидь, став останнім у їхніх краях. Взявши врято-
вану від вогню Біблію, пожежник пішов до професора, щоб вирішити, як діяти далі.

— Хто там?..

Двері повільно відчинилися. Визирнув Фабер — він здавався дуже кволим і
переляканим. Вигляд у старого такий, ніби він багато років не виходив надвір.
Раптом його погляд упав на книжку під пахвою Монтега — і старий ураз перемі-
нився, тепер він уже не був ані таким старезним, ані кволим.

— Пробачте, доводиться бути обережним. — Він не зводив очей з книжки. —
Отже, це правда. — Монтег увійшов. Фабер зачинив двері. — Сідайте. — Він
задкував, не відриваючи погляду від книжки, наче боявся, що вона щезне, коли
він хоч на мить відведе від неї очі. — Ця книжка... Можна мені...

— Так-так, пробачте, — Монтег простягнув йому книжку.

— Я не релігійна людина, але стільки часу минуло відтоді, як... — Фабер пе-
регоортав сторінки, зупиняючись то тут, то там. — Така сама, точнісінько така,
якою я її пам'ятаю... Боже май, скільки було гарних книжок, аж поки ми дозво-
лили знищити їх! — Він погортав сторінки. — Пане Монтегу, перед вами боягуз.
Я бачив, що робиться, знав, що буде, але нічого не робив. І коли надумали пали-
ти книжки, використовуючи для цього пожежників, я трохи поремствував — і
впокорився, бо ніхто не підтримав мене. Тепер скажіть мені, чого ви прийшли?

— Я хочу навчитися розуміти те, що читаю.

— Ви безнадійний романтик, — сказав Фабер. — Книжки — лише одне із
вмістилиц, де ми зберігаємо те, що боймося забути. В них немає чарів. Чари в
тому, що вони говорять, у тому, як вони зшивують клапті Всесвіту в єдине ціле.
У цієї книжки є *пори*, вона дихає. Вона має обличчя. Ви можете закрити книжку
і сказати їй: «Почекай!» Ви її володар. Але хто вас вирве з пазурів, що хапають
vas, коли ви вмикаєте телевізорну вітальню? Вона ліпити із вас що завгодно.

— Я можу *діставати* книжки. Якщо книжки справді такі цінні, чи не можна
дістати друкарський верстат і надруковувати кілька примірників? Ми б...

Поки вони розмовляли, над будинком мчали бомбардувальники, тримаючи
курс на схід. Співрозмовники замовкли, прислухаючись до могутнього ревища
реактивних двигунів, відчуваючи, як від нього все стрясається у них всередині.

— Потерпіть, Монтегу... Наша цивілізація мчить до загибелі.

— Ale хтось мусить бути напоготові, аби віdbudovuvati після вибуху?

— Хто? Нагадувати тим, хто врятувався, що людина має й добрі риси? Та
вони лише назбирають каменюк і заходяться жбураляти ними одне в одного!
Йдіть додому, Монтегу. Навіщо марнувати свої останні години на те, щоб круж-
ляти по клітці й переконувати себе, що ти не білка в колесі?

— Отже, вам уже все байдуже?

— Ні, не байдуже, — я аж хворію через це... Монтегу, у вас є гроші? Ми мо-
жемо надруковувати кілька книжок і чекати, коли почнеться війна, яка зруйнє
зavedений порядок і дасть нам потрібний поштовх.

Вони обое дивилися на книжку, що лежала на столі.

— Я намагався запам'ятати, — сказав Монтег. — Але я боюся, що Бітті розрадить мене, і я знову стану таким, як був. Адже лише тиждень тому, поливаючи книжки гасом зі шланга, я думав: «Оце весело!»

Старий кивнув.

— Той, хто не створює, мусить руйнувати. Стара як світ істина. Психологія неповнолітніх правопорушників.

— Можете ви мені хоч якось допомогти? Ввечері у мене розмова з брандмейстером Бітті, мені потрібна підтримка. Боюся, що я захлінусь у зливі його красномовства. [...]

Під стелею депо задзеленчав сигнал тривоги. В іншому кутку кімнати цокотів телетайп, записуючи адресу. Брандмейстер Бітті повільно підійшов до телетайпа і відірвав стрічку. Побіжно глянув на адресу. Усі дивилися на нього.

— А тепер — ворушиться! Хутко беріть інструмент! — Бітті підвівся...

[...] Вони завернули за ріг — сирена ревіла, скреготали гальма, вищали шини. Рожеві щоки Бітті наче світилися в пітьмі. Він жорстоко посміхався.

— Ось ми й приїхали!

«Саламандра» різко зупинилася. З неї, квапливо й незграбно зіскакуючи, посипалися люди. Пожежники, схожі у своїх незграбних чоботях на калік, розбігалися безшумно, мов павуки. Бітті стежив за виразом обличчя Монтега.

— Що з вами, Монтегу?

— Послухайте, — промовив той, — ми ж зупинилися біля моого дому.

Частина третя

ВОГОНЬ ГОРІТЬ ЯСНО

[...] — Ну, — сказав Бітті, — ось ви й маєте, що хотіли. Друзяка Монтег хотів долетіти до сонця, а тепер, коли обпалив крильця, дивується, як це могло трапитися. Кожен чомусь вважає, навіть цілком певен, що з *ним* не може статися ніякого лиха. Для мене не існує ані наслідків, ані відповідальності. Але ж вони *є*! Та годі про це. Я хочу, щоб ви особисто виконали цю роботу. Але не з гасом і сірником, а з вогнеметом. Ваш дім — вам і прибирати. Механічний пес тут поблизу, тож не наробіть дурниць. Готові? Вогонь... Коли закінчите, знайте, що ви заарештовані, — пролунав голос Бітті.

Двері відчинилися по сходах збігла Мілдред, наче в кошмарному сні, тримаючи в закляклій руці валізу. Таксі рвонуло з місця і зникло в кінці вулиці.

[...] Приємно було дати волю гніву. Будинок завалився купою чорного жару й чорної золи. Він лежав, укритий ковдрою сонного рожево-сірого попелу, і султан диму хитався над ним, здіймаючись високо в небо. Вистава закінчилась.

Монтег двічі пробував заговорити і, нарешті зосередившись, він спитав:

— Це моя дружина подала сигнал тривоги?

Бітті кивнув.

— Так чи інакше, ви все одно попались би. Ви уявили собі, що можете творити чудеса вашими книжками. Але ні, світ залюбки обходиться без них. Дивіться, до чого вони вас призвели: ви по зав'язку загрузли в трясовині.

Монтег навіть не поворухнувся. В душі кипіло, переверталося, коліна підкошувалися від надмірного тягая втоми, гніву. Подумки Монтег тікають, рятувались, залишивши своє мертвє, замашене сажею тіло на поталу цьому божевільному.

Бітті щосили вдарив його в голову — і Монтег, заточившись, подався назад.

— Ми вистежимо й вашого приятеля, і тоді йому буде непереливки.

— Hi! — скрикнув Монтег.

Він посунув запобіжник вогнемета. Бітті кинув бистрий погляд на Монтега вів пальці; очі його ледь розширилися. Бітті глузливо посміхався.

— Ми завжди палили не те, що треба... — спромігся вимовити Монтег.

— Дайте сюди вогнемет, — сказав Бітті. Усмішка застигла на його вустах.

Але за мить він перетворився на вогняний клубок, на ляльку, що стрибала, корчилася, лементувала; в ній не залишилося нічого людського — вогняна куля качалася по лужку, бо Монтег випустив у неї довгий струмінь рідкого полум'я. Щось засичало, ніби хтось смачно плюнув на розжарену грубу. Монтег заплющив очі, закричав, він намагався заткнути вуха руками, щоб не чути цих звуків. Бітті підстрибував, падав, знову підводився і нарешті скоцювався, обм'як, мов воскова лялька на вогні, й затих. Два інших пожежники закам'яніли, мов бовдури. Монтег, насилу подолавши напад нудоти, наставив на них вогнемет.

— Поверніться!

Вони підкорилися; піт струменів по їхніх посірілих, мов виварене м'ясо, обличчях; Монтег ударив по голові одного, другого. Вони впали і застигли. [...]

Зрештою Монтег дістався будинку Фабера, який уже божеволів від невідомості. Старий взяв гроші на видання Біблії і повідомив, що вдосвіта поїде з міста до знайомого друкаря. Монтегу Фабер порадив тікати з міста. За його словами за річкою у лісах біля покинутої залізниці живуть такі ж, як і він, втікачі. Головне не зволікати, тому що поліція привезла в місто нового механічного пса, який швидко вистежить Монтега. Чоловік зрозумів, що його переслідування наживо транслюється по телебаченню та радіо. Щойно він на вулицях міста потрапить в об'єктив телекамери на вертоліті, як його одразу ж заарештують.

Він швидко біг від будинку до річки. Монтег тікає. Він відчував наближення механічного пса — немов подих осені, холодний, сухий і легкий, наче подув вітру, від якого навіть не хитається трава. Вертоліти наблизилися щільною зграєю, наче мошва, що злітається на світло. Він побіг. Провулок, вулиця, провулок, вулиця, і, нарешті, запах річки. Він закричав, наче цей крик міг підштовхнути його, допомогти пробігти останню кроків.

[...] Він уже проплив ярдів із триста за течією, коли механічний пес прибіг до річки. Вгорі свистіли величезні пропелери вертолітів. Снопи світла падали на воду, і Монтег пірнув, рятуючись од сліпучого блиску, схожого на сяйво сонця, що раптом проглянуло крізь хмари. Він відчув, як річка м'яко несе його далі й далі, в пітьму. Зненацька промені прожекторів перекинулися на берег, вертоліти повернули до міста, наче натрапили на новий слід, і незабаром зникли. Зник і пес. Залишилися тільки холодна річка і Монтег, який плив серед раптової тиші, віддаляючись од міста, вогнів і погоні, віддаляючись геть від усього. [...]

Течія прибила його до берега. Він огледівся — перед ним лежала темна рівнина; зелені пагорби й ліси чекали до себе Монтега. Він боявся, що на березі його спостигне механічний пес. Чому погоня повернула до міста? Монтег прислухався. Тиша. Темрява, і ця місцевість, і мільйон запахів, які долинали з вітром, що холодив мокре тіло, — все це разом навалилося на Монтега. І раптом у пітьмі — шурхіт, чиясь тінь, двоє очей. Механічний пес!

Стільки пробігти, так утомитися, мало не втопитись, стільки перестраждати — і, раптом... Механічний пес! Монтег несамовито закричав, закричав перед смертним криком: він уже більше не міг цього витримати... Тінь метнулась вбік. Очі щезли. Сухим дощем посыпалося листя. Олень. Монтег почув дихання звіра, запах моху; дерева бігли на нього з глупої ночі, в такт його серцебиттю.

Земля була встелена листям. Монтег ішов, наче вбірд переходив суху річку, що пахла гвоздиками й теплим пилом. Скільки різних запахів! Він зупинився, вдихаючи запахи землі; що глибше він їх удишав, то відчутнішим ставав для нього навколишній світ. Порожнечі в Монтегові вже не було. [...]

Через півгодини, змерзлий, обережно ступаючи, він побачив попереду вогонь. Вогонь блиснув, щез, знову з'явився-блімав, наче око. Монтег почав підкрадатися до нього. Полум'я повільно коливалося, вигравало білим і червоним. Вогонь нічого не спалював: він грів! Вогонь блиснув, щез, знову з'явився-блімав, наче око. Монтег почав підкрадатися до нього. Полум'я повільно коливалося, вигравало білим і червоним. Вогонь нічого не спалював: він *грів*!

Монтег бачив руки — вони простягалися до вогню; видно тільки руки людей — тіла тонули в темряві. Він і не гадав, що вогонь може не тільки забирати, а й давати. Навколо вогнища панував спокій, спокій пропустив на обличчях людей. Монтег рушив до цієї особливої тиші, від якої, здавалося, залежала доля світу. Почулися голоси; люди про щось балакали, але він не міг добрati, про що саме. Монтег відступив у темряву. І тоді чийсь голос озвався до прибулого:

— Гаразд, виходьте вже! Та не бійтесь. Ласково просимо до товариства.

Монтег повільно підійшов до вогнища; круг нього сиділи п'ятеро літніх чоловіків у синіх бавовняних штанях і куртках. Він не знав, що їм сказати.

— Сідайте, — мовив старий, що, певне, був і за старшого. — Хочете кави?

Монтег боязко съорбнув — люди зацікавлено поглядали на нього. Обличчя людей, що сиділи біля вогнища, заросли бородами, але бороди охайні. Руки в цих людей чисті. Вітаючи гостя, всі підвелись, а тепер знов сиділи.

— Дякую, — сказав він. — Щиро дякую.

— Просимо ласково, Монтегу. Мое прізвище Гренджер.

— Ви знаєте, як мене звати? — здивовано запитав Монтег.

Гренджер кивнув на портативний телевізор біля вогнища.

— Ми стежили за погонею. Ми здогадалися, що ви пірнули в річку, коли вертолітами раптом повернули до міста. Там відбувається щось дивне.

Гренджер увімкнув телевізор. Диктор кричав:

— Погоня триває в північній частині міста! Поліцейські вертолітами скупчується в районі Вісімдесят сьомої вулиці і Елм Гроув парку!

Гренджер кивнув.

— Так-так, вони тепер просто розігрують погоню. Вам пощастило збити їх зі сліду ще біля річки. Але вони не можуть про це сказати. Отже, чимшивидше потрібна розв'язка! Ось вони і вистежують жертву, щоб ефектно завершити цей балаган. Хвилин через п'ять Монтега зловлять! Дивіться! От зараз який-небудь бідолаха вийде на прогулянку. Якийсь химерник, дивак. Не думайте, що поліція не знає таких диваків, що полюбляють гуляти вдосвіта, просто так чи з безсоння. Поліція стежить за ними місяцями, роками. О боже, дивіться!

Люди біля вогнища подалися вперед.

На екрані з-за рогу вулиці з'явився чоловік. Об'єктив телекамери вихопив механічного пса. Вертольоти спрямували десятки прожекторів. Диктор закричав:

— Це Монтег! Погоню завершено!

Ні в чому не винний чоловік спантеличено зупинився, тримаючи в руці запалену сигарету. Він дивився на пса й не міг збегнути, що це таке. Либонь, він так нічого й не зрозумів. Телекамери показували згори. Пес піднявся в повітря — бліснула голка. Тієї ж миті пес упав на чоловіка. Він кричав, кричав, кричав!.. Широкий план. Тиша. Нарешті з темного екрана пролунав голос диктора.

— Пошук завершено, Монтег мертвий. Злочин проти суспільства покарано.

Гренджер вимкнув телевізор. Монтег нічого не відповів; він здригався всім тілом і не зводив очей із порожнього екрана. Гренджер доторкнувся до плеча.

— Вітаю з воскресінням. Тепер не завадить познайомитися з нами. Це Френд Клемент, колишній завідувач кафедри в Кембриджському університеті, ще до того, як Кембридж перетворили на атомно-інженерне-училище. А це доктор Сіммонс із Каліфорнійського університету, ось професор Уест... Превелебний отець Падовер тридцять років тому виголосив кілька проповідей і протягом одного тижня втратив усіх парафіян через свої погляди. Ну, а я написав книжку під назвою «Належні стосунки між особою і суспільством» — і ось я тут! Ласкаємо просимо до нас, Монтегу! Багато років тому я вдарив пожежника, коли він прийшов палити мою бібліотеку. Відтоді доводиться переховуватися. Хочете пристати до нас? Що ви можете нам запропонувати?

— Нічого. Я думав, у мене є частина Екклезіаста і, може, трохи з «Одкровенью Іоанна Богослова», але тепер у мене навіть цього нема.

— Екклезіаст — це непогано. Де ви його зберігали?

— Тут, — Монтег доторкнувся рукою до чола.

— А, — усміхнувся Гренджер і кивнув головою. — Це чудово! — Гренджер обернувся до священика. — Є в нас Екклезіаст?

— Так. Чоловік на імення Гарріс з Янгстауна.

— Монтегу, — Гренджер міцно стис Монтегове плече, — будьте обережні. Бережіть себе. Коли трапиться щось із Гаррісом, ви будете Екклезіаст!

— Але я все забув!

— Нішо не зникає безслідно. Це прийде само собою. Людська пам'ять схожа на фотоплівку. Монтегу, хотіли б ви прочитати «Республіку» Платона?

— Звичайно!

— Так ось, я — це «Республіка» Платона. Дозвольте познайомити вас з Джонатаном Свіфтом, автором «Подорожі Гуллівера». А цей добродій — Чарльз Дарвін. Ось ми всі перед вами — Гаутама Будда і Конфуцій, — до ваших послуг. Ми також Матфей, Марко, Лука та Іоанн. — Вони засміялися.

— Цього не може бути! — вигукнув Монтег.

— Ми всі — уривки історії, літератури, міжнародного права; Байрон, Макіавеллі¹, Христос — усе тут, у наших головах. Якщо нас зништять, то загинуть і всі знання, що ми зберігаємо, загинуть, може, назавжди. Ми мандруємо собі, очуємося в горах. Наша організація розкидана по всій країні. Тепер нам дуже важко; ми чекаємо, щоб скоріше почалась і закінчилася війна. Це жахливо, але ми нічим не можемо зарадити. Коли закінчиться війна, тоді придамося й ми для чогось.

— Чи багато вас?

— Тисячі, з вигляду ми нетяги, але в головах у нас цілі бібліотеки. Ми обкладинки, які захищають книжки від пошкоджень, і нічого більше. Дехто з нас живе у невеличких містах. А коли закінчиться війна, тоді якогось дня книжки можна буде написати знову; ми скличемо всіх цих людей, і вони прочитають напам'ять усе, що знають, а ми все надрукуюмо на папері.

— Чому ви мені довіряєте? — запитав Монтег.

— Досить одного погляду на вас. Місто ніколи так не вшановувало нас і не влаштовувало погоні за нами. Кілька диваків з головами, напханими віршами, — це не дуже небезпечно для них. А *вам* добраче перепало.

Монтег намагався розгледіти обличчя своїх супутників, старі, втомлені, покреслені зморшками. Він шукав на них радісного виразу, рішучості, торжества над майбутнім, але нічого такого не бачив.

— Не намагайтесь скласти собі враження про книжки за їхніми обкладинками, — сказав хтось. Усі неголосно засміялися і пішли вниз за течією.

Почувся оглушливий скрегіт — у небі промчали реактивні літаки й зникли, перш ніж подорожані встигли глянути вгору. Монтег подивився туди, де за річкою лежало місто; зараз там була тільки слабка заграва.

Гренджер стояв поруч і теж дивився на місто.

— Мій дід казав: «Кожен має щось залишити після себе. Сина, чи картину, чи побудований дім, чи хоч би стіну або пару пошитих власноруч черевиків. Або сад, посаджений своїми руками. Щось, чого торкалися твої руки, в чому після смерті твоя душа знайде собі притулок». Мій дід був скульптор. Він говорив мені: «Дивися на все з подивом, живи так жадібно, ніби через десять секунд помреш. Намагайся побачити світ. Він прекрасніший за будь-яку мрію, створену на фабриці й оплачену грішми. Не проси гарантій, не шукай спокою — його зараз не існує на білому світі. А коли і є, то він родич мавпи-лінівця, що висить день і ніч на дереві вниз головою і спить, спить протягом усього життя».

— Дивіться! — вигукнув Монтег.

Цієї миті почалася й закінчилася війна. Миттєвий спалах і ледь чутний рух. Протягом цієї миті там, нагорі, на висоті десяти, п'яти, однієї милі промчали

¹ Макіавеллі Нікколо (1469–1527) — італійський мислитель, письменник.

реактивні літаки, які наче пригорща зерна, почали падати на ще заспане місто бомби. А за наступні три секунди ворожі літаки вже зникли ген за небокраєм.

Монтер на якусь мить затримав бомби в повітрі, затримав розумом і руками, безпорадно простягнутими. «Тікайте!» — кричав він до Фабера, до Кларіс. «Рятуйся, тікай звідти!» — кричав до Мілдред. Та раптом згадав: Кларіс мертвa. А Фабер поїхав із міста — десь глибокими міжгір'ями мчить по країні автобус. А Мілдред?.. «Рятуйся, тікай!»

Монтер, падаючи доліць, побачив, відчув, як Мілдред закричала, і тієї митті весь готель завалився, впав на неї і разом із тоннами цегли потяг її вниз, на голови інших людей, а потім разом із ними — нижче, нижче, до самого підвального, де могутній вибух безглуздо розправився з усіма, раз і назавжди.

Оглушливий вибух струсонув повітря. Вибухова хвиля прокотилася над річкою, перекинула людей, здійняла стовп. Монтер побачив, що місто злетіло в повітря. Оглушливий гуркт сповістив про його загибель.

Монтер лежав; цементна пилюка запорошила йому очі, набилася в рот крізь міцно стулені губи. Монтер задихався і плакав. І раптом пригадав ще щось. Що це? Так, так, розділи з Екклезіаста і «Одкровень». Частина однієї книжки, частина другої... Екклезіаст, ось він. Притиснувшись до землі, що здригалася від вибухів, він подумки повторював слова, і вони були прекрасні й довершені...

Люди лежали, судомно ковтаючи повітря, мов риби на березі. Люди кричали, — щоб у них не порозривалися барабанні перетинки, щоб не збожеволіти.

Монтер дивився, як поволі влягається густа хмара пилу. Разом із хмарою на землю осідала тиша, даючи живим спокій і час, щоб роздивитися, зрозуміти реальність нового дня. Монтер сів, його супутники теж заворушилися. Мовчки підвівся Гренджер; лаючись, обмацав руки й ноги; по його щоках котилися сльози.

— Усе зрівняли із землею, — сказав він після тривалої мовчанки. — Міста нема, лише жменя попелу. Цікаво, чи багато хто розумів, що так буде?

Хтось чиркнув сірником, запалив його, на вогник поклали суху траву й листя, потім підкинули гілочок. Вогнище розгорілося в ранішньому повітрі. Зійшло сонце. Люди мовчки присунулися до багаття, незграбно схиляючись над вогнем.

— Поснідаємо, а тоді повернемо назад. Ми там будемо потрібні. Фенікс, — раптом сказав Гренджер. — Колись, у давнину, жив на світі дурний птах на ім'я Фенікс. Кожні кілька сотень років спалював себе на вогнищі. Мабуть, той птах був кровним родичем людини. Але, згорівши, він щоразу відроджувався, поставав із попелу. І ми, люди, схожі на цього птаха, але маємо одну перевагу — ми знаємо всі дурниці, які нарobili за тисячі років.

Він зняв сковорідку з вогню; всі заходилися їсти.

— Тепер підемо проти течії, — вів далі Гренджер. — І пам'ятайте одну важливу річ: самі ми нічого не варті. Ми — ніщо. Але те, що ми зберігаємо в собі, колись може допомогти людям. І коли вони нас запитають, що ми робимо, ми скажемо: згадуємо. Колись ми згадаємо так багато, що зробимо найбільший в історії екскаватор, викопаємо найглибшу з усіх могилу і навіки поховаємо в ній війну. А тепер готовимося в дорогу...

Вони поснідали й загасили багаття. День розгоряється дедалі яскравіше.

Монтег рушив на північ. Озирнувшись, він побачив, що всі йдуть слідом за ним. Здивований, він ступив убік, щоб пропустити Грэнджера, але той лише по-дивився на нього й кивнув. Монтег пішов уперед. Вони йшли мовччи: кожному було про що подумати. Пізніше, коли сонце підіб'ється високо й зігріє їх, вони почнуть розказувати про те, що вони запам'ятали, щоб пересвідчитися: все це збереглося в їхніх головах. Монтег відчув, що і в ньому повільно прокидаються, оживають слова. І коли настане його черга, що він скаже? Що він цього дня може сказати таке, щоб хоч трохи полегшили їм шлях? На все свій час. Так. Час руйнувати і час будувати. Так. Час мовчати і час говорити. Авже, це так. Але що це? Що? Є щось таке, щось ε, ε...

«...І по цей бік, і по той бік річки — дерево життя, що родить дванадцять разів, кожного місяця приносячи плід свій; а листя дерева зцілює народи».

Так, думав Монтег, ось що я скажу їм опівдні... Коли ми прийдемо до міста.

Переклад із англійської Євгена Крижевича

Для тих, хто хоче знати більше «Книга Екклезіаста, або Проповідника»

Згадана в романі Рея Бредбери *«Книга Екклезіаста»* є частиною *Старого Заповіту*. Вважається, що автором цієї книги був син Давида, мудрий цар Соломон, який правив Ізраїльським царством від 965 до 928 року до нашої ери.

Центральною темою твору Соломона є сенс буття людини, істоти, яка не може ні передбачити своєї долі, ні збегнути Божих задумів, тому, на думку царя, найкраще для людини покластися на Божу милість і прожити життя в благості.

«...І побачив я, що перевага мудрости над глупотою така сама, як перевага світла над темрявою: у мудрого очі його — в голові його, а нерозумний ходить у темряві; але дізnavся я, що одна доля осягає їх усіх».

«...Усьому свій час, і час усікій речі під небом: час народжуватися, і час помирати; час насаджувати, і час виривати посаджене; час убивати, і час лікувати; час руйнувати, і час будувати; час плакати, і час сміятися; час ремствувати, і час танцювати; час розкидати каміння, і час збирати каміння; час обійтися, і час ухилятися від обіймів; час шукати, і час втрачати; час зберігати, і час кидати; час роздирати, і час зшивати; час мовчати, і час говорити; час любити, і час ненавидіти; час війні, і час миру».

«...Усе створив Він прекрасним у свій час, і вклав мир у серце їх, хоча людина не може осягнути діл, які Бог чинить, від початку до кінця. Пізнав я, що немає для них нічого кращого, як веселитися і чинити добре в житті своєму. І якщо яка людина єсть і п'є, і бачить добре у всякій праці своїй, то це — дар Божий. Пізнав я, що все, що чинить Бог, перебуває повік: до того нічого додавати і від того нічого віднімати, — і Бог робить так, щоб благоговіти перед лицем Його. Що було, те і тепер ε, і що буде, те вже було, — і Бог воззове минуле»...

Слово «**класичний**» походить від латинського *classicus* — *взірцевий*. Класичною літературою називають видатні твори, які стали прикладом розквіту певного історико-культурного періоду або втіленням глибоких філософських і естетичних концепцій, актуальних для всього людства і в усі часи.

Класичні твори є культурним здобутком і містять ознаки часу, світогляду суспільства, філософських та естетичних принципів автора, особливості національної культури тощо. Більшість творів, які ви вивчаєте на уроках зарубіжної літератури, належить до безцінних фондів класики.

Класична література часто протиставляється **масовій** (популярній серед широкого загалу). Митці, психологи і філософи багато дискутують про природу **масової літератури і культури** (маскультури). У цьому дискусійному питанні вони дійшли висновку, що маскультуру в основному притаманні *розважальність і комерційність*.

Слово «**комерція**» походить від латинського *commercium*, яке перекладається як *торгівля*. Багато хто із продюсерів і видавців вибирають для тиражування твори, які не мають глибокого естетичного і філософського навантаження, однак, на їхню думку, будуть цікаві споживачам своїм сюжетом, системою образів, манерою оповіді тощо. Розповсюджувачі популярних творів чудово розуміють, що масове мистецтво повинно мати комерційний успіх і не завжди може претендувати на місце в культурній спадщині людства. Однак відомо чимало випадків в історії культури, коли класичні твори мали надзвичайний комерційний успіх (наприклад, романи Чарльза Діккенса, картини Сальвадора Далі), і, навпаки, — суто комерційні проекти виявлялися абсолютно не цікавими для публіки.

Масова культура проникає, крім літератури, в образотворче мистецтво, музику, кіно, телебачення, спорт тощо. Вона відповідає моді, потребам у розвагах, враховує психологічний і освітній рівень своїх споживачів.

Утім не варто розглядати твори маскультури як однозначно негативні явища в житті суспільства. Цілком можливо, що якісь із творів популярної літератури стануть у майбутньому **класикою**, або **елітарною** літературою.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

❖ Готуємося до роботи з твором

1. Розкажіть про дитинство американського письменника **Рея Бредбери**.
2. Якою була дитяча мрія Рея і як він її реалізував?
3. Поясніть, чому Р. Бредбери називають **письменником-фантастом**.
4. Що вас вразило в оповіданні **«Усмішка»** (6 клас)? Яким у цьому творі постає суспільство? Якою є **головна ідея** оповідання?

❖ Працюємо над текстом твору

5. Що незвичайного було в роботі **Гая Монтега**?

6. Як, на вашу думку, *Кларіс Маклелен* ставилася до професії Гая?
7. Що в поведінці Кларіс видавалося дивним для суспільства, в якому вона жила?
8. Якими Кларіс зображує однолітків? Знайдіть у творі відповідну цитату.
9. Поміркуйте, якими бачить влада «правильних» громадян. Хто із геройів роману відповідає «державним стандартам»?
10. Чому випадок на Елм-Стріт став поворотним у долі головного героя?
11. Хто такий *Бітті*? Яку концепцію суспільного життя він описує? Знайдіть відповідні цитати.
12. Як Бітті пояснює, чому слово **«інтелектуал»** стало лайливим?
13. Розкажіть, що привело брандмейстера до загибелі. Автор пише, що Бітті не захотів жити. Поміркуйте, чому.
14. Хто такий *Фабер*? Чому професія вчителів і викладачів стала непотрібною? Як ви розумієте його слова: *«Той, хто не створює, мусить руйнувати»*?
15. Чому будинок Монтега був спалений? Хто доніс на Гая в пожежну службу?
16. Схарактеризуйте стосунки між Монтегом і *Мілдред*. Що вас дивує в них?
17. Як Гай потрапив у товариство *вигнанців*?
18. Що об'єднувало цих людей? У чому полягала їхні цінність для цивілізації?

Узагальнюємо та підsumовуємо

19. Що означає назва роману **«451° за Фаренгейтом»**?
20. Які дві паралельні реальності існують у романі Рея Бредбері? Що стало причиною того, що інтелектуальна еліта опинилася поза законом?
21. Мілдред сказала Гаю: *«Я щаслива. I пишаюсь цим»*. Поясніть, у чому вбачала щастя *Мілдред*. А у чому *Кларіса Маклелен*?
22. Поміркуйте: ваш стиль життя більше нагадує стиль життя Кларіс чи Мілдред? Відповідь обґрунтуйте.
23. Схарактеризуйте **образ Гая**. Розкажіть, як він змінюється з розвитком подій.

Застосовуємо теоретичні поняття

24. Доведіть, що вивчені твори Рея Бредбері належать до **фантастичної літератури**.
25. Доведіть, що роман Рея Бредбері є яскравим прикладом **антиутопії**.

Міркуємо самостійно

26. Поміркуйте, що є спільногого у творах **«Усмішка»** і **«451° за Фаренгейтом»**.
27. Зробіть висновок, у чому, на думку Рея Бредбері, полягає катастрофічність майбутнього людської цивілізації.
28. Чому суспільство, у якому жив Гай, можна назвати **томалітарним**?
29. Доведіть, що людський інтелект є найціннішим гаджетом для збереження не тільки інформації, а й культури усієї людської цивілізації.

Виконуємо творче завдання

30. Якби ви стали вигнанцем, який твір художньої літератури захотіли б вивчити напам'ять? До обраного вами твору складіть коротку **анотацію**, яка доводила б його цінність для людства. До речі, **анотацією називають короткий виклад відомостей про твір і його зміст**.

Радимо прочитати

Стругацькі Аркадій і Борис «Важко бути богом»

Ніна Міляновська

Зарубіжна література

Підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено.

На обкладинці використано картину Віллема Куккука (1839–1895) «Місто взимку».

У підручнику використано *картини* художників Говарда Чендлера Крісті «Сцена під час підписання Конституції Сполучених Штатів» (1940 рік), Теобальда фон Оера «Веймарське придворне товариство» (1860 рік), Жана-П'єра Гуоля «Взяття Бастилії» (1789 рік), Генрі Петера «Замок в місячному свіtlі» (1852 рік), Френсіса Орпена Морріса «Нюостедське абатство» (1867 рік), Густава Седерстрьома «Мазепа і Карл XII після Полтавської битви» (1878 рік), Луї Гесне «Мазепа» (1872 рік), Карла Кольмана «Декабристи на Сенатській площі» й «Вид Садової вулиці в Царському Селі» (1820-ті роки), Івана Айвазовського та Іллі Репіна «Прощання з морем» (1887 рік), Михайла Лермонтова «Битва під Валериком» (1840 рік), Івана Шишкіна «На півночі дикій...» (1891 рік), Віктора Дарго «Будинок Бальзака» (1889 рік), Огюста Карпентье «Ліхвар» (1842 рік); *портрети* Дідро (художник Луї-Мішель ван Лоо, 1767 рік), Джонатана Свіфта (художник Чарльз Джервас, 1710 рік), Йоганна Гете (художник Йозеф Карл Штіллер, 1828 рік), Карла Августа (художник Георг Краус, 1787 рік), Фрідріха Шиллера (художник Герхард фон Кюгельген), Генріха Гейне (художник Моріц Даніель Опенгайм, 1831), Олександра Пушкіна (художник Орест Кіпренський, 1827 рік), Михайла Лермонтова (художник Петро Заболотський, 1837). Оноре де Бальзака (художник Жан Альфред Жерар-Сиген), Евеліні Ганської (художник Фердинанд Вальдмюллер, 1835 рік), Миколи Гоголя (художник Федір Моллер, 1840-ві роки), Генріка Ібсена (художник Генрік Ольрік, 1879 рік), Бернарда Шоу (художник Джон Коллер), *ілюстрації* Чарльза Брука (1894 рік), Едмунда Брюнінга (1897 рік), Лідії Тимошенко (1950–1955 роки), Олени Самкіш-Судковської (1908 рік), Шарля Тамізье (1842 рік), Едуарда Тудуза (1897 рік), Олександра Константиновського (1950 рік), Ювеналія Коровіна (1951 рік), Кукриніксів (1952 рік); *малюнки* Айзека Шоу («Показ чотирьох поїздів у малюнках», 1831 рік), Михайла Клодта («Гоголь читає Пушкіну», 1899 рік), Олександра Пушкіна («Анна Керн», 1827 рік); *світлини* робочого кабінету Йоганна Гете у Веймарі (Michiel Hendryckx, 2013 рік); *фреску* «Вільшаний король» (художник Карл Готліб Пешель, 1840 рік); кадри з кінофільму «Бела» (режисер Станіслав Ростоцький, 1966 рік), «Пігмаліон» (режисер Ентоні Есквіт, 1938 рік), а також інші матеріали, що розміщені у вільному доступі в мережі Інтернет.

Головний редактор *Іван Білах*

Фахове редактування *Ірини Дворницької*

Комп'ютерне верстяння *Марії Логош*

Художнє оформлення *Катерини Міляновської*

Дизайн *Інни Малявської*

Підписано до друку 23. 06. 2017 р. Формат 70x100 1/16.

Папір офсетний. Гарнітура Petersburg. Друк офсетний.

Умовно-друк. арк. 24,624. Облік.-видавн. арк. 27,0 Наклад 41733 пр. Зам. № 5

ТзОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів

видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.

www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com